

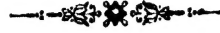
65

Purhat Samhita Part II

Part II. A

(65)

बृहत्संहिता

श्री ई वराहमिहिरप्रणीता ।

श्रीभट्टोत्पलकृतविवृतिसंहिता

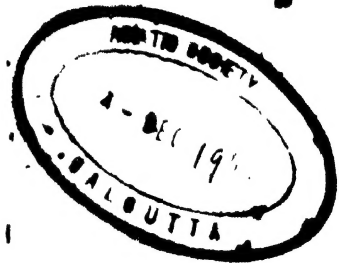
द्विपञ्चाशत्तमाध्यायादिषडधिकशततमाऽध्यायान्ता ।

काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां
ज्योतिषशास्त्रप्रधानाध्यापकेन

महामहोपाध्यायश्रीपण्डितमुधारकरद्विवेदिना
संशोध्य मुद्रिता ।

वीरसम्पा-संस्कृत-बुस्तकाल्प

पो० बाक्स नं० ८, बनारस-१

कारयाम् ।

मेडिकल हान् नार्म यन्त्रानये

ई. जे. लानरम्-कम्पन्याख्येन मुद्रयित्वा प्रकाशिता ।

पंकजसंघत् १९५४ ।

No. 12.]

THE
VIZIANACRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. OXON.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE

BṚIHAT SAMHITĀ

BY

VARĀHAMIHIRA

WITH THE COMMENTARY OF BHATṬOTPALA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA SUDHĀKARA DVIVEDI

PROFESSOR OF MATHEMATICS AND ASTRONOMY, SANSKRIT COLLEGE, BENARES,
AND FELLOW OF ALLAHABAD UNIVERSITY.

VOL. II.

Part II.

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

MAY BE HAD FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK, BENARES

JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY

OTTO HARRASSOWITZ AND M. SPIEGEL, LEIPZIG.

LUZAC AND CO., LONDON.

1897.

S.
520
V 287 b.d
Y.2
V.I. P.R. - ~

~~AB~~

SL. NO.
077404

1257

COMPUTERISED

C 1565

PREFACE.

In the preparation of the second volume of the *Brihat-Saṃhitā* with Bhaṭṭotpala's *Vivṛitti*, I found another manuscript in the Vizianagram Sanskrit Series Library, which supplied the place of the second incomplete "fragment" up to forty-five chapters termed "■" (see the preface to the first volume of this work). In spite of its imperfections, so very common in all the seven other manuscripts, it was useful in several places in the preparation of the present volume.

Like the first volume, the present one has also been supplied with an appendix containing the names of the books and the names of their authors quoted herein. Further, I have added a table of the most important and interesting passages with numberings of pages and lines, very carefully prepared for the convenience of such readers as cannot afford to give a thorough reading to the whole of it—which it so richly deserves. This table, moreover, contains the names of Āchāryas and their works from which quotations are taken by Bhaṭṭotpala in his commentary.

In conclusion, I express my sincere thanks to Paṇḍit Muralidhara Jhā, Jyauṭisāchārya, one of my worthy students, for the valuable help he has rendered in correcting the proof sheets.

SUDHĀKARA DVIVEDI.

The 1st September, 1897.

The following is a brief analysis of the important subjects contained in Bhaṭṭotpala's commentary, in their respective order, which require special attention of the learned public for discussion and consideration as regards subject matter and historical interest and research :—

Page.	Line.	CHAPTER I.
3	In the commentary of stanza 2, "वसिष्ठोऽयमकारो वीरशोभः" Who was this Virasoma and what is his work?
6-8	In the commentary of stanza 7. A quotation from Kapilāchārya (कपिलाचार्य), which differs from the known (नारदकृतत्वकीमुदी). Vāchaspati Miśra ascribes it to be that of Jīvara Kṛṣṇa (see foot-note). Hence a question arises, Was Bhaṭṭotpala older than Vāchaspati Miśra?—a matter worth investigation.
8	Quotation from Kaṇāda.
9	Quotations from पुराणलोकान्तिकमीमांसी.
12-19	Birth of nine planets.

CHAPTER II.

The whole chapter is very remarkable, for it contains a good many quotations from different authors, regarding the periodical revolutions (भरण) etc.; and more specially the following:—

24	3-4	Here the table for measuring time (काल) differs from those known in Śūrya Siddhānta and Siddhānta Śiromani.
25	23	Here 7 digit is indicated by air (पवन). See foot-note.
35	9-10	A quotation from Bhaṭṭotpala's own unknown work.

CHAPTER III.

83-84	In the commentary of stanza 3. The method for calculating the value of precession (चयनांश) by observation and Bhaṭṭotpala shows 7° to be the value of the precession (चयनांश) of his time.
85	21-27	Five different names of the Sun's motion by Parāśara.

CHAPTER IV.

99	19-20	The quotation is not found in the known Śūrya Siddhānta. (See foot note.)
----	-------	---

CHAPTER V.		
Page.	Line.	
116	21-22	From what Parāṇa is it quoted ?
117	25-26	Who was Virabhadra and what is his work ?
121	15-18	Quotation not found in the known Sūryasiddhānta.
128	11-12	This stanza is not in the published Pañchasiṃhaśāstra, should be supplied after the 5th stanza, page 40 (See foot-note.)
129	3-6	Quotation and foot-note.
CHAPTER VII.		
180	13-14	Who was Nandi or Nandi and what is his work ?
CHAPTER IX.		
220-221	22-23, 1-2	See foot-note, for the quotation from अथर्वगण
CHAPTER XIII.		
261	17	In the commentary of stanza 4. (See foot-note.)
CHAPTER XIV.		
285-296	...	The whole chapter is interesting, for it contains the ancient names of countries not current now.
CHAPTER XV.		
297	2-3	Indication of Rogue (गठ).
CHAPTER XVI.		
306-321	Peculiar names for countries and rivers.
CHAPTER XVII.		
322	11-13	Different names of the conjunction of planets.
CHAPTER XIX.		
338	13-14	The meaning of the word (देव).
343	12-15	The indications of the protection of the subject (पञ्चा).
CHAPTER XXXIII.		
457	15	See foot-note.
CHAPTER XLII.		
503	12	Names of auspicious things (सङ्गसङ्गसङ्ग).
CHAPTER XLIII.		
504	8	A peculiar name (देवता) for a tree.
CHAPTER XLVII.		
590	19-25	A way of worshipping the Sun, unknown in any यजुः.
CHAPTER L.		
617	22	The names of holy trees (पवित्रवृक्ष).
618	13	Do. of unholy trees (कुपितवृक्ष).

Page.

Line.

CHAPTER LII.

650	4	The meaning of the word (कविता).
654	10	A peculiar word (निदास).
661	9	Quotation from बरह. See foot-note.
662	12	See foot-note.
672	16-21	A quotation from his own unknown work (वासुविद्या).
680	Areas of circles, etc. See foot-note.
687	21-22	Quotation from an unknown Purāṇa
698-700	The indications of यज्ञ etc.
702	5-17	Quotation from शिवविष्णुसहस्रनाम, an unknown work.

CHAPTER LIII.

..... Quotations from Śārasvata. Who was Śārasvata?

CHAPTER LIV.

Peculiar ways of preparing soil and manure for plants, so the whole chapter deserves notice, more especially the following :—

748	5-12	A peculiar measure for weight
-----	------	-------------------------------

CHAPTER LV.

759	In the commentary of stanza 2. Indications of (सद्यःपुत्र).
755	15	The different meaning of the word (नीति).
755	6-7	The meaning of the word (उदुम्बर).

CHAPTER LVI

766-768	..	The different ways of preparing Pakkā floor (पक्कमेव).
---------	----	--

CHAPTER LVII

773	21	आयुक्कपिण्ड is called उल्लङ्घन in Bhaṭṭotpala's vernacular In what country do people use it?
782	27	What is the meaning of "विषर्ग सारस्रमम्"

CHAPTER LIX

793	14	What is 'वासुसन्ध' ? It is unknown up to this time
-----	----	--

CHAPTER LX.

803	23-24	The editor's emendations in Prakṛt. Are they correct?
804	2-3	Who was Śāhhotra?

CHAPTER LXV

The whole chapter is worth seeing, more especially the following :—

815-817	The names for the different parts of horse's body. Here are many words which require consideration.
818	24-27	Who was Vararuchi and what is his work?

<i>Page.</i>	<i>Line.</i>	CHAPTER LXVI.
828	9	From what <i>लोच</i> is it quoted? where the word <i>विषाद्य</i> synonymous of <i>दुःख</i> .

CHAPTER LXVII.

841	18-19	Further indication of <i>Ragus</i> (<i>रुग</i>) as in Chapter XV page 297, lines 2-3.
841	23-24	The functions of wisdom (<i>वीर्यवर्मा</i>).
847	18-19	Indications of (<i>पञ्चा</i>).
871	11	<i>सुदृक्</i> is named as <i>सुदृक्</i> in Bhaṭṭotpala's vernacular. In what country do people use this word?

CHAPTER LXXIV.

934	7	The indication of heart.
-----	---	--------------------------

CHAPTER LXXV.

940	22-25	Quotation from <i>मेघसंहिता</i> in the preparation of the medicine known as <i>सारादि</i> . See the Editor's emendations and foot-note.
-----	-------	---

CHAPTER LXXVI.

941-944	...	Synonymous names for the medicines (<i>विषयदु</i>) which is not found in known Vaidyaka works. See the Editor's corrections.
945	19-20	Bhaṭṭotpala promises to write commentary on the whole <i>Saṃhitā</i> .
948	22-25	The indications of (<i>लोच</i> and <i>लोच</i>) in <i>Prākṛit</i> . Who was <i>Isvara</i> and what is the method of his preparing <i>गन्ध</i> ?
953	...	Rules for finding combinations, as given in <i>Lilāvati</i> . (See foot-note) Combination is called " <i>लोचकगन्ध</i> " by Bhaṭṭotpala.

CHAPTER LXXVII.

960-961	25-26, 1-9	Who was <i>Kāmandaki</i> and what is his work?
966-967	18-27, 1-14	<i>मात्र</i> and its (<i>सङ्ग</i>), which is not found in known Rhetoric works (<i>साहित्य</i>).
968	5-10	Quotation from <i>स्युद्ध</i> . From what <i>Purāṇa</i> is it quoted?

CHAPTER LXXVIII.

980	6	The meaning of the word <i>हीन</i> .
981	11	The different meaning of the word <i>हीन</i> .

CHAPTER LXXIX.

984	2	Indications of <i>Gems</i> (<i>रत्न</i>).
988	14	What is meant by <i>वासी</i> ?

CHAPTER LXXXV.

It contains many names of R̥is̥is. Their works is the matter for inquiry.

- 1007 5-6 Who was Dravya Vardhan (द्रव्यवर्धन) king of Ujjayini (उज्जयिनी) and when he flourished?
- 1013 17-18 The meaning of the word वृक्षा should be considered.
- 1015 8-9 The quotation is not found in the known मनुस्मृति.
- 1020 1 The word वैविहक is taken for वायव्याल, which is not found in any known Kōśa (कोश).
- 1022-1023 Names of many unknown birds.
- 1023 9 The meaning of लोह in Bhaṭṭotpala's vernacular is लोह-विज्ञा. In what country do people use it?

CHAPTER LXXXVI.

- 1042 16 The meaning of the word वैतानिक.
- 1045 15 सुधार is taken for काच (glass). In what Kōśa is it found?
- 1050 3 The meaning of the word कण्ठिक.
- 1050 23 Do. do. वाच.

CHAPTER LXXXVII.

- 1053 15 दाहनी is termed दहनी in Bhaṭṭotpala's vernacular. In what country do people use it?

CHAPTER LXXXVIII.

- 1068 6 The meaning of the word चलात.

CHAPTER XCVIII.

- 1163-1168 To fix dates for religious ceremonies.

CHAPTER CIII.

The whole chapter deserves notice, for it contains the names of different kinds of verses and quotations regarding the metre of verses (कण्ठ), which are not exactly found in those of known works on Rhetoric (कण्ठशास्त्र), more specially the following.---

- 1195-1196 Quotation from मायहय. Who was मायहय and what is his work?
- 1224 13-16 A quotation from Prakṛita and the Editor's emendations of it. (See foot-notes).
- 1237 2-3 Editor's corrections of Prakṛita and foot notes.
- 1235 2-3 & 7-8 Do. do. do.
- 1249 19 Who were राज and मायहय? See foot note.

The names of authors, works, etc., quoted by Bhaṭṭotpala :—

Āryabhaṭā, Rīṣiputra, Kaṇāda, Kapilāchārya, Kaśyapa, Kātyāyana, Kāmandaki, Kāśyapa, Kiraṇākhyā-tantra, Garga, Charaka, Chhaṇḍasāstra, Devala, Nagnajit, Nandī, Nārada, Niḡhaṇṭu, Varāha (Pañchasiddhāntikā, Bṛihajjātaka, Samāsa-Saṃhitā, Yogayātrā, Vivāhapāṭala), Parāśara, Pāṇini, Purāṇakāra, Pulisāchārya, Balabhadra, Brihaspati, Brahmagupta, Bhaṭṭotpala, Bhadrabāhu, Bharadvāja, Bhānubhaṭṭa, Bhṛigu, Mana, Maya, Mahābhāṣya (Patanjali), Māṇḍavya, Yama, Yavaneśvara, Rāta, Laukāyatikā, Vararuchi, Vasiṣṭha, Viśvakarmā, Viṣṇuchandra, Vṛabhadra, Vīrasoma (Hastivaidyākakra), Vṛiddhagarga, Vyāsa, Śakra, Śālihotra, Śruti (Veda), Samudra, Sārasvata, Śārāvalī, Siddhasena, Sūrya Siddhānta, Smṛiti and Hyaṇyagarbha.

श्रीमानकीदल्लभो विनयते ।

भूमिका ।

पुलस्त्यकुलभूतोऽपि येनाऽभक्तोऽपमानितः ।

मानिता श्वरी भक्ता तं रामं शिरसा नमः ॥

अस्य सविश्रुतिसुहृत्संहिताया उत्तरार्द्धे ग्रन्थस्य मुद्रणे द्वितीयपुस्तकस्य
“अ” सञ्ज्ञकस्य यत्र ४५ अध्याया एव सन्ति (पूर्वार्द्धे च भूमिका द्रष्टव्या)
स्थानेऽस्माभिर्विज्ञानगरं-संस्कृतधीरिष्यपुस्तकालयस्य मेकमन्यत्पुस्तकं प्रा-
प्तम् । यदाणीदमपि सर्वपुस्तकवदतीषाशुद्धं तथापि बहु च साहाय्यमदात् ।
अत्रोत्तरार्द्धेऽपि पूर्वार्द्धे वदाम्यत्र यत्र येषां येषामाचार्याणां ग्रन्थान्तराणां वा
वचनानि तेषां सुविनाशगमाय तत्सूचीपत्रं च निवेशितम् । यद्यपीयं सवि-
श्रुतिः संहिता कुत्स्नैव पठनाहं विचारहं च तथापि यत्र यत्र विशेषत
उपयोगिनः पदार्थास्तं च सर्वे पृथगध्यायपृष्ठपङ्क्तिसङ्ख्यानिर्देशैः पाठकानां
द्रागवबोधायैतत्सङ्गठयित्वा मया बहुनायासेन प्रदर्शितास्तत्रैव तेषामा-
चार्याणां ग्रन्थान्तराणां नामानि च विलिख्य प्रदर्शितानि येषां वचनानि च
भट्टोत्पलेनात्र विदुतो निवेशितानि । गतत्पुस्तकस्य संशोधने काशीस्थराज-
कीयसंस्कृतपाठशालायां ज्योतिषाचार्यपदवीं लब्धवतो मदीययोग्येष्टास्य
कोपाख्यश्रीमुग्लीधरशर्मणः साहाय्यमतीव प्रशंसाम् । अतस्तदुपकृतिं
धन्यवादपुरस्सरं स्वीकरोमीति ।

श्रीमदुत्पलकृता नवाधुना श्रीमुधाकरसुबुद्धिबन्धुना ।

शोधिता भवतु दुःखहारिणी सा त्वरिः सुजनकार्यकारिणी ॥

संवत् १८५४ ।

भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां शुभ ।

मुधाकरद्विवेदी ।

श्रीमहात्पलकृतविदितसहितवृहत्संहितायाः

उत्तरभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ. सं. पं. सं.	अनुक्रम	शुद्धम्	पृ. सं. पं. सं.	अनुक्रम	शुद्धम्
६५४ २४	ठास-	ठासि-	७१६ १८	कति-	कति-
६६० २२	यो. यो	यो. यो	७१६ १८	अनुक्रम	अनुक्रम
६६४ २	भुम-	भुमि-	७१६ १८	४	४
६६३ २३	कनी-	कनी-	८०१ ५	नास	नीस
६६४ १८	"य्य"	"य्या"	८०२ १३	पोस-	ना. वि. ३-
६६४ २०	छाधवे-	छाधवे-	८२० १६	भासः	भासाः
६८६ ७	मत्पवे-	मत्पवे-	८२१ १६	स	स वि
६८० ३	मास-	मास-	८२२ २३	रक-	रक-
६८१ २०	हं-	हं-	८२३ १३	छिद्र-	छिद्र-
६८१ ७	भर्तु-	भर्तु-	८२३ १३	पु. स-	पु. स-
६८२ २२	स्वामिनो-	स्वामिनो-	८२४ २०	दरा	दरा-
६८५ १४	वासिष्ठ	वासिष्ठ	८२४ २४	हैक	हैक-
६८८ १३	खानार्थ-	खानार्थ-	८२७ ४	वेधोत्पत्ते	उपचिते
६८८ २०	धिष्यं	धिष्यं	८३२ १८	कारा-	कार-
७०१ ७	दुष्टमन्त्रे	दुष्टमन्त्रे	८३५ ४	करी-	करी-
७०५ ३	।	॥ १३३ ॥	८३५ ८	मीस-	मीस-
७०६ ६	दत्तामं	दत्तामं	८३५ १३	मीरा-	मीरा
७१३ २६	सकुत्र-	सकुत्रः	८३६ १३	मीरा	मीरा
७२० ३	मधे	मधे	८४३ ११	तथा च	तथा च ।
७३० १५	मिषा	मिषा	८४६ ८	कचित्ति-	कचित्ति-
७५५ ८	मन्त्रे	मन्त्रे	८४६ १०	सकुत्रा-	सकुत्राः
७५६ १३	अकुपितकाः	अकुपितकाः	८५३ ५	कथोक्त	कथोक्त
७६३ २३	मकुत्रः	मकुत्रः	८५३ ७	दंष्ट्रं	दंष्ट्रं
७७० १८	यो. यो	यो. यो	८५३ ८	सकुत्रे-	सकुत्रे-
७७२ १४	मुवाभसा	मुवा भसा	८५४ १६	अयम्	अयम्
७७४ १०	मकुत्र-	मकुत्र-	८५५ १३	कथोक्त	कथोक्त
७७५ ३	कुत्रानि	कुत्रानि	८५६ १६	य	यः
७७५ २०	वदकुत्रं	वदकुत्रं	८५७ २०	द्विचयितं	द्विचयितं
७७६ १२	मन्त्रपरिभाष	मन्त्रपरिभाष	८५८ ३६	मीमासाः	मीमासाः ।
७७६ २६	कथा	कथा	८६० ४	मता. यो	मता. यो
७८३ ८	कथा-	कथा-	८६२ १६	रापुत्री-	रापुत्री-
७८४ २३	कथयः	कथयः	८६१ १५	रक्षादेते	रक्षादेते
७८६ ६	ध्याध-	ध्याध-	८६३ २५	कथयि	कथयि
७८७ २५	पुत्रा-	पुत्रा-	८६३ २६	मन्त्रस्य	मन्त्रस्य
७८७ ७	मन्त्र-	मन्त्र-	८६८ ४	मन्त्र-	मन्त्र-
७८८ १५	मन्त्र-	मन्त्र-	८७१ ११	वादिचो	वादिचो
			८८० २१	वादिचो	वादिचो

२ श्रीभट्टोत्पलकृतविवृतिसहितवृत्तसंहितायाः उत्तरभागस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ. सं. पं. सं. अक्षरम्	शुद्धम्	पृ. सं. पं. सं. अक्षरम्	शुद्धम्
१०० १३ मध्य	मध्य	१०१५ १८ प्रमाणाः	प्रमाणांम्
१०० १७ स्थियो	स्थिया		प्राणाः
१०२ १४ रस्यम्	रस्यम्	१०१६ १२ पिङ्गल	पिङ्गला
१०७ ८ अङ्कि-	अङ्कि-	१०१८ १ वसन्त	वसन्ते
१२६ १८ दंशो	दंशो	१०१८ २ परभतः	कोकिलः ।
१२८ २३ वेष्टि-	वेष्टि-		भूतः
१३० २५ कुर्वन्तीम्	कुर्वन्तीम्	१०१८ ५ शारदाञ्ज	शारदाञ्ज
१३६ ६ दुग्धं अनु	दुग्धमनु	१०१९ २७ वायव्या-	वायव्य
१४३ ७ -पि	-पि	१०२३ ६ सुख-	सुख
१४४ ४ काम-	काम	१०२४ ४ वर्त्तो	वर्त्तो
१४४ २५ त्रिवचान्	त्रिवचान्	१०३० २४ दुःखम्	दुःखम्
१४५ १५ ॥ ४ ॥	।	१०३४ २२ कथयन्त	कथयन्त
१४७ ११ प्यधो	धूयो	१०३६ १८ विगतापे	विगतापे
१५० २२ क्रमात्	क्रमात्ते	१०४१ २० अतुर्ग्रामे	अतुर्ग्रामे
१५० २४ धूपायन-	धूपायन-	१०४४ २ -वन्त्यनेऽप्यु	-वन्त्यनेऽप्यु-
१५६ २१ सित-	सितक-	१०५४ १० अञ्जुलक-	अञ्जुलक-
१५६ १० कण्ठगुच्छ-	कण्ठगुच्छ-	१०५६ ४ तत्रैव	तत्रैव
१६० ७ स्त्रीपुंसमा-	स्त्रीपुंसमा-	१०८३ ८ मार्गावः	मा गावः
१६० २१ कथिते-	कथितेः	१०८६ ७ कम्पा	कम्पो
१६६ २३ पीतवर्ण	पीतवर्ण	११०३ १३ शान्तामा-	शान्तायामा-
१७० २० यद्र-	यद्रक्तं	११०६ १८ निर्दिष्टे-	निर्दिष्टस्ते-
१७२ १० शशाङ्क-	शशाङ्के	१११० १५ भयमात्रो-	भयमत्रोः
१७३ १० कामय-	कामय-	१११४ १६ पिपील्या	पिपील्याः
१७४ २७ ज्ञेयं	ज्ञेयं	१११६ १ उपलोऽश्म	उपलोऽश्मा
१७६ १६ रक्त-	रक्ते	११२२ २३ स्पष्ट-	स्पष्ट-
१८६ ४ तद्विकार-	तदाकारं	११२६ १४ मूर्च्छाद-	मूर्च्छादे-
१८६ २१ तगङ्गो	तगङ्गा	११४६ १६ विंदर-	विंदरणं
१८४ १ याम्	-याम्	११७७ २४ स्थिर-	स्थिर-
१८५ ६ अक्षुण्णं च	अक्षुण्णं च	११८७ २३ अक्षुण्णता	अक्षुण्णतां
१८८ १६ यंष्टो-	यंष्टो-	११९० १८ नभस्यल-	नभःस्यल-
१००५ १२ शेषवयम्	शेषवयम्	११९८ ६ यकाः	यकाराः
१००८ १५ यातस्तेषां	याते तेषां	१२०३ १८ रिदोषः	रिदोषः
१००८ २६ सभ्यते	सभ्यते	१२१७ १५ -लिनां	-लिनां

**श्रीमद्दोस्तलकृतविवृतिसहितबृहत्संहिताया उत्तरभागस्य-
ताना ५२-१०६ मध्यायानामनुक्रमणिका ।**

पृ. सं. । अध्यायनाम	पृ. सं.	पृ. सं. । अध्यायनाम	पृ. सं.
१०६ अनुक्रमणी	१२३०	५६ प्रतिमापतिष्ठापनम्	७६३
८६ अन्तरालम्	१०३६	५७ प्रतिमानलक्षणम्	७६६
६५ अश्वमेधम्	८९१	५८ प्राकारलक्षणम्	७७३
६२ अग्नेहिम्	१०८३	८२ अरक्तलक्षणम्	१००९
१०५ उपलब्धाराध्यायः	१२५८	८० मुक्तालक्षणम्	१०८६
६१ कन्यालक्षणम्	८८८	८० मृगशिरसि	१०८९
६६ अरक्तगुलाध्यायः	११६६	१०१ राशिभिर्भातः	११०५
७५ कान्तिवैकल्यम्	८३६	७६ अक्षमक्षिपरीक्षा	८८३
६२ कुक्कुटलक्षणम्	८०८	५६ अक्षयः	७७६
६३ कूर्मलक्षणम्	८०६	५८ अक्षयमात्रेणः	७८७
७६ गन्धपुलिः	८४९	७० अक्षय्येयलक्षणम्	८९४
६१ गजहिम्	१०८२	५२ आकुत्रिद्या	८४३
६० गोकुलम्	७८६	६४ आचललक्षणम्	१०८६
१०३ गजमाधराध्यायः	११६२	८७ विद्यताध्यायः	१०५९
७१ आभारलक्षणम्	८९६	१०२ विद्यापटलम्	११८६
७२ अश्वमेधम्	८३३	५४ अक्षयपुर्वेदाध्यायः	७४३
६४ आभारलक्षणम्	८९९	७८ अक्षयलक्षणम्	८७३
६८ तिरिचकर्मगुणाध्यायः	११६३	८४ आकुत्रम्	१००७
५३ अकारलक्षणम्	७०६	६५ आकुत्राभारम्	११९०
८४ अन्तकाष्ठलक्षणम्	१००३	८६ अक्षयलक्षणम्	१०८६
८३ दीपलक्षणम्	१००२	८८ अक्षयलक्षणम्	१०६६
६७ अक्षयकर्मगुणाध्यायः	११५७	६९ अक्षयलक्षणम्	८०६
१०० अक्षयजातकाध्यायः	११७६	७४ आभाषकारकम्	८३२
१०४ अक्षयपुत्रव्रतम्	१०५३	७७ अक्षयव्रतमात्रेणध्यायः	८६०
६८ अक्षयपुत्रविभागः	८७६	७३ अक्षयव्रता	८४४
८९ अक्षयपुत्ररीक्षा	८८६	८३ अक्षयलक्षणम्	१०८०
८४ अक्षयध्यायः	११४७	८६ अक्षयलक्षणम्	८२३
६७ अक्षयलक्षणम्	८२६		

आचार्यवचनानां सूचीपत्रम् ।

अज्ञातनामाचार्यवचनानि । अज्ञातनामाचार्यवचनानि । अज्ञातनामाचार्यवचनानि ।

पृ. सं.	श्र. सं.	श्लो. सं.	पृ. सं.	श्र. सं.	श्लो. सं.	पृ. सं.	श्र. सं.	श्लो. सं.
४४४	३३-३४	१	४४४	१०-३०	३	४४४	१६-३१	१४
४४४	३४-३०	१	४४४	१	१	४४४	३-३	३
४४४	३-३	१	४४४	६-३६	३४४	४४४	१६-१६	१
४४४	३८-३६	३४४	४४४	१-३३	१	४४४	०-३८	१४४
४४४	१-४	१	४४४	११-१४	१	४४४	१-१३	०
४४४	४-८	३	४४४	१३-३०	१	४४४	३-१४	४४
४४४	४-११	३	४४४	३३-३०	३	४४४	३४-३०	४४
४४४	१३-१६	३	४४४	१-४	३	४४४	१-६	१
४४४	३०-३८	०	४४४	८-३३	४	४४४	१६-१६	१
४४४	१-४	०	४४४	४	४	४४४	८-१३	३
४४०	१-३	१	४४४	१-३	१	४४४	३१-३४	१
४४०	४-६	१	४४४	४-४	१	४४४	११-१०	३४
४४०	८-६	१	४४४	६	१	४४४	३-३	१
४४०	१३-१३	१	४४४	१६-१०	१	४४४	१६-३०	१
४४०	१४-१६	१	४४४	३३-३३	१	४४४	४	४
४४०	३०-३१	४४४	४४४	१६-१६	१	४४४	६-३४	४४
४४१	१-११	४४४	४४४	३४-३०	१४	४४४	११-१४	४४
४४१	१३-३०	४	४४४	३-११	४	४४४	३६-३०	१
४४३	३६	४	४४४	३३-३६	३	४४४	१३-१६	३४
४४३	३	४	४४४	१०-१३	३	४४४	३३-३४	१
४४४	१-१	१	४४४	३४-३०	४४	४४४	६-०	१
४४४	४-०	३	४४४	१०-१३	४४	४४४	१०-१६	४४
४४४	१४-१६	१	४४४	३६-३०	३४	४४४	४-४	३
४४४	३-३	१	४४४	१-३	३४	४४४	३३-३४	१
४४८	१-१६	८	४४४	१६-१६	१	४४४	४	४
४४८	१८-३६	६	४४४	३३-३४	१	४४४	४-६	१
४४८	३-०	३	४४४	४-१०	३४	४४४	१०-११	१
४४८	६-३८	११	४४४	३६-३०	३४	४४४	३०-३१	१
४४०	१-३	११	४४४	१-३	३४	४४४	३४-३६	१
४४३	१४-१६	३	४४४	११-१३	१	४४४	४-६	१
४४४	४-१६	०	४४४	३१-३३	१	४४४	३१-३४	१
४४४	३०-३३	३	४४४	४-४	१	४४४	३३	३
४४४	३-३	१	४४४	१३-१४	१	४४४	३-३	१
४४४	४-१३	३	४४४	३४-३६	१	४४४	११-१३	१
४४३	३०-३६	३४	४४४	१३	४	४४४	१०-१८	१
४४४	१४	४	४४४	१६-३१	३	४४४	३४-३६	१
४४४	३३	४४	४४४	३४-३६	१	४४४	४-६	४
४४४	३४-३०	४४	४४४	१०-११	१	४४४	६	१

ज्ञातनामाचार्यवचनानि । अज्ञातनामाचार्यवचनानि । अज्ञातनामाचार्यवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६०५	२७—२८	२	१०२६	१५—१५	१	११७४	१६	॥
६०६	५—२	२	१०२७	२—३	॥	११७५	२०—२१	१
६०६	१३—१४	१	१०२७	२४	१	११७५	२७	॥
६०६	२५—२६	१	१०३२	६—७	॥	११७५	३—३	१
६०७	१३—१६	२	१०६२	६—७	१	११७५	६	॥
६०८	१०—१३	२	१०६६	१६—१०	१	११७५	१३	॥
६०८	२४—२५	१	१०६७	१४—१५	१	११७५	१७—१८	१
६०८	२—३	१	१०८४	६—१०	१	११७५	२१—२२	१
६०८	७—८	१	१०८५	२०—२७	६	११७६	२—११	५
६०८	१७—१८	१	१०८६	१—४	१	११७६	१६—१७	१
६१०	२—३	१	१०८६	१८—१६	१	११७६	१८—२०	१
६१०	८—९	१	१०८८	६—११	३	११७७	३—४	१
६१०	२४—२५	१	१०८९	५—८	२	१२०७	७	१
६११	२—३	१	१०९१	६	॥	१२३३	६—७	१
६११	१७—१३	१	१०९२	२०	१	१२४२	१०—११	१
६११	१७	॥	१०९३	३—३	१	१२४२	१३—१४	१
६११	२७—२३	१	१०९६	६—६	२	१२५४	२५	१
६१२	६—१०	१	१०९६	१८—१६	१			
६१६	१६—२०	२॥	११००	६—७	१			
६१८	१५—१८	२	१११०	१७—१८	१			
६१८	८—१४	३॥	११००	२६	॥			
६३३	१२—१५	२	११०१	१६—२०	१			
६३४	६—७	१	११०२	२—३	१			
६४१	२३—२५	१	११०३	२	॥			
६६६	१८—२०	१४	११०५	५	॥			
६६६	२२—२७	१०	११०६	४	॥			
६६७	१—१४	१०	११०६	४—५	१			
६६८	१	॥	११११	४—६	१॥			
६८४	२—३	१	१११६	२४—२५	१			
६८४	११—१२	१	११२८	२६—२७	१			
६८४	१६—१७	१	११२९	१६—१७	१			
६८७	२—५	२	११३०	६—६	२			
६८८	२६—२७	२	११५३	१२	१			
६८८	१—२७	२	११५३	१४	१			
१०१२	१२—१३	१	११६०	३—५	२			
१०१४	१७—१८	१	११६०	१०—११	१			
१०१५	१३—१४	१	११६०	२३—२४	१			
१०१७	२०—२१	१	११६०	२७—२८	१			
१०१७	१६—१७	१	११६१	२—३	१			
१०१७	४—५	१	११६१	६—१०	१			
१०१७	१७—१८	१	११६१	१४—१५	१			
१०२३	२६—२७	१	११६८	६—१५	५			
१०२४	१८—२१	२	११७३	२०—२३	२			
१०२६	४—३	१	११७४	७—१०	१			

अविपुत्रवाक्यानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
१०१३	२३—२७	१
१०१४	१—७	१

कश्यपवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६६१	२६—२७	३
६६२	१—४	३
६६४	१—२२	२

कात्यायनवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
८३०	५	॥

कामन्दकिवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६६०	२५—२६	५१
६६१	१—६	५१

काश्यपवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
६४४	१६—१६	१
६४७	१५—१६	१
७४३	२—३	१
७४३	११—१४	१
७४४	२—५	१
७४४	१७—१८	१
७४६	१०—११	१

आचार्यवचनानां सूचीपत्रम् ।

३

आश्रयपत्रवचनानि ।				कि.रक्षाकृतमन्त्रस्ववचनानि ।				गर्गवचनानि ।			
पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
७४७	७—१४	४		६४८	६—१३	३४		८१३	२३—२४	१	
७४८	१६—२३	२४		६४९	२०—२३	३		८३३	५—६	१	
७४९	४—८	३४		६५०	२४—२६	१४		८६३	२६—२७	१४	
७५०	४—८	३४		६५१	७—८	१४		८६७	१—२६	१४	
७५१	२—२१	१०		६५२	२२—२३	१		८७१	४—५	१	
७६०	१८—२१	३		६५३	१६—१८	३		८७१	१६—२३	४	
७६१	२	४		६६०	१६—२१	३		८७८	६—७	१	
७६१	८—८	१		७०३	८—११	३		८७९	१०—११	१	
७६१	१७—१८	१		गर्गवचनानि ।				८८३	३—३	१	
७६१	२३—२४	१		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		८८३	१७—२०	२	
७६२	७—८	१		६६८	१६—२०	१		८८४	२५—२६	३	
७६२	१८—२१	२		६६९	१८—१८	१		८८५	१—४	३	
७६३	६—८	३		६६९	१६—२०	१		८८६	५—१०	३	
७६३	२०—२४	२४		६६७	२—३	१		१०१९	१९—१८	४	
७६४	८—११	२		६६७	१३—१४	१		१०६८	२३—२४	१	
७६४	२६—२७	२४		६६७	२५—२६	१		१११३	४—५	१	
७६५	१—३	१		६६८	८—८	१		११५०	६—१०	१	
७६६	२१—२६	१८४		६७८	६—२३	८		११६४	३४—३७	३२	
७७८	१—२१	१८४		६८३	८—८	१		११६७	१—४	३२	
७८५	२१—२५	१६४		६८५	२४—२५	३		११७१	१५—२८	१७	
७८५	२१—२५	१६४		६८६	१—४	३		११७३	१—३०	१७	
७८६	१—२१	१६४		६८६	२१—२६	५४		११७४	१७—१५	२	
७८८	२१—२८	३		६८७	१—५	५४		१२४५	१७—२१	३४	
७८८	१२—१३	१		६८७	२३—२७	४		१२४५	२३—२७	२४	
७८८	८—१०	३		६८९	१—२	४		१२४८	५—१०	३	
७८८	२०—२४	१		६८९	४—१७	७		१२५०	१७—२३	३	
८८३	१५—२४	५		६८९	२५—२७	१४		१२५१	१७—२२	३	
८८५	२१—२८	४		६९०	१—२६	१४		१२५२	२३—२५	२	
८८६	१—२	४		८०७	१०—१४	२४		१२५४	२५—२८	२	
८८८	५—१०	३		८०८	१३—१८	३		शरकवचनम् ।			
१०७८	१०—११	१		८१०	२०—२५	३		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
११११	१६—१७	१		८१३	१३—१४	१		६६१	८	४	
१११६	१७—१८	१		८१३	६—७	१					

कन्दःशास्त्रवचनानि सव्याख्यानि ।

कन्दःशास्त्रवचनानि सव्याख्यानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	कन्दोनामानि ।	पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	कन्दोनामानि ।
११८२	११—१२	१	मकनिसमा	११८६	८—१०	१	कचनचयमा
११८३	२५—२६	१	चाया	११८७	८—	१	आर्तुनिकीदितम्
११८४	१३—१४	१	यया	११८८	७	१	काभरा
११८५	२—३	१	विपुला	११८८	२	१	मुपहना
११८५	११—१२	१	मुपहयमा	११८८	२५	१	मुपना

साधारणग्रन्थानां सूचीपत्रम् ।

छन्दःशास्त्रग्रन्थानि सव्याख्यानि ।

पृ. सं. पं. सं. प्रलो. सं. ग्रन्थानामानि ।

१८०१	६	१	शिकरिणी
१८०१	२६	१	मन्दाक्रान्ता
१८०२	२९	१	वृषभचरितम्
१८०३	३४	१	उपेन्द्रवज्रा
१८०४	१४—१५	१	उपजातिः
१८०५	८	१	प्रसभम्
१८०५	२३	१	मालती
१८०६	१२	॥	परवक्रम्
१८०७	१९	१	विलम्बितगतिः
१८०८	२	॥	पुष्पिताया
१८०८	२०	१	चन्द्रवंशा
१८०८	३७	१	स्वागता
१८१०	१५	१	द्रुतपदम्
१८११	५	१	रुचिरा
१८११	२१	१	प्रहर्षणी
१८१२	१९	१	दोषकम्
१८१३	२	१	मालिनी
१८१४	८	१	भरविलसिता
१८१४	२३	१	मत्तमयूरम्
१८१५	१४	१	मणिगुणमिहः
१८१६	४—५	॥	हरिणसुतम्
१८१६	२२	१	लज्जितपदम्
१८१७	१५	१	श्यामिनी
१८१८	८	१	रघोऽकृता
१८१८	१२	१	विलासिनी
१८२०	३	१	वसन्तसिद्धम्

छन्दःशास्त्रग्रन्थानि सव्याख्यानि ।

पृ. सं. पं. सं. प्रलो. सं. ग्रन्थानामानि ।

१८२०	१५	१	चन्द्रवज्रा
१८२१	३	१	जनवसिता
१८२१	१७	१	महनीः
१८२२	८	१	प्रमिताहारा
१८२२	२९	१	स्विरः
१८२३	३६	१	तोडकम्
१८२४	१४	१	चन्द्रवज्रपतितम्
१८२५	६	१	मलिका
१८२५	२९	१	भुजङ्गव्यातम्
१८२६	१३	१	पुटा
१८२७	५	१	चन्द्रदेवी
१८२७	२२	१	कर्ममाला
१८२८	२६	१	विलासम्
१८२८	३४	१	भुजङ्गविक्रमिताम्
१८३०	१७—१८	१	उदगता
१८३०	२०—२१	१	गीतिः
१८३१	५—६	१	उपगीतिः
१८३४	७	१	नर्तकम्
१८३५	१४—१५	१	विलासः
१८३६	१५—१६	१	चार्वागीतिः
१८३७	४—५	१	वैतालियम्
१८३८	१५—१६	१	वक्रम्
१८४३	३	॥	श्रीपञ्चन्दसिद्धम्
१८४८	१४—१५	२	वसन्तसिद्धम्
१८४८	२५—२६	१	वसन्तसिद्धम्

नग्नसिद्धन्तम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	प्रलो. सं.	ग्रन्थानामानि ।
७७०	११—१२	१	८४१ १३—२३
७७३	८	॥	८४४ १—५

नग्नसिद्धन्तम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	प्रलो. सं.	ग्रन्थानामानि ।
८७८	१२	६	८८८ २४—२८
९०२८	२३—२४	१	८८८ १—३
९२४२	२५—२८	३	८८८ ४—६

निघण्टुग्रन्थानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	प्रलो. सं.	ग्रन्थानामानि ।
८४१	१३—२३	३६	८४४ १—५

परिशिष्टग्रन्थानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	प्रलो. सं.	ग्रन्थानामानि ।
८८८	२४—२८	३	८८८ १—३
८८८	१—३	३	८८८ ४—६
८८८	१—१८	३४	८८८ १९—२८

परिशिष्टग्रन्थानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	प्रलो. सं.	ग्रन्थानामानि ।
८०२	१०—१३	३	८०६ ४—१८
८०६	४—१८	८४	८१८ ७—२२
८१८	७—२२	८	८२२ ८—१०
८२२	८—१०	८	८२३ १५—१८
८२३	१५—१८	३	८२४ १८—२३
८२४	१८—२३	३	८२६ ४—५
८२६	४—५	१	८५८ ८—१०
८५८	८—१०	१	८८२ १६—१७

आचार्यवचनानां सूचीपत्रम् ।

३

पराशरवचनानि ।				पराशरवचनानि ।				भरद्वाजवचनम् ।			
पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
६१०	११—१४			११८१	११—१४			६८३	७—८		
६१८	३—१३			११८१	१७—१७			भृगुवचनम् ।			
६१८	२०—३७			११८१	३५—३६			पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
६१८	१—६			११८२	५—६			१०२५	६		
१०१२	३१—६३			११८२	१३—१५			मनुवचनानि ।			
१०१२	२७—३८			११८२	२०—२१			पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
१०१३	१—४			११८३	३—३			७३४	५—१४		
१०१८	२१—३६			११८३	८—६			१०१५	८—६		
१०१८	१—५			११८३	१७—१८			११८६	२०—३१		
१०२२	३४—३५			११८४	५—६			मयवचनम् ।			
१०२६	४—५			११८४	११—१२			पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
१०६८	१४—१५			पाणिनिसूत्रे ।				७३५	६		
१११०	१४—१५			पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		७६८	३४—३५		
१११४	१५—१६			११५७	११			मार्कण्डेयवचनानि ।			
११५४	१६—१७			पुराणवचनानि ।				पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
११५४	५—१०			पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		१११५	३४—३७		
११५५	३१—३७			६८७	३१—३३			११८६	१—४		
११५६	१३—१७			६३१	३४—३६			१२५८	३२—३३		
११५६	३६—३७			कृष्णार्जुनसंवादे ।				यमवचने ।			
११५७	१—५			पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
११५७	१५—१६			११७३	३—३			६८३	१०—१३		
११५७	३४—३५			११७३	५—१४			यमेश्वरवचनानि ।			
११५८	१—१			११७४	१७—१८			पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.	
११६०	१५—१८			११७८	१—२			११६२	३२—३५		
११६३	३५—३७			११७८	३—३			१२००	५—१६		
११६४	१—१८			११७८	१६—३३			१२०३	३—१३		
११६७	१३—३३			११८०	११			१२०६	३—१३		
११६८	१७—३५			११८१	१५			१२११	७—१८		
११६८	३१—३८			१२३३	१६			१२१८	३३—३३		
११६८	८—६			१२३३	५			१२३३	३—१३		
११७८	१४—१५			कृष्णव्यतिवचनानि ।				१२३८	३—१३		
११७८	३३—३४			पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		१२३५	६—७		
११७८	११—१२			६४३	३६—३५			१२४४	६—१०		
११७८	३०—३१			६४४	१—३			१२४५	१४—१५		
११७८	३६—३७			६८७	१७—१८			१२४६	३०—३१		
११८०	८—६			भट्टोत्पलवचनानि ।				१२५८	३—३		
११८०	१४—१५			पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.		१२५०	१४—१५		
११८०	३३—३४			६७३	१६—३१			१२५१	१४—१५		
११८१	३—३							१२५२	१६—२०		

यान्नास्यवधनानि ।

ए. सं.	पं. सं.	जन्मा सं.
५०४८	१४ - १५	१
५०५८	१२ - २४	३
५०६९	२३ - २४	४
५०७०	१ - ६	
५०८२	२१ - २३	५५

रातवचनम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
५३४५	२२-२३	५

लोकैः ।

ક્ર. સં.	પં. સં.	પ્રશ્નો સં.
૧૧૬૦	૧૮	૧

मरुचिष्यचनानि ।

प. सं.	पं. सं.	प्रा. सं.
८५८	८५-८७	८
८५९	९-४	९
८६०	९७-८०	९
८६१	८-९	९
८६२	९-९७	९

अमिष्टवचनम् ।

પૃ. સં.	પા. સં.	જાણી મં.
૭૭૧	૧૪	૪

विश्वकर्मप्रचनानि ।

प. सं.	प. सं.	पला सं.
६६५	८-३	१
६६७	५-६	२१
६६८	१८-१६	२१
६६९	२९-२२	२
६६४	८-	३
६६४	२-१४	३
६७४	१५-१५	३१
६७७	२७-२८	३
६७८	१-४	
६८३	४-५	१
७०४	१८-१६	१
७१५	५४-११	१
७१५	२४-२७	५
७१६	१-८	

वृद्धुर्गर्गवचनम् ।

प. सं. ध. सं. प्रलो. सं.
 ४६३ १३---१४ १

वेदवाक्यम् ।

प. सं. पं. सं. श्लो. सं.
१२८ १—२
१९६९ ५

व्यासप्रचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	प्रलो. सं.
८१३	१४---१५	१
८१३	१७---१८	
८१८	५---१०	३

शक्रवचनम् ।

पृ. सं.	पं. सं.	ब्लॉ. सं.
६६३	६-८	१॥

शालिहोत्रवचने ।

पृ सं	पं सं.	श्लो सं.
८०४	३—४	१
८०४	२२—२३	१

समाससंहितास्य-

प्रत्यनानि ।

प. सं.	श. सं.	प्रति. सं.
६५८	१५—८८	६
६५९	१—४	१
६६२	५—६	१
१०४४	६—७	१
१०४५	११—१२	१
१०४६	१७—१८	१
१०४७	२५—२६	१
१०५१	११—१२	१
१०५१	११—१२	१
१०५२	१४—१७	१

समद्वयचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
८३३	२—३	१
८३३	१८—१९	१
८३३	२६—२७	१
८३४	१२—१३	१
८३४	११—१४	४
८३६	१०—१७	४

समुद्रवचनानि ।

पृ. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
८३६	२६—२८	१॥
८४६	२—७	३
८४६	१७—२२	३
८०२	५—६	१
८०४	६—११	३

सारस्यसप्ततन्त्रानि ।

प. सं.	पं. सं.	श्लो. सं.
७०८	७—१२	३
७०९	८—११	२
७१०	२४—२५	}
७११	१—२	
७१२	२१—२४	२
७१३	२३—१०	१
७१४	११—१७	२॥
७१५	१३—१६	२
७१६	२३—२५	१॥
७२१	२३—२४	१
७२३	१२—१५	२
७२४	६—११	१॥
७२८	४—७	२
७२८	२२—२५	२
७३०	९—११	१॥
७३१	२२—२४	१॥

सारावलीम्यवचनानि ।

प. सं.	पे. सं.	क्रमा सं.
८८६	२३—२६	
८८७	८—६	५
८८८	२७—२९	५
८८९	४—६	५१
८९०	१६—२६	२
८९१	२४—३५	५
८९२	१—१०	
८९३	४—१३	
८९४	१७—२४	
८९५	१७—१६	

हिरण्यगर्भवसनानि ।

पृ. सं.	पं सं.	जला.सं.
६६०	२७—२८	१
६६५	६—२०	७५

श्रीजानकीवल्लभो विनयते ।

अत्र सविवृतिबृहत्संहितायामुपयोगिनः पदार्था ये च
विद्यानुरागिभिरितिहासतत्त्वविद्विर्विद्विरवश्यं
दर्शनीया विचारणीयाश्च ।

१ अध्याये ।

- ३ पृष्ठे, ० श्लोकटीकायाम् " कस्मिन्पैद्यककारे वीरसोमः " कोऽयं वीरसोमः
के च तन्निर्मिता ग्रन्था इति विचारणीयाः ।
६ ८ पृष्ठेषु ० श्लोकटीकायाम्--" तथा च कपिलाचार्यः । इति प्रभृति
तत्पूर्विका वृत्तिरिति " इत्यन्तं भट्टोत्पलेन यानि कपिलाचार्यवच-
नानि लिखितानि तानि सम्प्रति साङ्ख्यतन्त्रकौमुद्या वाचस्पतिमिश्र-
मतेनेश्वरकृष्णनिर्मितानीति सर्वे तत्र टिप्पण्यामम्माभिः प्रदर्शितम् ।
प्रसिद्धां साङ्ख्यतन्त्रकौमुदीं विहाय कपिलाचार्यवचनोपन्यासेन किं
भट्टोत्पलेन वाचस्पतिमिश्रतः प्राचीन इति बुद्धिमद्विभृशं चिन्त्यम् ।
८ पृष्ठे, कृष्णतन्त्रवचनानि च विन्यानि ।
९ पृष्ठे, पुराणलोकयतिक्रमीमांसकवचनानि च विचारयेन्त्यानि ।
१२ १८ पृ. महाणामुत्पत्तिदर्शनाहम् ।

२ अध्याये ।

- अथमध्यायः सम्पूर्णे दर्शनाहम् । अत्र बहूनां प्राचीनगाणितिकानां भग-
वादिस्वबन्ध्यानि वचनानि सन्ति । तथापि विशेषतः
२४ पृ. ३-४ पङ्क्तयोः पदाशरमतेन कालपरिभाषा । इयं च सम्प्रति
प्रसिद्धमर्थसिद्धान्तसिद्धान्तशिरोमणिस्त्यकालपरिभाषाते भिन्नेव ।
२७ पृ. २२ पं. पवनशब्देन सप्रसङ्ग्या सम्प्रत्यप्रसिद्धा तत्रस्था मट्टिपत्नी
च विनोक्ष्या ।
३५ पृ. ६-१० पं. भट्टोत्पलेन कस्मिन् निजे ग्रन्थे इदं वचनं लिखि-
तम् इति तदुक्त्याऽन्वेषणीयः ।

३ अध्याये ।

८३ ८४ पृ. ३ श्लोकटीकायाम्-अयनांशज्ञानयुक्तिः स्वसमयानुसारिणः
मप्रायनभागाश्च दर्शयन्तः ।

८५ पृ. २१ २२ पं. परशरतन्त्रोक्ताऽर्कस्य पञ्चधा गतिरपि विलक्षणा ।

४ अध्याये ।

*६६ पृ. १६ २० पं. सूर्यसिद्धान्तयवनानि सम्प्रति प्रसिद्धसूर्यसिद्धान्ते नोप-
लभ्यन्ते तदर्थं मत्कृता तत्रैव टिप्पणी च विलोक्ष्या ।

५ अध्याये ।

११६ पृ. २१-२२ पं. कस्य पुराणस्येदं वचनम् ।

११७ पृ. २५-२६ पं. कोऽयं वीरभद्रमन्त्रकृता ग्रन्थश्च कः ।

१२१ पृ. १५-१८ पं. सूर्यसिद्धान्तयवनम् ।

१२८ पृ. ११-१२ पङ्क्त्यागद्वयं तत्पञ्चसिद्धान्तिकायाः २० पृ. पञ्चम-
श्लोकानन्तरश्लोकः समुचितः । तच्च पञ्चसिद्धान्तिकायां वुटि-
रस्ति । दृष्टव्या टिप्पणी ।

१२६ पृ. ३-६ वचनानि तत्रस्था मत्कृता टिप्पणी च विलोक्ष्या ।

६ अध्याये ।

न कश्चिद्विशेषः ।

७ अध्याये ।

१८० पृ. १३ १४ पं. कोऽयं नन्दी वा नन्दिस्तत्कृताश्च के ग्रन्थाः ।

८ अध्याये ।

न कश्चिद्विशेषः ।

९ अध्याये ।

२२० २२१ पृ. २०-२३, १-२ पं. ब्रह्मगुप्तवचनोपरि मत्कृता टिप्पणी विलोक्ष्या ।

१०—१२ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

१३ अध्याये ।

२८१ पृ. ४ श्लोकटीकायाम् १० पङ्क्ती मन्त्रिमिता टिप्पणी विलोक्ष्या ।

१४ अध्याये ।

२८५ २८५ पृ. अयनेकदेशनामानि प्राचीनानि तदर्थं सम्पूर्णाऽध्यायो
विलोक्ष्यः ।

१५ अध्याये ।

२६० पृ. २ - ३ पं. शठलक्षणं दर्शनाहम् ।

१६ अध्याये ।

२६० ३२१ पृ. अत्रापि देशविशेषाणां नदीविशेषाणां च नामानि विचिन्त्यानि ।

१७ अध्याये ।

३२२ पृ. ११ १२ पं. ग्रहयुद्धादिलक्षणं विचिन्त्यम् ।

१८ अध्याये ।

न कश्चिद्विशेषः ।

१९ अध्याये ।

३३८ पृ. १३ १४ पं. दैवशब्दाद्यो दृष्टव्यः ।

३४३ पृ. १० ११ पं. प्रजारक्षणलक्षणं दर्शनाहम् ।

२०-३२ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

३३ अध्याये ।

४७७ पृ. १७ पं. मत्कृता टिप्पणी विचिन्त्या ।

३४-४१ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

४२ अध्याये ।

४७३ पृ. १८ पं. महानवस्तुनामानि दर्शनाहम् ।

४३ अध्याये ।

४७४ पृ. ८ पं. देकाणीति विलक्षणं वृक्षनाम विलोक्यम् ।

४४-४६ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

४७ अध्याये ।

४८० पृ. १६ २५ पं. सूर्यपूजाविधिर्यचिन्त्यः । सम्प्रति प्रसिद्धपूजापद्धति-

ग्रन्थेषु कुत्रापि नावलम्ब्यतेऽयं विधिः ।

४८-४९ अध्याययोः ।

न कश्चिद्विशेषः ।

५० अध्याये ।

६१० पृ. २२ पं. प्रशस्तवृक्षनामानि विलोक्यानि ।

६१८ पृ. १३ पं. कुत्सितवृक्षनामानि विलोक्यानि ।

५१ अध्याये ।

न कश्चिद्विशेषः ।

५२ अध्याये ।

- ६५० पृ. ४ पं. अलिन्दशब्दार्थो विलोक्यः ।
 ६५४ पृ. १० पं. निटालशब्दो विचारार्हः ।
 ६६१ पृ. ६ पं. चरकवचनं तत्र टिप्पणी च विलोक्या ।
 ६६२ पृ. १२ पं. तत्र टिप्पणी विलोक्या ।
 ६७२ पृ. १६-२१ पं. भट्टोत्पलवचनानि, तन्निर्मिता वास्तुविद्या चान्वेषणीया ।
 ६८० पृ. वर्तुलपङ्क्तिप्रभृतिषु क्षेत्रेषु फलानयनं तत्र टिप्पणी च विलोक्या ।
 ६८७ पृ. २१-२२ पं. पुराणवचनं विचिन्त्यम् ।
 ६९८-७०० पृ. शुक्ललक्षणादीनि विलोक्यानि ।
 ७०२ पृ. ५-१७ पं. किरणाख्यतन्त्रवचनानि विलोक्यानि । किरणाख्यतन्त्रं चान्वेषणीयम् ।

५३ अध्याये ।

अथ सारस्वतवचनानि विचिन्त्यानि । सारस्वतश्च क इत्यन्वेषणीयः ।

५४ अध्याये ।

अथ वृक्षादीनां योषणाय विलक्षणोपध्यायाः । अतः सम्पूर्णाध्यायो विलोक्यः । तथापि विशेषतः

- ७४८ पृ. ५-१२ पं. तोलनमानसञ्ज्ञानि विलक्षणानि दर्शनाह्वयि ।

५५ अध्याये ।

- ७५३ पृ. २ श्लोकटीकायाम्-वृष्टापूरुर्लक्षणं विलोकनीयम् ।
 ७५५ पृ. १५ पं. नीविशब्दस्यार्थान्तरं दर्शनाह्वयम् ।
 ७५८ पृ. ६-७ पं. उदुम्बरशब्दार्थो दर्शनाह्वयः ।

५६ अध्याये ।

- ७६६-७६८ पृ. अथ वज्रलेपनिर्माणविधिर्विलक्षणो दर्शनाह्वयः ।

५७ अध्याये ।

- ७७३ पृ. २१ पं. जानुकपिच्छे इत्यस्य भट्टोत्पलदेशभाषा यङ्गलक इति विचारार्हः । कस्मिन् देशे जना एवं तन्नाम वदन्तीति ।
 ७८२ पृ. २७ पं. "विद्युत् सारसमम्"-अस्य स्फुटोऽर्थः कः ।

५८ अध्याये ।

अथ न कश्चिद्विशेषः ।

५९ अध्याये ।

२६३ पृ. १४ पं. वातुलतन्त्रं किमित्यन्वेष्टव्यम् ।

६० अध्याये ।

८०३ पृ. २३-२४ पं. मच्छोधिता प्राकृतभाषेयं शुद्धा वा नेति विचिन्त्यम् ।

८०४ पृ. २-३ पं. कोऽयं शालिहोष इति विचिन्त्यः ।

६१-६४ अध्यायेषु ।

अथ न कश्चिद्विशेषः ।

६५ अध्याये ।

अथमध्यायः सभ्यैर्दार्शनिकैः विशेषतश्च

८१५-८१० पृ. अथाश्वानां प्रदेशसञ्ज्ञा दर्शनाहं । अथानेके शब्दा याव-
च्छक्यं शोधिता अपि विचिन्त्याः ।

८१८ पृ. २४-२० पं. कोऽयं वरहविम्बहृन्मन्त्रश्च क इति विचारार्हः ।

६६ अध्याये ।

८२८ पृ. ६ पं. कस्य कोशस्थेयं वचनं यद्विवाहशब्देन दत्तो गृह्यते-इति
विचारार्हम् ।

६७ अध्याये ।

८४१ पृ. १८-१९ पं. अथापि तथैव शठलक्षणं यथा १४ अध्याये

२६० पृ. २-३ पञ्चमयोर्वर्तते ।

८४१ पृ. २३-२४ पं. धीगुणा दर्शनाहं ।

८४० पृ. १८-१९ पं. प्रज्ञालक्षणं विचारार्हम् ।

८०१ पृ. ११ पं. मृदङ्गस्य भट्टोत्पलदेशभाषायां मयल-इति नाम विचि-
न्त्यम् । कस्मिन् देशे जना एवं वदन्ति ।

६८-७३ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

७४ अध्याये ।

८३४ पृ. ७ पं. हृदयप्रमाणं दर्शनाहं ।

७५ अध्याये ।

६४० पृ. २२-२५ पं. चारादिनिर्माणां मेढसंहितावचनं विचाराहेम् । सन्ने-
व्यादर्शेषु-अतीव भृष्टं बहुनायासेन मया शोधितमपि बुद्धिमद्विभृशं
विचिन्त्यम् । तच्च मदीया टिप्पणी च विलोक्या ।

७६ अध्याये ।

६४१-६४४ पृ. औपधीनामपूर्वनिघण्टुदर्शनाहः । अयं संप्रति प्रसिद्धवेद्य-
कयन्त्रेषु नोपलभ्यतेऽतोऽयं बहवः शब्दा यावच्छक्यं शोधिता
अपि बुद्धिमद्विचिन्त्याः ।

६४५ पृ. १६-२१ पं. सकलसंहिताव्याख्याने भट्टोत्पलस्य प्रतिष्ठा दर्शनाहः ।

६४८ पृ. २२-२५ पं. वेधबोधयोर्लक्षणं तच्च प्राकृतवचनं च दर्शनाहं विचा-
राहं च । कोऽयमीश्वरस्तत्कृता गन्धयुक्तिश्च का ।

६५३ पृ. एकद्विचयादिभेदो दर्शनाहः । सच तथैव यथा लीलावत्यां भेदः ।
तच्च मट्टना टिप्पणी च विलोक्या । (Combination) अस्य भेदस्य
नाम "लोपुकप्रस्तार" इति भट्टोत्पलेनाकारि ।

७७ अध्याये ।

६५०-६५१ पृ. २५-२६, १-६, पं. कोऽयं कामन्दकित्तुन्यश्च कः ।

६५६-६६० पृ. १८-२०, १-१४, पं. भाषास्तल्लक्षणानि दर्शनाहंणि । संप्रति
प्रसिद्धसाहित्यग्रन्थेषु यतानि वचनानि नोपलभ्यन्ते ।

६६८ पृ. ५-१० पं. व्यासवचनानि विचाराहंणि । कस्मिन् पुराणे तानि
सन्तीति ।

७८ अध्याये ।

६८० पृ. ६ पं. ईषाशब्दार्थो दर्शनाहो विचाराहंश्च ।

६८१ पृ. ११ पं. ईषाशब्दस्यार्थान्तरं विचारयोग्यम् ।

७९ अध्याये ।

६८४ पृ. २ पं. रजशब्दार्थो विचाराहः ।

६८८ पृ. १४ पं. बासीत्यनेन को द्रव्यविशेषः ? ।

८०-८४ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

८५ अध्याये ।

अथादावेव बहूनामृषीणां नामानि येषां यन्त्रा चन्नेवहीमाः ।

१०१० पृ. ५-६ पं. क ठज्यायिन्या नृषो दुष्यवर्धनः । सप्त कदाऽभूदिति विचिन्त्यम् ।

१०११ पृ. १०-१८ पं. सताशब्दाद्यै विचिन्त्यः ।

१०१५ पृ. ८-९ पं. संप्रति प्रसिद्धमनुस्मृताविदं वचनं नैवलभ्यते ।

१०२० पृ. १ पं. शोदितकेन केन कल्पकालो गृहीत इति विचिन्त्यम् ।

१०२२-१०२३ पृ. बहूनामप्रसिद्धानां पक्षिणां नामानि विचिन्त्यानि ।

१०२३ पृ. ६ पं. एवेहस्य भट्टोत्पलदेशमावायां शोडशिका-इति विचिन्त्यम् ।

८६ अध्याये ।

१०४२ पृ. १६ पं. वेतालिकशब्दाद्यै दर्थेनाहः ।

१०४५ पृ. १५ पं. सुसारशब्देन काचो गृहीतः । कुच सुसारशब्दः काचवाची ।

१०४७ पृ. ३ पं. काष्ठीकशब्दाद्यै दर्थेनाहः ।

१०५० पृ. ३३ पं. चोत्तशब्दाद्यै दर्थेनाहः ।

८७ अध्याये ।

१०५३ पृ. १५ पं. दांशानी दमनीति भट्टोत्पलदेशमावा विचिन्त्या ।

८८ अध्याये ।

१०६८ पृ. ६ पं. अलातशब्दाद्यै दर्थेनाहः ।

८८-९७ अध्यायेषु ।

न कश्चिद्विशेषः ।

९८ अध्याये ।

११६३-११६८ पृ. अथ लिङ्गिकर्मगुणा दर्थेनाहः ।

९९-१०२ अध्यायेषु ।

अथ न कश्चिद्विशेषः ।

१०३ अध्याये ।

अथ बहूनां कन्दसां वृत्तानि अतः सम्युक्तैऽध्याये दर्थेनाहः ।

अथ यानि कन्दोलसवचनानि सन्ति तानि संप्रति प्रसिद्धकन्दोलान्तेषु नैवलभ्यन्ते । अथ विशेषतः

११२४-११२६ पं. माण्डव्यवचने दर्शयामहे । को माण्डव्यवचनस्य क
वत्यन्वेष्टीयः ।

११२४ पृ. १३-१६ पं. प्राकृतवचनं दर्शयामहे । इदं माण्डव्यवचनमस्माभिः
शोधितमपि विचिन्त्यम् । टिप्पणी चात्र विलोप्या ।

११३० पृ. २-३ पं. प्राकृतं विचिन्त्यम् । अपापि टिप्पणी विलोप्या ।

११३८ पृ. २-३, ७-८ पं. प्राकृतवचने विचिन्त्ये । टिप्पणी चात्र विलोप्या ।

११४८ पृ. १२ पं. “राजमाण्डव्ये” इति विचिन्त्यम् । तत्र टिप्पणी च
विलोप्या ।

अत्र येषां वचनानि भट्टात्पञ्चनोभ्यन्यस्तानि तेषां नामानि च ।

अग्र्यभट्ट, अविपुत्र, ककाद, कपिलाचार्य, कश्यप, कात्यायन, काम-
न्दकि, काश्यप, किरणस्थितन्त्र, गर्ग, चरक, छन्दःशास्त्र, देवल, नम-
जित्, नन्दि, नारद, निघण्टु, वराह, (पञ्चसिद्धान्तिका, बृहज्जातक,
समाससंहिता, योगयात्रा, विवाहपट्टलानां वराहमिहिरकृतानाम् ।) पराशर,
पाणिनि, पुराणकार, पुलिशाचार्य, बलभद्र, बृहस्पति, ब्रह्मगुप्त, भट्टात्पल,
भट्टभाट्ट, भरद्वाज, भानुभट्ट, भृगु, मनु, मय, महाभाष्य, (पतञ्जलि)
माण्डव्य, यम, यक्षनेश्वर, रात, लोकायतिक, वरहचि, वसिष्ठ, विश्वकर्मा,
विष्णुचन्द्र, वीरभद्र, (हस्तिवेद्यकार) वीरसोम, वृद्धगर्ग, व्यास, शङ्क,
शालिहोष, श्रुति, (वेद) समुद्र, सारस्वत, सारावली, सिद्धसेन, सूर्य-
सिद्धान्त, स्मृति, हिरण्यगर्भ, इति ।

विनिक्षिप्तमधोवक्त्रं स्थितास्तथैव ते सुराः ।

तमेव वास्तुपुरुषं ब्रह्मा समभिकल्पयेत् ॥

अथ नृपादिब्राह्मणान्तानां सर्वेषां पञ्च पञ्च गृहाणि प्रत्येकस्य वक्ष्यति ।

तथादायैव नृपगृहाणां प्रमाणमाह ।

उत्तममष्टाभ्यधिकं हस्तशतं नृपगृहं पृथुत्वेन ।

अष्टाष्टोनाच्येयं पञ्च सपादानि दैर्घ्येण ॥ ४ ॥

राजवेश्मोत्तमं प्रधानमष्टाभ्यधिकमष्टोत्तरं हस्तशतं पृथुत्वेन विस्तार-
नेन कार्यम् । अन्यानि चत्वारि गृहाण्यष्टाष्टोनानि । अष्टाभिरष्टभिर्हस्तेष्टनानि
कार्याणि । यत्तदुक्तं भवति । प्रथमं नृपगृहमष्टाधिकं हस्तशतं विस्तीर्णम् ।
द्वितीयं शतम् । तृतीयं द्विशतम् । चतुर्थं चतुरशीतिः । पञ्चमं षट्सप्रतिरिति ।
प्रत्येकस्य गृहाय यत्पृथुत्वमुक्तं तत्सपादं चतुर्भागेनाधिकं तस्य दैर्घ्यं
कार्यमित्यर्थः । यथा प्रथमगृहे पञ्चविंशदधिकं शतम् । द्वितीयं पञ्चविंशत्य-
धिकम् । तृतीयं पञ्चदशधिकम् । चतुर्थे पञ्चोत्तरं शतम् । पञ्चमं पञ्चनव-
तिरित्येवं ज्ञेयमिति ॥ ४ ॥

तथा च काश्यपः ।

अष्टोत्तरं हस्तशतं विस्तारान्नृपमन्दिरम् ।

कार्ये प्रधानमन्यानि तथाष्टाष्टोन्नितानि तु ॥

विस्तारं पादसंयुक्तं दैर्घ्यं तेषां प्रकल्पयेत् ।

एवं पञ्च नृपः कुर्याद्गृहाणां च पृथक् पृथक्-इति ॥

एवं पञ्च गृहाणि प्रत्येकस्याचार्येणाभिहितानि । अत ऊनाधिकता न
शोभनेति ॥

अथेदानीं सेनापतिगृहाणां प्रमाणमाह ।

षड्भिः षड्भिर्हीना सेनापतिसद्वनां चतुःषष्टिः ।

एवं पञ्च गृहाणि षड्भागसमन्विता दैर्घ्यम् ॥ ५ ॥

चतुःषष्टिर्हस्ताः षड्भिः षड्भिर्हीना पृथुत्वम् । तदाद्या । प्रथमगृहस्य चतुः-
षष्टिः । द्वितीयस्याष्टपञ्चाशत् । तृतीयस्य द्वापञ्चाशत् । चतुर्थस्य षट्चत्वारिं-
शत् । पञ्चमस्य चत्वारिंशदिति । एवमनेन प्रकारेण पञ्च गृहाणि । विस्तारः

पद्भागसमन्विता देर्घ्यमिति । प्रत्येकस्य गृहस्य यो विस्तारः सः स यत्र बहुभागाधिको देर्घ्यं भवति । अथैवं परिभाषा । भागद्वारेण भागमप-
हृत्य हस्ता लभ्यन्ते येषामनुविंशतिगुणितानुक्तानि । तच्छेषात् षष्ठिगु-
णाद्वाङ्गुलानीति सर्वत्र ॥ ६ ॥

अथ सचिवगृहाणां प्रमाणमाह ।

षष्टिश्चतुश्चतुर्भिर्हीना वेश्मानि पञ्च सचिवस्य ।

स्वाष्टांशयुतो देर्घ्यं तदर्धतो राजमहिषीणाम् ॥ ६ ॥

सचिवस्य मन्त्रिणः । पञ्च वेश्मानि गृहाणि यानि तेषां षष्टिश्चतु-
श्चतुर्भिर्हीना पृथक्त्वम् । तदाया । प्रथमगृहस्य षष्टिः । द्वितीयस्य षट्प-
ञ्चाशत् । तृतीयस्य द्वापञ्चाशत् । चतुर्थस्याष्टचत्वारिंशत् । पञ्चमस्य चतु-
श्चत्वारिंशदिति । प्रत्येकस्य गृहस्य यो विस्तारः स एव स्वाष्टांशयुतोऽष्ट-
भागसंयुक्तस्तस्य देर्घ्यम् । तदर्धतो राजमहिषीणाम् । महिष्यः प्रधानस्त्रियः ।
तासां नृपमहिषीणां तदर्धतः सचिवप्रमाणार्धेन गृहाणि कार्याणीति । एत-
दुक्तं भवति । सचिवस्य यानि पञ्च गृहाणयुक्तानि तेषां यो विस्तारो यञ्च
देर्घ्यं तदर्धेन राजमहिषीणां गृहाणि कार्याणीत्यर्थः । तदाया । प्रथमगृहस्य
पृथुत्वं चिंशत् । द्वितीयस्याष्टविंशतिः । तृतीयस्य षड्विंशतिः । चतुर्थस्य
चतुर्विंशतिः । पञ्चमस्य द्वाविंशतिरिति । स्वाष्टांशयुतो देर्घ्यं सर्वेषां कार्य-
मिति ॥ ६ ॥

अथ युवराजगृहाणां लक्षणमाह ।

बह्मिः षड्भिश्चैवं युवराजस्यापवर्जिताऽशीतिः ।

अंशान्विता च देर्घ्यं पञ्च तदर्धस्तदनुजानाम् ॥ ७ ॥

युवमेनेन प्रकारेण युवराजस्याशीतिः षड्भिः षड्भिरपवर्जिता पञ्चानां
गृहाणां पृथक्त्वम् । तदाया । प्रथमस्याशीतिर्हस्ता विस्तारः । द्वितीयस्य चतु-
सप्रतिः । तृतीयस्याष्टपट्टिः । चतुर्थस्य द्विपट्टिः । पञ्चमस्य षट्पञ्चाशत् । प्रत्ये-
कस्य गृहस्य विस्तारः सम्यक्चैव आत्मीयविभागेन युता देर्घ्यं भवति । एवं पञ्च
गृहाणि तदनुजानामिति । तस्य युवराजस्यानुजानां पश्चाज्जानानां कर्त्तव्यानां
मृत्यानां तदर्धः पृथक्त्वदेर्घ्यात्पञ्च गृहाणि कार्याणि । तदाया । प्रथमस्य

पृथुत्वं चत्वारिंशत् । द्वितीयस्य सप्तविंशत् । तृतीयस्य चतुस्त्रिंशत् । चतुर्थ-
स्यैकविंशत् । पञ्चमस्याष्टाविंशतिः । अंशान्वितं सर्वेषां दैर्घ्यमिति ॥ ७ ॥

अधुना सामन्तप्रवरराजपुरुषकञ्चुकिवेश्याकलाज्ञानां गृहलक्षणान्याह ।

नृपसचिवान्तरतुल्यं सामन्तप्रवरराजपुरुषाणाम् ।

नृपयुवराजविशेषः कञ्चुकिवेश्याकलाज्ञानाम् ॥ ८ ॥

नृपगृहाणां पञ्चानां सचिवगृहेः पञ्चभिः सह यदन्तरं तत्सामन्तानां
मागडलिकानां नृपाणां प्रवराणां प्रधानानां राजपुरुषाणां च कार्यम् । एतदुक्तं
भवति । नृपसचिवयोः परस्परं विस्तारस्य विस्तारेण सद्धान्तरे कृते दैर्घ्यस्य
दैर्घ्येण च सद्धान्तरे कृते यद्वधति तत्पृथुत्वं दैर्घ्ये सामन्तप्रवरराजपुरुषाणां
च कार्यम् । तथा नृपमानस्य युवराजस्य मानेन सह यो विशेषोऽन्तरं भवति
तत्कञ्चुकिनां महत्तरकपतीनां वेश्यानां साधारणस्त्रीणां कलाज्ञानां कला-
प्रवीणानां गेयवाद्यनृत्यचित्रपुस्तकपत्रच्छेदकर्मविदां च कार्यमिति ॥ ८ ॥

अथाध्यक्षाधिकृतकर्मोन्नाध्यक्षदूतानां पञ्च गृहाण्याह ।

अध्यक्षाधिकृतानां सर्वेषां कोशरतितुल्यम् ।

युवराजमन्त्रिविवरं कर्मोन्नाध्यक्षदूतानाम् ॥ ९ ॥

अश्वशालागजशालागोशालासूकरादिशालाध्यक्षाणां तथाधिकृतानां
तथान्येषामन्यत्र कर्मोदावधिकृतानामधिकारे स्थापितानां नियोगिनां सर्वेषां
कोशरतितुल्यम् । कोशगृहप्रमितं रतिगृहप्रमितं वा कुर्यात् । कोशरतिभवनप्रमा-
णमुत्तरं वक्ष्यति । युवराजमन्त्रिविवरमिति । युवराजमानस्य मन्त्रिमानेन
सह यद्विषयमन्तरं तत्कर्मोन्तरेषु कर्मशालासु ये अध्यक्षस्तोषां षट्कर्मपतीनां
दूतानां च कुर्यात् । केचित्सामन्तमन्त्रिविवरमिति पठन्ति । सामन्तमानस्य
मन्त्रिमानेन सद्धान्तरे यत् तेन मानेनेति । एतद्वृद्धस्य एतिभिर्नोदृतमतिमा-
नाल्पत्वादिति ॥ ९ ॥

अथ दैवज्ञमिषकूपुरोहितानां वास्तुप्रमाणमाह ।

चत्वारिंशद्दीना चतुश्चतुर्भिस्तु पञ्च यावदिति ।

सहभागयुता दैर्घ्यं दैवज्ञपुरोधसोर्भिषजः ॥ १० ॥

अथ देवद्विभक्तपुरोहितानां च । देवद्वः संपत्त्यारिकः । मिश्रवेद्यः ।
पुरोहितः पुरोधाः । यथा चत्वारिंशच्चतुश्चतुर्भिर्हीना गृहपञ्चकस्य विस्तारः । तद्यथा । प्रथमगृहस्य विस्तारश्चत्वारिंशत् । द्वितीयस्य षट्चिंशत् । तृतीयस्य द्वाविंशत् । चतुर्थस्याष्टाविंशतिः । पञ्चमस्य चतुर्विंशतिः । येष चत्वारिंशत् षड्भागयुता दैर्घ्यं कार्यम् । प्रत्येकस्य गृहस्य यो विस्तारः स एव स्वषड्भागाधिको दैर्घ्ये भवति ॥ १० ॥

यहोक्त्वायप्रमाणमेकशालस्य च दैर्घ्यमाह ।

वास्तुनि यो विस्तारः स एव चोक्त्वायनिश्चयः शुभदः ।

शालैकेषु गृहेष्वपि विस्ताराद्द्विगुणितं दैर्घ्यम् ॥ ११ ॥

वास्तुनि गृहे यो विस्तार उक्तः स यवोक्त्वायनिश्चय चोक्त्वाप्रमाणं शुभद इति । यथा नृपस्य प्रथमगृहमष्टाधिकं हस्तगतं विस्तारादुक्तम् । तद्यथाष्टाधिकं हस्तगतमेवोक्तं कार्यमिति । एकशालगृहेषु च विस्ताराद्द्विगुणं दैर्घ्यं कार्यमिति ॥ ११ ॥

तथा च काश्यपः ।

चतुःशालगृहेष्वेवमुक्त्वा यो व्यापयामिनः ।

विस्तारं द्विगुणं दैर्घ्यमेकशालयुतस्य च ॥

अथ ब्राह्मणादिकर्णचतुष्टयस्य गृहप्रमाणमाह ।

चातुर्वर्ण्यव्यासो द्वात्रिंशत् सा चतुश्चतुर्हीना ।

आषोडशादिति परं न्यूनतरमतीवहीनानाम् ॥ १२ ॥

सदशांशं विप्राणां सत्रस्याष्टांशसंयुतं दैर्घ्यम् ।

षड्भागयुतं वैश्यस्य भवति शूद्रस्य पादयुतम् ॥ १३ ॥

चातुर्वर्ण्ये इति । चातुर्वर्ण्येनां भावश्चातुर्वर्ण्यम् । चत्वारो वर्णाः । ब्राह्मणश्चक्षिणश्चैश्यशूद्राः । तस्मिन्चातुर्वर्ण्ये ब्राह्मणादिके व्यासो विस्तारो द्वाविंशत्सा चतुश्चतुर्हीना । आषोडशादिति । षोडश यावदिति । द्वाविंशच्चतुश्चतुर्भिर्हीना तावत्कार्या यावत् षोडशेति । एतदुक्तं भवति । ब्राह्मणस्य प्रथमगृहव्यासो द्वाविंशदुक्ताः । अन्यानि चत्वारि चतुर्भिश्चतुर्भिर्हीनानि । क्षत्रियस्य प्रथमगृहव्यासो हस्ता अष्टाविंशतिः । अन्यानि त्रीणि चतुर्भिश्चतुर्भिर्हीनानि । वैश्यस्य प्रथमगृहं चतुर्विंशतिः । अन्ये द्वे चतुर्भिश्चतुर्भिर्हीनौ ।

शूद्रस्य प्रधानं गृहं विंशतिहस्ताः । अपरं षोडशेति । एवं ब्राह्मणस्य
पञ्च गृहाणि । क्षत्रियस्य चत्वारि । वैश्यस्य त्रीणि । शूद्रस्य द्वे । अतः परं
निकृष्टं न्यूनतरमल्पतरमतीवहीनानां वाण्डालश्वपाकादीनां कार्यमिति ॥ १२ ॥

विप्राणां ब्राह्मणानां व्यासो यदि स्तारमानमुक्तं तदेव सदशांशं स्वद-
शभागयुतं देयं कार्यम् । पञ्चस्वपि गृहेषु । एवं क्षत्रियस्याष्टांशयुतं मग्नभा-
गाधिकम् । वैश्यस्य स्वभूभागयुतम् । शूद्रस्य षाडयुतं चतुर्भागाधिकमि-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे :

हस्तद्वाविंशता युक्तो विस्तारः स्याद्विजालये ।

विस्तारं सदशांशं तु देयं तस्य प्रकल्पयेत् ॥

व्याणां क्षत्रियादीनां मानं यत्पूर्वचोदितम् ।

तद्वतुर्भिः करैस्तात्पर्यं ज्ञासयेदनुपूर्वशः ॥

यथामग्न्याशपट्टभागषाट्देयं क्रमाद्वेत्-इति ।

अथ कौशरतिभवनयोः प्रमाणं राजपुरुषाणां च गृहप्रमाणान्याह ।

नृपसेनापतिगृहयोरन्तरमानेन कौशरतिभवने ।

सेनापतिचातुर्वर्ग्यविवरतो राजपुरुषाणाम् ॥ १४ ॥

नृपस्य गृहमानस्य प्रागुक्तस्य सेनापतिगृहमानेन प्रागुक्तेनेव सह
यदन्तरं तेन मानेन कौशभवनं च कार्यम् । कौशभवनं गजः । रतिभवनं
क्रीडागृहम् । अनयोस्तुल्यं प्रमाणम् । सेनापतिश्चातुर्वर्ग्यस्य च यद्विवरमन्तरं
तेन मानेन राजपुरुषाणां कार्यम् । अथ यदा ब्राह्मणो राजपुरुषो भवति
तदा ब्राह्मणवास्तुमानं सेनापतिवास्तुमानादपास्य यदवशिष्यते तेन मानेन
गृहपञ्चकं कार्यम् । एवं क्षत्रियादीनां विज्ञेयम् । किन्तु सेनापतिगृहस्य द्विती-
यस्य क्षत्रियवास्तुमानेन सहान्तरं कृत्वा शेषं क्षत्रियराजपुरुषस्य प्रधानगृहम् ।
अथ तृतीयस्य द्वितीयेन चतुर्थस्य तृतीयेन पञ्चमस्य चतुर्थेनेति । एवं तृतीयेन
सेनापतिगृहेण सहान्तरं वैश्यस्य प्रधानगृहं चतुर्थेन शूद्रस्येति ॥ १४ ॥

अथ पारशवादीनां वास्तुप्रमाणं हीनाधिकस्य वास्तुनश्चाशुभत्वमाह ।

अथ पारशवादीनां स्वमानसंयोगदलसमं भवनम् ।

हीनाधिकं स्वमानादशुभकरं वास्तु सर्वेषाम् ॥ १५ ॥

अद्यान्तरं ये ब्राह्मणेन शूद्रायां जाताः पारशवाः । एवं वैश्यायां जातो भूजैकष्टकः । क्षत्रियायां जातो मूर्धोवसितः । एतेषां पारशवादीनां स्वमानसं-
योगदत्तसमं भवन् कार्यम् । स्वमानस्यात्मीयमानस्य द्वयोरेव मातापित्रोः सं-
योगादेक्यं कृत्वा तस्य दलमध्ये तत्तुल्यं पारशवादेभेष्टनं गृहं कार्यम् । एतदुक्तं
भवति । ब्राह्मणस्य यन्मानं यच्च शूद्रस्य तयोरेक्यं कृत्वा अर्धकार्यम् । तन्मानं
पारशवगृहस्य । वैश्यायाः क्षत्रियायाः पुत्राणामेवमपि । सर्वेषां नृपादीनां
पारशवान्तानां स्वमानादात्मीयमानाद्धीनमधिकं वास्तु न शुभकरमिति ॥ १५ ॥

अथ पश्वाश्रमिणां धान्यायुधवह्निरतिगृहाणां च परमतेनोक्त्या-
प्रमाणं चाह ।

पश्वाश्रमिणाममितं धान्यायुधवह्निरतिगृहाणां च ।

नेच्छन्ति शास्त्रकारा हस्तशतादुच्छ्रितं परतः ॥ १६ ॥

पशूनां चतुष्पदानाम् । आपमिणां च प्रब्राजकानाममितमपरिमितं यथे-
ष्टप्रमाणं गृहस्य । तथा धान्यगृहस्य धान्यानि यच्च स्याप्यन्ते । आयुधगृहस्या-
युधानि यच्च स्याप्यन्ते । वह्निगृहस्य अग्निशालायाः । रतिगृहस्य च क्रीडाये-
श्मनः । एषाममितमपरिमितं प्रमाणम् । शास्त्रकारा वास्तुज्ञानविदो हस्तश-
तात्परत उच्छ्रितं नेच्छन्ति । हस्तशतादूर्ध्वमुच्छ्रितं गृहं न कार्यम् । " वास्तुनि
यो विस्तारः स एव सोऽष्टायमिश्चयः शुभदः " इत्यस्यायमपवादः ॥ १६ ॥

तथा च गर्गः ।

शतहस्तोच्छ्रितं कार्ये चतुःशालगृहं कुप्ये ।

अपि तत्स्वेकशालं तु शुभदं तत्प्रशान्तिम् ॥

अथ सेनापतिनृपद्वारेण सर्वेषास्तूनां शालाऽलिन्दयोः प्रमाणमाह ।

सेनापतिनृपतीनां सप्ततिसहिते द्विधाकृते व्यासे ।

शाला चतुर्दशकृते पञ्चत्रिंशद्विंशतिऽलिन्दः ॥ १७ ॥

सेनापतेनृपतेर्वास्तुनि व्यासस्य वा चतुर्वर्ण्यविर्वाजतस्यान्यस्य वा
यस्य कस्यचित्सप्ततिसहितस्य सप्तत्या युक्तस्य तथाभूतस्य द्विधाकृतस्य

१ मनुस्मृतौ तु ब्राह्मणान्ध्यानादुक्त्या जाता भूजैकष्टक इति कथ्यते ।

२ अथवा व्यासस्य १९ अलिन्दः ।

द्विष्टस्येकच चतुर्दशभिर्भागमण्डित्य यल्लभ्यते इहता अङ्गुलानि च तेन प्रमाणेन शाला कार्या । शालाशब्देन गृहाभ्यन्तरमुच्यते । अन्यथ पञ्चविंशता भागे कृते यल्लभ्यते इहतादिकं तेन प्रमाणेनालिन्दः कार्यः । अलिन्दशब्देन शालाभिन्नेर्बोद्धा या गमनिका जालकावृताङ्गुलसम्मुखा क्रियते सा ज्ञेयेति । पूर्वमुक्तमुत्तममष्टाभ्यधिकं हस्तशतमित्यादि क्षेत्रप्रमाणं तत्र धार्य निर्माणविधिरिति ॥ १७ ॥

अथ चातुर्वर्ग्यस्य शालालिन्दयोः प्रमाणमाह ।

हस्तद्वात्रिंशादिषु चतुश्चतुस्त्रिचक्रिकाः शालाः ।

सप्तदशत्रितयतिथिचक्रयोदशकृताङ्गुलाभ्यधिकाः ॥ १८ ॥

त्रिचक्रिद्विद्विद्विसमाः क्षयक्रमादङ्गुलानि चैतेषाम् ।

व्येका विंशतिरष्टौ विंशतिरष्टादश त्रितयम् ॥ १९ ॥

हस्तद्वात्रिंशादिषु । द्वात्रिंशदादौ ब्राह्मणादीनां वर्णानामित्यर्थः । तेषां चतुश्चतुस्त्रिचक्रिका इहताः शालाः कार्याः । किंभूताश्च ते इहताः सप्तदश-
चितयतिथिचक्रयोदशकृताङ्गुलाभ्यधिका इति । तदथा । चातुर्वर्ग्यस्य प्रथ-
मगृहे प्रधाने शाला चतुर्हस्ता सप्तदशाङ्गुलाभ्यधिका कार्या । द्वितीये चतुर्ह-
स्ताङ्गुलचितयेनाधिका । तृतीये चिहस्ता तिथिभिः पञ्चदशभिरङ्गुलेर-
धिका । चतुर्थे चिहस्ता चयोदशभिरङ्गुलेरधिका । पञ्चमे चिहस्ता कृतेश्च-
तुर्भिरङ्गुलेरधिका कार्येति । एवं यद्वहं ब्राह्मणस्य द्वितीयं तत् क्षत्रियस्य
प्रधानम् । यत् क्षत्रियस्य द्वितीयं तद्वैश्यस्य प्रधानम् । यद्वैश्यस्य द्वितीयं
तच्छूद्रस्य प्रधानम् । अनेनेव प्रकारेण शालाप्रमाणं सिद्धम् ॥ १८ ॥

चिचिद्विद्विद्विसमा इति । आदयश्च इहता व्येकविंशतिप्रमृतिभिरङ्गु-
लेर्युक्ताश्चातुर्वर्ग्यवास्तुअलिन्दप्रमाणमनुक्तमपि ज्ञायते । तदथा । ब्राह्म-
णस्य प्रथमगृहे अलिन्दप्रमाणं हस्तचितयमेकविंशत्यङ्गुलेरधिकम् ।
व्येका विंशतिः । विगत एको विंशतेः । द्वितीये हस्तचितयमष्टाभिरङ्गुलेरधि-
कम् । तृतीये हस्तद्वयं विंशत्यङ्गुलेरधिकम् । चतुर्थे हस्तद्वितयमष्टादश-
भिरङ्गुलेरधिकम् । पञ्चमे हस्तद्वितयं चिभिरङ्गुलेरधिकम् । एवंमेतेषां

इस्तानां चयक्रमाद्बुद्धक्रमेवेतान्यकुलान्धधिकानि कार्येति । अथ चेष्टितं
पठन्ति व्यतिक्रमात्कुलानि चेतेशामिति । अन्ये एवं व्याचक्षते । अथा
एतान्यकुलानि अथो हानिरेवं इस्तानां कार्यः । एतद्बुद्धव्यतिमिनोद्धी-
कृतम् । अथ यथा सेनापतिचातुर्वर्ग्यविवरतो राजपुरुषावामिति तच्छाला-
लिन्दयोरपि कार्यमिति ॥ १६ ॥

अथ बीधिकाग्रमाखं तदुपलक्षितानां च वास्तूनां नामान्याह ।
शालान्निभागतुल्या कर्त्तव्या बीधिका बहिर्भवनात् ।
यद्यग्रतो भवति सा सोष्णीवं नाम तद्वास्तु ॥ २० ॥
सायाश्रयमिति पश्चात् सावष्टम्भं तु पार्श्वसंस्थितया ।
सुस्थितमिति च समन्ताब्धास्त्रयीः पूजिताः सर्वाः ॥ २१ ॥

शालान्निभागतुल्येति । शालाया यत् प्रमाद्युतं तद्विभागतुल्या बी-
धिका स्थला भवनात् सेषाद्बहिर्भवतः कर्त्तव्या विधेया सा च बीधिका
यदि गेहस्याग्रतः प्राग्भागे भवति तदा तद्वास्तु सोष्णीवं नाम ॥ २० ॥

अथ पश्चाद्वसति पश्चिमभागे सेषस्य तदा तद्वास्तु साया-
श्रयं नाम । अथ पार्श्वयोर्दक्षिणोत्तरयोः स्थिता भवति प्राक् वा पश्चात् वा
तदा सावष्टम्भं नाम तद्वास्तु । अथ समन्ताग्रतस्तृष्वपि दिक्षु भवति तदा
तद्वास्तु सुस्थितं नाम । यताः सर्वाः शास्त्रेष्वेवास्तुलक्षविधिः पूजिताः
प्रशंसिता इति ॥ २१ ॥

तथा च किङ्कण्ये तन्त्रे ।

यः शालायास्तृतीयांशस्तेन कार्यो तु बीधिका ।

यद्यग्रतो भवेद्विधौ सोष्णीवं नाम तद्बुद्धम् ।

पश्चात्सायाश्रयं नाम सावष्टम्भं तु पार्श्वयोः ।

समन्ताग्रदि जाता सा तदा सुस्थितमुच्यते ॥

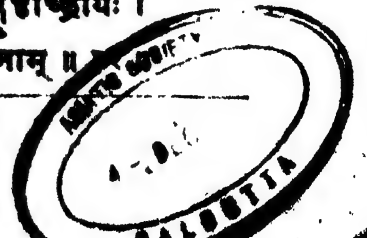
अथ समस्तवास्तुनि भूमिकाग्रमाहमाह ।

विस्तारषोडशांशः सप्ततुर्हस्तो भवेद्गृहोप्रायः ।

द्वादशभागेनानो भूमौ भूमौ समस्तानाम् ॥

१ एवं कथितेति स्वमेतुच्यते न तु स्वमी ।

1257

वास्तुनि यो विस्तार उक्तस्तस्य यः षोडशभागः सप्ततुर्हस्तः सप्त-
हस्ताधिको गृहस्योच्छ्रायो भवति । अथस्तनभूमिकायामुच्छ्रायः शेषः भव-
तीत्यर्थः । यथा नृपगृहस्याष्टाधिकं हस्तशतं पृथुत्वमतः षोडशांशो हस्ताः
षट् अङ्गुलान्यष्टादश एव सप्ततुर्हस्ताधिका हस्ता दश एतदथस्तनभूमिकाप्र-
माणम् । एवंमन्यत्रापि ज्ञेयम् । तदुपरि या भूमिका सा तद्द्वादशभागोना
कार्या । प्रथमभूमिकाप्रमाणात्तद्द्वादशभागमपास्य यदुवति तेन प्रमाणेने-
त्यर्थः । एवंमेतस्या अप्युपरि या भूमिका सा तद्द्वादशभागोना कर्मा । एवं
समस्तानां सर्वाणां भूमिकानां द्वादशभागेनानं प्रमाणमुपरि कार्य-
मित्यर्थः ॥ २२ ॥

अथ भित्तिप्रमाणज्ञानं पक्वेष्टकादारुकृतानां च विशेषमाह ।

व्यासात् षोडशभागः सर्वेषां सद्गनां भवति भित्तिः ।

पक्वेष्टकाकृतानां दारुकृतानां तु न विकल्पः ॥ २३ ॥

सर्वेषां नृपाद्यानां पारश्वान्तानां सद्गनां गृहाणां व्यासाद्विस्ताराद्याः
षोडशभागः षोडशांशः स भित्तिप्रमाणं भवति । यथा नृपगृहस्य व्यासस्या-
ष्टाधिकशतस्य षोडशभागः षड्हस्ता अष्टादशाङ्गुलानि एतद्विनिप्रमाणम् ।
एवंमन्येषामपि ज्ञेयम् ॥

तथा च गर्भः ।

विस्तारषोडशांशेन गृहभित्तिं प्रकल्पयेत् ।

हीनाधिका न कर्तव्या गृहभर्तुर्न शोभना ॥

एतद्विनिप्रमाणं तत्पक्वेष्टकाकृतानां वास्तूनाम् । अन्येषां दारुकृतानां तु
वास्तूनां न विकल्पः । नेयं विकल्पना । तेषां यथेच्छं कार्यम् । न केवलं
भित्तिप्रमाणं यावत् पृथुत्वदेर्ध्यत्योच्छ्रायाश्च यथाऽभिमताः कार्या इति ॥ २३ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे ।

पक्वेष्टानामयं व्यासो दारुकृतानां यथेच्छया ।

द्विजाद्येव गृहं कार्यं तत् स्याच्छुभं स्वदिगतम् ॥

नवचयोदशाद्येव करेष्वात्मा प्रकल्पयेत् ।

अथ नृपबलेशद्वारेण चातुर्वर्ग्यविशर्जितानां सर्वेषां वास्तूनां द्वारप्र-
माणमानमाह ।

एकादशभागयुतः सप्तप्रतिर्नृपबलेशयोर्ध्यासः ।

उच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो द्वारस्यार्धेन विष्कम्भः ॥ २४ ॥

अथ नृपबलेशयद्वारमुपलक्षणार्थम् । नृपो राजा । बलेशः सेनापतिः ।
नृपबलेशयोरन्यस्य वा यस्य कस्यचिन्नातुर्वर्ग्यविशर्जितस्य यो व्यासो गृह-
विस्तारः स एकादशभागयुतः स्वर्कायेनेकादशभागेन युक्तः सप्तप्रतिः सप्त-
त्या सहितः कार्यः । एवं कृते यद्वसति तावन्त्यङ्गुलानि द्वारस्योच्छ्रायः ।
योऽप्यमित्यर्थः । यथा नृपव्यासोऽष्टाधिकं हस्तशतमस्येकादशभागेऽर्धा-
धिकादृशः । तत्सहितमष्टाधिकं शतं तच्च सप्तत्यधिकं अष्टाशीत्यधिकं शतम् ।
यतावन्त्यङ्गुलानि द्वारोच्छ्रायः । यत उक्तमुच्छ्रायोऽङ्गुलतुल्यो द्वारस्य । यवक-
न्येषामपि ज्ञेयम् ॥

अर्धेन विष्कम्भ इति ।

अस्मादुच्छ्रायादर्थेन विष्कम्भो विस्तारः कार्यः । यथा नृपगृहद्वार-
स्य नवनवत्यङ्गुलानि विस्तारः । यवमन्येषामपि ज्ञेयम् ॥ २४ ॥

अथ चातुर्वर्ग्यस्य द्वारप्रमाणमाह ।

विप्रादीनां व्यासात् पञ्चांशोऽष्टादशाङ्गुलसमेतः ।

साष्टांशो विष्कम्भो द्वारस्य त्रिगुण उच्छ्रायः ॥ २५ ॥

विप्रादीनां ब्राह्मणादीनां वर्णानां ब्राह्मणवर्णवेष्यशूद्राणां व्यासा-
द्विस्तारायः पञ्चांशः पञ्चमे भागः स चाष्टादशभिरङ्गुलैरधिकः कार्यः । ततः
पुनरस्य योऽष्टांशस्तेन युतं कृत्वा यद्वसति तावन्त्यङ्गुलानि द्वारस्य
विष्कम्भो विस्तारः कार्यः । यथा । ब्राह्मणव्यासो द्वात्रिंशत् । अस्य पञ्चांशः
षडुक्ताः । अने अङ्गुलत्वेन परिकल्प्याः । अष्टादशङ्गुलसमेताश्चतुर्विंशतिः ।
पुनरस्या अष्टांशेनाङ्गुलचितयेन युता सप्तविंशतिरेतद्विष्कम्भप्रमाणम् । विष्क-
म्भाविमुखादुच्छ्राय इति ॥ २५ ॥

अथ शास्त्रादुम्बराणां बाहुल्यं पृथुत्वं च मत्प्रमाणाग्रमूलयोः प्रमाणमाह ।

उच्छ्रायहस्तसङ्ख्यापरिमाणाङ्गुलानि बाहुल्यम् ।

शाखाद्वयेऽपि कार्यं सार्धं तत् स्यादुम्बरयोः ॥ २६ ॥

उच्छ्रयात् सप्तगुणादशीतिभागः पृथुत्वमेतेषाम् ।

नवगुणितेऽशीत्यंशः स्तम्भस्य दशांशहीनोऽयम् ॥ २७ ॥

द्वारोच्छ्रयायस्य यावन्ती हस्तसङ्ख्या तावन्तङ्गुलानि बाहुल्यं घनत्वं शाखाद्वयेऽपि कार्यम् । शाखा द्वारिका । अविशब्दः सम्भावनायाम् । बाहुल्येवमेवेति । यथा नृपगृहद्वारस्योच्छ्रयायोऽङ्गुलानामष्टाशीत्यधिकं शतम् । अतो हस्ता अर्धधिकेनाष्टौ भवन्ति । एतावन्तङ्गुलानि शाखाद्वये बाहुल्यम् । एवमन्यथापि ।

सार्धं तत्स्यादुदुम्बरयोरिति । तच्छाखाबाहुल्यं सार्धं सार्धकमुदुम्बरयोः प्रमाणं स्याद्वेत् । यथाऽन नृपगृहे सार्धकं शाखाबाहुल्यं द्वादशाङ्गुलान्येवमन्यथा । उदुम्बरो शाखयोरुपर्यधःस्थिते काष्ठे देहलीनिटालाख्ये ॥ २६ ॥

● उच्छ्रयात्सप्तगुणादिति । द्वारस्य य उच्छ्रयायस्तस्मात्सप्तगुणादोऽशीतिभागोऽशीत्यंशस्तन्मूल्यं पृथुत्वं विस्तृतत्वमेतेषां शाखादुदुम्बराख्ये कार्यं यथा नृपद्वारोच्छ्रयायोऽष्टाशीत्यधिकमङ्गुलशतमस्मात्सप्तगुणादशीतिभागः षोडशसार्धाङ्गुलानि । एतत्सर्वेषां पृथुत्वम् । एवमन्यथापि ।

नवगुणित इति ।

स्तम्भोच्छ्रये नवगुणिते नवाहते योऽशीत्यंशोऽशीतितमो भागस्तत्प्रमाणं स्तम्भस्य मूले पृथुत्वं तदेव स्वदशांशोनमये पृथुत्वं स्तम्भस्य । यथा नृपगृहेऽधस्तनभूमिकाप्रमाणे दश हस्ता अष्टादशाङ्गुलानि । एतदेव स्तम्भस्योच्यम् । अस्मान्नवगुणितादशीत्यंशः । अष्टाविंशत्यङ्गुलानि । एतन्मूले पृथुत्वम् । तदेव स्वदशांशोनमये पृथुत्वम् । अतस्त्रिगुणः परिधिः । एतदुदाहरणमात्रेण प्रदर्शयन् । अन्यथा स्तम्भे विभज्य नवधा वह्नं भाम् इत्यनया परिभाषया यो मध्यभागः समचतुरस्रादिकस्तस्येव विभागो ज्ञेय इति । २७ ॥

अथ स्तम्भादीनां नामाह ।

समचतुरस्रो रुचको वज्रोऽष्टासिद्धिवज्रको द्विगुणः ।

द्वात्रिंशता तु मध्ये प्रलीनको वृत्त इति वृत्तः ॥ २८ ॥

स्तम्भो मध्ये मध्यभागे समचतुरस्रः । समाभिस्तुल्याभिश्चतस्रमिरिभिर्भुजैः स रुचकनामा । यस्य मध्ये समा अष्टासिः स वज्रनामा ।

यस्य मध्ये द्विगुणः समाभिः षोडशभिरभिभूयुक्तः स द्विवचनानाम् । अष्टाश-
पेक्षया द्विगुणः । यत्स मध्ये षष्ठीयां द्वाविंशत्या युक्तः स प्रलीनकानाम् । अथ
मध्ये वृत्तः परिवर्तुलः स वृत्तसञ्ज्ञः । एते पञ्च स्तम्भाः । सर्वे एव प्रशस्त-
फलाः । अतोऽन्ये नेष्टा इत्यष्टौ द्विषेयाः । अथ मध्ययज्ञं किमथै कृतमुभयतः
स्तम्भं विभज्य नवधेत्यनेनाधर्ध्वभागयो रचना भविष्यतीति ॥ २८ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे ।

वेदाष्टौ रुचकः स्तम्भो वज्रोऽष्टाश्रियुतो मतः ।

द्विवचः षोडशभिः स्यात् द्विगुणाभिः प्रलीनकः ॥

समन्तवृत्तो वृत्ताख्यः स्तम्भः प्रोक्तो द्विजोत्तमैः ।

अथ स्तम्भस्याधरोर्ध्वभागयो रचनाप्रदर्शनार्थमाह ।

स्तम्भं विभज्य नवधा बह्वर्ध्वं भागो घटोऽस्य भागोऽन्यः ।

पट्टं तथोत्तरोष्ठं कुर्याद्भागेन भागेन ॥ २९ ॥

स्तम्भं स्तम्भप्रमाणं नवधा नवभिर्भागैर्विभज्य पृष्ठपृश्ननवभागे
विभक्तं कृत्वा तत्र सर्वोद्योभागे बह्वर्ध्वं कार्यम् । उच्यते धार्यते भूमौ येन
स्तम्भभागेन तद्वह्वर्ध्वम् । अस्य भागस्योपर्यन्त्यो यो द्वितीयो भागः स घटस्तत्ता-
ऽन्यः पट्टं कमलं पट्टाकारमेव कार्यम् । तथा तेनैव प्रकारेण पट्टस्योपरि यो नवमो
भागः स उत्तरोष्ठः कार्यः । उत्तरोष्ठो यत्र गोमार्थं रूपकविशेषाः क्लियन्ते । एवं
पट्टं भागेनोत्तरोष्ठं च भागेन कार्यम् । केचिदुत्तरोष्ठमष्टमभागे नवमे कमलमिती-
च्छन्ति । एतदुक्तं भवति । नवधा विभक्ते स्तम्भेऽधरोर्ध्वभागचतुष्केऽधो
हिरण्यादीनि कार्याणि शेषं भागपञ्चकं समचतुरस्रादिकं कार्यम् ॥ २९ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे ।

विभज्य नवधा स्तम्भं कुर्यादुद्वह्वं घटम् ।

कमलं चोत्तरोष्ठं तु भागे भागे प्रकल्पयेत्—इति ॥

अथ भारतुलातुलोपतुलानां च प्रमाणमाह ।

स्तम्भसमं बाहुल्यं भारतुलानामुपर्युपर्यासाम् ।

भवति तुलोपतुलानामूर्ध्वं पादेन पादेन ॥ ३० ॥

मारं तोलयन्तीति भारतुलाः । स्तम्भस्योपरि यत्तियं कृत्वा
बाहुं दीयते तद्भारतुलाखण्डम् । प्रासादादिषु स्तम्भानां बाहुत्वाद्भारतुला इति

बहुवचननिर्देशः कृतः । भारतुलाया उपरि यदन्यत् काष्ठं दीयते तत्तुलोपतु-
लासञ्चम् । भारतुलानां स्तम्भसमं स्तम्भप्रमितं बाहुल्यं घनत्वं कार्यम् ।
यथा । नृपगृहे स्तम्भस्य पृथुत्वमष्टाविंशत्यङ्गुलानि तदेव भारतुलानाम् ।
यवमन्यच । आसां भारतुलानामुपरि यास्तुलोपतुलास्तासां ताभ्यः सका-
शात् पादेन बाहुल्यं कार्यम् । यथा । नृपगृहे एकविंशत्यङ्गुलम् । अन्यच पादेन
चतुर्भागेनेन कार्यम् । वीसाकरणात्केचिद्वत्तस इति वर्धयन्ति । भारतुला
उपतुला तुलोपतुला चेति । आसां भारतुलातः पादेन पादेनेन बाहुल्यं
कार्यम् । ताश्चोऽयं परि दीयन्ते इति ॥ ३० ॥

अथ वास्तुकरणे पञ्च चतुःशालगृहाणि भवन्ति सर्वतोभद्रनन्द्यावर्त-
वर्धमानस्वस्तिरुक्चकाख्यानि ।

तथादाबेव सर्वतोभद्रस्य लक्षणमाह ।

अप्रतिषिद्वालिन्दं समन्ततो वास्तु सर्वतोभद्रम् ।

नृपविबुधसमूहानां कार्यं द्वारैश्चतुर्भिरपि ॥ ३१ ॥

यस्मिन् वास्तुन्यलिन्दानां गमनिकानां प्रतिषेधो विच्छिन्तिर्नास्ति
समन्ततः सर्वासु दिक्षु । तद्वास्तु सर्वतोभद्रसञ्चम् । तच्च नृपाणां राज्ञां विबुध-
समूहानां देववृन्दानां कार्यं विधेयम् । चतुर्भिर्द्वारैरुपलक्षितं चतसृष्वपि
दिक्षु तच्च द्वाराणि कार्याणि इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

तथा च गगः ।

अलिन्दानां व्यवच्छेदो नास्ति यच्च समन्ततः ।

तद्वास्तु सर्वतोभद्रं चतुर्द्वारसमायुतम् ॥

अथ नन्द्यावर्तस्य लक्षणमाह ।

नन्द्यावर्तमलिन्दैः शालाकुड्यात् प्रदक्षिणान्तगतैः ।

द्वारं पश्चिममस्मिन् विहाय शेषाणि कार्याणि ॥ ३२ ॥

शालाकुड्यात् शालाभितेरारभ्य दक्षिणान्तगतैरलिन्दैर्नन्द्यावर्तमक्ष-
वास्तु । प्रादक्षिण्येनान्तं ये गता अलिन्दास्तेरुपलक्षितेः । चतसृष्वपि शालासु
शालाप्रदक्षिणान्तगतास्तचालिन्दा भवन्ति । अस्मिन्नन्द्यावर्तनि पश्चिमद्वारं
विहाय त्यक्त्वा शेषाख्यन्यानि शेषा द्वाराणि पूर्वदक्षिणोत्तराणि कार्याणि ॥ ३२ ॥

तथा च गर्गः ।

प्रदक्षिणां गतेः सर्वैः शालाभिनेरलिन्दकैः ।

विना परेण द्वारेण नन्द्यावर्तमिति स्मृतम् ॥

अथ वर्धमानस्य लक्षणमाह ।

द्वारालिन्दोऽन्तगतः प्रदक्षिणोऽन्यः शुभस्ततश्चान्यः ।

तस्मिंश्च वर्धमाने द्वारं तु न दक्षिणं कार्यम् ॥ ३३ ॥

प्रधानवास्तुने यद्द्वारं तच्च योऽलिन्दः स द्वारालिन्दः । स चान्तगतः कार्यः । दक्षिणोत्तरशालासंलग्न इत्यर्थः । अन्यो द्वितीयोऽलिन्दः प्रदक्षिणः प्रदक्षिणेत्येव गतः स च शुभः शोभनः । ततश्चान्यस्तस्मात्प्रदक्षिणादन्तर्गत मथ । एवंविधेरलिन्दैर्मपलक्षितो वर्धमानः । तस्मिन् वर्धमाने दक्षिणं द्वारं न कार्यम् । अन्यानि बाणि पूर्वपश्चिमेतराणि कार्याणि ॥ ३३ ॥

तथा च गर्गः ।

द्वारालिन्दोऽन्तगम्येदां ये च ये दक्षिणां गताः ।

विना दक्षिणं द्वारं वर्धमानमिति स्मृतम् ॥

अथ स्वस्तिकलक्षणमाह ।

अपरिणोऽन्तगतोऽलिन्दः प्रागन्तगतौ तदुत्थितौ चान्यौ ।

तदवधिधिधृतश्चान्यः प्राग्द्वारं स्वस्तिके शुभदम् ॥ ३४ ॥

स्वस्तिकं अपरः पश्चिमोऽलिन्दोऽन्तगतः कार्यो दक्षिणोत्तरशालासंलग्नः । अन्यो तु दक्षिणोत्तरौ द्वारालिन्दौ तदुत्थितौ तस्मान्पश्चिमादलिन्दादुत्थितौ प्रागूर्ध्वस्यां दिशि अन्तगतौ शालासंलग्नौ कार्यौ । अन्यश्चतुर्थः पूर्वोऽलिन्दस्तदवधिधिधृतस्तयोरवधौ मध्ये विधृतः स्मृत इत्यर्थः । एवं स्वस्तिकं प्राग्द्वारं शुभदं पूर्वस्यां दिशि द्वारं तस्मिन् कार्यं नान्यत्र कुचिदिति ॥ ३४ ॥

तथा च गर्गः ।

पश्चिमोऽन्तगतोऽलिन्दः प्रागन्तो द्वौ तदुत्थितौ ।

अन्यस्तन्मध्यविधृतः प्राग्द्वारं स्वस्तिकं शुभम् ॥

अथ रुचकलक्षणमाह ।

प्राक्पश्चिमावलिन्दावन्तगतौ तद्व्यधिस्थितौ शेषौ ।

रुचके द्वारं न शुभदमुत्तरतोऽन्यानि शस्तानि ॥ ३५ ॥

रुचके प्राक्पश्चिमौ पूर्वोपरौ द्वारलिन्दावन्तगतौ शेषौ तयोर्वयो
मध्ये स्थितौ तत्फलनाशिन्यर्थः । एवं रुचके द्वारमुत्तरं न शुभदम् ।

अन्यानि बीजं पूर्वदक्षिणपञ्चमानि शस्तानीति ॥ ३५ ॥

तथा च मार्गः ।

प्राक्पश्चिमावलिन्दौ गावन्तयो तद्वयो परौ ।

विष्यं द्वारं तिस्रो यत्प्यादुचकाख्यं तु तत्स्मृतम् ॥

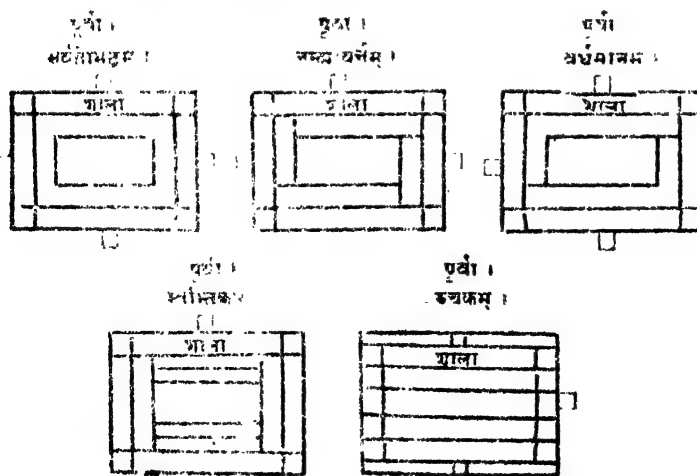
अथ गेषां पञ्चानां चतुःशालायां फलान्याह ।

श्रेष्ठं नन्दावर्त्तं सर्वेषां वर्धमानसङ्गं च ।

स्वस्तिकरुचके मध्ये शेषं शुभदं नृपादीनाम् ॥ ३६ ॥

सर्वेषां वर्णानां नन्दावर्त्तं चतुःशालं श्रेष्ठं प्रशस्तम् । वर्धमानसङ्गं
वर्धमानाख्यं च । अष्टादशसङ्गं च । स्वस्तिकरुचके सर्वेषानेव मध्ये मध्य-
फले । न शुभं साधुशुभे इत्यर्थः । यद्वर्त्तं तद्वत्सङ्गं चतुःशालं नृपादीनां
राज्ञां राजमन्त्रिणां राजाजमानां देवानां च शुभं नान्येषामिति ॥ ३६ ॥

अथैतानि विन्यासेन दर्शयन्ति ।

अथ त्रिशालानां हिरण्यनाभसुक्षेत्रचुलीपक्षधानां लक्षणमाह ।

उत्तरशालाहीनं हिरण्यनाभं त्रिशालकं धन्यम् ।
प्राक्शालया वियुक्तं सुक्षेत्रं वृद्धिदं वास्तु ॥ ३७ ॥
यास्याहीनं चुली त्रिशालकं वित्तनाशकरमेतत् ।
पक्षधनपरया वर्जितं सुतध्यंसवैरकरम् ॥ ३८ ॥

उत्तरशालया यद्विहीनम् । अन्याम् तिमृषु दिक्षु शाला भवन्ति ।
केवलप्रागया रचितं तत्रिशालकं हिरण्यनाभाख्यम् । तच्च धन्यं प्रशस्यम् ।
यत् प्राक्शालया पूर्वशालया वियुक्तं रहितं तत्रिशाल सुक्षेत्रं नाम वास्तु ।
यत् चुली धनसुतादीनां ददाति ॥ ३७ ॥

याम्याहीनं दक्षिणस्या दिशि रहितं तत् चुलीसज्जं त्रिशालम् । गतञ्च
विनाशकं धनस्य नाशकरं त्रिगणहम् । अपरया पश्चिमशालया यद्विर्वाजितं
पक्षधनपक्षधनमेतत् । तच्च सुतध्यंसवैरकरम् । सुतानां पुत्राणां ध्वंसं विनाशं
हेतुः प्रभवति । यया विन्यासः सुगमत्वाच्च प्रदर्शितः । यत्पश्चतुःशाला-
शालासज्जं वर्जितं यक्रादिगृहीतम् ॥ ३८ ॥

अथ च विष्णुनाख्ये तन्त्रे ।

यत्नं हिरण्यनाभाख्यं हीनं चोत्तरशालया ।
सुक्षेत्रं पूर्वतो हीनं शालया वृद्धिदं मतम् ॥
यत्नं दक्षिणया हीनं धनार्थप्राप्तनाशनम् ।
यत्नं पश्चिमपरया हीनं पक्षधनं तत् सुतानाकृत् ॥

अथ त्रिशालानां सिद्धार्थमसूर्यदण्डधानाख्यचुलीकाक्षानां लक्षणं
अहममाह ।

सिद्धार्थमपरयास्ये यमसूर्यं पश्चिमोत्तरे शाले ।
दण्डाख्यमुदयपूर्वकाख्यं प्राग्युता याम्या ॥ ३९ ॥
पूर्वापरं तु शाले गृहपतिं दक्षिणोत्तरे काचम् ।
सिद्धार्थज्यावाप्रियमसूर्यं गृहपतेर्मृत्युः ॥ ४० ॥
दण्डवधो दण्डाख्ये कलहेद्विगः सदैव वाताख्ये ।

१. दण्डमयी-युति पाठान्तरम् ।

वित्तविनाशश्चुल्लिख्यो ज्ञातिविरोधः स्मृतः काचे ॥ ४१ ॥

अपरयाम्ये पश्चिमदक्षिणे द्वे शाले यत्र भवतस्तद्विशालं विद्वा-
र्थसञ्ज्ञम् । एवं पश्चिमोत्तरे यत्र शाले तदयमसूयम् । उदक्पूर्वे उत्तरपूर्वे यत्र
द्वे शाले विद्येते तद्वृद्धाख्यम् । प्राप्युता याम्या पूर्वयुक्ता दक्षिणा यत्र
भवति तद्वाताख्यं वातसञ्ज्ञम् ॥ ३६ ॥

पूर्वापरे पूर्वपश्चिमे यत्र द्वे शाले विद्येते तद्वृद्धचुल्ली नाम द्विशालम् ।
एवं दक्षिणोत्तरशालं तत्काचं नाम द्विशालम् । एषां द्विशालानां फलान्याह ।
विद्वाथैऽर्थोवाप्रिरिति । विद्वाथैसञ्ज्ञे द्विशालेऽर्थोवाप्रिर्धनलब्धिर्भवति स्वामि-
नः । यमसूयं तद्वृद्धपतेर्गृहनाथस्य मृत्युर्मरणं भवति ॥ ४० ॥

दण्डाख्ये दण्डसञ्ज्ञे द्विशाले दण्डबधः । दण्डलाडनेन बधो
मरणम् । अथवा दण्डश्चबधश्च दण्डबधोविति केचित्पठन्ति । दण्डोऽर्थोप
कर्षणम् । बधस्ताडनं तो द्वावेव भवतः । वाताख्ये वातसञ्ज्ञे सदैव सर्वकालं
कलहोद्वेगश्चित्तशोकः । चुल्ल्यां वित्तस्य धनस्य विनाशः । काचे ज्ञातिवि-
रोधो बन्धुभिः सह द्वेष इति स्मृतः ॥ ४१ ॥

तथा च किरणाख्ये तन्त्रे ।

विद्वाथै तु भवेच्छुभ्रं याम्यापरयुतं यदि ।

पश्चिमोत्तरसंयुक्तं यमसूयं तु मृत्युदम् ॥

उदक्पूर्वयुतं यत् स्याद्वृद्धाख्यं दण्डकारकम् ।

पूर्वयाम्ययुतं ज्ञेयं वाताख्यं कलहप्रियम् ॥

पूर्वापरयुतं गेहं चुल्लीनामार्थेनाशकम् ।

दक्षिणोत्तरशालाख्यं काचसञ्ज्ञं विरोधकम् ॥

अथ विश्वकर्ममयकामादिभिरेकैकस्मिन् वास्तुनि योऽर्थो महता
गन्धसन्दर्भेण चोक्तः स एवाचार्येण गृहीतशस्त्रेण महासन्धभीरुका समा-
सोक्तिप्रियेणैकेकेनेवाऽऽपादकेनार्थो निर्दिष्टः च हिरण्यगर्भेण गृह्णाणां
विंशत्यधिकं शतमुक्तम् ।

तथा चाह ।

गृह्णाणां क्रमयोगेन चतुःषष्टिः समासतः ।

अनेकयोगमेढास्य शतं विंशोत्तरं स्मृतम्-इति

तथा च विश्वकर्मो ।

एवं यत्तद्वयं पिबेत् पट्टपञ्चाशच्च वेदमनाम् ।

यथावात् कृत्यञ्चः कृत्यञ्च उक्तशास्त्रेऽपि यजतः ॥

आचार्येण चतुःशालिष्यालद्विशालानि पञ्चदश गृहाणि अभिहितानि ।
विश्वकर्मोदीनां चोक्तिभिरनुवेद्यस्यमानामिः स्युःशौऽभिधानुं न शक्यते ।
तद्युक्त्यनुयायो वा क्रियते तदा हि विस्तरोक्तिः स्यात् । अतिविस्तरोक्तिश्च
न गृह्यते ।

तथा च चिकित्साशास्त्रे चरके पठ्यते ।

“पराधिकारेषु न विस्तरोक्तिः यस्तेति नै नात्र ततः प्रयत्नः” इति ।
तस्मात्तात्पर्याद्यौऽभिधीयते ।

“वास्तुनि यो विस्तारः स एव चोच्चायनिश्चयः शुभदः” इत्यु-
क्तमाचार्येण पुनः स एवाह “नेच्छन्ति शास्त्रकारा इत्युक्ततादुच्छितं परतः” ।
रूपणामष्टोत्तरशतं गृहविस्तारः । गृहविस्तारतुल्यश्च गृहोच्चायः शुभदः ।
नेच्छन्ति शास्त्रकारा इत्युक्ततादुच्छितं परतः इत्यनेन सह विद्ध्यते । अत्र
केचिद्विदितशास्त्रसद्भावा मन्यन्ते । अत्र गृहविस्तारतुल्यो गृहोच्चायो-
ऽभिहितो यः स उत्सर्गः । नेच्छन्ति शास्त्रकारा इत्युक्ततादुच्छितं परतः
इत्यपवादः । उत्सर्गश्चापवादो न बाध्यते इति । एवं त्वत्र भूमः । विषयवि-
भागेन कल्पना कृतां तत्र नोत्सर्गो न चापवाद इति ।

आचार्य आह ।

विस्तारषोडशांशः अष्टतुहस्ती भवेद्गृहोच्चायः ।

द्वादशभागोनेनो भूमो भूमो समस्तानाम् ।

विप्रादीनां गृहेषु भूमिकामांनमिदं विश्वकर्मोऽभिहितम् ।

१ चरके चिकित्साशास्त्रेऽपि चरकविहितमाचार्ये नाचार्योक्तिकथागुपकस्य आचार्य-
तिकर्तव्यनिर्दिष्टानि तदुपद्रवतयाः प्रत्यक्षवर्तिनश्चामवा अपि जायन्ते तेषां च उक्तस्य चिकित्सितं
शालाक्यभाग एव उचिततरमभिहितमिदं चरकविहितमित्युक्तं चरकाचार्यैः ।

तथा हि ।

सर्वस्य उचायि तु उचितवर्तिनश्चामवाः उपद्रवतित्तु मेदात् ।

तेषामभिव्यक्तिरभिप्रविष्टा शालाक्यतन्त्रेण चिकित्सिते च ॥

पराधिकारेषु न विस्तरोक्तिः यस्तेति तेषां न नः प्रयत्नः ।

अत्र द्वितीयश्लोकस्य द्वितीयपदे “तेषां न नः प्रयत्नः” इति वाठमेडाः ।

अस्मैवाचार्येण ११ श्लोः । २ अस्मैवाचार्येण १३ श्लोः । ३ अस्मैवाचार्येण १४ श्लोः ।

अर्धचतुष्कभूमिकं गृहं शूद्राणां कर्तव्यं विशामथेपञ्चभूमिकम् ।
अर्धचतुष्कभूमिकं क्षत्रियाणां द्विष्टानामर्धचतुष्कभूमिकम् । अर्धचतुष्कभूमिकं नृपाणां
कर्तव्यम् ।

तथा च विश्वकर्माऽऽह ।

यजन्ते राजसूयाद्यैः क्रतुभिर्गोवनीश्वराः ।

तलेरर्धाष्टमेस्तेषां कारयेद्वनोत्तमम् ॥

तथाऽर्धचतुष्कभूमिकं कारयेद्वनम् ।

अर्धचतुष्कभूमिकं वेष्ट्यानामर्धचतुष्कभूमिकम् ॥

त्रिभिः सार्धैश्च शूद्राणां भवनं शुभदं स्मृतम्

विश्वकर्मा मन्दबुद्धिप्रबोधनायै पुनः स्पष्टतरं साधारणेन हस्तेन
गृहोक्तायहस्तसङ्ख्यामाह ।

साधारणेन हस्तेन परं शूद्रस्य विंशतिः ॥

सत्वारिंशच्च वैश्यस्य षष्टिः स्यात्क्षत्रियस्य तु ।

ब्राह्मणस्य तथाऽशीतिः शतं च नृपतेः स्मृतम् ॥

नातः परतरं नृणामर्धमानं विधीयते ।

गन्धर्वसिद्धयक्षाणां धर्मतः समुदाहृतम् ॥

साधारणेन हस्तेन हस्तशतं यत्तत्रैराशिकगणनया ज्येष्ठहस्तेनानु-
मीयमानं सप्ताशीतिर्हस्ताः सार्धं भवन्ति "द्वादशभागेनोभौ भूमौ भूमा-
वित्यनेनापि न्यायेनार्धाष्टमभूमिका हस्ता द्विषष्टिः सार्धं भवन्ति । अथा-
चेदं मन्यसे साधारणेन हस्तेन हस्तसङ्ख्यायै ज्येष्ठहस्तमितेन हस्ताः
सप्ताशीतिः सार्धं भवन्ति नृपगृहस्योत्तमस्याष्टोत्तरशतविस्तृतस्य द्वादश-
भागेनोभौ भूमौ भूमौ समस्तानामित्यनेन न्यायेन हस्ता द्विषष्टिः सार्धं
भवन्ति यत्कर्तुं कस्यैव मन्यस्यापि भिन्नवाक्यता इति । अत्रोच्यते ।

१ यतानि यत्तानि कर्तुं विश्वकर्मा उच्यते ।

२ अत्र नृपगृहस्योत्तमस्याष्टोत्तरशतविस्तृतस्य विस्तारद्विद्वयः सप्ततुर्दशो भवेत्तुष्टौ-
कायः । द्वादशभागेनोभौ भूमौ भूमौ समस्तानामित्यादिनाभुक्तवयवचक्षणेन प्रथमभूमिकात्रमा-
सम् १० ह. १८ क. । द्वि. भू. ह. = ८ ह. २० क. । तृ. भू. ह. = १ ह. ० क. । च. भू. ह. = २
ह. ८ क. । प. भू. ह. = ० ह. १२ क. । ष. भू. ह. = ३ ह. २० क. । स. भू. ह. = ४ ह. ८ क. ।
कट. भू. ह. = ५ ह. १६ क. । अथ समस्तभूमिकात्रमाणां वेष्ट्यानाम् १८ ह. १२ क. यदि
अष्टमभूमिकात्रमाणां वेष्ट्यानाम् ० ह. २४ क. विष्ट्यानां तदा वेष्ट्यानिर्द्वयताः सार्धं भवन्ति तेनोभय-
द्विषष्टिस्तानि सप्तशीतिरिति सङ्ख्यः समुचितः नृपगृहस्योत्तमस्य विज्ञेयम् ।

विश्वकर्मयोगोऽगुह्याणां वस्तुद्वयं चाथै पीठोऽध्यायमुत्तमम् । भूमिकान्तरे
कायडोऽध्यायपांशुकस्तरवरणिकादिभिः सहितमेव मानं भवति तस्मात्पुन-
रुक्तदोषो नावावगम्यत इति । द्विचिचतुःशालेषु गृहेषु भूमिकोऽध्यायनियमो-
ऽवगन्तव्यः । एकशालेषु व्यासतुल्यगृहोऽध्यायः शस्यते न द्विचिचतुःशालेषु ।

तथा च शतं आह ।

एकशालं यथाकामं विस्तारं कारयेत्तुहम् ।

गृहमायामहीनं तत्पेक्षशालं प्रचक्षते ॥

गृहविस्तारमाधिक्यं प्राहोऽप्यग्रेस्तु गौतमः ।

आचार्येण त्वेकशाले गृहे व्यासतुल्य उच्छ्रायोऽभिहितः ।

व्यासद्विगुणश्चायामः । एकशालं विप्रादीनां न क्रियते द्विचिचतुः-
शाला एव क्रियन्ते ।

तथा च बृहद्गर्गः ।

अनाजीवकरं सर्वमेकशालमुदाहृतम् ।

अपि शाला तृणमयी कार्या तस्य शुभप्रदा ॥

आचार्य आह ।

वास्तुनि यो विस्तारः स एव चोऽध्यायनिश्चयः शुभदः ।

शालेकेषु गृहेष्वपि इत्यपि शब्दश्चकारको द्रष्टव्यः ।

विस्ताराद्विगुणितं तत्पेक्षशालेषु दैर्घ्यं कर्तव्यम् । “चिचिद्वि-
द्विद्विशमाः सयक्रमादङ्गुलानि चेतोषा”मित्यत्र संदिश्यते किमष्टयवेनाङ्गुलेन
वस्तुविशत्यङ्गुलैर्यो हस्तः स सम इति । विश्वकर्मणा चिविधो हस्त उच्यते ।

यथा मध्यमन्वितः अष्टाङ्गुलं कोष्ठमुच्यते ।

सप्त मध्यमसङ्ख्यन्तमङ्गुलं षट् कन्यायसम्-इति ॥

तथाष्टयवाङ्गुलः प्रकथ्यः । सप्तमसङ्ख्यन्तः साधारणः । षड्यवा-
लः शमप्रद इति । अपोच्यते । आचार्येण यथाभिधानसामान्येनैव हस्तः
योऽभिहितः । अन्यथा विश्वकर्मणा चिविधस्यापि हस्तस्य प्रत्येकं
मं प्रदर्शितम् । तथाष्टयवेनाङ्गुलेन यो हस्तस्तेन गृहकर्मोत्तमम् ।

आह च ।

‘यामखेटपुरादीनां विभागायामविस्तरान् ।
परिखाद्वाररथ्याश्च स्तम्भान् प्रासादवेश्मनाम् ॥
तेषां निर्गममाणे च सीमांशेषान्तराणि च ।
देशान्तरविभागैश्च वासोपवनयोस्तथा ॥
अध्वनः परिमाणं च क्रोशगव्यतियोजनैः ।
खातक्रकचराशीश्च प्रशयेन प्रमर्षयेत् ॥

बहुयवाङ्गुलहस्तस्य कर्मण्याह ।

शयनाशनयानानि कर्मदण्डायुधं तथा ।
धापीकूपप्रमाणानि तथा नृगजवाहिनाम् ॥
इत्युयन्त्रारथट्टाश्च हस्तयुगध्वजान् ।
आतोयानि च नावश्च शिल्पिनां चाप्युपस्करान् ॥
पादुके च वृषीं कृत्तं कर्मोपकरणानि च ।
माषा शमेन हस्तेन नखदण्डांश्च मापयेत् ॥

इत्येतन्न यस्मादाचार्येण शब्दाभिधाने सामान्येनैव शमो हस्त
इत्युक्तः । केचिच्छय इति पठन्ति त्रिचिद्विद्विद्विशया इति । एतत्प्रागुक्तं
लक्षणं शयाख्यस्येति ।

“व्यासात्षोडशभागः सर्वेषां सप्तमं भवति भित्तिः ।

पक्केष्टकाकृतानां दासकृतानां तु न विकल्पः” ॥

इत्यत्र सर्वशब्देनेदं ज्ञापयति यथा चतुर्वर्षादिसद्वनं चतुःशा-
लादिगृहाणां विस्तारात् षोडशभागतुल्या पृथुला भित्तिः पक्केष्टकाकृतानां
कर्तव्या । पक्केष्टकामेष्टकासंयोगनिषेधस्तन्त्रान्तरे पठ्यते ।

न नवं पुराणयुक्तं न पक्कमामेन चैव संयोज्यम् ।

अन्यत्र स्थलितशिलाविशीर्षमच्छिन्नसंस्कारात् ॥

संयोगो वेष्यते तदा तेनानुक्रमेणेत्यत्र हिरण्यगर्भे आह ।

आमेष्टकास्त्वधश्चेयाः पक्काश्च चिनुयान्तः ।

पक्काधिता ह्यधश्चेया यष्टेष्टमुपरीष्टकाः ॥

१ इतानि वचनानि वास्तुविश्वकर्मप्रकाशे उपलभ्यन्ते तत्र बहुनि पाठान्तराणि सन्ति ।

पक्षेष्टकागृहाणां सुवर्णसुवस्त्रादिकृतानां हिरण्यगर्भाक्तानां निवेधाद्यै
मयेन पञ्च प्रकारा उक्ताः ।

कटिम् ग्रन्थिम् चैव दायिम् रिपिम् तथा ।

खातिम् च दुरं ख्यातं क्रियाः पञ्चविधा गृहे ॥

सुवर्णादिभेदान् हिरण्यगर्भं चाह ।

गृहं तु विविधं प्रोक्तं शरीरेस्तु पृथग्विधैः ।

पाषाणेर्निषितं यच्च तद्वृहं मन्दिरं स्मृतम् ॥

पक्षेष्टकं वास्तुनाम भवनं हितमुत्तमम् ।

आमेष्टकं सुमन्तं तु सुधारं कर्दमेन तु ॥

मानस्यं वर्धितं काष्ठैर्वैशुभिर्नन्दनं स्मृतम् ॥

वस्त्रेश्च विजयं प्रोक्तं राक्षां शिल्पविकल्पितम् ।

कालिमेति च विज्ञेयमष्टमं तृणजातिभिः ॥

उत्तमानि तु चत्वारि गृहाणि गृहमेधिनाम् ।

सोवर्णं राजतं ताम्रमायसं च प्रकीर्तितम् ॥

सोवर्णं पुष्करं नाम राजतं श्रीभवं तथा ।

ताम्रेण सूर्यमन्तं तु अश्वनाम तद्यायसम् ॥

देवदानवगन्धर्वयक्षराक्षसकिन्नरैः ।

द्वादशेति प्रकारास्तु गृहाणां नियताः स्मृताः ॥

जातुषं त्वष्ट्रिणं नाम चापुषं धारिजन्धकम् ।

एवं जातिषु सर्वेऽसु गृहाणि तु चतुर्दश ॥

दासकृतानां तु न विकल्पः ।

दासकृतानाममीषां च सुवर्णादिकृतमिति विस्तारविकल्पो नास्त्येष
किं यद्विनिविस्तारमेव केवलं, दाससुवर्णादिरचितानां नेति उत सर्वं यच्च
स्तम्भभूमिविभागा विकल्पा इति । अत्रोच्यते । सर्वं यच्च विकल्पाः पक्षे-
ष्टकाकृतानां क्रियन्ते नान्येषाम् । दासकृतादीनां तु पुनर्देवतानिवेशधोजनदे-
वागारमहानसादिनिवेशमात्रमेव क्रियते नान्यदिति ।

तथा च तन्त्रान्तरे पठ्यते ।

तच्च च विसृज्य भूमेः पराक्षयं देवतानिवेशश्च ।

तलकोच्छ्रायः कार्यो विधानतो वास्तुपुरुषस्य

येषां नामपि च तथैव सन्निविष्टानि समुद्रिषु
भोजनशालासंस्थानलक्ष्यं चेषु सामान्यम् ।
नेषां नियमस्तलकोष्ठेषु नायामविस्तराश्च ।
न द्वारेषु न दारुषु न पालिनाडीविभागेषु ।
इत्यलमतिप्रसङ्गेन प्रकृतमभिधीयते-इति ।

अधुनेकाशीतिपदस्य क्षेत्रस्य विभागप्रदर्शनार्थमाह ।

एकाशीतिविभागे दश दश पूर्वात्तरायता रेखाः ।

अन्तस्त्रयोदश सुरा द्वात्रिंशद्वाह्यकोष्ठस्थाः ॥ ४२ ॥

एकाशीतिपदविभागार्थं क्षेत्रे दश रेखाः पूर्वापरायता दश दक्षिणो-
त्तरायताश्च कार्याः । एवं कृते एकाशीतिपदं क्षेत्रमुत्पद्यते । अस्य
क्षेत्रस्यान्तर्मध्ये त्रयोदश सुरा देवाः स्थिताः । बाह्यकोष्ठस्थाः द्वात्रिंशद्वि-
स्थिता द्वात्रिंशदेवं पञ्चवत्वारिंशत्सुरा अपि क्षेत्रे इति ॥ ४२ ॥

तत्र द्वात्रिंशद्वाह्यकोष्ठस्थान् सुरानाह ।

शिखिपर्जन्यजयन्तेन्द्रसूर्यसत्या भृशोऽन्तरिक्षश्च ।

ऐशान्यादिक्रमशो दक्षिणपूर्वोऽनिलः कोणो ॥ ४३ ॥

पूषा वितथबृहत्क्षतयमगन्धर्वाख्यभृङ्गराजमृगाः ।

पितृदौवारिकसुग्रीवकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुराः ॥ ४४ ॥

शोषोऽथ पापयक्ष्मा रोगः कोणो ततोऽहिमुख्यो च ।

भस्माटसोमभुजगास्ततोऽदितिर्दितिरिति क्रमशः ॥ ४५ ॥

ऐशानो दिशमादितः कृत्वा क्रमशः क्रमेण कोष्ठकेषु शिष्याद्या
देवाः स्थिताः । तद्यथा । ऐशान्यां शिखी केषाञ्चित्पक्षे शिखः । ततः परं
तिर्यङ्कृत्वा द्वितीयकोष्ठके पर्जन्यः । ततो जयन्तः । तत इन्द्रः । ततः
सूर्यः । ततः सत्यः । ततो भृशः । ततोऽन्तरिक्ष इति । दक्षिणपूर्वे कोणे
आग्नेय्यां दिशि अनिलो वायुः । केषाञ्चित्पक्षेऽनलोऽग्निः ॥ ४५ ॥

१ शिख-इति पाठान्तरम् ।

२ अहत्क्षति-इति पाठान्तरम् ।

३ पूर्वोऽनिलः-इति पाठान्तरम् ।

अनिलादनन्तरं क्रमेण दक्षिणस्यां दिशि पूषादयः स्थिताः । तदाद्याः ।
पूषानन्तरं ततो बिलशः । ततो बृहत्सतः । केवाङ्गित्पक्षे बृहत्सतिः ।
ततो यमः । ततो गन्धर्वाख्यः । ततो भुङ्गराजः । ततो मृगः । पिशादयः
पश्चिमायाम् । तदाद्याः पिता नैर्ऋतकोणे । ततोऽनन्तरं दौवारिकः । ततः
सुर्योवः । ततः कुसुमदन्तः । ततोऽम्बुपतिर्वहणः । ततोऽसुरः ॥ ४४ ॥

ततः शोषः । अथानन्तरं पापयन्मा । रोगः कोणे पश्चिमोत्तरे ।
तत उत्तरस्यां दिशि अङ्घ्रिः सर्पः । ततो मुख्यः । ततो भृङ्गाटः । ततः
सोमः । ततो भुजगः । ततोऽदितिः । ततो दितिः । इत्यनेन प्रकारेण
क्रमशः परिपष्ट्या देवाः स्थिता द्वाविंशत् ॥ ४५ ॥

अभ्यन्तरस्थितान् त्रयोदशाह ।

मध्ये ब्रह्मा नवकोष्ठकाधिपोऽस्यार्यमा स्थितः प्राच्याम् ।
एकान्तरात् प्रदक्षिणमस्मात् सविता विवस्वांश्च ॥ ४६ ॥
विबुधाधिपतिस्तस्मान्मित्रोऽन्धो राजयस्मनामा च ।
पृथिवीधरापवत्सावित्येते ब्रह्मणः परिधिः ॥ ४७ ॥
आपो नानैशाने कोणे होताशने च सावित्रः ।
जय इति च नैर्ऋते रुद्र आनिलोऽभ्यन्तरपदेषु ॥ ४८ ॥

मध्ये मध्यभागे ब्रह्मा पितामहो नवानां कोष्ठकानामधिपः स्वामी ।
अस्य ब्रह्मणः । अर्यमा प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि स्थितः । अस्मादर्यम्येकान्तरा-
देकपदव्यवहृतात् प्रदक्षिणं प्रादक्षिण्येन सवितुप्रभृतयः स्थिताः । तदाद्याः ।
अर्यम्येकपदव्यवहितः सविता । तत एकपदव्यवहितो विवस्वान् ॥ ४६ ॥

ततोऽपि विबुधाधिपतिरिन्द्रः । तस्मादन्धो मित्रस्ततो राजयस्मा
नाम । ततः पृथिवीधरः । तत आपवत्सः । इत्येवं प्रकारा अष्टौ देवाः
एकान्तराद् ब्रह्मणः परिधिं व्याप्य स्थिताः ॥ ४७ ॥

ऐशाने कोणे पर्जन्याध आपो नाम स्थितः । होताशने आग्नेये कोणे
अन्तरिक्षस्याधः सावित्रः स्थितः । नैर्ऋते कोणे दौवारिकस्याधि जयः स्थितः ।
आनिले वायव्ये कोणे पापयन्मयोऽधोभागे रुद्रः स्थितः । एते सुरा
अभ्यन्तरपदेऽप्येशानादिषु । यतो बाह्यपदेषु पिशादादयः स्थिताः ॥ ४८ ॥

अथात्र स्थितानां देवानां पदसङ्ख्याप्रदर्शनायैमाह ।

आपस्तथापवत्सः पर्जन्योऽग्निर्दितिरथ वर्गोऽथम् ।

एवं कोणे कोणे पदिकाः स्युः पञ्च पञ्च सुराः ॥ ४८ ॥

बाह्या द्विपदाः शेषास्ते विबुधा विंशतिः समाख्याताः ।

शेषाश्चत्वारोऽन्ये त्रिपदा दिव्यमादास्ते ॥ ५० ॥

आप एकः । आपवत्सो द्वितीयः । पर्जन्यस्तृतीयः । अग्निश्चतुर्थः । दितिः पञ्चमः । अयं वर्गः समूह एकपदिक एकेकस्मिन् पदे । यवमनेन क्रमेण कोणे कोणे अस्यामस्यां पञ्च पञ्च सुरा देवाः पदिका एकपदस्वामिनः स्युर्भवेयुः । तद्यथा । आपः । आपवत्सः । पर्जन्यः । अग्निः । दितिरित्येकानकोणे एकपदिकाः । सविता । सावित्रः । अर्यमा । अन्तरिक्षः । पूषा इति पञ्चान्येकोणे एकपदिकाः । विबुधाधिपतिः । जयः । दैवारिकः । पिता । मृग इति पञ्च नैऋतकोणे एकपदिकाः । राजयज्मा । रुद्रः । पापयज्मा । रोगः । अहिरिति वायवे कोणे पञ्चैकपदिकाः ॥ ४८ ॥

शेषाः बाह्यकोष्ठेषु स्थिता विबुधा देवा द्विपदाः । पदद्वयस्वामिनस्ते च विंशतिः समाख्याताः । तद्यथा । जयन्तेन्द्रसूर्यसत्यमृषाः पूर्वस्यां दिशि द्विपदाः । वितथयबृहत्सत्यमगन्धर्वोऽस्यभृङ्गराजा दक्षिणस्यां द्विपदाः । सुग्रीवकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुरशेषाः पश्चिमायां द्विपदाः । मुख्यभङ्गाटसोमभुजगावितयः उत्तरस्यां द्विपदाः । एवं विंशतिर्द्विपदाः । शेषाश्चत्वारोऽन्ये त्रिपदा इति । उक्तेभ्योऽन्ये शेषा ये चत्वारो विबुधा अर्यमाद्या दिक्षु प्रागाद्यासु ब्रह्मणः स्थितास्ते च त्रिपदास्त्रिषु पदेषु स्वामिनः । तद्यथा । अर्यमा विवस्वान् मित्रः पृथिवीधरश्चेति एते त्रिपदाः स्वपदात्पाद्वैद्वये एतेषामन्यत्पदद्वयमिति ॥ ५० ॥

तथा च पराशरः ।

तत्र बहिर्देवताः प्राक्पर्जन्यकरयज्महेन्द्रविद्यत्यभृशान्तरिक्षपथनाः ।

दक्षिणतः पूषावितथयबृहत्सत्यमभृङ्गगन्धर्वमृगपितरश्चेति ।

पश्चिमतो दैवारिकसुग्रीवपुण्डन्तासुरवाहयज्मरोगशेषाश्चेति ।

उदङ्नागराजमुख्यभङ्गाटसोमादितिकुवेरनागकुतवहाः । तन्मध्ये

ब्रह्मा तत्पुरतोऽर्यमा दक्षिणतो विवस्वान्मित्रः प्रत्युदक् पृथ्वीधर इति

ब्राह्मणदानुषङ्गिनोऽष्टावन्त्ये । आपोऽपवत्सवैशान्तां सावित्रसवितारावैशान्तां
जयेन्द्रे । नैऋत्यां रुद्रबायू वायव्यामिति सर्वदेवताः पञ्चपत्वारिऋषिणि ।
तथान्योः सहेतेषां पदानामसादृश्यम् ।

तथा च ।

रुद्रा हुताशनश्चैव पिता वामाक्षश्च ।

एते कोणगता देवा यक्षाणीतिपदे स्थिताः ॥

चतुःषष्टिपदेऽप्येवं पापयक्ष्माऽच न स्थितः ।

गन्धोऽन्ये सदृशा ज्ञेयाः सुराः सर्वपदाणिताः ॥

अथास्य वास्तुनरस्याङ्गप्रविभागमाह ।

पूर्वोत्तरदिङ्मूर्धा पुरुषोऽयमवाङ्मुखोऽस्य शिरसि शिखी ।

आपो मुखे स्तनेऽस्यार्यमा ह्युरस्यापवत्सश्च ॥ ५१ ॥

पर्जन्याद्या बाह्या दृक्श्रवणोरःस्थलांसगा देवाः ।

सत्याद्याः पञ्च भुजे हस्ते सविता च सावित्रः ॥ ५२ ॥

वितथो बृहत्क्षतयुतः पार्श्वे जठरे स्थितो विवस्वाश्च ।

ऊरु जानु च जङ्घे स्किगिति यमादौः परिगृहीताः ॥ ५३ ॥

एते दक्षिणपार्श्वे स्थानेष्वेवं च वामपार्श्वस्थाः ।

मेद्रे शक्रजयन्ती हृदये ब्रह्मा पिताऽङ्घ्रिगतः ॥ ५४ ॥

अयं पुरुषो वास्तुनरः पूर्वोत्तरदिङ्मूर्धा । पूर्वोत्तरा रेशानी दिङ् तस्या-

मस्य शिरः । अवाङ्मुखोऽधोमुखः स्थितः । अस्य वास्तुनरस्य शिरसि

मूर्धनि शिखी अग्निः स्थितः । आपो मुखे घटने । स्तने अस्यार्यमा स्थितः ।

उरसि वक्षसि आपवत्सः ॥ ५१ ॥

पर्जन्याद्याः पर्जन्यप्रभृतयो बाह्या बाह्यकोष्ठस्था यथाक्रमं दृक्श्र-

वणोरःस्थलांसगा देवाः स्थिताः । तद्यथा । पर्जन्यो दृशि चक्षुषि । जयन्तः

श्रवणे कर्णे । इन्द्रः उरःस्थले । सूर्यः अंसे स्कन्धे । सत्याद्याः पञ्च के

सत्यभृशान्तरिक्षानिलपूषवः । एते भुजे बाह्ये स्थिताः । हस्ते पाणौ सविता

तथा सावित्रश्च स्थितः ॥ ५२ ॥

वितथो बृहत्क्षतयुतः पार्श्वेस्थितः । विवस्वानादित्यो जठरे

उदरे । ऊर्वादयो यमादौः परिगृहीता अधिष्ठिताः । तद्यथा । ऊरुप्रदेशे

यमः । जानुनि गन्धर्वः । अङ्गुल्यां मङ्गराजः । स्किणि सूयः ॥ ५३ ॥

एते यथोद्दिष्टा दक्षिणे पार्श्वे देवाः स्थिताः । यथमनेन प्रकारेण
 एतेषु स्थानेषु वामपार्श्वे स्थिताः । तद्यथा । वामे स्थाने पुष्पिणीधरः ।
 दितिर्दृशि । अदितिः श्वशुरे । भुजग उरःस्थले । सोमोऽस्ये । भङ्गाट-
 मुख्यहिरोगपापयक्ष्मायो भुजे । रुद्रराजयक्ष्मायो हस्ते । शोभासुरो पार्श्वे ।
 ऊरुप्रदेशे अम्बुपतिः । कुक्ष्यस्थानो अनुनि । सुयीचेः जङ्घायाम् । दौव-
 रिणः स्फिजि । श्वं वामपार्श्वे स्थिताः । मेढ्रे लिङ्गे शक्रवयन्तो स्थिताः ।
 ब्रह्मा हृदये । पिता अङ्घ्रिगतः पादाश्रितः । यथमेकाशीतिपदे नगरया-
 मगृहवास्तुबुरुषे प्रविभागः ॥ ५४ ॥

अधुना चतुःषष्टिपदस्य वास्तुनरस्य प्रविभागप्रदर्शनार्थमाह ।

अष्टाष्टकपदमथवा कृत्वा रेखाश्च कोणगास्तिर्यक् ॥

ब्रह्मा चतुष्पदोऽस्मिन्नर्थपदा ब्रह्मकोणस्थाः ॥ ५५ ॥

अष्टौ च बहिष्कोणेष्वर्थपदास्तदुभयस्थिताः सार्धाः ।

उक्तेभ्यो ये शेषास्ते द्विपदा विंशतिस्ते हि ॥ ५६ ॥

अष्टाष्टकपदं चतुःषष्टिपदं क्षेत्रं कारयेत् । एतदुक्तं भवति । नव-
 नव पूर्वोत्तरायता रेखाः कृत्वा चतुःषष्टिपदानि भवन्ति । तस्य कोणगास्ति-
 र्यक्चतस्रो रेखाः कृत्वा कोणचतुष्टये तिर्यगेखाः कोष्ठचये मध्यगताः
 कार्या इति । अस्मिन्चतुष्पष्टिपदे क्षेत्रे मध्ये ब्रह्म चतुष्पदः । ब्रह्मको-
 णस्था अष्टौ विबुधा अर्थपादाः । तद्यथा । आपः आपकल्पः सविता सावित्रे
 विबुधाधिपतिर्जयन्तो राजयक्ष्मा रुद्रश्चेति बहिष्कोणेषु वायव्यकोणेषु अष्टौ
 स्थिताः । शिष्यन्तरिक्षानिलपितृपापयक्ष्मरोगप्रदितय एते अर्थपदाः । तदि-
 त्यनेन शिष्यादीनां कोणगानां परामर्शः । तेषामुभयपार्श्वगाः । तद्यथा ।
 पर्जन्यभृशभृशराजदौवारिकशेषनागाधिपतय एते सार्धपदिकाः । उक्तेभ्यः
 कथितेभ्यो ये शेषाः परिशिष्टा विंशतिस्ते द्विपदाः । तद्यथा । जयन्तेन्द्रसू-
 र्यसत्यवितथबृहत्सत्यमगन्धर्वकुसुमदन्ताम्बुपत्यसुरमुख्यभङ्गाटकोमभुजगा-
 र्यमविकस्वन्मिषपुष्पिणीधराः । एते विंशतिर्द्विपदाः । एष चतुःषष्टिपदो वास्तु-
 नरः । एतेः केचिद्वृहद्वास्तुनरमिच्छन्ति तदपि न कश्चिद्वैद्यः । अनेन प्रवि-
 भागेन कोणस्थं द्वारं ज्ञायते निःसन्दिग्धमिति । अष्टाष्टकं चतुरस्रे क्षेत्रे
 वास्तुनरः प्रदर्शितः । न वृत्तप्रकारेणाष्टाष्टकं वा विवेकयोग्यं क्षेत्रं ज्ञायते ।

[अ. ५२]

वास्तुविद्या ।

३५

च गृहयामनयरादि दृश्यन्ते । तद्यथा । अनेनैवाचार्यैर्योक्तम् । तत्र च-
द्विर्मेतः । वृत्तः^१ समुद्रनामा-इत्येवम् । ५३-५६ ।

तथा भरतमुनिना चार्त्तं वृत्तं पृष्ठमुक्तम् । तस्मादन्यथास्त्रादानीय
प्रसङ्गादस्माभिरिह प्रदर्शयते ।

तद्यथा ।

एकाशीतिपदे षेचे कर्त्तव्यं वृत्तपञ्चकम् ।
बाह्ये वृत्तद्वयं यत्तत्पदद्वयार्चिता युतम् ॥
तृतीयं द्वादशार्धं चतुर्थं तु चतुष्पदम् ।
केवलं पञ्चमं कार्यं ब्रह्मा पञ्चस्ववस्थितः ॥
शिष्यादयस्तु द्विपदा बह्विर्विष्कम्भसंस्थिताः ।
अर्थमाद्याः सुराः सर्वे पदिकाः परिकीर्तिताः ॥^{*}

इति वृत्तषेचे एकाशीतिपदे ॥

वृत्तानि चत्वारि समानि कृत्वा वास्तोरश्चतुःषष्टिपदस्य सम्यक् ।
अथस्तदर्थेन च सूर्यवेदैर्विभज्यते वृत्तचतुष्टयं च ॥
शिष्यादयश्चैकपदे निविष्टाः पटद्वये चार्थमकादयश्च ।
आपादयश्च त्रिपदाः प्रतिष्ठाश्चतुष्पदश्चापि पितामहः स्यात् ॥

इति वृत्तषेचे चतुःषष्टिपदे ।

यवमेव षड्विप्रभृतीनां विन्यासः कार्यः ।

अथ षेचे च ।

अथैवापि प्रश्न षेचापि चिकोणे परिकल्पयेत् ॥
प्राची दिगृधा कार्या कोणवर्त्त्य । ततः परे ।
रविभागविभक्ते ते वास्तुद्वाराणि तानि तु ॥
दिति चार्त्तं प्रलपति कोणेषु चिषु विन्यसेत् ।
ततः शिष्यादिकान् सर्वान् षेचेषु विनिवेशयेत् ॥
द्वितीये पूर्ववद्वागाः षोडशद्विगुणास्ततः ।
तथापि कोणचितये पूर्वोक्तान् विबुधान् न्यसेत् ॥
षेचेषु वास्तुकोष्ठस्थान् सुराश्च विनिवेशयेत् ।
षेचे तृतीये चत्वारि सर्वथावायु कारयेत् ॥

प्रागतिर्यमसादिषु सविता च ततः परम् ।
 विष्वानिन्द्रमिषा च जयस्वैव इरस्तथा ।
 राजयस्य भूमिधर आपो वत्समुतः स च ।
 चतुर्थे पञ्चभिर्भागेः कृत्वा तन्मध्यगस्तथा ।
 पितामहो विनिर्दिष्टस्त्यसत्तेषुऽप्ययं विधिरिति ।
 एवमेते सर्वे एव स्वल्पधिया विन्यासेन द्वितीयपक्षे प्रदर्शयन्ते ।

अथात्र मर्मविभागप्रदर्शनेनार्थमाह ।

सम्पाता वंशानां मध्यानि समानि यानि च पदानाम् ।
 मर्माणि तानि विन्याजान् तानि परिपीडयेत् प्राज्ञः ॥ ५७ ॥

वंशानां कोशात्कोशगतानां सूत्राणां ये सम्पाताः परस्परमेकीभा-
 वास्तथा च वक्ष्यति ।

रोगाद्वायुं पितृतो हुताशनं शोषसूत्रमपि वितथात् ।

मुख्याद्भृशं जयन्ताच्च भृङ्गमदितेरच सुपीत्रम्-इति ।

अत्राचार्येण वंशानां रज्जूनां च विभागो नेतः समासेन रोगाद्वा-
 युमिति सूत्रलक्षणं कृतम् ।

तथा चास्मदीयवास्तुविद्यायाम् ।

रोगाद्वायुं नयेत् सूत्रं पितृतोऽथ हुताशनम् ।

यत्सूत्रद्वयं प्रोक्तं मुनिभिर्वैशसञ्चितम् ।

वितथाच्छोषकं चान्यद्भृशं मुख्यातथा नयेत् ।

जयन्ताद्भृङ्गराजाख्यं सुपीवमदितेस्तथा ॥

यत्तत्तुष्टुयं प्रोक्तं रज्जुवज्रं मनीषिभिः ।

एवं वंशानां ये सम्पाताः पूर्वोपराभिः सह तथा पदानां सर्वेषां यानि
 च समानि मध्यानि तानि च सर्वाणि मर्माणि विन्याज्यानीयात् । प्राज्ञो
 मेधावी तानि च न परिपीडयेत्तेषां च पीडनेदन्धोऽन्धं दोषो भवति ॥ ५७ ॥

तथाऽऽह ।

तान्यशुचिभाण्डकीलस्तम्भादौः पीडितानि शल्यैश्च ।

गृहभर्तुस्तत्तुल्ये पीडामङ्गे प्रयच्छन्ति ॥ ५८ ॥

तानि ममोचि बहुविधाद्वेष्टेऽप्युद्वेष्टकरवस्तुमिस्तथा बीजैः
शुक्रमिः स्तम्भेभ्यः । आदिवह्निवाहमेव गुहमिः पाषाणादिभिः शल्यैः
परिपीडितानि भवन्ति तदा तत्तुल्येऽङ्गे तस्मिन्नेवावयवे गुहभर्तुर्गुह-
स्वामिनः पीडां प्रयच्छन्ति ॥ ५८ ॥

अथुना शल्यज्ञानमाह ।

कण्डूयते यदङ्गं गुहभर्तुर्धनं वाऽमराहुत्याम् ।

अशुभं भवेन्नमित्तं विकृतेर्वाग्नेः सशल्यं तत् ॥ ५९ ॥

गुहभर्तुर्गुहस्वामिना होमकाले पृच्छायां वा यदङ्गं कण्डूयते तदे-
वाङ्गं वास्तुनरस्य सशल्यम् । वाऽमराहुत्यामशुभं भवेन्नमित्तम् । अमरा देवाः
शिल्पादयस्तेषां होमकाले वाऽऽहुतिस्तस्यां यदाशुभं निमित्तं भवेत् शुत-
निष्ठीवनरोदनाक्रोशनधातोत्पर्गानिष्ठशब्दश्रवणमग्नेर्विकृतिर्विकारो वा विष्कु-
लिङ्गसंशब्ददुर्गन्धादि तत्स्थानममराधिष्ठितं सशल्यं शल्यसंयुतम् ॥ ५९ ॥

अथ शल्यानां प्रविभागेण कलान्याह ।

धनहानिर्दारुमये पशुपीडा रुग्भयानि चास्थिकृते ।

अपि नागदन्तको मर्मसंस्थितो दोषकृद्वदति ॥ ६० ॥

दारुमये काष्ठमये शल्ये धनहानिर्वितनाशो भवति । अस्थिकृते
शल्ये पशूनां च पीडा व्यथा रुग्भयानि च भवन्ति । अपिशब्दः सम्भा-
वनायां वर्तते । नागदन्तको हस्तिदन्तः शुभोऽपि मर्मसंस्थितो दोषकृद-
निष्ठो भवति ॥ ६० ॥

अथ वंशरज्जुलक्ष्यं महामर्माणि च प्रदर्शयितुमाह ।

रोगाद्वायुं पितृतो हुताशनं शोषसूत्रमपि वितथात् ।

मुख्याद्भृशं जयन्ताञ्च भृङ्गमदितेरथ सुग्रीवम् ॥ ६१ ॥

तत्सम्पातां नव ये तान्यतिमर्माणि सम्प्रदिष्टानि ।

यश्च पदस्याष्टांशस्तत् प्रोक्तं मर्मपरिमाणम् ॥ ६२ ॥

रोगादारभ्य वायुमग्निं यावत्सूत्रं तिर्यक् सन्दद्यात् । एवं पितृतो
ताशनं शिबिर्न यावत् । वितथात्सूत्रं शोषं यावत्तयेत् । मुख्याद्भृशं याव-

जलयन्ताच्च भृङ्गं यावत् । अदिनेश्च सुयीवं यावत् । सम्पाता इति । तद्विनि-
सूचनां परामर्शः । तेषां सूचार्था ये परस्परं नव सम्पातास्तान्धतिममेषां
महामर्माणि सम्प्रदिष्टान्युक्तानि । पदस्य यश्चाष्टांशोऽष्टमभागस्तन्मर्मपरिमाणं
प्राक्कथितम् । एतदुक्तं भवति । ज्ञेयमेकाशीतिपदं विभक्तं कृत्वा यावत्प्रमाणं
पदमुत्पद्यते तस्याष्टांशं मर्मपरिमाणमिति ॥ ६१-६२ ॥

अथ वंशस्य च शिरायाश्च परिमाणज्ञानमाह ।

पदहस्तसङ्ख्याया सम्मितानि वंशोऽङ्गुलानि विस्तीर्यः ।

वंशव्यासोऽध्यर्धः शिराप्रमाणं विनिर्दिष्टम् ॥ ६३ ॥

पदहस्तस्य सङ्ख्याया पदं यावत् ते हस्ता विस्तृतं भवति तत्सम्मि-
तानि तत्सङ्ख्याङ्गुलानि वंशो विस्तीर्यो भवति । रोगाद्यामुत्पत्त्यादिकं सूच-
णं वंशशब्देनेच्छते । एवं वंशव्यासो वंशविस्तारोऽध्यर्धो दिवं प्रगुणितः
शिराप्रमाणं विनिर्दिष्टं कथितम् । शिराशब्देन पूर्वापरायता दक्षिणोत्तरा-
यताश्च दश दश रेखा ज्ञेयाः ॥ ६३ ॥

तथा ताश्च शास्त्रान्तरे पठ्यन्ते ।

शान्ता यशोवती कान्ता विशाला प्राणवाहिनी ।

सती च सुमना नन्दा सुभद्रा सुरधा तथा ॥

पूर्वापरा गता ह्येता उदग्याम्याश्रिताः क्षुण्ण ।

हिरण्या सुव्रता लक्ष्मीर्विभूतिर्विमला प्रिया ।

जया काला विशोका च तथेन्द्रा दशमी स्पृता ।

धन्या धरा विशाला च स्थिरा कृपा गदा निशा ॥

विभवा प्रभवा चान्याः सोम्यायाम्याश्रिताः शिराः—इति ।

अथैव परिभाषार्थमाह ।

सुखमिच्छन् ब्रह्माणं यत्नाद्भेद्गृही गृहान्तःस्थम् ।

उच्छिष्टाद्युपघाताद्गृहपतिरुपस्यते तस्मिन् ॥ ६४ ॥

गृही गृहपतिः सुखमिच्छन् सुखमभिलषन् गृहान्तःस्थं गृहमध्यगतं
ब्रह्माणं पितामहं यत्नात्सर्वप्रयत्नेन रक्षेत्पालयेत् । यतस्तस्य ब्रह्मण-
उच्छिष्टाद्युपघातात् । उच्छिष्टमशुचि । आदियहणादमेध्याद्युपस्कारं भाषणः ।

एतेषां तत्र स्थापनादुपजाते भवन्ति संस्थानस्मिन् गृहे गृहपातवैश्वस्यानी
उपजायन्ते उपतावै प्राप्नोति ॥ ६४ ॥

अथ विकल्पे वास्तुनि दीवाप्रदर्शनाद्येमाह ।

इक्षिणभुजेन ह्रीं वास्तुनरेऽर्धचक्रयोऽङ्गनादोषाः ।

वामेऽर्धधान्यहानिः शिरसि गुणैर्हीयते सर्वैः ॥ ६५ ॥

स्त्रीदोषाः सुतमरणं प्रेष्यत्वं चापि चरचवैकल्ये ।

अविकल्पपुरुषे वसतां मानार्थयुतानि दौष्ट्यानि ॥ ६६ ॥

वास्तुनरे वास्तुपुरुषे दक्षिणेन सव्येन भुजेन बाहुना ह्रीं रक्षिते
अर्धचक्रयो विलनायः । अङ्गनादोषाः स्त्रीकृता दोषा भवन्ति । वामे अप-
सव्ये भुजे ह्रीं वास्तुनरे अर्धान्नं अवासां धान्यानां च हानिर्विनाशो
भवति । शिरसि मूर्धनि ह्रीं वास्तुनरे सर्वान्नैः शैवेर्गुणैरादौष्कदिकैर्हीयते
रक्षितो भवति ॥ ६५ ॥

चरचवैकल्ये पादभागह्रीं वास्तुनरे स्त्रीदोषा योचित्प्रभवा दोषाः
सुतमरणं पुत्रविपत्तिः प्रेष्यत्वं दासत्वं चापि भवति । अविकल्पपुरुषे परिपूर्णो-
पश्रये वास्तुनरे वसतां पुंसां मानार्थयुतानि दौष्ट्यानि भवन्ति ॥ ६६ ॥

न केवलं वास्तुनरस्यायं प्रविभागे यावन्नगरयामेवमप्येवमेवेत्याह ।

गृहनगरग्रामेषु च सर्वत्रैवं प्रतिष्ठिता देवाः ।

तेषु च यथानुरूपं वर्णा विप्रादयो वास्याः ॥ ६७ ॥

ग्रामनेनेव प्रकारेण गृहे वेष्यन्ति नगरे पुरे यामे च एतेष्वपि सर्वत्र
सर्वस्मिन् देशे देवाः सुराः प्रतिष्ठिताः परिकल्पिताः । यतदुक्तं भवति । यथा
गृहे वास्तुनरस्य परिकल्पना कृता तथैव नगरे यामे च कार्ये । तथापि च
ग्रामे मर्मस्थि तानि प्राक्चिन्तनीयानि । तेषु नगरग्रामेषु विप्रादयो ब्राह्म-
णाद्या वर्यो ब्राह्मणवर्णियवैश्यपूदा यथाक्रमं वास्या विवाचनीयाः । यत्र
द्विभागे यस्त्रोचितं तत्र वाचयेदित्यर्थः ॥ ६७ ॥

अथमिति लक्षणविषयमाह ।

वासगृहादि च विप्रादिप्राचीनायुवद्विगाद्यानि ।

विप्रातां च यथा भवन्ति भवन्ति तावदेव दक्षिणतः ॥ ६८ ॥

विन्याज्वानीयात् । गृहे चतुःपक्षे यानि नगरे वा प्राक्प्रान्तगत-
रस्यां दिशि वासगृहाणि कार्येणि । पूर्वस्यां दक्षिणायां + दक्षिणस्यां वेष्मा-
नाम् । पश्चिमायां शूद्राणामिति । तथा च कार्येणि यथा भवति गृहाभ्य-
न्तरमङ्गलं विद्यतां तान्येव वासगृहाणि दक्षिणस्यां दिशि भवन्ति । एतदुक्तं
भवति । प्राङ्मुखस्य गृहस्याङ्गद्वारमुत्तराभिमुखं कार्यम् । दक्षिणाभिमुखस्य
प्राङ्मुखम् । पश्चिमाभिमुखस्य दक्षिणाभिमुखम् । उत्तराभिमुखस्य पश्चिमा-
भिमुखमिति ॥ ६८ ॥

अथुना यानि चतसृषु दिषु द्वात्रिंशद्द्वाराण्युक्तानि तेषां शुभाशुभ-
फलं वक्ष्यामीत्याह ।

नवगुणसूत्रविभक्तान्यष्टगुणेनाथवा चतुःषष्टेः ।

द्वाराणि यानि तेषामनलादीनां फलोपनयः ॥ ६९ ॥

नवगुणेन सूत्रेण यानि विभक्तानि द्वात्रिंशद्द्वाराणि नवगुणेन सूत्रे-
णैकाशीतिपदे अष्टगुणेन चतुःषष्टेरिति करणात् यानि द्वात्रिंशद्द्वाराण्यन-
लादीनि तेषामनलादीनां द्वाराणां क्रमेण परिपाठ्या फलोपनयः फलकथनं
क्रियत इति वाक्याध्याहारः ॥ ६९ ॥

अथुना तदेवाह ।

अनिलभयं स्त्रीजननं प्रभूतधनता नरेन्द्रवाङ्मभ्यम् ।

क्रोधपरतानृतत्वं क्रौर्यं चौर्यं च पूर्वण ॥ ७० ॥

शिखिसञ्ज्ञे आग्नेयद्वारे अनिलभयं वायुभीतिर्भवति । एवं स्त्रीजननं
कन्यकाजन्म पश्येन् । प्रभूतधनता बहुवित्तत्वं जयन्ते । नरेन्द्रवाङ्मभ्यं
नृपवङ्मभ्यमिन्द्रे । क्रोधपरता क्रोधशीलता सूर्ये । अनृतत्वमसत्यभाषित्वं
सत्ये । क्रौर्यं क्रूरता भृशे । चौर्ये तस्करत्वमन्तरिक्षे । एवं पूर्वेषु पूर्वस्यां
दिशि निर्देशः ॥ ७० ॥

अथ दक्षिण आह ।

अल्पसुतत्वं प्रियं नीचत्वं मरुत्पानसुतवृद्धिः ।

दौर्घ्रं कृतप्रमथनं सुतवीर्यं च यात्येन ॥ ७१ ॥

शिखी	पनीन्वः	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः	अन्तरिक्षः	पृथिवी
वितिः	आपः	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः	सोमिन्द्रः	पृथिवी
अदितिः	अदितिः	आपः- मत्स्यः	अग्निः	अग्निः	अग्निः	अग्निः	विश्वः	विश्वः
भुजगः	भुजगः	एधिवी- धरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विश्वः	ब्रह्मन्तः	ब्रह्मन्तः
सोमः	सोमः	एधिवी- धरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विश्वः	ब्रह्मन्तः	ब्रह्मन्तः
भस्माटः	भस्माटः	एधिवी- धरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विश्वः	ब्रह्मन्तः	ब्रह्मन्तः
मुख्यः	मुख्यः	एजय- स्मा	मित्रः	मित्रः	मित्रः	इन्द्रः	भृगुयजः	भृगुयजः
नागः	रुद्रः	शिवः	असुरः	वरुणः	कुबुज- वन्तः	सुग्रीवः	जयः	मृगः
रोगः	पापय- स्या	शिवः	असुरः	वरुणः	कुबुज- वन्तः	सुग्रीवः	दीवारिकः	विश्वः

चतुरस्त्रे एकाशीति पदो वास्तुनरः

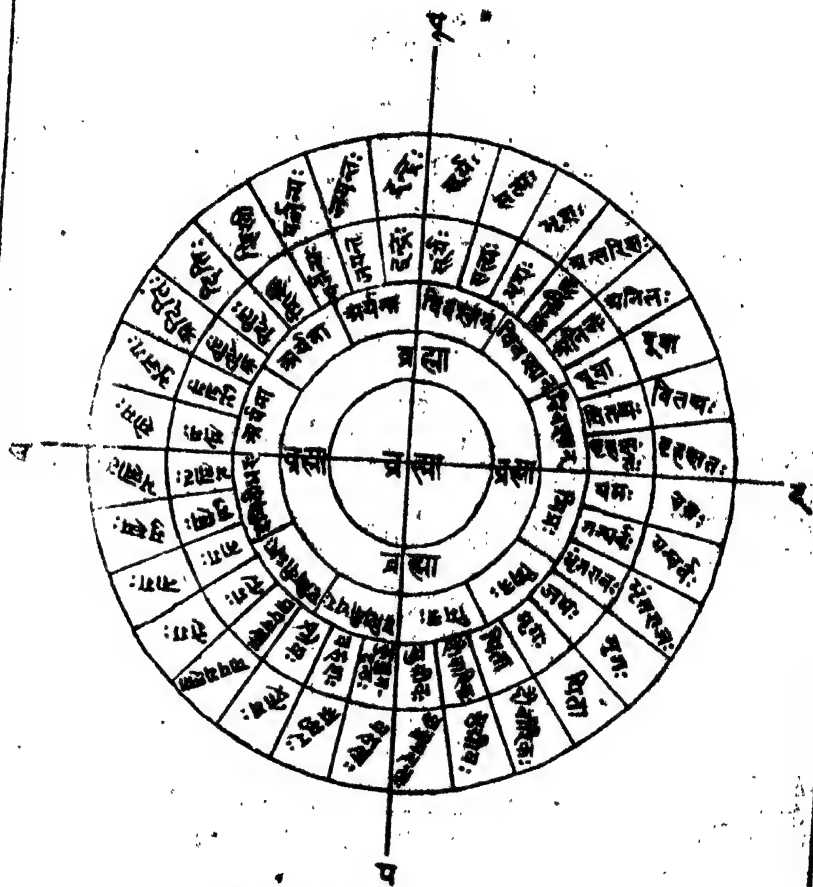
५

आ

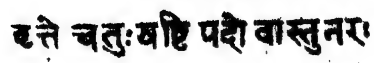
मिस्त्री विति:	पर्जन्यः पर्जन्यः	जयन्तः जयन्तः	इन्द्रः इन्द्रः	सूर्यः सूर्यः	तत्त्वः तत्त्वः	भृशः भृशः	अन्वयिष्यः अन्वयिष्यः
अद्वितीः अद्वितीः	पर्जन्यः पर्जन्यः	जयन्तः जयन्तः	इन्द्रः इन्द्रः	सूर्यः सूर्यः	तत्त्वः तत्त्वः	भृशः भृशः	पूषा पूषा
भुजगः भुजगः	भुजगः भुजगः	आपवत्सः आपवत्सः	अर्यमा अर्यमा	अर्यमा अर्यमा	सविता सविता	वितथः वितथः	वितथः वितथः
सोमः सोमः	सोमः सोमः	एषिषी- धरः	ब्रह्मा ब्रह्मा	ब्रह्मा ब्रह्मा	विद्वश्मान् विद्वश्मान्	दृहसतः दृहसतः	दृहसतः दृहसतः
भस्माटः भस्माटः	भस्माटः भस्माटः	एषिषी- धरः	ब्रह्मा ब्रह्मा	ब्रह्मा ब्रह्मा	विद्वश्मान् विद्वश्मान्	यमः यमः	यमः यमः
मुख्यः मुख्यः	मुख्यः मुख्यः	रुद्रः रुद्रः	मित्रः मित्रः	मित्रः मित्रः	इन्द्रः इन्द्रः	गन्धर्वः गन्धर्वः	गन्धर्वः गन्धर्वः
नागः नागः	नागः नागः	असुरः असुरः	वरुणः वरुणः	कुसुम- दन्तः	सुग्रीवः सुग्रीवः	भृंगराजः भृंगराजः	भृंगराजः भृंगराजः
रोगः रोगः	शेषः शेषः	असुरः असुरः	वरुणः वरुणः	कुसुम- दन्तः	सुग्रीवः सुग्रीवः	दौवारिकः दौवारिकः	पिता पिता

५

चतुरस्त्रे चतुःषष्टि पदो वास्तुनरः

इसे एकाशीतिपदी वासुदेवः

अग्निं चत्वर्यस्यस्यपुत्रता । शैव्यं प्रेथं दातव्यम् । विलभे
नीवत्वं नीवता । वृद्धत्वे मलयजानपुत्रता । इति । शैव्यं रौद्रमकुम्भम् ।
गन्धर्वं कृतघ्नं कृतं हन्तीति । भृशराजं अधनं धनवर्जितम् । पुत्रार्थं
सुतजीर्णं पुत्रविलनायकम् । एवं शैव्येन दक्षिणेन द्वारनिर्देशः ॥ ५१ ॥

अथ पश्चिम आह ।

**सुतपीडा रिपुवृद्धिः सुतधनाग्निः सुतार्थफलसम्पत् ।
धनसम्पन्नपतिभयं धनक्षयो रोग इत्यपरे ॥ ५२ ॥**

पिथे सुतपीडा पुत्रव्याधा । देववारिजे रिपुवृद्धिः शत्रुबाहुल्यम् ।
सुग्रीवे सुतधनाग्निः पुत्रधनाबाग्निः । कुसुमदन्ते सुतार्थफलसम्पत् पुत्रध-
नफलसम्पत्तिः । वासुदे धनसम्पत् धनानां सम्पत् । असुरे वृषतिभयं
राजभीतिः । शोषे धनक्षयो वित्तनाशः । पापयज्माख्ये रोगो मृद इत्यपरे
पश्चिमायां द्वारनिर्देशः ॥ ५२ ॥

अथोत्तर आह ।

**बधबन्धो रिपुवृद्धिः सुतधनलाभः समस्तगुणसम्पत् ।
पुत्रधनाग्निर्वैरं सुतेन दोषाः स्त्रिया नैःस्वम् ॥ ५३ ॥**

रोगाख्ये बधबन्धः । सार्वे रिपुवृद्धिः । मुखाख्ये सुतानां पुत्राणां
धनस्य च लाभः । भृशराजे समस्तानां निःशेषाणां शौर्यादीनां गुणानां
सम्पत्तिः । शैव्ये पुत्रधनाग्निः सुतवित्तलाभः । भोक्तृणो वैरं द्वेषः सुतेन
पुत्रेण सह । आदित्ये स्त्रिया दोषाः तदुत्था अशुभाः । दित्याख्ये नैःस्वं
निधेयत्वम् । एवमुत्तरतो द्वारनिर्देशः ॥ ५३ ॥

नन्वय नवगुणसूचविभक्तानीत्यय नृपादीनां वर्णानां चेकार्योक्तिपदेन
नवगुणसूचविभक्तानि कार्योक्ति कुत यतस्त्रिष्वीयते इत्युच्यते । अङ्गुल्येपा-
यवा अतुःपष्ठेरित्यस्मादेव विकल्पादङ्गमम्यते । पूर्वोक्तार्थोक्तिपदस्यायं
विकल्पः । यस्माद्विष्वक्मेवा सकार्योक्तिपदमततुःपष्ठिपदान्युक्तानि तेषु
च प्रत्येकं विभङ्गान्यभिहितानि ।

तथा आह ।

राजवेद्यमि शौर्यं गुह्यदीनि च वर्धनात् ।

यकार्योक्तिपदेनैव यकार्योक्ति च पापयेत् ।

प्रवादात् विविधान् कल्पान्कल्पान्कल्पान्कल्पान् ।

यथाशीतिपदेनैव सर्वमेतान् प्रमायेत् ।

नगरयामखेटादीन् शिविराणि च भूभूताम् ।

स्थपतिस्थान् यत्पदप्रविभागेण मापयेत्-इति ॥

तस्मान्नवगुणसूचविभक्तान्येकाशीतिपदे नृपादीनां कर्तव्यानि । अथ

केचिदतिशितबुद्धयो विकल्पांश्चेदयन्ति यथा यत्तत्तदपि दिशु नवगुण-
सूचविभक्तानि नव विभागा भवन्ति । अनिलभगं स्त्रीजन्ममित्यादीन् प्राग्द्वारा-
राख्यत्त्वानि योऽसौ नवमो भागस्तत्र प्रदेशे किं कर्तव्यमिति । अपोत्पत्ते ।
प्रगिव वास्तुदेवतानां प्रविभागं कृत्वा अभिलादीन् देवतानां पदेषु द्वाराणां
प्रविकल्पानि कल्पिते च द्वारभित्तिश्चिन्तनीया ।

तथा च नन्दी आह ।

भित्तिश्चिन्त्या द्वारे सत्याचार्यो व्यवस्यन्ति ।

आचार्येण समाससंहितानियन्थने स्पष्टतरं निबद्धम् ।

तथा आह ।

पूर्वाय्येष्टान्यां यान्याग्नेय्यां दक्षिणानि जानीयात् ।

द्वाराणि नैर्घेतात् पश्चिमान्युदक्स्थानि वायव्याम् ॥

आग्नेयमग्निभयदं पार्जन्यं स्त्रीप्रसूतिदं द्वारम् ।

प्रचुरधनदं जयन्तं नृपवल्लभकारि माहेन्द्रम् ॥

सौर्ये क्रोधः प्रचुरः सत्येऽनृतवादितां भृशे क्रौर्यम् ।

सौर्ये तथान्तरिक्षे प्राग्द्वाराणि प्रदिष्टानि ।

वायव्येऽत्यसुतत्वं प्रेष्ठं वैष्णवेऽथ नीलता वितथे ।

बहुन्नृपानपुत्रं बृहत्स्वते याम्य अपि रोद्रम् ॥

गान्धर्वं गन्धर्वं नृपचोरभयाय भृशुराजाख्यम् ।

सुगमपि सुतवीर्यं दक्षिणतो द्वारनिर्देशः ॥

पिच्ये शरीरपीडा दीवारिकसज्जिते च रिपुबुद्धिः ।

सुवीर्ये धनहानिः पुत्रधनाढ्यं कुसुमदन्तम् ॥

वारुणमर्थनिचयदं नृपभयदं चासुरं विनिर्दिष्टम् ।

सौर्यं धनप्रदं बहुरोगं पापयन्महाबलम् ॥

रोगमुखं धनसन्धदमात्मनोराभिपुष्टिदं जगत् ।

मुखं धनसुतोपुष्टिदमेकदन्तादिदं च भूलादम् ॥

सौम्यं धनपुष्टकरं भोजनं पुष्टवेरिपुष्टिः ।

अदितो स्त्रीदोषाः स्युर्दितो धनं बहुयं याति-इति ॥

तथा च मगधान् गर्गः ।

पूर्वादिक्लमयोनिन जैतायेऽग्निमयं वदेत् ।

पार्श्वेन्ये प्रचुरा नार्यो जायन्ते बहुवितता ॥

माहेन्द्रे नृपबाल्म्यं सौम्येऽतिक्लोधिता भवेत् ।

धत्त्येऽनृतत्वं विज्ञेयं कूरात्वं तु मृगे भवेत् ॥

अन्तरिक्षे तु विज्ञेयो नित्यं चोर्ध्वसमागमः ।

स्यात् पुत्रकामो वायव्ये पौष्ये प्रेष्यत्वमेव च ॥

नीचत्वं वितथे ज्ञेयं स्यादुद्वासे तु अन्ततिः ।

सुदकमां भवेद्यामे गान्धर्वे कृतनाशनम् ॥

पिच्ये स्वल्पायुरधनं व्यर्थं दौषारिके महत् ।

सुधीवे धननाशः स्यात् पुण्यदन्ते तु वर्धनम् ॥

घरुणे मुख्यभोगित्वं नृपभङ्गस्तथासुरे ।

नित्यातिरोगता शोषे पापाख्ये पापचञ्चलः ॥

रोगे सन्धबधो नित्यं नागे रिपुमयं महत् ।

मुख्ये धनसुतोत्पत्तिर्भेलाटे विपुलाः धियः ॥

सौम्ये तु धर्मशैलत्वं भोजनं बहुवेरता ।

अदितो वनितादोषा दितो तु धनसङ्ख्यः ॥

पदे पदे कृतं चेष्टुं द्वारं सफलदायिकम् ।

पदचये कृतं चक्षुः तद्व्यामिश्रकलप्रदम्-इति ॥

अथाचार्येण गृहाणां द्वाराणां च सामान्येन लक्षणमुक्तम् । अन्येराक्ष-
र्येगृहाणामष्टौ वास्तुपुरुषाः कथिताः । तेषां च नक्षत्राण्युक्तानि तथा द्वार-
द्वारिचिन्तो नक्षत्राण्युक्तानि । तत्र चन्द्रतारानुकूल्येन गृहाणां द्वाराणां च
करणमुक्तम् । तच्च लोचनो दृश्यते यतोऽस्माभिरन्यथास्त्राद्वास्तुनराणां
नामान्यानीय नक्षत्राणि च यथाक्रमेण प्रदर्शयन्ते ।

तद्यथा ।

रित्तो ध्वजश्च ध्वाङ्गश्च सिद्धः स्वा वृत्तमन्तरा ।

वानरो मद्र इत्युष्टो ज्ञेया वास्तुनरा बुधेः ।

अष्टेतेषामानयनम् ।

गृहान्तरदिशां मानं सङ्गृह्य च परस्परम् ।

वसुभिर्भागमाहृत्य गिष्ठं वास्तुनरं वदेत् ।

अथवा ।

बाह्योः प्रबाह्योः संयोगदलमन्योन्यतादितम् ।

वसुभक्तं ततः शेषं खेद्यं वास्तुनरं वदेत् ।

यतश्चतुरस्रक्षेत्रे ।

अथ वर्तुले ।

व्यासं त्रिगुणितं कृत्वा विष्क'म्भं तत् समाविशेत् ।

व्यासार्द्धवर्गस्त्रिगुणः फलं स्यात् परिवर्तुले ।

अथ षडग्नियुग्मप्रतिषेधे ।

द्विन्यस्य परिधेर्वर्गमेकस्मादन्विजार्थितात् ।

लब्धं संशोध्य परतो भङ्गा द्वादशभिः फलम् ।

अथ चिकोणे ।

बाहुप्रबाहुसंयोगदलघातं चिकोणके ।

यत् सर्वत्र क्षेत्रफलमानीय तस्याष्टाभिर्भागमपहृत्यावशेषो वास्तुनरः ।

समशून्यगतो रित्तो ध्वजश्चेकावशेषके ।

द्वाम्यां ध्वाङ्गस्त्रिभिः सिद्धश्चतुर्भिः स्वा प्रकीर्तितः ।

१ तस्मात् भास्कराचार्यादिभिर्विष्कम्भप्रश्नेन व्याधी व्यकृष्टिते परमसंघ परिधिवाचको विष्कम्भप्रश्नः ।

स्वस्यान्तरात् वृत्तान्तगतमुजसंख्या भक्तः परिधिर्वास्तुनरमुजसंमानम् = $\frac{P}{N}$ अथ न = वस्तु-
मुजसंख्या । त्रिकोणं च स्वस्यान्तरात् = $\frac{P}{N}$ ततः स्तूलाङ्गमानम् = $\sqrt{त्रि^2 - \frac{P^2}{N^2}}$ = त्रि
- $\sqrt{त्रि^2 - \frac{P^2}{N^2}}$ = $\frac{3P}{4N}$ स्वस्याः चारुसंख्यं स्वस्याः = $\frac{3P}{4N}$ । वस्तुनरसंख्यं = $\frac{P}{4N}$ वस्तुमुज-
संख्यं = $\left(\frac{P}{4N} - \frac{3P}{4N} \right) = \frac{P - 3P}{4N} = \frac{-2P}{4N} = \frac{-P}{2N}$ । अतोऽत्र वाच्यतादि-

स्वस्य वस्तुमुजसंख्यं वस्तुनरसंख्यं वाच्यः ।

यष्टमिदं हस्त्याष्टः यष्टिकोत्तर उच्यते ।
 सप्तमिदं हस्त्याष्टानां लक्षणं स्मृतम् ॥
 रिते सूर्यस्तथास्तौ च ध्वजे वामस्तथा मघाः ॥
 ध्वाङ्गे राहुश्च भरणी विदे मीमस्तथा मघाः ॥
 बुधः शुनि अनिष्टा च पुषे जीवश्च रोहिणी ।
 भदे तु मघः शैरः कपो शुक्रश्च फाल्गुनी ॥
 चन्द्रतारानुकूल्येन कारयेत् विचक्षणः ।
 विभुर्नश्यति रित्तेन ध्वजेन विपुलाः म्रियः ॥
 ध्वाङ्गेन नित्यमुद्गेनः विद्गेन चितशुभता ।
 अस्थेयं सारमेये स्यादृषे परितपो ध्रुवः ॥
 कपिना चापलं स्त्रीणां नित्यं भदेष्ट निर्वृतिः ।

अथ द्वारनक्षत्राणि ।

कृतिकाभगमेन्द्रं च विशाखा च पुनर्वसुः ।
 तिष्यो हस्तस्तथाऽऽर्द्रा च क्रमात् पूर्वेषु निर्दिशेत् ॥
 चित्रा विशाखा ऐश्वर्यं च नैऋतं यमदेवतम् ।
 ज्येष्ठदेवाश्विनं मेघं क्रमाद्विचक्षणमितम् ॥
 पिच्यं प्रोष्ठपदार्थं चक्रमाशठं च द्विदेवतम् ।
 वासुधाश्विनवाविचं क्रमात् पश्चिमसंमितम् ॥
 स्वात्याश्लेषामिषित्थोम्यं ज्येष्ठं वासवं तथा ।
 याम्यं आश्विनं क्रमात् वौम्यद्वारेषु च विनिर्दिशेत् ॥

अथ द्वारस्य वेधफलमाह ।

मार्गतत्त्वकीयकूपस्तम्भप्रभेदमनुभवं द्वायम् ।
 उच्छ्रायाद्द्विगुण्यमितां त्पञ्चा भूमिं न दौषाय ॥ ७ ॥

मार्गः एन्धाः । तत्त्वः । कोयोऽभिः । कूपस्तम्भो प्रविद्धो
 जलनिर्गमनप्रदेशः । धृतेः सन्मुखेद्वारं विदुमनुभदः । विधति दूरे । स्थिता
 वेधने न दुष्टफलदो भवतीत्याह । उच्छ्रायाद्द्विगुण्यमितामिति । द्वारोच्छ्रा-
 याद्द्विगुण्यमितो यावान् द्वारोच्छ्राय उच्यते तद्द्विगुण्यमाणां भूमिमर्धनं

त्यक्ता विहाय बहिःस्थिता देवमयेव कृते वेदा न भवन्ति । न च न्यस्य सामा-
न्येनोक्तमुच्चायाद्विगुणमितं त्यक्ता भूमि न देवमयेव न कथ्यते किं वा
वेधोच्चायाद्विगुणा किं वा विन्योच्चायाद्विगुणा भूमिं त्यक्ता न देवाय भवती-
त्यवोच्यते । आचार्येण समाससंहितानिमित्ते स्पष्टतरं विवक्षितं लघुम् ।

सम्भतहृषमकोर्बिद्धं वेधश्च न सुभक्तद्वारम् ।

वेधोच्चायाद्विगुणा भूमिं त्यक्ता न देवाय इति ।

तथा च भगवान् गर्गः ।

द्वारोच्चायाद्विगुणितां त्यक्ता भूमिं बहिःस्थितः ।

न देवाय भवेद्वेको गृहस्य रुद्धियोऽयथा—इति ।

अथैव विशेषफलान्याह ।

रथ्याविद्धं द्वारं नाशाय कुमारदोषदं तत्तथा ।

पङ्कद्वारे शोको व्ययोऽम्बुनिःसाविधिं प्रीप्तः ॥ ७५ ॥

कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे ।

स्तम्भेन स्त्रीदोषाः कुलनाशो ब्राह्मणाभिमुखे ॥ ७६ ॥

रथ्याविद्धं मार्गेण विद्धं द्वारं नाशाय गृहस्वामिने भवति । तदुक्तं
वृत्तेन विद्धं कुमाराणां बालकानां दोषदं दोषं ददाति । पङ्कद्वारे कर्दमविद्धे
नित्यं यस्यायतः कर्दमो भवति तस्मिन् शोको भवति । अम्बुनिःसाविधि
जलनिर्गमनमार्गे विद्धे व्ययो धनव्ययो भवति ॥ ७५ ॥

कूपेन विद्धे द्वारे अपस्मारो भवति अपस्मारो वायुर्दोषदः । देव-
ताविद्धे । देवता सुरप्रतिमा तथा विद्धे विनाशः स्वामिने भवति । स्तम्भेन
विद्धे स्त्रीदोषा देः शील्यादिका भवन्ति । ब्राह्मणाभिमुखे कुलनाशो वा भवति
किं वा बाधो ब्राह्मणाभिमुख इति तत्र नम्यते यस्मादुत्तममुत्तराभिमुखं चतुर्भुजं
द्वारमिष्टमुत्तमम् । तद्गृहमध्यं भवतीत्याह । अथकथ्यते । विरुद्धिर्जनसुत-
लाभः समस्तगुणसम्पत्तिर्यादि । अत्रोच्यते । अष्टादशमन्तरस्या च ब्रह्म-
योऽभिमुखद्वारस्यानिर्गुणं फलं प्राप्येकदेवताविद्धस्य फलमिष्टमम् ।

देवद्वारं विनाशाय पङ्कद्वारमेव च इत्यादि ।

तथा ।

ब्रह्मस्य यत्तु विहितं तत्तु द्वारं कुलविनाशः ।
 अन्तरावकाशो मुखस्य द्वारस्यापि फलं विवक्ष्यते ॥
 द्वारमध्ये कुलं द्वारं द्वारस्यापि विनाशः ।
 अन्तरावकाशो द्वारं द्वारं द्वारस्यापि विनाशः ॥
 तथा अन्तरावकाशः ।

शिरा स्पर्शवि ब्रह्मस्य नात्मस्य च सर्वस्य ।
 विहाय नात्मस्य च द्वारस्य विनिवेशयेत् ॥
 तथा च यम आह ।

ब्रह्मस्थाने न विध्येत नागदन्तस्त्रिणाशः ॥
 मुद्रादभिर्गवाक्षेभ्य मानपानेस्तथैव च ॥
 द्वारेभ्य मिलिभिस्तथैव शय्याभ्यामेः कचक्षुण्णः ।
 स्वाभिने मस्त्रं तथ महादुःखेन पाश्चिमे ॥
 एवं चेतदाऽऽचार्येण पूर्वोपरिचिह्नेन निबन्धनं स्मात् ।
 अत्रोच्यते ।

सर्वेष्वेव वास्तुषु उत्तमैषवाक्येष्वेव विविधा व्याख्या च भवति ।
 तथा च यथाप्रकारे प्राच्यादिषु चतुर्षु नक्षत्राण्यभिधाय पुनः सर्वद्वारिकसम्बन्धं
 नक्षत्रचतुष्टयमाह । एवमथर्षे । तस्मादयमदोष इति ॥ ७६ ॥

अन्तरावकाशस्य विशेषमाह ।

उन्मादः स्वयमुद्घाटितेऽथ पिहिते स्वयं कुलविनाशः ।
 मानाधिक्ये नृपजनयं दस्युमयं अन्तरावकाशे नृपि च ॥ ७७ ॥
 द्वारं द्वारस्योपरि फलं विहाय सङ्कटं यत्तु ।
 आख्यातं सुदुर्घटं पुष्टं कुलविनाशं भवति ॥ ७८ ॥
 पीडाकरमतिपीडितमन्तर्जितं भवद्विनाशाय ।
 बाह्यजिते प्रकाशे विन्ध्यान्ते दस्युभिः पीडा ॥ ७९ ॥

स्वयमुद्घाटित अन्तरावकाशे द्वारवाटे उन्मादविनाशः
 भवति । स्वयं पिहिते निपीडिते कुलस्य वंशस्य विनाशः स्वयं भवति ।

मानाधिके उत्तमप्रमाणादधिके द्वारे भुपमं राक्षसीति भवति । नीचे प्रमाणादल्पे दस्युभयं चौरसीति व्यर्थं दुःखं च भवति ॥ ५७ ॥

द्वारस्योपरि यद्द्वारं तत्र शिषाय न श्रेयसे भवति । अथ सङ्कटं प्रयुत्वेनाल्पं तच्च न शिषायैव भवति । आभ्यासमतिविपुले मुरजाकारं सुदुर्गं ददाति । कुक्षमस्य द्वारं कुलनाशनं यशस्यमेव भवति ॥ ५८ ॥

अतिपीडितमुदुम्बरेणातिपीडितं गृहस्वामिनः पीडां करोति । अन्त-
र्गृहभ्यन्तरे विनतं द्वारमभावाय मरणाय स्वामिनौ भवति । बाह्ये विनते
बहिर्गते द्वारे प्रवेशो भवत्यन्यदेशनिवासः । दिशान्ते दिक्स्थे अन्यां
दिशं प्रेषमाणे दस्युभिश्चोरेः पीडा भवति ॥ ५९ ॥

अथैव विशेषमाह ।

मूलद्वारं नान्यैर्द्वारैरभिसन्धयित रूपञ्चा ।

घटफलपत्रप्रमथादिभिश्च तन्मङ्गलैश्चमुयात् ॥ ६० ॥

मूलद्वारं प्रधानमिति यावत् । तच्चान्येरेतद्वारेः रूपद्वारा रूप-
मृद्धा नभिसन्धयित न सन्धानं कुर्यात् । एतदुक्तं भवति । मूलद्वारस्य
यादृशी रचना कृता तादृशी नान्यद्वाराणां कार्येति । तच्च मूलद्वारं मङ्गलेः ।
घटेः कलशेः फलेः श्रीफलादिभिः पत्रैः पत्रलतादिभिर्वा प्रमथेगणैः ।
आदियहणात् सिंहव्यालहंसजीवजीवकैश्चमुयात् उपचितं कुर्यात् ॥ ६० ॥

अथ कोणक्षुष्टये गृहादीनां ये दोषा निवसन्ति तांस्तन्निवासिनां
च फलमाह ।

शेषान्यादिषु कोणेषु संस्थिता बाह्यतो गृहस्थिताः ।

चरकी विदारिनामाऽथ पूतना राक्षसी चेति ॥ ६१ ॥

पुरभवनाग्रामाणां ये कोणास्तेषु निवसतां दोषाः ।

श्वपचादयोऽन्त्यजात्यास्तेष्वेव विश्वामित्राचार्यमिति ॥ ६२ ॥

अथ शेषान्यां चरकी । आग्नेय्यां विदारिनामा । नैर्ऋते पूतना ।
वायव्ये राक्षसी चेति एतेष्वं प्रकारा बहिष्कोलेषु निवसन्ति यास्तान्निरेष्यते
पठ्यन्ते ।

[३२]

स्वन्दोऽयमा भवत्युक्तः तिस्रिनिशुत्तवारः ।

प्राच्यादिदिक्कृष्णे तु निवसन्ति महावहाः ।

कोशेष्वाचार्योक्तः सप्त ।

द्वेषाण्यां चरन्ती प्रोक्ता स्वन्दः प्राग्मानवस्थितः ।

होताकण्यां विदारी च याम्यां वैशाखेमा स्थितः ।

पूतना नैर्ऋते द्वेया चाम्बुजः पश्चिमे स्थितः ।

राक्षसी चानिते कोशे तिस्रिनिशुत्तवारः ।

इत्याचार्योक्तः पञ्चः योऽयम् । ३१ ।

पुरम्भवनेति । पुरं नगरम् । अथ च गृहम् । यामः प्रविष्टः । तेषां
ये कोशाश्चत्वारस्तेषु निवसन्तां निवसमानानां देवा भवन्ति तेभ्यः कोशेषु
स्वपचादयः । स्वपचा होमाः । आदित्यश्चावुरदात्तमुष्णचामृतयः । अन्त्य-
जात्याश्चर्मकाराश्चमृतयः । यते निवसमाना विबुद्धिमायान्ति बुद्धिमायवन्ति
मान्ये इति । ३२ ।

अथ दिक्षु शुभाशुमान् वृक्षानाह ।

याम्यादिष्वशुभफला जातास्तारवः प्रदक्षिणेनैते ।

उदगादिषु प्रशस्ताः प्रक्षवटोदुम्बराश्चत्याः ॥ ३३ ॥

यते तत्रो वृक्षा याम्यादिषु दक्षिणायासु दिक्षु प्रदक्षिणेन जाता
अशुभफलदाः । तद्यथा । प्रक्षो याम्यायां दक्षिणस्याशुभः । वटः पश्चि-
मायासु । उदुम्बर उत्तरस्यासु । अश्वत्थः पूर्वस्याशुभ इति । यत एवो-
दगादिष्वत्तरायासु दिक्षु प्रक्षवटोदुम्बराश्चत्याः प्रशस्ताः । प्रक्ष उत्तरस्यां
शुभः । वटः पूर्वस्यासु । उदुम्बरो दक्षिणस्यासु । अश्वत्थः पश्चिमायां
शुभ इति । ३३ ।

तथा च मर्गः ।

वर्जयेत् पूर्वतोऽश्वत्थं प्रथं दक्षिणतस्तथा ।

न्ययोर्ध पश्चिमे मर्गे उत्तरं चाप्युदुम्बरम् ।

१ कर्कटि पूर्वतस्तद्वर्जयेत् । २ । ३ । ४ । इति पूर्वोक्तानुसारेण । तदर्थं च अश्वत्थं देव-
तायां पूर्वतानिति । अतएव पूर्वतोऽश्वत्थं वर्जयेत्तद्वर्जयेत् ।

अथवा तः प्रथमं वृत्त्यात् द्वितीयं वृत्त्यात् त्रितीयं ।

अथवा तः प्रथमः वृत्त्यात् द्वितीयं वृत्त्यात् त्रितीयं ।

अथवा तः प्रथमः वृत्त्यात् द्वितीयं वृत्त्यात् त्रितीयं ।

अथवा तः प्रथमः वृत्त्यात् द्वितीयं वृत्त्यात् त्रितीयं ।

अथवा तः प्रथमः वृत्त्यात् द्वितीयं वृत्त्यात् त्रितीयं ।

आसन्नाः कष्टकिनो रिपुभयदाः क्षीरिणोऽर्जुनाश्च ।

कलिनः प्रजापत्यकरा दारुण्यपि वर्जयेदेषाम् ॥ ८३ ॥

क्षिन्वाद्यदि न तर्हस्तान् तदन्तरे पुञ्जितान् वपेक्ष्यान् ।

पुत्रागाशोकारिष्टवकुलपनसां शमीशासौ ॥ ८४ ॥

कष्टकिनः कष्टकिन्वाः क्षीरप्रभृतय आसन्ना निःकष्टकिनेन
रिपुभयदाः शत्रुभीतिप्रदाः । क्षीरिणोऽर्जुनाश्च आसन्ना अर्थनाशाय भवन्ति ।
कलिनो वृद्धा आसन्नाप्रभृतयः प्रजापत्यकराः प्रजानां सर्वं विनाशं कुर्वन्ति न
केवलमेते आसन्ना अशुभदा भवन्ति यावदेवमपि दाक्षिण्यं कृत्वा पुत्रांश्च
वर्जयेत् ॥ ८४ ॥

यदि तान् कष्टकिवृत्त्याभूमीस्तद्वन् वृत्त्यान् न क्षिन्वात् तदन्तरे तेषां
मध्ये अन्यान्तरान् पुञ्जितान् वृत्त्यान् वपेत् । कांस्तानित्याह । पुञ्जितेति ।
पुत्रागाः । अशोकाः । अरिष्टाः । वकुलाः । पनसाः । यतांस्तथा शमी-
शासौ । एतेषामन्यतमे तस्यै तज्जा दोषा न वाच्यन्ते ॥ ८५ ॥

अथ प्रशस्तभूलक्षणमाह ।

शस्तीषधिदुमलता मधुरा सुगन्धा

स्निग्धा समा न सुषिरा न मही नराशाम् ।

अप्यध्वनि श्रमविनोदमुपागतानां

धत्ते श्रियं किमुत शाश्वतमन्विरेषु ॥ ८६ ॥

श्वेद्विधा भूर्नराणां पुत्राणामध्वनि एषि श्रमविनोदमुपागतानां
अमापन्यं प्रदानादपि अमाऽवाप्त्यतत्वादपि धिमे लक्ष्मीं धत्ते ददाति
किमुत शाश्वतमन्विरेषु किं पुनर्ये शाश्वतं स्थिरं तद्विरं श्रमं कृत्वा तत्र
निवसन्ति । शस्तीषधिदुमलता । शस्तीषोपधयो अमापन्यं लक्ष्मीं धत्ते

पुत्रा यवमादिका यव । इमा पुत्रा यवमादिका यवमादिका यवमादिका । यवमा-
दिका यवमादिका यवमादिका यवमादिका यवमादिका यवमादिका यवमादिका यवमादिका ।
युगन्था योमनगन्था । यिन्था योमनगन्था । यिन्था योमनगन्था यिन्था योमनगन्था ।
न पुत्रिरा यन्तःपारा ॥ ५५ ॥

अन्यद्वहे शुभपत्ने सविषयवेनाह ।

सचिवालयेऽर्चनाया धूर्तगृहे सुतवधः समीपस्थे ।

उद्वेगो देवकुले सतुष्यवे भवति चाकीर्तिः ॥ ५६ ॥

चेत्ये भयं ग्रहकृतं वस्मीकश्चसङ्कुले विपदः ।

गर्त्तायां तु पिपासा कूर्माकारे धनविनाशः ॥ ५७ ॥

सचिवालये मन्त्रिगृहे समीपस्थे निवृत्तवर्तिनि अर्चनाया धनविना-
शः । धूर्तः परवज्रनादयः । धूर्तगृहे समीपस्थे सुतवधः पुत्रमरणम् ।
देवकुले सुरगृहे समीपस्थे उद्वेगश्चित्तवेदः । सतुष्यवे सत्पारः वन्द्याने
यव तस्मिन्वाकीर्तिर्लोकावकादः ॥ ५६ ॥

चेत्य इत्यनेन चेत्यवस्थाः वरिगृहान्ते चेत्यवस्था आचक्षे भयं ग्रहकृतं
ग्रहोत्पन्ना भीतिगृहभर्तुर्भवति । यद्वा भूतानि ।

तथा च वृद्धस्यतिराह ।

चेत्यवस्थेषु भूतेभ्यः कृच्छ्रावाहः पुराद्वयम् ।

अरतिरुचमिवर्षेति निविष्टे, कष्टकिदुमेः-इति ।

चेत्यवस्थाः कल्पवृक्षः ।

तथा च पुराणे ।

मन्दरका गिरिः शृङ्गे महाकृष्णः स केतुराट् ।

आत्मन्वायवाचिखरः कदम्बाश्चेत्यपादपः-इति ।

वस्मीकश्चसङ्कुले वस्मीकश्चसङ्कुले भूतानां । सवस्मीकश्चसङ्कुले वस्मीकश्चसङ्कुले
वदो व्यावदो भवन्ति । वस्मीकश्चसङ्कुले वस्मीकश्चसङ्कुले वस्मीकश्चसङ्कुले
॥ भवति । कूर्माकारे भूतानां वस्मीकश्चसङ्कुले धनविनाशो वित्तस्रोतो भवति ॥ ५७ ॥

अथापरं भूमिलक्षणाह ।

उदगादिप्रवनिष्टं विप्रादीनां प्रदक्षिणेनैव ।

विप्रः सर्वत्र वसेदनुवर्णमयेष्टमन्त्रेषाम् ॥ ८९ ॥

विप्रादीनां ब्राह्मणचरित्रवैश्वशूद्राणामुदगादिप्रव प्रदक्षिणेन भूभागे-
नेष्टं शुभम् । प्रवशब्देन निस्सत्त्वमुच्यते । तद्याया । उदकप्रवा भूत्राह्मणानां
प्रशस्ता । पूर्वप्रवा क्षत्रियाणाम् । दक्षिणप्रवा वैश्यानाम् । पश्चिमप्रवा शूद्राणाम् ।
विप्रो ब्राह्मणः सर्वत्र सर्वस्यां भूमौ वसेदुत्तरपूर्वदक्षिणपश्चिमप्रवायामिति ।
अन्येषां क्षत्रियादीनामनुवर्णेनमयेष्टं वर्धमानक्रमेण शोभनम् । तद्याया । पूर्व-
प्रवा दक्षिणप्रवा पश्चिमप्रवा क्षत्रियाणाम् । दक्षिणप्रवा पश्चिमप्रवा वैश्या-
नाम् । पश्चिमप्रवा शूद्राणामेवेति ॥ ८९ ॥

अथ भूमेर्विधानवशेन शुभाशुभमाह ।

गृहमध्ये हस्तमितं खात्वा परिपूरितं पुनः श्वभ्रम् ।

यदूनमनिष्टं तत् समे समं धन्यमधिकं यत् ॥ ९० ॥

गृहमध्ये भवनान्तर्हस्तमितं समप्रमाणं श्वभ्रमवटं खात्वा समन्ततः
परिवर्तुलं हस्तागतं हस्तमात्रगम्भीरं पुनर्भूयः परिपूरितं तथैव मृत्तिकया
यदूनं भवति तदानीष्टमशुभं समे समं न शुभं नाप्यशुभमित्यर्थः । यदधिकं
भवति तदुन्नं शुभमित्यर्थः ॥ ९० ॥

अन्यदप्याह ।

श्वभ्रमथवाऽम्बुपूर्णं पदशतमित्वा गतस्य यदि नौनम् ।

तदुन्नं यच्च भवेत् पलान्यपामाढकं चतुःषष्टिः ॥ ९१ ॥

अथवा श्वभ्रमवटं पूर्वोक्तमेवाम्बुना जलेन परिपूर्णं कृत्वा ततः पदशतं
क्रमशतमित्वा गत्वा ततः पुनरागत्य यदि तत्त्वलमूनं न भवति तदुन्नं
शुभमिति । अन्यथा अधन्यम् । अथवा यत्र मृत्तिकानामाढकमपामम्बुना
चतुःषष्टिः पलानि भवेत्तदुन्नमेव । यत्तदुन्नं भवति । भूमौ मृत्तिकां चतुर्गुणं
अवटनिर्गतां तया आढिकमापूर्य तैलयेत् । तदाह चतुःषष्टिः पलानि
भवन्ति तदुन्नं नान्यथेति ॥ ९१ ॥

तथा च यदाहः ।

निमेषकालमासीत्कालस्तथागतकालतां चारित्रीं समुद्रतमामुद्येमा-
वामतिरक्तां मृदं चतुःषष्टिपलक्यां तुल्यां वेति ।

अन्यदप्याह ।

आमे वा मृत्पात्रे श्रवस्ये दीपवतीरभ्यधिकम् ।

ज्वलति दिशि यस्य शस्ता सा भूमिस्तस्य वर्षस्य ॥ ६२ ॥

अथवा आमे अपक्वे मृत्पात्रे मृत्पात्रे भाव्ये श्रवस्ये श्रवधान-
रगते तत्र वर्षेनाश्रयित्वेवतस्यो दीपवतीर्देत्वा ज्वालयेत् तुल्यांशान् तावच्च
समाः समाः कार्यः । यस्य वर्षस्य दिशभ्यधिकं चिरकालं दीपवतीं
ज्वलति । तस्येव वर्षस्य सा भूः शस्ता शुभा नान्यस्येति ॥ ६२ ॥

अन्यदप्याह ।

श्रवोचितं न कुसुमं यस्य प्रस्तापतेऽनुवर्षसमम् ।

तत्तस्य भवति शुभदं यस्य च यस्मिन् मनो रमते ॥ ६३ ॥

अथवा अनुवर्षस्य ब्राह्मणादिवर्षचतुष्टयस्यानुवर्षे चितरत्नपीत-
कृष्णचिह्नितमेकवर्तीयं कार्यमित्यर्थः । कुसुमं पुष्पमनुवर्षस्य श्रवोचितं
रात्रौ श्रवणे स्थितं कृत्वा ततो द्वितीयदिने यस्य वर्षस्य संबन्धि कुसुमं
न प्रस्तापते न शुष्यति तत्स्थानं तस्येव वर्षस्य शुभदम् । अथवा यस्य
वर्षस्य यस्मिन् भूभागे मनश्चितं रमते तत्र तस्येव शुभदं न तत्रेव विचारः
कार्य इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

तथा चाप गर्भः ।

या यस्य राशिता भूमेर्भवेत्तु गृहकर्मणि ।

तस्यां श्रवणं श्रवणेमध्ये इत्येतावत् समन्ततः ।

तच्छुभं पूरयेत् तेन पांशुना सुविचक्षणः ।

वर्धमाने च वृद्धिः स्यादुपमाने विगर्भता ।

शाम्ये शाम्ये विलिखेत्तु प्रमथ्यत्युद्विग्रावत् ।

पूरयित्वाऽथवा श्रवणं शुद्धिः कामयते भवेत् ।

पूर्वे स्यादागमे यावत् सा भूमिस्तु प्रशस्तम् ।

तस्मिन् वा चास्तेष्वप्ये चित् प्रशस्तम् ।

यद्विराज्जायते मन्त्रं तद्वै तत् चास्तेष्वप्ये ।

यामे वा मुन्यमे याचे दीपवर्तिवत्पुत्रम् ।

यस्यां द्विषि प्रशस्तति चित् तस्मै वा पुत्रम् ।

अथान्यदुमित्तवत्पुत्रम् ।

सितरक्तपीतकृष्ण विप्रादीनां प्रशस्यते भूमिः ।

गन्धश्च भवति यस्यां घृतकथिराज्ञादमद्यसम् ॥ ६४ ॥

कुशयुक्ता शरककुला दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही ।

अनुवर्णं वृद्धिकरी मधुरकषायाम्लकटुका च ॥ ६५ ॥

विप्रादीनां ब्राह्मणवर्ण्यवैश्याशूद्राणां सितरक्तपीतकृष्ण यथाक्रमेण
भूमिः प्रशस्यते । श्वेतवर्णा ब्राह्मणानां भूः प्रशस्ता । रक्तवर्णा लोहिता क्षि-
याणाम् । पीतवर्णा हरिता वैश्यानाम् । कृष्णवर्णा शूद्राणाम् । घृतसमगन्धा
ब्राह्मणानाम् । कथिरसमगन्धा क्षियाणाम् । अन्नसदृशगन्धा वैश्यानाम् ।
मद्यसदृशगन्धा शूद्राणाम् ॥ ६४ ॥

कुशयुक्ता दर्भसंयुक्ता भूमिर्विप्राणां शुभदा । शरैः काष्ठैर्बहुला
संयुक्ता क्षियाणाम् । दूर्वा शादूलम् । दूर्वायुता वैश्यानाम् । काशावृता
शूद्राणाम् । एवं क्रमेण भूः प्रशस्ता । तथा मधुरकषायाम्लकटुका चानुवर्णं
वृद्धिकरी । मधुरा ब्राह्मणानाम् । कषाया क्षियाणाम् । अम्लं वैश्यानाम् ।
कटुका शूद्राणामिति ॥ ६५ ॥

तथा च मर्गे ।

मधुरा दर्भसंयुक्ता घृतगन्धा च या मही ।

उत्तरप्रवहा चेति ब्राह्मणानां तु वा शुभा ।

रक्तगन्धा कषाया च शरवैरिव संयुता ।

रक्ता प्राक्प्रवहा क्षिया क्षियाणां तु वा मही ।

दक्षिणप्रवहा भूमिर्वैश्या दूर्वाभिरन्विता ।

अन्नगन्धा च वैश्यानां पीतवर्णा प्रशस्तम् ।

वरिष्ठमवस्था कृत्वा विहृष्टः कायवेष्टा ।

मदायन्तः मदी धान्या गृह्यान् मदा मदा ।

अधुना गृह्यान्मे विधानमाह ।

कृत्वा प्रहृष्टवीर्या गोऽध्वरिणां ग्राह्यैः प्रशस्तां च ।

गत्वा मदीं गृह्णतिः काले चावत्सरोद्विष्टे ॥ २६ ॥

भक्ष्येर्नानाकारैर्वध्यस्तसुरभिकुसुमपूरैश्च ।

देवतपूजां कृत्वा स्वपत्नीमभ्यर्च्य विप्रैश्च ॥ २७ ॥

विप्रः स्पृष्ट्वा शीघ्रं वक्षश्च सन्नियो विप्रश्चोद ।

गृहः पादौ स्पृष्ट्वा कुर्याद्वेस्तां गृहारम्भे ॥ २८ ॥

कृत्वा हलविनिश्चिताम् । प्रहृष्टवीर्यां संहितवीर्यां कृत्वायाम् शीघ्रं
सज्जानं यस्याम् । गोऽध्वरिणां गावोऽध्वरिणां निवाहिनां वीर्याम् ।
ग्राह्यवैर्यं सह तां प्रशस्तां प्रशंसिताम् । गोब्राह्मणास्तत्र राक्षसिकामुचिता
इत्यर्थः । एवं कृते शुद्धिर्भवेति ।

तथा चोक्तम् ।

समार्चनेनाश्वनेन सेवेनोत्तिष्ठनेन वा ।

गवां च सन्निवासेन भूमिः सुध्याति वसुभिः ।

एवंविधां भूमिं गृह्णतिगृह्णामी चावत्सरोद्विष्टे देवज्ञोते काले
समये सर्वगुह्यसहिते निरुपहते गत्वा ॥ २६ ॥

नानाकारैर्वधुभिर्मत्स्यैरपूपमैस्तृणैर्विकामपूरिभिः । तत्रा गृह्यान् । गत्वा
तेरस्र यवेः । सुरभिभिः सुगन्धैः । कुसुमैः पुष्पैः । पूज्यैश्च सुगन्धैर्देवतपूजां
देवतानां पूजामर्चं सेवपत्नैश्च कृत्वा निवाहः ततः स्वपत्नीं विप्रम् ब्राह्म-
णवैर्यार्च्यार्च्यं सम्पूज्य ॥ २७ ॥

विप्रः स्पृष्ट्वा शीघ्रमिति । गृह्णतिविप्रो ब्राह्मणो यदि भवति तदा
शीघ्रं स्वमूर्धनं स्पृष्ट्वा तैम वैमर्चिर्भवेति अस्तुना यथाचरितां रेखां
कुर्यात् । एवं सन्नियो वक्षः कृत्वा देवतपूजां स्पृष्ट्वा गृहः पादौ स्पृष्ट्वा
गृहारम्भे देवां कुर्यात् ॥ २८ ॥

तस्यां कृत्यां कथयमाह ।

अकुष्ठकेन कुर्यान्मध्याङ्गक्याऽङ्गना प्रदेष्टिनी ।
 कनकमणिरजतमुष्मादधिकमकुष्ठकेन प्रदेष्टिनी ॥ ९९ ॥
 शस्त्रेण शस्त्रमृत्युर्बन्धो लोहेन भस्मनाग्निमयम् ।
 तस्करभयं तृणेन च काष्ठोल्लिखितम् च राक्षसमयम् ॥ १०० ॥
 वक्रा पादालिखिता शत्रुभयक्रेपदा विरुपा च ।
 चर्मकाङ्गरास्थिकृता दन्तीनः कर्तुरधिवाय ॥ १०१ ॥
 वैरमपसव्यलिखिता प्रदक्षिणे सम्पदा विनिर्देश्याः ।
 बाधः परुषा निष्ठीवितं कुतः चाशुभं कथितम् ॥ १०२ ॥

तां रेखां यदि गृहपतिरकुष्ठकेन कुर्यात् मध्याङ्गक्याऽङ्गना प्रदेष्टिनी वा
 ज्येष्ठाङ्गक्याङ्गद्वितीया प्रदेष्टिनी । तृतीया मध्यमा । चतुर्थ्यनामिका । पञ्चमी
 कनिष्ठिका । कनकेन सुवर्णेन । मणिना । वा रजतेन रूप्येण । मुक्ताभिर्वा । दध्ना ।
 फलेन श्रीफलादिना । कुसुमेन पुष्पेण वा । अक्षतेर्यवैर्वा । एतेषामन्यतमेन
 यदि वा करोति तदा शुभं भर्तुः शुभं करोति ॥ ९९ ॥

शस्त्रेणेति । तां रेखां यदि शस्त्रेण करोति तदा शस्त्रेणैव गृहप-
 तेर्मृत्युः । एवं लोहेन बन्धो बन्धनम् । भस्मना अग्निमयं वह्निर्भीतिम् ।
 तृणेन च तस्करभयं चोरभीतिम् । काष्ठेनोल्लिखिता रेखा राक्षसभयं राक्षसीति
 करोति ॥ १०० ॥

वक्रा अस्पृष्टा पादेनाऽऽलिखिता च या रेखा सा शत्रुभयं रिपुभीतिं
 क्लेशाश्च ददाति । विरुपा च या रेखाऽदृष्ट्याऽङ्गना चित्तदुर्गाह्मादिनी न भवति
 साऽपि च—शब्दाच्चतुर्भयक्रेपदा । चर्मका चङ्गराकेष वाऽङ्गनादन्तेन वा कृता
 रेखा भवति तदा भर्तुर्गृहस्वामिनो न शिवाय न श्रेष्ठे भवति ॥ १०१ ॥

* अपसव्येन स्वासव्येन स्वादक्षिणेन लिखिता वैरं करोति । प्रदक्षिणेन
 या च लिखिता तया सम्पदः समृद्धयो निर्देश्या वक्तव्याः । वाममागङ्गदि-
 क्षभागे दक्षिणे नीयते सा प्रदक्षिणगता रेखा । तस्या च प्रसक्ताले प्राये निरः
 परुषा रूप्य अक्षतिसुक्तिवादिन्यः । निष्ठीवितं शत्रुभयं कृतं सुखम् ।
 कृतं च बाधश्चटः । शत्रुभयकाले अशुभमनिष्टं दक्षिणदिशम् ॥ १०२ ॥

संस्पृष्टाङ्गसमाप्तं सख्यम् द्वैतगुण्यं निर्देशयम् ॥ १०४ ॥

गृहं वेत्स्य चर्माणि चतुर्विधानि कृतानि च निःशेषं रुचिर्न तत्र प्रविष्टं
 जन्तुविषम् स्थण्डिलेऽङ्कितः प्रविष्टः मिमितामि विद्वान्मन्त्रैकयेत् पश्येत्
 गृहपतिर्गृहस्वामी कः संस्थितः कस्मिन् स्थाने समसंस्थितिः वास्तुनरसः
 कस्मिन्नवयवे स्थितः किं भागं स्वाध्यायं कुर्यात् ॥ १०३ ॥

एतदप्यवलोकायेद्विदोष इति । यत्र तावद्दीपद्विस्तरश्च व्याख्यायते
तद्यथा । सूर्योदयात् प्राप्तिं दिनेत्य प्रथमप्रहरं यावत् तावदेवानी दिगङ्गारिणी
पूर्वा दीपा आग्नेयी धूमिता शेवाः शान्ताः पञ्च । ततः प्रहरादूर्ध्वे प्रहरद्वय
यावत् तावत् पूर्वाङ्गारिणी आग्नेयी दीपा याम्या धूमिता शेवाः शान्ताः
ततः प्रहरद्वयादूर्ध्वे प्रहरत्रयं यावदाग्नेयी दिगङ्गारिणी याम्या दीपा नैर्ऋती
धूमिता शेवाः शान्ताः । ततः प्रहरचयादूर्ध्वे सुमार्गं यावत् तावत् याम्याङ्ग
ारिणी नैर्ऋती दीपा पश्चिमा धूमिता शेवाः शान्ताः । ततोऽस्तमयादूर्ध्वे रात्रे
प्रथमप्रहरं यावद्वैश्वं नी दिगङ्गारिणी पश्चिमा दीपा वायव्या धूमिता शेवाः श
ान्ताः । ततो रात्रिप्रहरोर्ध्वे प्रहरद्वयं यावत् तावत् पश्चिमा दिगङ्गारिणी वायव्या
दीपा उत्तरा धूमिता शेवाः शान्ताः । ततः प्रहरद्वयादूर्ध्वे रात्रौ प्रहरत्रयं यावत्
तावद्वायव्या दिगङ्गारिणी उत्तरा दीपा शेषानी धूमिता शेवाः शान्ताः । ततो
रात्रौ प्रहरचयादूर्ध्वे सूर्योदयं यावत् तावदुत्तरा दिगङ्गारिणी शेषानी दीपा पूर्व
धूमिता शेवाः पञ्च शान्ता इति । तस्मिन् काले गृहपदेणसमये शकुनिः वर्ष
रक्षिष्येन तत्काले यः दीपा तस्यां दिशि स्थितः सूर्यामिमुखश्च यदि प्रहरा
दूर्ध्वं च विरीति तदा वैश्वान्नसमानं गृहपतिना स्वकीयं यदङ्गं सृष्टं तस्य
मानं तदङ्गसम्मतं तस्मिन् देवे यत्र गृहपतिः स्थितस्तत्रास्थि निर्देश्यं वक्त
व्यम् । यत्र ग्रामावासावायं नोक्तम् । नृपतसेवमुच्यते संस्पृष्टाङ्गसमानमित्यने
वापयति । ततः तदर्थं पञ्च दिग्गणानि ज्ञायते तत्रां स्थितमिति ज्ञायते ।

उक्तमागमान्तरे ।

पृष्ठाक्षले गृहस्थामो यदङ्गं स्पृशति स्वयम् ।

भुवो हस्तप्रमाथेन शल्यं ब्रूयात्तदङ्गवत् ।

अन्यदप्याह ।

शकुनसमयेऽथवाऽप्ये हस्त्यश्वश्वादयोऽनुवाचन्ते ।

तत्प्रभवमस्थि तस्मिंस्तदङ्गसम्भूतमेवेति ॥ १०५ ॥

शकुनसमये निमित्तकाले । अथवाऽन्येऽपरे प्राणिनो हस्त्यश्वश्वादयः । हस्ती गजः । अश्वस्तुरगः । श्वादयः । श्वा सारमेयः । चादियश्वाद्यु-
पृष्ठाक्षलिकमात्रप्रभृतयः । एते यदनुवाचन्ते शब्दं कुर्वन्ति । एतेषामन्य-
तमो निमित्तकाले रचिदीप्तो यदि धायेते तदा तस्मिन् स्थाने गृहभर्षधिष्ठि-
तेऽङ्गे तत्प्रभवं तस्मादङ्गं तदङ्गसम्भूतमेव गृहपतिर्धंस्यद्वाङ्गसमानमेवास्थि
वक्तव्यं प्रमाणं प्राग्वदिति ॥ १०५ ॥

अन्यदप्याह ।

सूत्रे प्रसार्यमाणे गर्दभस्य खरस्य रवः शब्दः श्रूयते तदा

अस्थिशल्यमाचष्टे वा सूत्रे शल्यं विनिर्देश्यम् ॥ १०६ ॥

सूत्रे प्रसार्यमाणे यदि गर्दभस्य खरस्य रवः शब्दः श्रूयते तदा
अस्थिशल्यमाचष्टे कथयति । अथवा शुना शृगालेन वा लङ्घिते अतिक्रामिते
तत्प्रभवमस्थिशल्यं विनिर्देश्यं वक्तव्यम् । गृहभर्तुरधिष्ठिते स्थाने संस्-
द्वाङ्गसमानं प्रमाणं प्राग्वदिति ॥ १०६ ॥

अथ शुभमाङ्गल्यज्ञानमाह ।

दिशि शान्तायां शकुनिर्मधुरविरावी यदा तदा वाच्यः ।

अथैस्तस्मिन् स्थाने गृहेश्वराधिष्ठितेऽङ्गे वा ॥ १०७ ॥

तत्काले शान्तायां दिशि यदि शकुनिः पक्षी मधुरविरावी मधुरं
विराति तदा तस्मिन् स्थाने यत्र शकुनिः स्थितस्तथाप्ये वाच्यो धनं
वक्तव्यम् । अथवा गृहेश्वरेण गृहपतिना वास्तुनरस्य यदङ्गमधिष्ठिते तत्र
वाच्यं भवति । इत्यादिज्ञानं प्राग्वदिति यदुक्तं संस्द्वाङ्गसमानमिति ॥ १०७ ॥

तत्र तावत्प्रथमं भूमिनिखनने यावदङ्गं गृहभर्तृशक्तिवर्धनोपयोगी-
निमित्तमेव काम्यप्रमाणेन तच्छाल्यं कल्प्यम् ।

तथा च गर्भः ।

प्रश्नकाले गृहपतिः कल्पिन्नङ्गे समाश्रितः ।
किमङ्गं संस्पृशेत्तपि व्याहरेद्वा शुभाशुभम् ॥
विलोक्य स्वपतिः पूर्वं पश्चाच्छाल्यं विचारयेत् ।
गङ्गाधरोदङ्गानां पटङ्गानां च निःस्वनाः ॥
दध्यक्षानां पुण्याणां फलानां वर्धनानि च ।
प्रभृत्प्र प्रक्षेप्यं वास्तुज्ञानविचारदः ॥
दीपदिव्यं चैवितः पक्षी विरोति पक्षं रक्षत् ।
स्युष्माङ्गवदृथं शल्यं तस्य स्थाने निर्भिद्येत् ॥
निखन्येद्वर्गं तत्र तदङ्गं भुङ्क्ते मया ।
गृहनाथस्य तत्राथः शल्यं निःशयं कदेत् ॥
प्रश्नकाले यजे मोक्षां तुरगो गर्दभोऽपि वा ।
उष्ट्रो वा चारमेमे वा मार्जारश्चाश्वरोऽपि वा ॥
यः प्राचीं व्याहरेत् तत्र तद्वचं शल्यमविवेत् ।
प्रमाणं तस्य कर्मण्यं पूर्वोक्तविधिना ततः ॥

अथान्यच्छुभाशुभज्ञानमाह ।

सूत्रच्छेदे मृत्युः कीले चावाशुखे महान् रोगः ।
गृहनाथस्यपत्नीनां स्मृतिलोपे मृत्युरादिशयः ॥ १०८ ॥
स्कन्धाच्छ्रुते विरोधकं कुलीपक्षगीऽपवर्जितं कुम्भे ।
भग्नेऽपि च कर्निमज्जच्छ्रुते करान्गृहपतेर्मृत्युः ॥ १०९ ॥

सूत्रे प्रचार्यमात्रे यदि सूत्रच्छेदो भवति तदा गृहपतेर्देह्युमेवति ।
तथा कीले निखनमाने अवाशुखे अशोभ्यते गते महान् रोगो गृहभर्तृ-
भवेति । तथा गृहनाथस्य पत्नीनां स्मृतिलोपः पक्षीनां च स्मृतिलोपः
स्मृतिभङ्गो मया कल्पितः तदा निषेधो मृत्युरादिशयो कल्प्यः ॥ १०८ ॥

कुम्भे घटे चापीयमाने स्वन्यादवाच्यते । पतिते शिरोरुगृहपते-
र्भवति । तथा अपवाचने अद्योमुखे गते कुलोपसर्गः कुलोपपत्तौ तस्येव ।
तथा भग्ने कुम्भे कर्मवधः कर्मकाराणां वधो मरणं भवति । करादुस्ता-
च्युते पतिते कुम्भे गृहपतेर्मृत्युमरणं भवति ॥ १०६ ॥

अथ शिलान्यासप्रदर्शनार्थमाह ।

दक्षिणपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत् प्रथमम् ।

शेषाः प्रदक्षिणेन स्तम्भाश्चैवं समुत्थाप्याः ॥ ११० ॥

क्षत्रसगम्भरयुतः कृतधूपविलेपनः समुत्थाप्यः ।

स्तम्भस्तथैव कार्यो द्वारोच्छ्रायः प्रयत्नेन ॥ १११ ॥

दक्षिणपूर्वे कोणे आग्नेयदिशि सगन्धधूपाम्बरोपहारहिरण्यमद्यमां-
सादिभिः पूजामर्चां कृत्वा प्रथममर्तौ शिलां न्यसेत् स्थापयेत् । शेषाः
अन्याः शिलाः प्रदक्षिणेन न्यास्याः । एतदुक्तं भवति । प्राग्दक्षिणस्यां दिशि
शिलान्यासं कृत्वा ततो दक्षिणस्यां ततो नैर्ऋत्यां ततः पश्चिमायां ततो
वायव्यां तत उत्तरस्यां तत ऐशान्यां ततः पूर्वस्यां दिशि शिलान्यासं कुर्या-
दिति । केचिदुत्तरपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत् प्रथममिति पठन्ति ।
उत्तरपूर्वे ऐशानकोणे प्रथमं शिलान्यासं कृत्वा ततः शेषाः प्रदक्षिणेन न्यास्या
इत्येतल्लोके स्थपतिषु दृश्यत इति । स्तम्भाश्चैवं समुत्थाप्याः । एवमेनेव
प्रकारेण स्तम्भाः समुत्थाप्याः । यथा शिलान्यासः कृतस्तथा स्तम्भानामु-
त्थापनं कार्यमिति ॥ ११० ॥

स्तम्भद्वाराणां विशेषफलमाह ।

स्तम्भश्चत्वेनातपत्रेण सग्निर्मालाभिरम्बरैर्युतः । तथा कृतधूपवि-
लेपनो दत्तधूपो दत्तानुलेपनः समुत्थाप्यः । तथैव तेनैव प्रकारेण प्रयत्नेन
द्वारोच्छ्रायः कार्यः । एतदुक्तं भवति । यथा क्षत्रसगम्भरयुतः कृतधूपविलेपन-
स्तम्भ उत्थाप्यस्तथा द्वारमप्युत्थापनीयमिति ॥ १११ ॥

तथा च गर्गः ।

शिलाविन्यासकाले तु सम्भाराश्चोपकल्पयेत् ।

समुद्रजग्नि रत्नानि सुवर्णे रत्नतं तथा ।

सर्वबीजानि नन्दोत्पन्नं सरान् दर्शयन्त्येव ॥
 पुष्पात् पुष्पलवः शीपिः केतकी मधुरोचनाम् ॥
 आमिषं च तथा मद्यं कलानि त्रिविधानि च ।
 शीरोदनं पूर्वपुष्पान् कोटि कोटि प्रदापयेत् ॥
 मानाविधानि भक्ष्याणि यानानि विविधानि च ।
 कृत्वाऽग्निं विधिवत् काले सुहृते चोपश्रिते ॥
 गृहकेषु सर्वेषु पुष्पां कृत्वा विधानतः ।
 ततः पुण्याहचोपेयं शिलान्यासं प्रकल्पयेत् ॥
 येषानमादितः कृत्वा प्राग्वाविष्ट्येन विन्यसेत् ।
 अनेनेव विधानेन स्तम्भद्वारावरोहणम् ॥
 वास्तुविद्याविधानतः कारयेत् सुसमाहितः ।
 शिलाविन्यासमन्त्रोऽयं निर्दिष्टो मुनिभिः पुरा ॥
 नन्दे नन्दाय वासिष्ठे वसुमिष्व हितप्रजे ।
 सुचिरे नन्ददे नन्दे वासिष्ठे रम्यतां गृहे ॥
 भठे काश्यपदायादे पूषन् भद्रमावह ।
 सुभगे सुव्रते देवि गृहे काश्यपि रम्यताम् ॥
 जये भार्गवदायादे प्रजातां भद्रमावह ।
 भव भूतिकरी देवि गृहे भार्गवि रम्यताम् ॥
 सर्वबीजसमायुक्ते सर्वतन्त्रोपश्रिते ।
 प्रजापतिपुत्रे देवि सुवदाऽस्तु महीपुत्रे ॥
 पूर्वोऽङ्गिरसदायादे पूर्वकाशः प्रजाः कुह ।
 पूजिते परमाचम्ये नन्धमालयेरुहते ॥
 अथवा चोपश्रिते पूर्वोऽङ्गिरसः सुते ।
 इष्टुके त्वं प्रमथ्येष्टं प्रतिष्ठां गृह्यसः कुह ॥
 यामस्यामिपुर्दस्यामिगृहस्यामिपरिग्रहे ।
 मनुष्यसुहृत्स्यस्यभनवद्विकरी भव-इति ॥

अथास्मामिः कर्मैव सङ्गतिग्राहकं प्रवृत्तेन विष्णुतोऽन्यथापरा ॥

तत् सङ्गतिग्राहकम् ॥

शिव्यादिभूषणवस्तुनिधानानां न्यायार्थविष्णुभक्तविराजत् ।
 शमीपटोऽमुष्मन्स्तेष्वदामनीरिष्यद्वैद्योत्पन्नदुर्माणाः ।
 उपोषितः शिल्पिजनस्तथैव । मध्याह्ने तीक्ष्णं कुठारकेव ।
 मित्वा ततो दिक्पतिनोत्तरस्यां कुम्भे च लम्बे परिगृह्य यक्षुः ।
 कथमायं परतश्चतस्रस्तद्वर्धमानेन ततोऽमुष्मन् ।
 नीत्वा न्यसेत् तारु गृहे तु तावत्कालं प्रतिग्राहमयोऽस्य यक्षुः ।
 मन्देति सूक्तः कश्चित्तैश्चोक्तेः दुताग्रभाष्ये कुम्भेति चान्या ।
 सुमङ्गली नैर्घेतभागसंस्था भद्रं चरी श्रवतकोषयाता ।
 घृणश्चपुत्रागपदाङ्कितानां मन्दादिकानां क्रमशः शिलानाम् ।
 अखण्डितानां सुकुडीकृतानां सुलक्षणां यद्वयं निहतम् ।
 क्रमोऽथ शेषे हि जनार्दनः श्रीध्वंश्च मध्ये भवनस्य संस्था ।
 द्वाराधिषा दिक्पतयो गवाश्च सम्यक्जनीया बलिभिः सुमन्तेः ।
 स्नानार्घ्यमात्म्याम्बरधूपलेपैर्बल्योपहारैः प्रतिपूज्य यक्षुः ।
 ध्रुवे शिलायाश्च ततः खनित्वा यक्षुं प्रतिग्राह्य तथा च कुम्भम् ।
 लाजाक्षतत्रीद्विषपञ्चमध्यमध्याज्यात् परिपूर्य सम्यक् ।
 सन्निस्तयेवं विधिवत् प्रकुर्याद्दोमो ध्रुवादुत्तरतस्तु कार्यः ।
 अथ लम्बशुद्धिः ।
 धनुर्वर्षिभ्योऽयुगमारिकुम्भे वास्तुप्रतिग्राहकं प्रधानम् ।
 शतस्रुतयै गृहसञ्जमृधं जलोद्भवं तच्छुभमुद्दिशन्ति ।
 असम्भवे शुक्रशशाङ्कयोमाज्जलाशयं प्रभुरतीन्द्रयज्ञाः ।
 यदा नवासेऽन्वगृहे शुभं कर्तुं शक्यं तद्विधौ चोपार्ज्यं ।
 केन्द्रचिकोषजलनाख्यसामाज्येवस्थितेष्वीज्यस्थितेषु येषु ।
 गृहं समृद्धं सुदृढं जनार्दनं व्यये तृतीये अशुक्लं समृद्धो ।
 चायं तथा सूर्यकुजार्कयोः तृतीयसङ्ख्यायनेषु निश्चयः ।
 शेषेष्वातोऽज्येषु विशेषतस्तु चोराग्निदाहक्षतरोमकाक्षम् ।
 स्नानातृतीयाम्बरधायगेन्दोः कार्यं गृहं स्त्रीधनजनकान्वयेः ।
 अमीश्वर्येषु यतोऽन्वयातो धिक्चं गृहं चाप मुक्तातिरिक्तम् ।
 अथैव यं मयस्कं कार्यं विप्रादिकानां सुकुडीरितं तत् ।
 शिव्यश्च गोवादिप्राधान्यान् विना स्थिरैः स्थाप्यतैः प्रवेष्टः ।

अथ वेदिकशब्दाः ।

धुवे वास्तुनरं देव द्वापदां वनिषु मृ-...

वेदिकशब्देन मन्त्रस्य मन्त्राण्यनुमेयः ।

सुमे मन्त्रमयो वनिषु वर्धतां वनिषुमेवि ।

येने नमोऽस्तु एतैव इदं विष्णुवेनादने ।

तव विष्णो विमे यानु भुवाद्यास्तु धुवे स्मृतम् ।

सविता विमः प्रसविता यज्ञोराधुमेनीविषः ।

अथ यज्ञदेवताः ।

ब्रह्मणे ब्रह्मणश्चानमर्धेभ्यो यानु अयमसु ।

सविता विमः प्रसविता तद्येवेति विवस्वतः ।

इन्द्रस्येन्द्रे मयं वाचां मिषे विषाण्वनं स्मृतम् ।

तथा मृडानो वदोऽथ वदस्य वरिषीर्नितम् ।

भूधराय इहेवेधि रम्भराय इयं महम् ।

प्राक्ता वास्तुनरस्यैव देवतास्य ययोदध ।

ये देवा हि वतुर्दिक्षु द्वाराणां मन्त्रस्यस्ये ।

सचपाणां पुरा प्रोक्तं पूतीनामधुना यसु ।

यो वदोऽनो तु नन्दिन्नामाधुर्यं सुधमाय च ।

सुमङ्गलीः सुमङ्गला मर्दकवीति अद्विषः ।

यतेषां वस्यो वस्ये इविषं वायवं दधि ।

मेदवाण्यपयोऽदीहिनावाचतवस्तुनि च ।

धुवाधुमरते होममन्त्रिषां तु कारयेत् ।

तव मियादिस्येतेषु पुनोऽन्ये कथाहितः ।

ययं प्रवेष्टव्ये तु वसतीकवाचो मि चः ।

मन्त्रेभ्योऽस्तु पूतीनां यदुरङ्गावाहवः ।

ये देवादिभ्यश्चकव वायवाण्यपवात्रोदधम् ।

स्तो मुवा सुवायेति वाचपीयाः प्रदक्षिणम् ।

वाचमर्ध्यादिवं यत् वातिस्येन दक्षिणम् ।

तदिह्यति यदीतयं यदुमेनयुतावेवम् ।

एवं देवालये शान्ते। दीर्घायुश्चादिसर्जनः ।

स्वतन्त्रोत्तेन वक्तव्यं निर्माणस्य प्रवेशनम्-इति ।

अथ स्तम्भादीनां प्राविषूपविष्टेषु तस्मिन्स्व कम्पितपतितदुःस्थिते

सति फलमाह ।

विहगादिभिरवलीनैराकम्पितपतितदुःस्थितैश्च तथा ।

शक्रध्वजसदृशफलं तदेव तस्मिन् विनिर्दिष्टम् ॥ ११२ ॥

विहगाः पक्षिणः । आदिग्रहणात् सरीसृपमधुमक्षिकाप्रभृतयो यद्गीत-
व्याः । स्तम्भेषु द्वारेषु वा विहगादिभिरवलीनैः श्लिष्टेस्तेषु संलग्नैरित्यर्थः ।
तथा स्तम्भादिभिराकम्पितैश्चलितैः पतितैश्च अथोगतैश्च शक्रध्वजसदृश-
फलम् । शक्रध्वज इन्द्रध्वजे शुभाशुभे यत् फलमुक्तं तदेव स्तम्भादेः
विनिर्दिष्टमुक्तमिति ॥ ११२ ॥

तथेन्द्रध्वजे ।

क्रव्यादकौशिककपोतककाककङ्केः केतुस्थितेर्महदुशन्ति भयं नृपस्य ।

चापेण वापि युवराजभयं वदन्ति श्येनो विलोचनभयं निपतन् करोति ॥

द्वत्रिंशद्भूतपते नृपमृत्युस्तस्करान् मधु क्रीडति निलीनम् ।

हन्ति चाप्यथ पुरोहितमुल्का पार्थिवस्य महिषीमर्शनश्च ॥

राक्षीविनाशं पतिता पताका करोत्यवृष्टिं पिष्टकस्य पातः ।

मध्यायमूलेषु तु केतुभङ्गो निहन्ति मन्त्रिद्वितीयपालयोरान् ॥

धूमावृते शिखिभयं तमसा च मोहो

व्यालैश्च भग्नपतितेन भवन्त्यमात्याः ।

भ्लायन्त्युदक्प्रभृति च क्रमशो द्विजाद्यान्

भङ्गे तु बन्धकिञ्चनः कथितः कुमार्याः ॥

रज्जुत्सङ्गच्छेदने बालपीडा राज्ञो मातुः पीडनं मातृकायाः ।

यदात् कुपुंश्चरया बालका वा तत्तत् तादृग्भावि पारं शुभं वा ॥

इत्थञ्च यदुक्तं तत्सर्वं गृहपतेर्वैतथ्यमिति ।

अथ वास्तुविद्याविशेषमाह ।

प्रागुत्तरोद्गते धनसुतस्यः सुतस्यचरस्य दुर्गन्धे ।

यत्रे बन्धुविनाशो न सन्ति गभीरश्च दिङ्मूढे ॥ ११३ ॥

इच्छेद्यदि गृहवृद्धिं ततः समन्ताद्विवर्धयेत् तुल्यम् ।

एकोद्देशे दोषः प्राग्यवाऽप्युत्तरे कुर्यात् ॥ ११४ ॥

वास्तुनि प्राक् पूर्वस्यां दिश्यन्ते उत्तरस्यां वोद्गते स्थिते धनस्या-
र्थस्य सुतानां पुत्राणां च लभो विनाशो भवति । एवं दुर्गन्धे दुष्टगन्-
धवास्तुनि सुतवधः पुत्रमरणं भवति । यत्रे अस्थे यथादिग्बिभागमनवस्थिते
बन्धुविनाशो बन्धुमरणम् । दिङ्मूढे दिग्भूते अस्य दिक् न ज्ञायते तत्र गर्भो
न सन्ति न भवन्ति विनश्यन्तीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

यद्यमन्यास्वपि दिङ्मूढतस्थिते अग्निष्टमेव फलं ज्ञेयम् । तस्माद्यदि
गृहवृद्धिमिच्छेद्वाञ्छेत् ततस्तस्माद्देतोः समन्तात् सर्वासु दिक्षु तुल्यं समं
विवर्धयेत् कदाचिदप्येकोद्देशे एकस्मिन् प्रदेशे स्थाने यः परिहार्यो वृद्धिदोषो-
ऽस्ति स प्राक् पूर्वस्यां दिशि कुर्यादग्रवोत्तरे उत्तरस्यां दिशि कुर्यादिति ॥ ११४ ॥

नन्वत्र यदुत्तमेकोद्देशे दोषः प्राग्यवाऽप्युत्तरे कुर्यात् केन चेत्तुना क्रियत
इति तदर्थं स्वल्पदोषमाह ।

प्राग्भवति मित्रवैरं मृत्युभवं दक्षिणेन यदि वृद्धिः ।

अर्थविनाशः पश्चादुदग्बिबृद्धिर्नैवस्तापः ॥ ११५ ॥

वास्तुनि प्राक् पूर्वस्यां दिशि वृद्धिर्भवति तदा मित्रवैरं सुवृद्धिः सह
द्वेषो भवति । एवं दक्षिणे यदि वृद्धिर्भवति तदा मृत्युभयं मरणमीतिः ।
पश्चात् पश्चिमायां दिशि वृद्धिरस्य धनस्य विनाशः लभः । उत्तरगुत्तरस्यां
त्रिंशु वृद्धेर्नैवस्तापश्चित्तसन्तापः भवति । एवं स्वल्पदोषत्वादुत्तमेकोद्देशे
दोषः प्राग्यवाऽप्युत्तरे कुर्यादिति ॥ ११५ ॥

अथ चतुःशालगृहे कस्यां दिशि किं कुर्यादित्याह ।

येशान्यां देवगृहं नृपगृहं चाग्नि कार्यमाग्नेय्याम् ।

नैर्ऋत्यां भाग्योपकारोऽर्चयान्यानि मावत्याम् ॥ ११६ ॥

चतुःशते शेषान्यां पूर्वोत्तरस्यां दिशि देवतागृहं कार्यम् । शान्तेयां
पूर्वदक्षिणस्यां महानर्धं रन्ध्रमवधानम् । नैर्ऋत्यां दक्षिणपरिमितायां भाग्यशो-
स्करं गृहेषाग्रिकायां स्थानं कार्यम् । मातृत्यां वायव्यां पश्चिमोत्तरस्यां
मर्शानां धनानां धान्यानां च स्थापनं कार्यम् ॥ ११८ ॥

अथाचार्येण सामान्येन प्रविभाग उक्तः किरणाख्ये तन्त्रे विधेयतरः
पठ्यते ।

तथा च ।

पूर्वस्यां श्रीगृहं प्रोक्तमानेयां स्थानमवधानम् ।
शयनं दक्षिणायां च नैर्ऋत्यामायुधानयम् ।
भोजनं पश्चिमायां च वायव्यां धनसञ्चयम् ।
उत्तरे द्रव्यसंस्थानमेषान्यां देवतागृहम् ॥

अथपि केचिद्वास्तुपुरुषप्रविभागमिच्छन्ति ।

तथा च ।

श्रीगृहेऽथ ध्वजः कार्यः धूपश्चैव महानरधे ।
सिंहे निद्रागृहे कार्यः स्वा कुर्णोदायुधानये ॥
वृषो भोजनशालायां कपिर्धान्यगृहे सदा ।
द्रव्यस्थाने सदा मद्रो रक्तो देवगृहे तथा-इति ।

अथ जलस्य दिक्प्रविभागोऽथ शुभाशुभफलमाह ।

प्राच्यादिस्ये सलिले सुतहानिः शिखिभयं रिपुभयं च ।

स्त्रीकलहः स्त्रीदौष्ट्यं नैःऋत्यं विनात्मजविवृद्धिः ॥ ११९ ॥

वास्तुनः प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि स्थिते सलिले सुतहानिः पुत्रमरणं
भवति । श्वमानेयां शिखिभयमग्निभयम् । दक्षिणस्यां रिपुभयं शत्रुभ-
यम् । नैर्ऋत्यां स्त्रीकलहः स्त्रीवामप्रीतिः । पश्चिमायां स्त्रीदौष्ट्यं स्त्री-
वामुन्मत्तता दौःशील्यम् । वायव्ये नैःऋत्यं निर्धनत्वम् । उत्तरस्यां विलानां
धनानां विवृद्धिः । शेषान्यामात्मजानां पुत्राणां विवृद्धिर्भवति ॥ १२० ॥

अथ गृहाधेयान् वृक्षान् वर्णयित्वा अन्यान् विन्यादित्वाह ।

वृक्षानि लयभग्नसंशुष्कवृक्षदेवालयभग्नशान्तान् ।

क्षीरतण्डुलविभीतकमिन्दुवरुणिर्भिन्नान् विन्यस्यत् ॥ १२१ ॥

अथ गृहपतेः प्रतिज्ञावर्गमाह ।

धान्यजीमुषकुताद्यसुराणां

न स्वपेक्षुपरि नाप्यनुवंशम् ।

नास्तरापरधिरा न च नमो

नैव चार्द्रचरथाः श्रियमिच्छन् ॥ १२१ ॥

धान्यानां प्रोहीणां गवां सुरमीणां गुहूणां मिषादीनां कुताद्यनस्याग्नेः
सुराणां देवानामुपरि षष्ठे श्रियमिच्छन्लक्ष्मीममिलयन् स्वपेक्षं सुप्यात् । वंश-
न्यक्तानि ।

रोगघ्नान् पितृतो कुताद्यनं शोषसूचमपि विधवात् ।

मुख्याद्वयं जयन्तास्तु भुङ्क्ष्वदितेरथ सुयीवम् ।

इत्येवं वंशानामुपरि तिर्यक् कृत्वा तदनुसारेण शय्यां दत्त्वा न
स्वपेत् सुप्यात् ।

उत्तरस्यां उढीयां अपरस्यां पश्चिमायां वा दिशि शिरः कृत्वा न
स्वपेत् । नमो दिव्याचार्य न स्वपेत् । नैव चार्द्रचरथो जलक्लिन्नपादः
स्वपेत् । तथा च गुहस्यस्य स्वपतः पादस्थाने नागदन्ता न भवन्ति तथा
शयीत ॥ १२२ ॥

तथा च विश्वकर्मोह ।

शय्यानुवंशविन्यस्तातुला इन्ध्यात् कुटुम्बिनः ।

अतुः शय्या स्वतानस्था नागदन्ताः स्यावहाः ।

अथ प्रवेशलक्षणमाह ।

भूरिपुष्पविकरं सतीरयं तोयपूर्णकलशोपशोभितम् ।

भूपगन्धबलिपूजितामरं ब्राह्मणध्वनियुतं विद्येद्गृहम् ॥ १२३ ॥

यथैविधं गृहं वेश्म विद्येत् प्रविद्येत् । कीदृशं भूरिपुष्पविकरम् । बहुप्र-
काराणां गुष्पाणां कुसुमानां विकरः समूहो यथ । तथा सतीरयं तीरवत्समूहं
तीरयं गृहाये कुर्वीत् । तोयपूर्वैर्जलपूरितैः कलशैर्बहुभिर्वेश्मोपशोभितं भूषितम् ।
भूपैर्गन्धपूजितमिन्द्रैः सुगन्धद्रव्यैर्गुहप्रभृतिभिर्वैलिसिद्धवद्भैरवैश्च पूजिता

अर्चिता अमरा देवताः । तेषां वास्तुमध्यनिवृत्तं ब्राह्मणानां द्विजानां
ध्वनिर्वेदशब्दस्तेन श्रुतम् । तत्र सम्यक्प्रतिष्ठं पूजितामरं तथापि वास्तुमध्य-
गता अमराः पूजनीयाः न वास्तव्याः । विविक्तैर्न्यासश्रुतयोऽप्यमाद्या वा ।

तन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ।

ज्येष्ठस्य कर्मविष्णवे नमः सप्तगुहाः सुराः ॥

यातस्तत्र कथमयेते मूर्धेयान्तेषु कृत्वा ॥

ततोऽपि विशिष्टा अन्येऽपि बाह्याः सुरा विरचयन्मणोक्ताः ।

देवताः सम्यक्कामि वास्तुनामनुपूर्वैः ॥

द्वारे प्रचार्याणि विन्ध्यात् द्वारदेवो द्युमापतिम् ।

बलदेवो यमश्चैव दक्षिणस्यां च संस्थितौ ॥

स्कन्दः शेषोऽथ वरुणः पश्चिमायां दिशि स्थितः ।

आदित्या वसवो रुद्रा उत्तरां दिशमाश्रिताः ॥

ब्रह्मा चैव महेन्द्रश्च दिशमेन्द्रां समाश्रितौ ।

कीर्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च वास्तुमध्ये प्रतिष्ठिताः ॥

कृत्वाऽग्निं गृहमध्ये तु देवतान्यर्चयेद्गुह्यः ।

दिगन्तरेषु सर्वेषु दिक्षु चैव यथाक्रमम् ॥

कुलदेवतपूजां च कृत्वा च कुलमेधिनाम् ।

दिक्षु देवीषु सर्वाषु विदिक्षु च यथाक्रमम् ॥

तथा च तन्त्रान्तरे पठ्यते ।

बाह्याभ्यन्तरदेवास्तु वास्तुमध्ये यथास्थितान् ।

तथा च सर्वान् समूह्य विधिर्नैव पुरोहितः ॥

वराहमिहिराचार्येकते वास्तुमहोदधौ ।

अर्थिनामुत्पलशर्पणे स्वायमे विवृतिप्रबन्धम् ॥

इति श्रीमद्रौतपलविरचितायां संहिताविवृतौ वास्तुविद्या नाम

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

अथ दशार्गसंख्याप्रमाणम् ॥

तथादावेन प्रमाणप्रदर्शनायमाह ।

धर्मो यशस्य च यदान्यतोऽहं दशार्गसंख्येन प्रतीयमानः ।

पुंसां यथाङ्गेषु शिरास्तथैव क्षितावपि प्रोन्नतनिम्नसंख्या ॥ १ ॥

एकेन वर्धेन रसेन चाभ्युदय्युतं नमस्तौ वसुधाविशिषात् ।

नानारसत्वं बहुवर्धतां च गतं परीक्ष्य क्षितितुल्यमेव ॥ २ ॥

अतोऽस्माद्वसुधाविद्याप्रकारादन्तरमहं वराहमिहो दशार्गसंख्येन

कथयामि । कीदृशं धर्मो यशस्यं च । धर्मे चावर्तते यशस्योऽवर्तते

वदातीत्यर्थः । दशार्गसंख्येन किमुच्यते । अत आह येन अनेपिस्तब्धिः ।

अलस्योदकस्य उपलब्धिरुपलम्भं प्राप्तिः । यथा येन प्रकारेण पुंसां वसुधा-

विशेषेष्ववयवेषु शिरा नाद्यः प्रोन्नतनिम्नसंख्या अवरोतरभावेन । तथा तेन

प्रकारेण क्षितौ भूमावपि अवरोतरभावेन प्रोन्नतनिम्नसंख्याः । अन्याः

प्रोन्नता उच्यन्ते अन्याश्च निम्नाः स्थिताः ॥ १ ॥

एकेन वर्धेनेति । अम्भो जलं नमस्तौ वाकाशोऽप्युतं पतितमेकेन

वर्धेनेकेन च स्वादेन वसुधाविशेषादुदयो नानाप्रकारत्वात् नानारसत्वं बहु-

स्वादुवर्धतां च गतं विचित्रवर्णत्वं प्राप्तेष्वनेन प्रकारेण क्षितितुल्यं भूमिवर्ध-

तुल्यं परीक्ष्य विष्णुये नानारसवर्धत्वेनेति ॥ २ ॥

तथा च वक्ष्यति ।

‘सशर्करा ताम्रमही कषायं चारं चर्दिनीं कषिलां करोति ।

आपावृष्टायां लवणं प्रदिष्टमिष्टं पयो नीलवसुन्धरायासु-दति ॥

अथ शिरानामान्याह ।

पुरुषूतामलायमनिर्भृतिवक्ष्यपवनेभ्युद्यन्तुरा देवाः ।

विज्ञातव्याः क्रमशः प्राच्याद्यानां दिशां यतयः ॥ ३ ॥

त्रिद्विपतिसंख्या च शिरा नवमी सञ्ज्ञे महाशिरास्तथी ।

यताम्भोऽन्याः यतमो विनिःपृता नामभिः प्रथिताः ॥ ४ ॥

पातालादूर्ध्वगिरा शुभाः पुरुषिषु संस्थिता यावत् ।

कोणदिगुत्था न शुभाः गिराणिमिताम्यतो वक्ष्ये ॥ ५ ॥

पुरुषादय इन्द्राद्या देवाः क्रमशः क्रमेण प्राच्याद्यानां पूर्वोद्यानां
दिशामाद्यानां पतयः स्वामिनः । तथाचा । पुरुषात् इन्द्रः च पूर्वस्यां
दिश्यधिपतिः । अनलोऽतिरामेय्यासु । यमः पितृपतिर्देवियस्यासु ।
निर्घाती राक्षसाधिपतिर्नैवेत्यासु । बहवोऽशाम्यतिः परिचमायासु । एतान्
वायुर्वायव्यासु । इन्द्रश्चन्द्रश्चोत्तरस्यासु । शङ्करा इन्द्र येनान्यासु ॥ ५ ॥

दिक्पतिसंज्ञया तन्नाम्नोपलक्षिता गिरा भवति । यथा पूर्वस्यां
दिशि या गिरा सैन्द्री । आग्नेय्यामाग्नेयी । दक्षिणस्यां याम्या । एवं शेषास्वर्ग
विद्येयम् । यथमष्टासु दिक्पतेः गिरा भवन्ति । नवमी मध्ये महागिरा-
नाम्नी । आसां सर्वासां दिग्बिदिकुल्यानां मध्ये मध्यमागे नवमी महागिरा
भवति । यताभ्यो नवभ्योऽन्याः गिराः यतश्च यतःप्रकारा विनिःसृता विनि-
र्गता नामभिः संज्ञाभिश्च प्रथिताः प्रख्याताः ॥ ४ ॥

तथा च वक्ष्यति ।

कुमुदा नाम गिरा सा पुण्यवयवादिनी भवति ।

पातालादूर्ध्वगिरा योद्धच्छति सा शुभा यावत् गिरास्तुर्दिषु संस्थि-
तास्तारव शुभाः । कोणदिगुत्था विदिगुत्पन्नाः गिरा न शुभाः । अतोऽस्माद-
नन्तरं गिराणिमितानि गिराचिह्नानि वक्ष्ये वक्ष्यिष्ये ॥ ५ ॥

तानि चाह ।

यदि वेतसोऽम्बुरहिते देशे ह्रस्वैस्त्रिभिस्ततः पश्चात् ।

सार्धं पुरुषे तौर्यं ब्रह्मति गिरा पश्चिमा तत्र ॥ ६ ॥

चिह्नमपि सार्धंपुरुषे मण्डूकः पाण्डुरोऽयं नृत् पीता ।

पुटभेदकाश्च तस्मिन् पाशाणौ भवति तौर्यमथः ॥ ७ ॥

अम्बुरहिते असावर्जिते देशे यत्र स्वभावत एव जलं न गिराते
तत्र देशे अज्जले यदि वेतसो वेतसपुत्रो दृश्यते तत्तत्तस्माद्वेतावृक्षात् चिमि-
हंस्तेः करैः पश्चात् पश्चिमीयां दिशि सार्धं पुरुषे अति अथलोयं वक्ष्य्याम् ।

[अ. ३८]

चिमिरेव हस्तोः । यश्च हस्तोऽप्यस्यमायायां न करोति तत्र प्रामुक्तं प्रमाणं
सर्वत्र योऽप्यभित्यागमः । यश्च चिमिरेस्तोरधः पुरुषद्वये खाते स्वादु मिष्टं
जलं भवति ॥ ९८ ॥

तथापि चिन्हं भवति । अर्धपुरुषे च खाते मत्स्यो दृश्यते । ततः
पारावतः पक्षी तत्पश्चिमस्तद्वर्धः पाषाणो भवति । तथा चात्र नीला नीलवर्धो
मृद्ववति । दीर्घं चिरकालं बहु च तोयं प्रभूतं जलं भवति ॥ ९९ ॥

तथा च सारस्वतः ।

अम्बुवृक्षात् पूर्वभागे ब्रह्मीको यदि दृश्यते ।

ततोर्दक्षिणतो ब्रह्मास्त्रीस्यङ्गाऽथो जलं वदेत् ॥

नरद्वयेऽर्धपुरुषे मत्स्योऽश्मा पश्चिमिरेव ।

ततोऽपि मृत्तिका नीला ततो मृष्टं जलं वदेत् ॥

अन्यदप्याह ।

पश्चादुदुम्बरस्य त्रिभिरेव करैर्नरद्वये सार्धं ।

पुरुषे सिताऽहिररमाञ्जनोपमेऽथः शिरा सुजला ॥ १०० ॥

यदि जलवर्जिते देशे उदुम्बरस्य पुरुषोऽत्र दृश्यते ब्रह्मीकयुतो विद्युतो
वा तदा तत्रोदुम्बरस्य पश्चात् पश्चिमामां दिशि त्रिभिरेव हस्तैरनन्तरमथः
सार्धं नरद्वये सुजला शोभनवलिला शिरा भवति । अत्राऽपि चिह्नानि । अर्थे
पुरुषे खाते सितः श्वेतोऽहः सर्वो दृश्यते । ततः पाषाणोऽञ्जनोपमेऽञ्जन-
सदृशोऽतिकृष्ण इत्यर्थः । ततोऽथः शिरा सुजला शोभनतोया बहति ॥ १०१ ॥

अन्यदप्याह ।

सदगर्जुनस्य दृश्यो ब्रह्मीको यदि ततोऽर्जुनाद्वस्तीः ।

त्रिभिरेभ्यु भवति पुरुषेस्त्रिभिरेर्धसमन्वितैः पश्चात् ॥ १०२ ॥

श्वेता गोधार्धनरे पुरुषे मृद्वसरा ततः कृष्णा ।

पीता सिता सविकाता ततो जलं निर्दिशेदमितम् ॥ १०३ ॥

अर्जुनवृक्षस्योदगुत्तरस्यां दिशि यदि ब्रह्मीको दृश्यते ब्रह्मीककृतो
पुरुषो यदि भवति । ततोऽस्माद्वर्जुनात् पश्चात् पश्चिमामां दिशि त्रिभिरे-
स्तोरतीतैरधस्त्रिभिरेर्धसमन्वितैः सार्धेस्त्रिभिः पुरुषैरेभ्यु जलं भवति ॥ १०४ ॥

श्वेतेति । अथ चिह्नानि भवन्ति । अर्धेनरे वाते खता शुक्रवर्षा
 गोधा प्राविमिषेयो दुष्करी । पुर्वे वाते शुक्रा कुम्भखेता सुम्भतिका ।
 ततोऽनन्तरं कुम्भा मृत् । ततः पीतवर्षा । ततोऽपि किता श्वेता सचिकता
 बालुकावर्षिता । ततोऽनन्तरमस्मिन् प्रभूने जलमुदकं निर्दिशेद्भवेत् ॥ १३ ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकीपचितायां निर्गुण्ड्यां दक्षिणेषु कथितकरैः ।
 पुष्वद्वये सपादे स्वादु जलं भवति चाशौष्यम् ॥ १४ ॥
 रोहितमत्स्योऽर्धेनरे मृत् कपिला पावहुरा ततः परतः ।
 सिकता सशर्कराऽथ क्रमेण परतो भवत्यम्भः ॥ १५ ॥

निर्गुण्ड्यां द्रव्यविशेषः । वनमिति प्रसिद्धम् । वल्मीकीपचिता वल्मी-
 ककृता मृत्स्तूपसंयुक्ता तत्र निर्गुण्ड्यां दक्षिणस्यां दिशि कथितकरैस्तद्वस्ते-
 स्त्रिभिरित्यर्थः । पुष्वद्वये सपादे पादाधिक्ये वाते अथः स्वादु मृदं जलमु-
 दकमशौष्यं भवति ॥ १४ ॥

रोहितवर्षा मत्स्योऽर्धेनरे अर्धेपुष्वे वाते । ततो मृत्तिका कपिला
 गौरवर्षा । ततः परतः पावहुरा शुक्रवर्षा किञ्चित् । ततः सिकता बालुका सश-
 र्कराऽथ सकर्षिका । क्रमेण परिणट्या । ततः परतोऽम्भे जलं भवति ॥ १५ ॥

अन्यदप्याह ।

पूर्वेण यदि जदर्या वल्मीको दृश्यते जलं परत्वात् ।
 पुष्वेस्त्रिभिरादेश्यं श्वेता गृह्णीधिकाहुंनरे ॥ १६ ॥

यदि जदर्या जदरीवृक्षस्य पूर्वेण पूर्वभागे वल्मीको वल्मीककृते मृत्-
 स्तूपो दृश्यते तदा जदर्याः परत्वात् पश्चिमायां दिशि चिह्नः करैः प्रागुक्तैः
 परतस्त्रिभिः पुष्वैरथो जलमुदकमादेश्यं ज्ञेयम् । अर्धेनरे वाते श्वेता
 गृह्णीधिका दृश्यते । गृह्णीधिका कुम्भमत्स्या ॥ १६ ॥

तत्र च आरम्भतः ।

पूर्वभागे जदरीवृक्षे वल्मीको दृश्यते जलम् ।

अथ पुष्वद्वये वाते वाते ॥ पुष्वद्वये ॥

अथः सन्तोषेणैव दुष्यते पुनरोचिता ।

लोत्सवा ततोऽप्यथ जलं भवति निर्मलम् ॥

अन्यदप्याह ।

सपत्नाया बह्वरी वैद्विष्यपरस्या ततो जलं भवति ।

पुरुषत्रये सपादे पुरुषेऽन्नं च पुनरुभरिचक्रम् ॥ १० ॥

वेष्टव्यो ययर्धे । यदि चलति ते देवे सपत्नाया पलायवृक्ष-
हिता बह्वरी दुष्यते सप्तमीया सप्तमीयविमुखा वा । तदाऽपरस्या पश्चि-
मायां दिशि तप्तस्तस्या अर्ध्यास्त्रिभिरेव करैः परतोऽथः सपादे पुरुषत्रये
जले तोयं भवति । अथ च चित्रम् । पुरुषे चातो पुनरुभे निर्धिवः सप्त
दुष्यते ॥ १० ॥

तथा च वारास्वतः ।

पलाययुक्ता बह्वरी य- पुनरुभरिचक्रम्

हस्तपयादधस्तोयं सपादे पुरुषत्रये ।

नरे तु पुनरुभः सप्तो निर्धिवस्त्रिभिरेव च ।

अधस्तोयं च सुस्तादु दीर्घकालं प्रवाहितम् ॥

अन्यदप्याह ।

बिल्वोदुम्बरयोर्गो विहाय हस्तत्रयं तु याम्येन ।

पुरुषेस्त्रिभिरम्बु भवेत् कुम्भीर्द्विनरे च सयङ्कः ॥ १२ ॥

बिल्वोदुम्बरयोर्ध्वं योगे बिल्वे उदुम्बरपुष्पे यथ समेतौ भवतः
तस्मिन् याम्येन दक्षिणस्यां दिशि हस्तत्रयं विहाय त्यक्त्वा चिमिः सार्धं
पुरुषेभ्योऽम्बु जलं भवेत् स्यात् । अर्धं नरे चातो कुम्भौ सयङ्कौ दुष्यते ॥ १२ ॥

अन्यदप्याह ।

काकोदुम्बरिकायां प्रवर्त्तयितुं दुष्यते शिरा तस्मिन् ।

पुरुषत्रये सपादे पश्चिमदिक्स्था बह्वति सा च ॥ १३ ॥

आपायुपीतिक्ता कुम्भीर्यवर्धय भवति वापायः ।

पुरुषार्थे पुनरुभरिचक्रं पुनरुभरिचक्रं पुनरुभरिचक्रं ॥ १० ॥

काकोदुम्बरीका कल्पवृक्षः स यत्र दृश्यते तस्यां दिशि यदि समीपे
वल्मीको वल्मीककृतो मृत्स्तूपो दृश्यते तदा तस्मिन्नेव वल्मीके शिरा
भवति । सपादे पुस्तकत्रये खाते अथः सा च शिरा पश्चिमदिक्स्था बहति ॥ १८ ॥

अथ चिह्नानि । आषाढपौतिका मृत् । पाण्डुरा पीतवर्णौ च मृत्तिका
प्रथमं भवति । ततो गौरवर्णः शुक्रवर्णः पाण्डोऽश्मा भवति । पुस्तकत्रये
खाते कुमुदिभिः स्वेतवर्णो मूषक आबुद्विपद्यं दशेनं याति दृश्यत
इत्यर्थः ॥ २० ॥

अन्यदप्याह ।

जलपरिहीने देशे वृक्षः कम्पिल्लको यदा दृश्यः ।
प्राच्यां हस्तत्रितये बहति शिरा दक्षिणा प्रथमम् ॥ २१ ॥
मृन्नीलोत्पलवर्णा कापोता दृश्यते ततस्तस्मिन् ।
हस्तेऽजगन्धको मत्स्यकः पयोऽक्षयं च सक्तादुम् ॥ २२ ॥

जलपरिहीने निर्जले देशे यदा कम्पिल्लको वृक्षो दृश्यो भवति तदा
तस्य वृक्षस्य प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि हस्तत्रितये करत्रयात् परतोऽथः सपादे-
स्त्रिभिर्नरैः शिरा बहति ॥ २१ ॥

प्रथममादे । मृन्नीलोत्पलवर्णा भवति ततोऽनन्तरं तस्मिन् खाते कापोता
कापोतवर्णा मृत्तिका दृश्यते । हस्तेन खातेनाजगन्धश्चागलसदृशगन्धो मत्स्यो
मीनो दृश्यते । तदनन्तरमल्पं पयः पानीयं तच्च सकारं भवति सलवणमि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

तथा च सारस्वतः ।

निर्जले यत्र कम्पिल्लो दृश्यस्तस्मात् करत्रये ।
प्राच्यां त्रिभिर्नरैर्वारि सा भवेद्वक्षिणा शिरा ॥
अथे नीलोत्पलाभासा मृत् कापोतप्रभा क्रमत् ।
हस्तेऽजगन्धको मत्स्यो जलमल्पमशोभनम् ॥

अन्यदप्याह ।

शोकाकतदारपरेत्तरे शिरा द्वौ करावतिक्रम्य ।
कुमुदा नाम शिरा सा पुस्तकत्रयवर्णिनी भवति ॥ २३ ॥

अथपरिहृते देवे यत्र योवाकृद्वि दृश्यते तस्माच्छोकात्तरोरप-
रोत्तरे वायव्यां दिशि ह्ये। करो। इत्यनुवर्तमानस्य परित्यज्य कुमुदा नाम
शिरा भवति सा च पुनरुत्पन्नाहवी नारयेऽम्भो भवति ॥ २३ ॥

अन्यदप्याह ।

आसन्नो बल्मीको दक्षिणपार्श्वे विभीतकस्य यदि ।

अध्यर्धे भवति शिरा पुरुषे ज्ञेया दिशि प्राच्याम् ॥ २४ ॥

यदि विभीतकस्य दक्षिणपार्श्वे दक्षिणस्यां दिशि आसन्नो नि-
टवर्ती बल्मीको भवति तदा तस्य विभीतकस्य प्राच्यां पूर्वस्यां हस्तद्वयात्
परतः सार्धे पुरुषे अथः शिरा ज्ञेया ज्ञातव्या ॥ २४ ॥

तथा च सारस्वतः ।

विभीतकस्य याम्यायां बल्मीको यदि दृश्यते ।

करद्वयान्तरे पूर्वे सार्धे च पुरुषे ज्ञतम् ॥

अथान्यदप्याह ।

तस्यैव पश्चिमायां दिशि बल्मीको यदा भवेद्वृत्ते ।

तत्रोदग्भवति शिरा चतुर्भिर्धार्धिकैः पुरुषैः ॥ २५ ॥

श्वेतो विश्वम्भरकः प्रथमे पुरुषे तु कुङ्कुमाभोऽश्वा ।

अपदस्यां दिशि च शिरा नश्यति वर्षत्रयेऽतीति ॥ २६ ॥

तस्यैव विभीतकस्य पश्चिमायां दिशि बल्मीको यदा भवेत् स्यात् तदा
तस्य विभीतकस्य उदगुत्तरस्यां दिशि हस्ते त्यक्ते अथश्चतुर्भिर्धार्धिकैः
सार्धैश्चतुर्भिः पुरुषैः शिरा भवति ॥ २५ ॥

अथापि चिह्नानि । प्रथमे पुरुषे ज्ञाते श्वेतः श्वेतवर्णो विश्वम्भ-
रकः प्राग्विशेषो दृश्यते । तदनन्तरं कुङ्कुमामः कुङ्कुमकान्तिरश्मा पाषाणो
दृश्यते । ततोऽनन्तरम्परस्यां पश्चिमायां दिशि शिरा वहति । सा च शिरा
वर्षत्रये अतीति अतिज्ञाने नश्यति ज्ञायं गीति ॥ २६ ॥

अन्यदप्याह ।

सकुशासित रेशाण्यां बल्मीको यत्र कोविदारस्य ।

मध्ये तयोर्नैर्द्वयपङ्क्तौ सती यनशोभ्यत् ॥ २७ ॥

प्रथमे पुरुषे भुवः कर्मलोदरसन्निभो मही भवेत् ।

कुर्वन्दिन्द्रः पाषाणैश्चिद्भूतानि वाच्यानि ॥ २८ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने कौबिदारस्य कौबिदारवृक्षस्य वेषाणां पूर्वात्-
रस्यां दिशि वक्रुचः दर्मयुक्तो वल्मीको भवति यत्र चिन्द्रः स्वोत्तरेण तयोः
कौबिदारवल्मीकयोर्मध्ये चन्द्रे नरैः पुरुषैर्यमजुभिः चाधोऽनुभिरपत्न्योऽ
पत्न्योऽप्यभ्यं यत् सोभयितुं न शक्यते तद्वद्वति ॥ २८ ॥

यत्र चिन्दाणि भवन्ति । प्रथमे पुरुषे स्थाने यथा भुवः कर्मः
कर्मलोदरसन्निभः पद्मगर्भाभो दृश्यते । ततोऽनन्तरं मही इ एव कौबि-
तवर्षाः । तदनन्तरं कुर्वन्दिन्द्रः पाषाणः । यतानि चिन्दाणि लक्ष्यानि यत्र
वाच्यानि वक्तव्यानि ॥ २८ ॥

अथादप्याह ।

यदि भवति सप्तपर्णो वल्मीकवृत्तस्तदुत्तरे तोयम् ।

वाच्यं पुरुषैः पञ्चभिरत्रापि भवन्ति चिद्भूतानि ॥ २९ ॥

पुरुषार्थे मयङ्को हरितो हरितालसन्निभो भूवः ।

पाषाणोऽधुनिकाशः सौम्या च शिरा शुभाम्बुवहा ॥ ३० ॥

सप्तपर्णो वृक्षविशेषः । यत्र यदि वल्मीकवृत्ततो भवति तदुत्तरे
तस्मात् सप्तपर्णोदुत्तरे उत्तरस्यां दिशि हस्तात् परतः पञ्चभिः पुरुषैः । अध-
स्तोयं वाच्यम् । चिन्दाणि वक्ष्यमाणानि भवन्ति ॥ २९ ॥

पुरुषेऽर्थे हरितः शुक्लवर्णो मयङ्को दर्दुरः । तथाऽत्र हरितालसन्निभो
हरितालवर्णो भूवनिर्भवति । अधुनिकाशोऽधुनिकवर्णो मेघाभः कृष्णः पाषाणो-
ऽस्त्रम् । ततः सौम्योत्तरा च शिरा शुभाम्बुवहा मृदुलवादिनी भवति ॥ ३० ॥

तथा च सारस्वतः ।

भुवङ्गवृक्षयुक्तो यत्र स्यात् सप्तपर्णो

ततः सौम्ये हस्तमापात् पञ्चभिः पुरुषैरथः ।

वाच्यं अलं नरार्थं तु मयङ्को हरितो भवेत् ।

हरितालसन्निभो भूवः मेघाभोऽस्त्रम् । ततः शिरा

उत्तरा शुभला मेघा दीर्घा मृदुलवादिनी ।

अथ दृष्टव्यम् ।

सर्वेषां वृक्षाद्यामपि स्थितो ददुरो यदा दृश्यः ।
तस्माद्वस्ते तावत् चतुर्भिर्वाधिकाः पुंसैः ॥ ३१ ॥
पुंसैः तु भवति नकुली नीला मत् पीतिका ततः श्वेता ।
ददुरसमानकृपः पाषाणो दृश्यते चात्र ॥ ३२ ॥

सर्वेषां वृक्षाद्यामपि तावत् येषां, केवाशुचदायः स्थितः मूले
समवस्थितो ददुरो मयूखो दृश्यते ततस्तस्माद्वृक्षादुत्तरस्यां दिशि इस्ते
तोयमधश्चतुर्भिर्वाधिकाः पुंसैः चार्धैश्चतुर्भिर्नैर्मवाति ॥ ३१ ॥

अथ चिन्तयामि । पुंसैः खाते नकुली भवति । ततो नीला मत् ।
ततः पीता । ततः श्वेता मत् । ततो ददुरसमानकृपो मयूखचतुर्थः
पाषाणोऽपि दृश्यते तद्व्यवस्थायम् ॥ ३२ ॥

तथा च चारस्वतः ।

तद्वत् यत्र सर्वेषामधःस्थो ददुरो भवेत् ।
वृक्षादुत्तरदिशि जले इस्तात् चार्धैर्नैरेव्यः ।
चतुर्भिः पुंसैः खाते नकुली नीलमृत्तिका ।
पीतश्वेता ततो मेखचतुर्थोऽहमा प्रदृश्यते ॥

अथ दृष्टव्यम् ।

यद्यद्विनिलयो दृश्यो दक्षिणतः संस्थितः करञ्जस्य ।
इस्तद्वये तु याम्ये पुष्यक्षितये शिरा चार्धे ॥ ३३ ॥
कच्छपकः पुष्यार्धे प्रथमं चोद्विष्यते शिरा पूर्वा ।
सदगम्या स्वादुज्ज्वा इरिताऽहमाधस्तातस्तीयम् ॥ ३४ ॥

यदि करञ्जवृक्षस्य दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि संस्थितोऽद्विनिलयः
सर्वगृहं बल्मीको दृश्यते तदा याम्ये दक्षिणे करञ्जादुत्तरद्वये इस्तद्वये
त्याह्ना अथः चार्धे पुष्यक्षितये शिरा भवति ॥ ३३ ॥

अथ चिन्तयामि । पुष्यार्धे खाते कच्छपकः पूर्वो दृश्यते । तत्र प्रथम-
मादौ पूर्वं शिरा उद्विष्यते दृश्यते । ततोऽहमा द्वितीया उदनुत्तरस्यां दिशि

शिरा स्वादुजला मृष्टेदका उद्विद्यते । अथो हरितः शुक्लवर्णोऽस्मा भवति ।
ततः परं तोयं जलं भवति ॥ ३४ ॥

अन्यदप्याह ।

उत्तरतश्च मधूकादहिनिलयः पश्चिमे तरोस्तोयम् ।
परिहृत्य पञ्च हस्तानर्धाष्टमपौरुषान् प्रथमम् ॥ ३५ ॥
अहिराजः पुरुषेऽस्मिन् धूसा धात्री कुलुत्थवर्णोऽस्मा ।
माहेन्द्री भवति शिरा वहति सफेनं सदा तोयम् ॥ ३६ ॥

मधूकान्मधूकवृषादुत्तरत उत्तरस्यां दिशि ग्रहहिनिलयो बल्मीको
दृश्यते तदा तरोर्मधूकात् पश्चिमे पश्चिमायां दिशि पञ्च हस्तान् परिहृत्य
त्यक्त्वा ततोऽधोऽर्धेष्टमपौरुषान् ज्ञात्वा सार्धैः सप्तभिर्नरैरथस्तोयं जलं
भवति ॥ ३५ ॥

प्रथममादावेकस्मिन् पुरुषे ज्ञाते अहिराजः सर्पराजं दृश्यते । ततो
धूसा रत्नश्यामा धात्री भूः । ततः कुलुत्थवर्णोऽस्मा पाषाणः । तत्र च
माहेन्द्री पूर्वा शिरा भवति । सा च सदा सर्वकालं सफेनं फेनसंयुतं तोयं
जलं वहति ॥ ३६ ॥

अन्यदप्याह ।

बल्मीकः स्निग्धो दक्षिणेन तिलकस्य सकुण्डूर्वाश्चेत् ।
पुरुषैः पञ्चभिर्मनो दिशि वारुण्यां शिरा पूर्वा ॥ ३७ ॥

तिलकवृक्षस्य दक्षिणे बल्मीकः स्निग्धः सकुण्डूर्वः कुचेर्दूर्भैर्दूर्वाभिः
शाद्वलेश्च युक्तो यदि भवति तदा तिलकवृक्षस्य वारुण्यां पश्चिमायां दिशि
पञ्चभिर्हस्तेः परतोऽथः पञ्चभिः पुरुषैर्मनो जलं भवति तत्र पूर्वा शिरा ॥ ३७ ॥

तथा च सारस्वतः ।

तिलकाट्टक्षिणे स्निग्धः कुण्डूर्वासमायुतः ।

बल्मीकाष्टोत्तरे पञ्च हस्तान् सन्त्यज्य पश्चिमे ।

नरैः पञ्चभिर्मनोऽथः शिरा पूर्वा च विद्यते ।

अन्यदप्याह ।

पीवासः पश्चादा कदम्बस्य दक्षिणेन जलम् ।
रतो हस्तत्रितयात् षड्भिः पुरुषैस्तुदीपोभिः ॥ ३८ ॥

कौबेरी चान्न शिरा बहति जलं लोहगन्धिं चाक्षीभ्यम् ।

कनकनिभा मरुद्वृक्षो नरमान्ने मृत्तिका पीता ॥ ३९ ॥

यदि कदम्बस्य वृक्षस्य पश्चात् पश्चिमायां दिशि सर्पाबाधो वल्मीको
दृश्यते दक्षिणस्यां दिशि हस्तक्षिप्यात् वस्तेऽनन्तरमथः पश्चिः पुरुषेस्तुरी-
यो नैस्वतुर्भागरहितैरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत्र जलं बहति । तत्र च कौबेरी उत्तरा शिरा भवति तस्यां च लोह-
गन्धिं जलं लोहगन्धसदृशमुदकमवाभ्यं च बहति । अतिशूतमित्यर्थः ।
नरमात्रे पुरुषमात्रे खाते कनकनिभः सुवर्णसदृशो मरुद्वृक्षो भवति । पीता
पीतवर्णो मृत्तिका ॥ ३९ ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकसंवृतो यदि तालो वा भवति नालिकेरो वा ।

पश्चात् षड्भिर्हस्तेर्नरैश्चतुर्भिः शिरा याम्या ॥ ४० ॥

यदि वल्मीकसंवृतो वल्मीकयुक्ततालवृक्षो भवति नालिकेरो वा
वल्मीकसंवृतो भवति तदा तस्य तालस्य नालिकेरस्य वा पश्चात् पश्चिमायां
दिशि षड्भिर्हस्तेः परतश्चतुर्भिर्नरैश्चतुर्भिः शिरा याम्या दक्षिणा बहति ॥ ४० ॥

अन्यदप्याह ।

याम्येन कपित्थस्याहिसंश्रयश्चेद्वृक्षजलं वाच्यम् ।

सप्त परित्यज्य करान् खात्वा पुरुषान् जलं पञ्च ॥ ४१ ॥

कर्बुरकोऽहिः पुरुषे कृष्णा मृत् पुटभिदपि च पाषाणः ।

श्वेता मृत् पश्चिमतः शिरा ततश्चोत्तरा भवति ॥ ४२ ॥

याम्येनेति । कपित्थवृक्षस्य याम्येन दक्षिणस्यां दिशि यदाहिसंश्रयो
वल्मीको भवेत् तत उदगुत्तरस्यां दिशि कपित्थस्य सप्त करान् हस्तान् परि-
त्यज्य पञ्च पुरुषान् खात्वाऽथो जलं वाच्यम् ॥ ४१ ॥

कर्बुरकोऽहिरिति । पुरुषे खाते कर्बुरकः कृष्णशुक्रः कपिलवर्णोऽहिः
सर्पो भवति । तथा कृष्णा कृष्णवर्णो मृत् । ततः पुटमित् पुटमेवकः पाषाणो-
ऽश्वा । पुटेदंलैर्मिदय इति पुटमित् । ततः श्वेता मृत् । तत्र च पश्चिमायां
दिशि शिरा एका भवति । ततोऽनन्तरमुत्तरा शिरा च भवति ॥ ४२ ॥

अन्यदप्याह ।

अश्मन्तकस्य वामे बहरी वा दृश्यतेऽहिमिको वा ।
 यद्बहिर्बद्धं तस्य करैः कार्यं पुरुषत्रये तोयम् ॥ ४३ ॥
 कूर्मः प्रथमे पुरुषे पाषाणो भूधरः सखिकता मृत् ।
 आदौ च शिरा याम्या पूर्वात्तरतो द्वितीया च ॥ ४४ ॥

अश्मन्तकस्य वामे उत्तरस्यां दिशि बहरीको दृश्यते । अहि-
 निलयो बल्मीको वा दृश्यते तदा तस्याश्मन्तकस्योत्तरस्यां दिशि बहिः
 करेहंस्तेः परतः कार्यं पुरुषत्रये अथस्तोमं जलं भवति ॥ ४३ ॥

तत्र चिह्नानि । पुरुषे खाते कूर्मो दृश्यते । ततः पाषाणो भूधरः
 कृष्णश्चेतः । ततः सखिकता मृत् । आदौ प्रथमं याम्या दक्षिणा शिरा
 भवति । द्वितीया पूर्वात्तरा येशानी शिरा भवति ॥ ४४ ॥

अन्यदप्याह ।

वामेन हरिद्रतरोर्वामेनोत्तरं भवति पूर्वं ।
 हस्तत्रितये सन्ध्याः पुम्भिः पञ्चभिर्भवति ॥ ४५ ॥
 नीलो भुजगः पुरुषे मृत् पीता मरकतोपमश्चाश्मा ।
 कृष्णा भूः प्रथमं वाहणी शिरा दक्षिणेनान्या ॥ ४६ ॥

हरिद्रतरोर्वामेनोत्तरेण यदि बल्मीको दृश्यते तदा हरिद्रतरोः
 पूर्वं पूर्वस्यां दिशि हस्तत्रितये परतः पुम्भिः पुरुषैः पञ्चभिः सन्ध्यांशेस्त्रिमा-
 गाधिकैरेधो जलं भवति ॥ ४५ ॥

अथ प्रथमे पुरुषे खाते नीलो भुजगः सर्वो दृश्यते । ततो मृत् पीता ।
 अश्मा पाषाणो मरकतोपमः । मरकतचतुर्थः । ततः कृष्णा भूः । प्रथम-
 मादौ वाहणी शिरा । अन्या द्वितीया दक्षिणेन भवति ॥ ४६ ॥

अन्यदप्याह ।

कालपरिहीने देशे दृश्यन्तेऽनूपजानि चैत्रिनिस्तानि ।
 शीरषदूर्वा मृदवश्च यत्र तस्मिन् जलं पुरुषे ॥ ४७ ॥
 मार्ग्री त्रिवृत्ता दन्ती सूक्ष्मपादी च शफलाश्च वैच ।
 मधनासिका च हस्ताद्वयेऽन्ये चान्ये त्रिभिः पुरुषैः ॥ ४८ ॥

यथ कसरजिते द्वेये कपूरकानि, कपूरकम्बुजानि विमितानि
चिन्तानि दुष्कर्मोऽपमोक्षकानि । कपूरैः कपूरकैः कानि यानि यानि लक्ष-
कानि भवन्ति तानि च तत्र दुष्कर्मैः कथ्यते । तथा वीर्यस्तुवविशेषः ।
दूष्योऽप्युत्तमः । इति यथ मुद्रयोऽतिशयोक्त्याप्युत्तरे अर्थो भवति ॥ ४० ॥

अन्यदप्याह ।

भाङ्गी प्रसिद्धा । पिबिता पिबित् । दन्ती । दूधरपादी । लक्ष्मणा ।
नवमालिका । यताः सर्वे एव स्वनामभिः सुप्रसिद्धाः । यता बोधय्यो यथ
यन्ति तत्र ग्राम्ये दक्षिणे इत्युच्यते त्पते अद्यस्तिभिः पुरश्चरेभ्यः
भवति ॥ ४८ ॥

अन्यदप्याह ।

दिग्गथाः प्रलम्बगच्छा वामनविकटकुमाः समीपजलाः ।
सुषिरा जर्जरपत्ता रुक्कारश्च जलेन सन्त्यक्ताः ॥ ४९ ॥

दिग्गथाः प्रलम्बगच्छा वामनविकटकुमाः समीपजलाः । ये कुमा वृक्षाः
दिग्गथाः सजेहाः । प्रलम्बगच्छा दीर्घस्तताः । वामना वामिष्ठकाः, विकटा
विस्तीर्णकाः । एते सर्वे एव समीपजलाः सन्निकृष्टोदकाः । तथा ये कुमाः
सुषिरा अन्तरसाराः । जर्जरपत्ता विषर्जपत्ताः । ये च रुक्का निःशेहाः ।
ते सर्वे जलेन उदकेन सन्त्यक्ता वर्जिताः । तत्र जलं न भवतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अन्यदप्याह ।

तिलकाश्चातकवयस्कम्बुजातकविल्वतिल्लुकाङ्गुलाः ।
पिण्डारशिरीषाञ्जनसकपका वङ्गुलैःतिक्का ॥ ५० ॥
यते यदि सुस्निग्धा वस्नीयैः परिप्लुतास्ततस्तोयम् ।
हस्तीस्त्रिभिर्दसरतरश्चतुर्भिर्द्वेन च नरेव ॥ ५१ ॥

तिलकैति । तिलको वृक्षविशेषः । चाङ्गातकः । वरुणकः । मङ्गा-
तकः । विल्वः । तिल्लुकाः । वङ्गुलः । पिण्डारः । शिरीषः । अञ्जनम् ।
पङ्कजः । सकपकाः । वस्तीयः । यते सर्वे एव वृक्षविशेषाः केचित्पिण्ड-
काश्च । यदि च सुस्निग्धा वस्नीयैः परिप्लुता भवन्ति तदा तिलकोऽपि तिलका-

दीनामतरस्यां दिशि विभिर्हस्तेः परतोऽधश्चतुर्भिर्नरेरेतः च नरेव सार्धैश्च
तुर्भिः पुरुषैस्तोषं जलं भवति ॥ ४१ ॥

अन्यदप्याह ।

अतृणे सतृणा यस्मिन् सतृणे तृणवर्जिता मही यत्र ।
तस्मिन् शिरा प्रदिष्टा वक्तव्यं वा धनं चास्मिन् ॥ ४२ ॥

अतृणे इति । यस्मिन् स्थाने अतृणे तृणवर्जिते सतृणा तृणसंयुता
मही भूदृश्यते । तथा यस्मिन् देशे सतृणे मही तृणवर्जिता भवति तस्मिन्
स्थाने अथःशिरा प्रदिष्टा । अतो जलं भवतीत्यर्थः । धनं वित्तं वा वक्तव्यम् ।
तस्मिन् स्थाने सार्धैश्चतुर्भिर्नरेरिति केचिदनुवृत्तिमिच्छन्ति ॥ ४२ ॥

अन्यदप्याह ।

अकटककटकानां व्यत्यासेऽम्भस्त्रिभिः करैः पश्चात् ।
खात्वा पुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तं धनं वा स्यात् ॥ ४३ ॥

यत्र अकटकवृषः खदिरादिकः । अकटकानां पलासादीनां मध्ये
भवति । व्यत्यासे वा सकटकानां मध्ये अकटको भवति तदा
तस्माद्वृक्षात् पश्चात् पश्चिमायां दिशि त्रिभिः करैस्त्रिभिर्हस्तेः परतः
पुरुषत्रितयं त्रिभागयुक्तं खात्वा ततोऽधोऽम्भो जलं भवति धनं वित्तं
वा स्याद्ववेत् ॥ ४३ ॥

अन्यदप्याह ।

नदति मही गम्भीरं यस्मिंश्चरणाहता जलं तस्मिन् ।
सार्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौबेरी तत्र च शिरा स्यात् ॥ ४४ ॥

यस्मिन् स्थाने मही भूश्चरणाहता पादताडिता गम्भीरं मधुरं
नदति शब्दं करोति तस्मिन्नेव स्थाने सार्धैस्त्रिभिर्मनुष्यैः कौबेरी उत्तरा
च शिरा तत्र स्याद्ववेत् । जलं तत्र मविष्यतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अन्यदप्याह ।

वृक्षस्यैका शाखा यदि विवृता भवति पाण्डुरा वा स्यात् ।
विज्ञातव्यं शाखातले जलं त्रिपुरुषं खात्वा ॥ ४५ ॥

यदि वृक्षस्य तरेतिहा वाय्वा विभक्ता नद्या भवति परतस्तु विभक्त
स्याद्भवेत् तत्र च तस्याः वाय्वायामेव तले अधस्तिपुत्रं पुत्रपथं वाय्वा
अथो जलमुदकं विद्यातया ज्ञेयमिति ॥ ५५ ॥

अन्यदप्याह ।

फलकुसुमविकारो यस्य तस्य पूर्वं शिरा त्रिभिर्हस्तीः ।

भवति पुत्रवैश्वतुर्भिः पाषाणोऽधः सितिः पीता ॥ ५६ ॥

यस्य वृक्षस्य फलानां कुसुमानां पुष्पाणां च विकारो विकृतिरन्य-
सदृशत्वं तस्य वृक्षस्य पूर्वं पूर्वस्यां द्विधि त्रिभिर्हस्तेः परतश्चतुर्भिः पुत्रवैश्व-
शिरा भवति तथा वाधः पाषाणोऽधः सितिर्भूः पीता भवति ॥ ५६ ॥

अन्यदप्याह ।

यदि कण्टकारिका कण्टकैर्विना दृश्यते सितैः कुसुमैः ।

तस्यास्तलोऽम्बु वाय्वं त्रिभिर्नरैरर्धपुत्रवे च ॥ ५७ ॥

यदि कण्टकारिका निदिग्धिका कण्टकैर्विना कण्टकवर्जिता भवति
सा च सितैः श्वेतैः कुसुमैः पुष्पेस्तदा तस्याः कण्टकारिकायास्तले अध-
स्त्रिभिर्नरैरर्धपुत्रवे च सार्धेस्त्रिभिर्नरैरम्बु जलं वाय्वं वक्तव्यमिति ॥ ५७ ॥

अन्यदप्याह ।

खर्जूरी द्विशिरस्का यत्र भवेज्जलविचर्जिते देशे ।

तस्याः पश्चिमभागे निर्देश्यं त्रिपुत्रवैश्वारि ॥ ५८ ॥

यत्र यस्मिन् देशे जलविचर्जिते द्विशिरस्का द्विशिर्षा खर्जूरी भवेत्
स्यात् । तस्याः खर्जूरीः पश्चिमभागे पश्चिमायां द्विधि हस्तद्वयात् परतस्त्रि-
पुत्रवैश्विभिर्नरैः खातेरथो वारि जलं वक्तव्यम् ॥ ५८ ॥

तथा च सारस्वतः ।

खर्जूरी द्विशिरस्का स्यान्नर्जले चेत् करद्वये ।

निर्देश्यं पश्चिमे वारि खात्याऽधः पुत्रपथम् ॥

अन्यदप्याह ।

यदि भवति कर्षिकारः विलकुसुमः स्यात् पलाशवृक्षो वा ।

तस्येन तत्र हस्ताद्विभक्तुः पुत्रपथं भवति ॥ ५९ ॥

कर्षिकारः कर्षिकारश्चो यदि चित्तकुपुमः स्यात् तत्र चित्तकुपुमो भवेत् ।
अथवा प्रलायकुपुमः चित्तकुपुमः स्यात् तत्र तस्मिन् स्थाने सत्येव कर्षिकेन
कर्षिकारपलाययोर्हेतुद्वये प्रतीत्यर्थः पुनश्चैव चित्तकुपुमो भवेत् अत्र
भवति ॥ ५३ ॥

अन्यदप्याह ।

यस्यामूष्मा धात्र्यां भूमी वा तत्र चारि नरयुगले ।

निर्दष्टव्या च शिरा महता तोयप्रवाहेण ॥ ५० ॥

यस्यां धात्र्यां यत्र भूमी कप्मा दृश्यते भूमी वा यत्र दृश्यते तत्र
तस्यां नरयुगले पुनश्चैव अथो महता तोयप्रवाहेण नष्टदकयुक्ता शिरा नि-
र्दष्टव्या वक्तव्या ॥ ५० ॥

अन्यदप्याह ।

यस्मिन् सेत्रीद्वेषे जातं सस्यं विनाशमुपयाति ।

स्निग्धमति पाकुं वा महाशिरा नरयुगे तत्र ॥ ५१ ॥

यस्मिन् यत्र सेत्रीद्वेषे सेत्रस्याने जातमुत्पन्नं सस्यं विनाशमुपयाति
गच्छति । अथवा तत्रैव सेत्रीद्वेषे स्निग्धं सस्यमतीव भवति । अतिपाकुं वा-
उत्तिपीतवर्णे वा भवति । तत्र तस्मिन् सेत्रे तस्मिन्नेव स्थाने नरयुगे पुनश्चैव
अथो महाशिरा भवति महाबलं तत्र वदन्तीत्यर्थः ॥ ५१ ॥

यं जाङ्गलानूपमूम्योर्जेलपरिचानमभिधाय अथुना महभूमौ शिरा-
विज्ञानं कथयामीत्याह ।

मरुदेशे भवति शिरा यथा तथातः परं प्रवक्ष्यामि ।

यीवा करभाणामिव भूतलसंस्थाः शिरा यान्ति ॥ ५२ ॥

जलवर्जितो भूभागो मरुप्रदेशः । मरुदेशे महभूमौ यथा येन प्रका-
रेण शिरा भवति तथा तेन प्रकारेण अतोऽस्मात्परं प्रवक्ष्यामि कथयामि ।
करभाणामुष्णामिव यथा यीवा येन प्रकारेण कान्धरा कुटिला तथा तेनैव
प्रकारेण शिरा भूतलसंस्था यान्ति गच्छन्ति । अति निष्ठा भवन्तीत्यर्थः ॥ ५२ ॥
तथाह ।

पूर्वोत्तरेण पीतोऽयं यदि यस्मिन्नेव जलं भवति यथा तथा ।

उत्तरगमना च शिरा यिद्वेया पशुभिः पुनश्चैव ॥ ५३ ॥

चिह्नं ददौः चादौ मृत् कपिला तात्परं भवेद्वरिता ।

भवति च पुष्पैः ऽथोऽथः तस्य तस्योऽथो विनिर्दिष्टम् ॥ ६३ ॥

पूर्वातरयेति । अथ वीतिः पीलुवृक्षस्य पूर्वातरवेयान्यां दिशि बल्मीको बल्मीककृतो मृत्पूवो भवति तदा पीलोरेव वृक्षात् पश्चिमायां दिशि सार्धचतुर्भिर्हस्तैः परतः सप्तभिः पुष्पैरेवैव जलं भवति । तत्र चोत्तरमना । उत्तरस्यां दिशि या गच्छति चोत्तरमना । शिरा चित्रेण सातव्या । ६३ ॥

चिह्नमिति । चादौ प्रथमे पुष्पे चाते दत्तुरो मन्त्रकश्चिह्नम् । ततो मृत् कपिला । तात्परं तदनन्तरं हरिता शुक्ला भवति । अथः सर्वचिह्नाणां तले अथवा पाषाणो भवति । तस्यास्तनस्तनि चोऽथो जलं विनिर्दिष्टं वक्तव्यम् ॥ ६४ ॥

तथा च सारस्वतः ।

वेशान्यां पीलुवृक्षस्य बल्मीकरवेज्जलं वदेत् ।

चतुर्भिः सरलैर्हस्तैः अक्षिमे मरुतुमे ।

प्रथमे पुष्पे मन्त्रकश्चिह्नं हरिता च मृत् ।

पाषाणस्य तले चान्यां शिरा मन्त्रकजलां वदेत् ॥

अन्यदप्याह ।

पीलोरेव प्राच्यां बल्मीकोऽतोऽर्धपुष्पैर्हस्तीः ।

दिशि याम्यायां तैयं वक्तव्यं सप्तभिः पुष्पैः ॥ ६५ ॥

प्रथमे पुष्पे भुजगः सिताक्षितो हस्तमात्रमूर्तिरथ ।

दक्षिणतो बहति शिरा मन्त्रकं मूरि यानीयम् ॥ ६६ ॥

पीलोरेव पीलुवृक्षस्य प्राच्यां पुष्पैः दिशि यदि बल्मीको दृश्यते ततस्तस्मादेव पीलुवृक्षप्राम्यायां दक्षिणस्यां दिशि सार्धचतुर्भिः हस्तैः परतोऽथः सप्तभिः पुष्पैरेवैव जलं वक्तव्यम् ॥ ६५ ॥

प्रथम इति । अथ चिह्नानि । प्रथमे पुष्पे चाते सिताक्षितः श्वेत-
कृष्णवर्णो हस्तमात्रमूर्तिर्हस्तप्रमाणो भुजगः सर्पो दृश्यते । मूर्तिप्रभेदेनाकार
उच्यते । दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि शिरा मूरि मन्त्रकं यानीयं जलं
वहति ॥ ६६ ॥

अन्यदप्याह ।

उत्तरतश्च करीरस्याहिगृहं दक्षिणे जले स्मृतम् ।

दशभिः पुरुषैर्ज्ञेयं पुरुषे पीतोऽत्र मण्डूकः ॥ ६० ॥

करीरस्य करीरवृक्षस्य उत्तरत उत्तरस्यां दिशि यदाहिगृहं जलाका
दृश्यते तदा करीरस्य दक्षिणे दक्षिणस्यां दिशि सार्धैश्चतुर्भिर्हस्तेः परतो-
ऽधो दशभिः पुरुषैरथः स्वादु मृष्टं जलं ज्ञेयम् । अथ प्रथमे पुरुषे ज्ञाति
पीतः पीतवर्णा मण्डूको दृश्यते ॥ ६० ॥

तथा च सारस्वतः ।

उदक्करीरादुल्मीको दृश्यते सेज्जले वदेत् ।

चतुर्भिर्दक्षिणेर्हस्तेः सार्धैर्दशनरादतः ॥

नरे मेकः पीतवर्णो दृश्यते चिह्नमथ हि-हति ॥

अन्यदप्याह ।

रोहीतकस्य पश्चादहिवासश्चेत्त्रिभिः करैर्याम्ये ।

द्वादश पुरुषान् खात्वा सक्षारा पश्चिमेन शिरा ॥ ६१ ॥

रोहीतकस्य वृक्षस्य पश्चात् पश्चिमायां दिशि यदाहिवासो वल्मीके
दृश्यते तदा रोहीतकस्य याम्ये दक्षिणस्यां दिशि त्रिभिः करैस्त्रिभिर्हस्तेः
परतो द्वादश पुरुषान् खात्वा अधस्तले शिरा सक्षारा पश्चिमेन वहति ॥ ६१ ॥

अन्यदप्याह ।

इन्द्रतरोर्वल्मीकः प्राग्दृश्यः पश्चिमे शिरा हस्ते ।

खात्वा चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे ॥ ६२ ॥

इन्द्रतरोरिन्द्रवृक्षस्य प्राक् पूर्वस्यां दिशि यदि वल्मीको दृश्यते
तदा तस्येन्द्रतरोः पश्चिमे पश्चिमायां दिशि हस्ते त्यक्ते चतुर्दश नरान्
पुरुषान् खात्वा शिरा अधस्तले वहति । प्रथमे नरे कपिला कपिलवर्णो
गोधा प्राणिविशेषो दृश्यते ॥ ६२ ॥

अन्यदप्याह ।

यदि वा सुवर्णनाकस्तरोर्भवेद्दामतो भुजङ्गगृहम् ।

स्तद्वधे तु याम्ये पञ्चदशनरावसानेऽम्बु ॥ ६३ ॥

शारं यथोऽथ नकुलोऽर्धमानवे तास्यसन्निभश्चास्म ।

रस्ता च भवति यमुधा बहति शिरा दक्षिणा तत्र ॥ ७१ ॥

यदि वा सुवर्धनात् भवति । यदि वायं निपातरथात् । यदि च सुवर्धनात्स्तरोः सुवर्धनस्य धामतं कतरस्यां दिशि भुवङ्गुहं बल्मीको दृश्यते तदा धाम्ये दक्षिणस्यां दिशि हस्तद्वये परतः पञ्चदशमरावधाने पञ्चदशभिः पुरुषैः खातैरथोऽम्बु जलं भवति ॥ ७० ॥

अथास्मिन् शारं यथो जलम् । अर्धमानवे अर्धपुरुषे खाते नकुलस्यास-
सन्निभस्तास्यवर्धोऽश्मा पीषाणो भवति रस्ता च रस्तवयो यमुधा भूमिः । तत्र
दक्षिणा शिरा बहति ॥ ७१ ॥

अन्यदप्याह ।

बदरीरोहितवृषो सम्पुस्तौ चेद्विनापि बल्मीकम् ।

हस्तत्रयेऽम्बु पश्चात् षोडशभिर्मानवैर्भवति ॥ ७२ ॥

सुरसं जलमादौ दक्षिणा शिरा बहति चोत्तरैवान्या ।

पिष्टनिभः पाषाणो मृतं श्वेता वृश्चिकोऽर्धनरे ॥ ७३ ॥

बदरीति । बदरीरोहितवृषो सम्पुस्तौ श्लिष्टौ भवतः । विनापि बल्मी-
कम् । बल्मीकस्तत्र भवतु वा न । तदा पश्चात् पश्चिमायां दिशि ताभ्यामेवं
वृषाभ्यां हस्तत्रयपरतः षोडशभिर्मानवैः पुरुषैरम्बु जलमर्धो भवति ॥ ७२ ॥

अथ सुरसं चोभनरसं मृतं जलमादौ प्रथमं दक्षिणा शिरा बहति ।
अन्यां द्वितीयां चोत्तरेण । अथ पिष्टनिभः शालिपूर्वप्रण्यः पाषाणोऽश्मा
भवति । मृतं श्वेता युक्तमृत्तिका । अर्धनरे अर्धपुरुषे खाते वृश्चिको दृश्यत
इति ॥ ७३ ॥

अन्यदप्याह ।

संकरीरा चेद्वदरी त्रिभिः करैः पश्चिमेन तत्रास्मः ।

अष्टादशभिः पुरुषैरैशानीं बहुजला च शिरा ॥ ७४ ॥

चेद्वदरी अर्धार्ध । यदि बदरी संकरीरा करीरवृक्षवृद्धितां दृश्यते
तदा तत्र पश्चिमेन पश्चिमायां दिशि त्रिभिः करैस्त्रिभिर्हस्तैः परतः
अष्टादशभिः पुरुषैः खातैरथोऽम्बु पीनीय भवति । तत्र चेशानीं शिरा बहु-
जला प्रभूततोया च बहति ॥ ७४ ॥

अन्यदप्याह ।

पीलुसमेता बहरी हस्तत्रयसम्मिती दिशि प्राच्याम् ॥

विंशत्या पुरुषाणामशोध्यमम्भोऽत्र सत्कारम् ॥ ७५ ॥

यदि पीलुसमेता पीलुवृषसहिता बहरी दृश्यते तदा प्राच्यां पूर्वस्यां दिशि हस्तत्रयसम्मिती करणपरिच्छिन्ने देवे विंशत्या पुरुषाणां अघोऽम्भो जलं भवति तद्वाशोध्यं प्रभूतम् । सत्कारं लवणसहितमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

अन्यदप्याह ।

ककुभकरीरावेकत्र संयुता यत्र ककुभबिल्वी वा ।

हस्तद्वयेऽम्बु पश्चान्नरैर्भवेत् पञ्चविंशत्या ॥ ७६ ॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे ककुभकरीरा वृक्षो एकत्र एकस्मिन् स्थाने संयुतो समेतो दृश्यते । अथवा यत्र ककुभबिल्ववेकत्र संयुतो तत्र पश्चात् पश्चिमायां दिशि हस्तद्वये परतः पञ्चविंशत्या नरैरम्बु जलं भवति ॥ ७६ ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकमूर्धनि यदा दूर्वा च कुशाश्च पाण्डुराः सन्ति ।

कूपो मध्ये देयो जलमत्र नरैकविंशत्या ॥ ७७ ॥

यदा वल्मीकमूर्धनि वल्मीकोपरि दूर्वा शाद्वलं कुशा वा दर्भाश्च पाण्डुराः सन्ति भवन्ति । तदा वल्मीकमूर्धनि मध्ये कूपो देयः । अत्रास्मिन् स्थाने नरैकविंशत्या एकविंशत्या पुरुषैर्जलमुदकं भवति ॥ ७७ ॥

अन्यदप्याह ।

भूमिः कदम्बकयुता वल्मीके यत्र दृश्यते दूर्वा ।

हस्तद्वयेन याम्ये नरैर्जलं पञ्चविंशत्या ॥ ७८ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने भूमिः कदम्बकयुता कदम्बवृक्षसंयुक्ता भवति तदा वल्मीके वल्मीकवृक्षे मृत्स्तूपे दूर्वा शाद्वलं दृश्यते तत्र कदम्बाद्याम्ये दक्षिणस्यां दिशि हस्तद्वयेन परतः पञ्चविंशत्या पुरुषैर्जलमुदकं भवति ॥ ७८ ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकत्रयमध्ये रोहीतकपादयो यदा भवति ।

नानावृक्षैः सहितस्त्रिभिर्जलं तत्र वक्त्राणाम् ॥ ७९ ॥

इस्तचतुष्के मध्यात् शोडशभिश्चानुलैरुदखादि ।

चत्वारिंशत् पुरुषान् खात्वाऽश्माऽधः शिरा भवति ॥ ८० ॥

वल्मीकचयस्य शुद्धिकृतं स्थापत्य अथ अन्नमर्द्धा रोहीतकपादयो
रोहीतकवृषो भवन्ति अथ विभिर्बुधैर्नानाकारैर्वेवातीयैः सहितस्तत्र
तस्मिन् स्थाने जलमुदकं कृतव्यम् ॥ ७९ ॥

इस्तचतुष्के मध्यादिति । तत्र वल्मीकचितये मध्याद्रोहीतकपादपा-
दुदगुत्तरस्यां दिशि इस्तचतुष्के करचतुष्टये शोडशभिश्चानुलैः परतश्च-
त्वारिंशत् पुरुषान् खात्वा अश्मा पाषाणौ दृश्यते । तदधस्तस्य जले शिरा
भवति ॥ ८० ॥

अन्यदप्याह ।

यन्धिप्रचुरा यस्मिन् शमी भवेदुत्तरेण वल्मीकः ।

पश्चात् पञ्चकरान्ते शतार्धसङ्ख्यैर्नरैः सलिलम् ॥ ८१ ॥

यस्मिन् प्रदेशे यन्धिप्रचुरा यन्धिबहुला शमी स्यादुत्तरे । उत्तरेण च
वल्मीकस्तत्र शमीवृक्षस्य पश्चात् पश्चिमायां दिशि पञ्चकरान्ते पञ्चभिर्नरैः
परतः शतार्धसङ्ख्यैर्नरैः पुरुषाणां पञ्चाशतोऽधः सलिलं जलं भवति ॥ ८१ ॥

अन्यदप्याह ।

एकस्याः पञ्च यदा वल्मीका मध्यमे भवेच्छ्रुतः ।

तस्मिन् शिरा प्रदिष्टा नरवष्ट्या पञ्चवर्जितया ॥ ८२ ॥

यदा पञ्च वल्मीका एकस्या भवन्ति । तदा तेषां पञ्चमो मध्यमः । पञ्चसु
मध्ये स्थितः । सच यदि श्वेतः शुको भवति । तदा तस्मिन्नेव मध्य वल्मीके
शिरा प्रदिष्टेता । पञ्चवर्जितया नरवष्ट्या पञ्चपञ्चाशता नरेरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

अन्यदप्याह ।

सपलाशा यत्र शमी पश्चिमभागेऽङ्गु मानवैः वष्ट्या ।

अर्धनरेऽङ्घ्रिः प्रथमं सवाङ्गुका पीतमृत् परतः ॥ ८३ ॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे सपलाशा पलाशसहिता शमी भवति तत्र तस्याः
शम्याः पश्चिमभागे वल्मीकपादः परतः वष्ट्या मानवैः पुरुषैर्नरवष्ट्याऽथोऽङ्गु

जलं भवति । प्रथममादावर्धनरे चर्धपुस्तके खाते चर्धः सर्पो भवति ततः
सत्रालुका जलैकचर्धिता । पीता पीतवर्धो मृदुवति ॥ ८२ ॥

तथा च सारस्वतः ।

शमी प्रलाशसंयुक्ता यत्र स्यात् तत्र दक्षिणे ।

पञ्चहस्ताज्जलं वायं पट्टाच पुद्वैरधः ॥

यवार्धपुस्तके सर्पः पीता मृत् स्यात् सत्रालुका ।

तदधोऽम्भो विनिर्देश्य दीर्घकालं प्रवाहितम् ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकेन परिवृतः श्वेता रोहीतको भवेद्यस्मिन् ।

पूर्वेण हस्तमात्रे सप्तत्या मानवैरम्बु ॥ ८३ ॥

यस्मिन् प्रदेशे श्वेतः पुस्तकयो रोहीतको वृद्धो वल्मीकेन परिवृतो
भवति तत्र रोहीतकात् पूर्वेण पूर्वस्यां दिशि हस्तमात्रादनन्तरं सप्तत्या मान-
वैरधोऽम्बु जलं भवति ॥ ८३ ॥

अन्यदप्याह ।

श्वेता कण्टकबहुला यत्र शमी दक्षिणेन तत्र पयः ।

नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्याहिर्नरार्धं च ॥ ८४ ॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे श्वेता पुस्तकयो कण्टकबहुला प्रभूतकण्टका शमी
भवति । तत्र शम्भा दक्षिणेन हस्तमात्रात् परतो नरपञ्चकसंयुतया सप्तत्या
पञ्चसप्तत्या पुद्वैरधो जलं पयो भवति । नरार्धे पुस्तकार्धे च खाते चर्धः
सर्पो भवति ॥ ८४ ॥

तथा च सारस्वतः ।

श्वेतातिकण्टका यत्र शमी स्यात् तत्र दक्षिणे ।

हस्तेन पञ्चसप्तत्या नराणां निर्दिशेज्जलम् ॥

खातेऽर्धपुस्तके सर्पो दृश्यतेऽङ्गनसम्प्रभः ।

सुरधं च जलं श्वेयं चिरकालं प्रवाहितम् ॥

अथैव विशेषाकारमाह ।

मरुदेशे यच्चिह्नं न जाङ्गलं तैर्जलं विनिर्देश्यम् ।

जम्बूवेतसपूर्वैरेव पुरुषास्ते मरौ द्विगुणाः ॥ ८६ ॥

यच्चिह्नं यज्ञस्य मरुदेशे कथितं तैरिचित्रैर्जाङ्गले स्वल्पोदके देशे जलमुदकं न विनिर्देश्यं न वक्तव्यम् । जम्बूवेतसपूर्वैरिति । यदि "वेतसोऽम्बरहिते देशे" तथा "जम्बूवेतसपूर्वयोः" रित्यादिकेर्जम्बूवेतसपूर्वैरेवैरेव पुरुषाः कथितास्तेरेव चिह्नैः मरौ मरुभूमौ द्वौ द्विगुणास्त एव पुरुषा वाच्या इति ॥ ८६ ॥

अन्यदप्याह ।

जम्बूस्तिवृता मौर्वी शिशुमारी सारिवा शिवा श्यामा ।

वीरधयो वाराही ज्योतिष्मती गरुडवेगा च ॥ ८७ ॥

सूकरिकमाषपर्णीव्याघ्रपदाश्चेति यद्यहेर्निलये ।

वल्मीकादुत्तरतस्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तैरयम् ॥ ८८ ॥

जम्बूवृषविशेषः । चिह्नता । मौर्वी । शिशुमारी । सारिवा । शिवा । श्यामा । यता वीरधयः शेषधयः । तथा वल्मीकाणाञ्च वीरधय एव । कास्ताः । वाराही ज्योतिष्मती गरुडवेगा च ॥ ८७ ॥

सूकरिकमाषपर्णीव्याघ्रपदाश्चेताः शेषधयः । यद्यहेर्निलये सपेगुहे वल्मीके भवन्ति तदा वल्मीकादुत्तरत उत्तरस्यां दिशि त्रिभिः करैस्त्रिभिः हस्तेः परतः पुरुषत्रये खाते अथस्तोयं वक्तव्यम् ॥ ८८ ॥

किं सर्वत्र न-इत्याह ।

यतदनूपे वाच्यं जाङ्गलभूमौ तु प्रह्वयभिः पुरुषैः ।

यतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे सप्तभिः कथयेत् ॥ ८९ ॥

यतद्यादुत्तं तदनूपे जङ्गलके वाच्यं वक्तव्यम् । जङ्गलको देशोऽनूपः । जाङ्गलभूमौ तु स्वल्पोदके सप्तिरेव लघ्वेः सप्तभिः पुरुषैर्वाच्यम् । यतैरेव प्रागुक्तेनिमित्तेचिह्नैर्मरुभूमौ सप्तभिः पुरुषैः कथयेत्तदेव ॥ ८९ ॥

अन्यदप्याह ।

यकनिभा यत्र मही मूलतकमनीयगुल्मपरिहीना ।

तस्यां यत्र विकारो भवति धरिण्यां जलं तत्र ॥ २० ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने मही भूरेकनिभा यकवर्णा वा च मूलतकमनीय-
गुल्मपरिहीना । तृचेः । तहभिः । बल्मीकेः । गुल्मोरेकगुलेः । यस्यासमूहो
गुल्मः । एतेः परिहीना यजिता तस्यां मद्यां यत्र यस्मिन् स्थाने विकारो-
ऽन्यसदृशत्वम् । तत्र तस्मिन् धरिण्यां भूमौ यद्भूमिः पुरुषैरेतलं भवति ॥ २० ॥

तथा च सारस्वतः ।

यकवर्णा मही यत्र वृक्षगुल्मतृणादिभिः ।

बल्मीकेश्चापि रहिता तस्यां तत्र विप्रमेषः ।

यद्भूमिः पुरुषैस्तत्र जलं भूमावधः स्थितम् ।

अन्यदप्याह ।

यत्र स्निग्धा निष्ठा सवालुका सानुनादिनी वा स्यात् ।

तत्रार्धपञ्चकीर्वादि मानवैः पञ्चभिर्यदि वा ॥ २१ ॥

यत्र यस्मिन् देशे स्निग्धा सस्नेहा मही त्रिष्ठाऽनुष्ठा सवालुका घालु-
कासहिता सानुनादिनी सण्ध्या वा भूः स्याद्वेत् तत्र तस्मिन् स्थाने अर्धप-
ञ्चकेः सार्धैश्चतुर्भिः पुरुषैः पञ्चभिर्वा पुरुषैरेतलं जलं भवति ॥ २१ ॥

अन्यदप्याह ।

स्निग्धतरुणां याम्ये नरैश्चतुर्भिर्जलं प्रभूतं च ।

तद्वगहनेऽपि हि विकृतो यस्तस्मात् तद्वदेव वदेत् ॥ २२ ॥

यत्र स्निग्धाः सस्नेहास्तरवो वृक्षा भवन्ति तत्र तेषां स्निग्धतरुणां याम्ये
दक्षिणे चतुर्भिर्नरैः पुरुषैरेतलं प्रभूतं बहु जलं भवति । तद्वगहने तद्वगहनेऽपि यो
वृक्षो बहुनां मध्ये विकृतः सविकारो दृश्यते पुष्पफलानां स्वरूपाभ्यां दृश्यते ।
तस्माद्वृक्षादुत्पन्नं तद्वत् तेनैव प्रकारेण वदेत् । याम्ये नरैश्चतुर्भिरेत्यर्थः ॥ २२ ॥

अन्यदप्याह ।

जमते यत्र धरित्री सार्धे पुरुषेऽन्वु जातुकाः स्युः ।

कीटा वा यत्र त्रिणासयेन बहुवेऽन्वु तत्रापि ॥ २३ ॥

यस्य वस्त्रिन् प्रदेवे भवितुं भूः । यमते । वादसीक्षितं वाप्येषां याति
वाङ्मलानूये वाङ्मले भवितुं भूः । तस्य वाप्येषां भवितुं भूः । कीडा
वा कुमयो यस्य यस्मिन् प्रदेवे वाङ्मले भवितुं भूः । वदवः प्रभूताः ।
तचाम्भु जलं भवति । अथर्ववेदः । २३ ।

अन्यदप्याह ।

उष्वा गीता च मही गीतोऽप्याम्भस्तिभिर्नरैः सार्धः ।

इन्द्रधनुर्मत्स्यो वा वल्मीको वा चतुर्हस्तात् ॥ २४ ॥

यस्य सर्वेषां गीता मही भूः । वस्त्रिन् देवे गीता भवति । अथवा
सर्वेषां गीता वस्त्रिन् देवे उष्वा भवति । तस्य चिभिर्नरैः सार्धैरम्भो जलं
भवति । इन्द्रधनुस्त्रिदशवारं तस्य सूर्येण वल्मीकस्याधस्तले चतुर्भिर्हस्तैः
मत्स्यो वा मत्स्यो दारकत्वाद्भूमे वल्मीको वा यस्यां भूमे वाङ्मलानूपयोर्भूमे तस्य
चतुर्हस्तात् परतोऽधोऽम्भो जलं भवति ॥ २४ ॥

अन्यदप्याह ।

वल्मीकानां पङ्क्त्या यद्येकोऽभ्युच्छितः शिरा तदधः ।

शुष्यति न रोहते वा सस्यं यस्यां च तन्नाम्नः ॥ २५ ॥

वल्मीकानां पङ्क्त्या स्थितानां मथ्याद्यद्येको वल्मीकोऽभ्युच्छितः
उच्चतरो भवति । तदा तदधस्तस्योच्छितस्य वल्मीकस्याधस्तले चतुर्भिर्हस्तैः
शिरा जलं भवति । यस्यां भूमे जातं सस्यं शुष्यति शोधं प्राप्नोति । उग्रं वा
न रोहते न जायते । तस्यां भूमे चतुर्भिर्हस्तैरथो जलं भवति । एतज्जा-
ङ्मलानूपयोः ॥ २५ ॥

तथा च वारस्वतः ।

वल्मीकपङ्क्त्या यद्येकोऽभ्युच्छितः तदधो जलम् ।

न रोहते शुष्यति वा यस्य सस्यं चतुर्वारम् ।

जलं तथैव निर्देष्टुं भूमिः त्रिःशतम् तदा ।

अन्यदप्याह ।

न्यग्रोऽथपसाधोऽभ्युच्छितः वल्मीकस्तिभिर्नरैः तदधः ।

वदपिप्यवसन्भवति तद्वद्वाप्यं शिरा चोदक् ॥ २६ ॥

न्ययोधपलाशोदुम्बरेः समेतेस्त्रिभिर्बलेन तदथः । वटपलाशोदुम्बरे-
स्त्रिभिर्बलेः समेतेरेकस्य वटपलाशस्यस्तेनमेवावस्तिभिर्बलेनैव भवति शिरा
च तपोदगुतरा भवति । तथा वटपिण्डलसमवाये वटपिण्डलयोगे तद्वत्तेनैव
प्रकारेणाथो जलं वाचं चिमिः करेः शिरा चोदकं वति ॥ ६६ ॥

तथा च सारस्वतः ।

पलाशोदुम्बरेः यत्र स्यातां न्ययोधसंयुता ।
वटपिण्डलको वायु समेतो तदथो जलम् ।
करेस्त्रिभिर्बलं चाम्भः शिरा शुभजलां वदेत् ।

अथ कूपलक्षणमाह ।

आग्नेये यदि कोणो ग्रामस्य पुरस्य वा भवेत् कूपः ।
नित्यं स करोति भयं दाहं च समानुषं प्रायः ॥ ६७ ॥
नैऋतकोणो बालक्षयं च वनिताभयं च वायव्ये ।
दिक्कयमेतस्यक्ला शेषासु शुभावहाः कूपाः ॥ ६८ ॥

ग्रामस्य पुरस्य वा यद्याग्नेयकोणे पूर्वदक्षिणस्यां दिशि कूपो भवेत्
स्यात् तदा स कूपः तस्मिन् ग्रामे पुरे वा नित्यं सर्वकाले भयं करोतीत्यर्थः ।
प्रायेः बाहुल्येन । समानुषं दाहं च करोति । मनुष्यादि दहति अग्निभयं
करोतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

ग्रामस्य पुरस्य वा नैऋतकोणे दक्षिणपश्चिमायां दिशि कूपो भवति
तदा बालानां शिशूनां क्षयं करोति । वायव्यकोणे पश्चिमोत्तरस्यां दिशि च
वनितानां स्त्रीणां भयं करोति । एतद्यथोक्तं दिक्कयं त्यक्त्वा यथान्यासु पञ्चसु
पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरेशानीषु शुभावहाः शुभप्रदाः कूपा इति ॥ ६८ ॥

एतद्यद्युक्तं दकार्गलं तत्सारस्वतं दृष्टेदानीं मानवं वक्ष्यामीत्याह ।

सारस्वतेन मुनिना दकार्गलं यत् कृतं तदवलीक्य ।
आर्याभिः कृतमेतद्वृत्तैरपि मानवं वक्ष्ये ॥ ६९ ॥

सारस्वतेन मुनिना कृतं रचितं तदवलीक्य दृष्ट्वा एतदार्याभिः
कृतम् । मानवं मनुना विरचितं दक्षिणदिशि कृतं मानवं वक्ष्ये ॥ ६९ ॥

तथा ।

स्निग्धा यतः पादपगुल्मवत्स्यो
निश्चिद्रपलाशश्च ततः शिरास्ति ।

पद्मसुराशीरकुलाः सगुब्बाः

कायाः कुशा वा नलिका नलो वा ॥ १०० ॥

खर्जूरकम्बर्जुनवैतथाः स्युः

शीरान्विता वा गुल्मगुल्मवत्स्यः ।

कल्लभनागाः शतपल्लवीपाः

स्युर्नस्तमाशाश्च सचिन्दुवाराः ॥ १०१ ॥

विभीतको वा मधयन्तिका वा

यत्रास्ति तस्मिन् पुरुषत्रयेऽम्भः ।

स्यात् पर्वतस्थीपिपि पर्वतोऽप्य-

स्तत्रापि सूक्ष्मे पुरुषत्रयेऽम्भः ॥ १०२ ॥

स्निग्धा यत इति । यत इति निपातः । सप्रव्यन्ते । यतो यस्या भूमौ
पादपा वृक्षाः । गुल्मा वकमूलाः शाखासमूहाः । वल्ली व्रततिः । यताः
सर्वा यत्र स्निग्धाः सस्नेहाः । तथा निश्चिद्रपलाशश्च निश्चिद्राक्षि पलाशि च
ग्रासास् । ततस्तस्मिन्नेव स्थाने अथः पुरुषत्रये शिरा अस्ति विद्यते । अथवा
पद्मं स्थलपद्मम् । सुरो गोशुरः । शरीरः । कुलः । एते द्रव्यविशेषाः ।
सगुब्बा गुल्मसङ्घिताः । गुल्मस्तुल्यविशेषः । कायाः कुशा नलिका नलो
वा । एते सर्वे एव तृणविशेषाः ॥ १०० ॥

खर्जूरः । कम्बूः । अर्जुनः । वैतसः । एते सर्वे वृक्षविशेषाः । यत्र
स्युर्भवेयुः । अथवा शीरान्विताः, शरीरा दुग्धा वृक्षाः । गुल्म वकमूलः, शाखा-
समूहः । वल्ल्यो व्रतत्यः । एते सर्वे वल्लीराः । कल्लः प्रविद्धः । शोभो
हस्तिकर्षी । नागो नागकोशर यस्याद्वात्पद्यते । शतपल्लं पद्मम् । नीपो
वृक्षविशेषः । नलमालाः कलशाः । एते पुष्पाः । सचिन्दुवाराः चिन्दुवारे-
वृक्षविशेषः सङ्घिता यत्र स्युः ॥ १०१ ॥

विभीतको वृक्षविशेषः । मधयन्तिका द्रव्यविशेषः । एते यत्र
यस्मिन् प्रदेशे भवन्ति तत्र अथस्तस्मै पुरुषत्रये अम्भो जलं स्यात् । पर्वत-

स्येपरि पर्वतोऽन्यस्तथापि मूले पुरुषपदे वेति । अथवा पर्वतोऽन्यस्तथापि
द्वितीयः पर्वतो यच्च स्थातुं तत्रेपरिपुरुष मूले पुरुषपदे वा चमो वा-
मस्ति विद्यते ॥ १०२ ॥

तथा च मनुः ।

गुल्मपादपवल्ग्वः स्युः पत्रेषाञ्च विज्ञातैर्मुताः ।
तदथो विद्यते धारि खाते तु पुरुषपदे
पद्मचुरोषीरकुला गुण्डा काशः कुचोऽथवा ।
नलिकानलखर्जूरजम्बूवेतसकाकुनाः ।
यच्च स्युर्दुर्भवस्तथा च वीर्यमुताः पालाश्विलाः ।
क्षेत्रभनामनीपारश्च शलवश्च विभीतकाः ।
चिन्दुवारा नक्षत्रमालाः कुण्ठा मृदवन्निकाः ।
यचेते स्युस्तच्च जलं खातेऽम्भः पुरुषपदे ।
गिरेश्वरि यचान्यः पर्वतः स्थात् ततो जलम् ।
तस्यैव मूले पुरुषेस्त्रिभिर्वाऽथो विनिर्दिशेत् ॥

अन्यदप्याह ।

या भौज्जिकैः काशकुशैश्च युक्ता
नीला च मृद्वन्न सशर्करा च ।
तस्यां प्रभूतं सुरसं च तोयं
कृष्णायवा यच्च च रक्तमुद्रा ॥ १०३ ॥

या भूमौऽज्जिकैः काशैः कुशैश्च तृणविशेषैर्मुता । यच्च यस्यां भूमौ
नीला नीलवर्णा मृत् सशर्करा सकणिका च भवति । तस्यां भूमौ प्रभूतं बहु सुरसं
मृदु च तोयं जलं भवति । यच्च कृष्णः कृष्णवर्णो रक्ता रक्तवर्णो वा मृत् । तच्च
प्रभूतं बहु सुरसं तोयं भवेदिति ॥ १०३ ॥

अथ भूगुणानाह ।

सशर्करा तास्रमही कषायं
क्षारं धरित्री कपिला करिषि ।

आपायदुरायां लवणं प्रदिष्टं
मृष्टं पयो नीलवसुन्धरायाम् ॥ १०४ ॥

या मही भूः सप्तमेरा यक्षिका तासवयो च सा कषायं पयः
पानीयं करोति । कपिला कपिलवयो च धरिनी भूः क्षारं पयः करोति ।
आपायदुरायां धरिण्यां लवणं पयः प्रदिष्टमुक्तम् । नीलवसुन्धरायां नीलायां
भूमौ मृष्टं पयो भवति ॥ १०४ ॥

अन्यदप्याह ।

शाकाश्चकर्षार्जुनश्चिल्वसर्जाः
श्रीपर्वरिष्टाश्चक्षिंशयाश्च ।
क्षिद्रैश्च पत्तैर्द्रुमगुल्मवल्ग्वी
रुक्षाश्च दूरैऽभ्यु निवेदयन्ति ॥ १०५ ॥

शाकः । अश्चकर्षः । अर्जुनः । चिल्वसर्जः । श्रीपर्वी । अरिष्टा ।
क्षत्रः । क्षिंशपः । एते सर्वे एव वृक्षविशेषाः । यश्च क्षिद्रेः पत्तैः । क्षिद्रसंयुतैः
पत्तैर्भवेन्ति । तथा द्रुमगुल्मवल्ग्वः । क्षिद्रेश्च पत्तै रुक्षाश्च निःशेदाः । दूरे
अनिकटे । अभ्यु जलं निवेदयन्ति । तथातिदूरे जलं भवतीत्यर्थः ॥ १०५ ॥

अन्यदप्याह ।

सूर्याग्निभस्मीष्टुत्तरानुवर्षा
या निर्जला सा वसुधा प्रदिष्टा ।
रक्ताङ्गुराः क्षीरयुताः करीरा
रक्ता धरा चैस्त्रयस्त्रयमनोऽथः ॥ १०६ ॥

या वसुधा भूः सूर्यस्यादित्यस्याग्नेर्देवैर्मन्त्रेण सृष्टस्य करभस्य करस्य
गर्दभस्य एषामनुवर्षा सृष्टव्या सा निर्जला जलरहिता प्रदिष्टोक्ता । तथा
करीरवृक्षा यश्च रक्ताङ्गुरा लोहितैरङ्गुरैः संयुक्ताः क्षीरयुताः क्षीरसंयुक्ताः । धरा
भूर्यदि च रक्ता लोहितवर्षा भवति । तथास्त्रयमनोऽथः त्रयाण्यस्य तले जलमुदयं
भवति ॥ १०६ ॥

अन्यदप्याह ।

वैदूर्यमुद्गाम्बुदमेचकाभा ।

पाकोन्मुखोदुम्बरसन्निभा वा ।

भङ्गाञ्जनाभा कपिलाथवा या

ज्ञेया शिला भूरिसमीपतोया ॥ १८० ॥

या शिला वैदूर्यमणेः मुद्गानाम्बुदस्य मेघस्य मेघकस्य कृष्णवर्णस्य सदृशवर्णा । तथा या शिला पाकोन्मुखस्य सुपरिष्कृतोदुम्बरस्य फलस्य सन्निभा सदृशी । या च शिला भङ्गे स्फोटने चञ्चनाभा चञ्चनसदृशी । अथवा कपिलवर्णा या च शिला वा भूरिसमीपतोया । भूरि प्रभूतं समीपे निकटं तोयं जलं यस्यां तथा भूता सापि शिला ज्ञेया ज्ञातव्या ॥ १८० ॥

अन्यदप्याह ।

पारावतक्षौद्रघृतोपमा या

क्षौमस्य वस्त्रस्य च तुल्यवर्णा ।

या सोमवल्ग्याश्च समानरूपा

साप्याशु तोयं कुर्वतेऽक्षयं च ॥ १८१ ॥

या च शिला पारावतस्य पक्षिणः सदृशी । क्षौद्रं मासिकं घृतमाकर्षं तदुपमा तत्सदृशी या च । सोमवल्ग्याः समानरूपा सदृशवर्णा । सोमयाचिकस्य बल्लीव । सापि शिला या आशु शीघ्रमेव अक्षयं स्थिरं तोयमुदकं कुर्वते ॥ १८१ ॥

अन्यदप्याह ।

ताम्रैः समेता पृथतैर्विचित्रै-

रापाण्डुभस्मोद्गुल्लरानुरूपा ।

भृङ्गोपमाकुष्ठिकपुष्पिका वा

सूर्याग्निवर्णा च शिला वितोया ॥ १८२ ॥

या च शिला ताम्रैस्ताम्रवर्णैः पृथक्तेस्तिलकैः । तथा विचित्रैर्नानावर्णैस्तिलकैः समेता संयुक्ता । तथा रापाण्डुरा पाण्डुवर्णा । भस्मन उद्गुल्लस्य कर-भस्य खरस्य गर्दभस्य चानुरूपा तत्सदृशवर्णा । भृङ्गोपमा भस्मसदृशवर्णा ।

अक्षुप्तिका विटपविशेषः । तत्पुण्यसदृशी वा । नीललोहितेत्यर्थः । सूर्यस्यादि-
त्यस्याग्नेरस्य सदृशवर्णो यो शिला सो वितोया जलरहिता भवति ॥ १०३ ॥

अन्यदप्याह ।

चन्द्रातपस्याटिकमौक्तिकहेमरूपा

याश्चेन्मनीलमयिहिङ्गुलुकाङ्गनाभाः ।

सूर्यादयांशुहरितालनिभाश्च याः स्यु-

स्ताः शोभना मुनिवचोऽत्र च वृत्तमेतत् ॥ ११० ॥

याः शिलाश्चन्द्रातपस्य चन्द्रप्रभायाः स्फटिकस्य स्फटिकमयेः ।

मौक्तिकस्य च मुक्ताहारस्य च वा । हेमः सुवर्णस्य च याः समानरूपाः
सदृशवर्णाः । याश्च शिला इन्दुनीलस्य मयेः । हिङ्गुलुकस्य । हिङ्गुलुकमिति
रक्तवर्णमिति यत् प्रसिद्धम् । अङ्गनं कञ्जलमतिकृष्णः । एतेषां सदृशी आभा
क्रान्तिर्यासां तथा । याश्च सूर्योदयांशुनिभाः । सूर्यस्यादित्यस्योदयकाले यादृशा
अंशवो रश्मयो दृश्यन्ते तत्सुव्यवर्णो अतिरोहिता इत्यर्थः । याश्च हरिता-
लनिभाः स्युर्भवेयुः । ताः सर्वाः शोभनाः । अथास्मिन् प्रकारेण एतद्व्यमार्णं
वृत्तं मुनिवचः कथेर्वाक्यमित्यनेनागममनुवृत्तं भवतीति ॥ ११० ॥

ततश्च मुनिवचनमाह ।

यता ह्यभेदाश्च शिलाः शिवाश्च

यक्षैश्च नागैश्च सदाभिजुष्टाः ।

येषां च राष्ट्रेषु भवन्ति राज्ञां

तेषामवृष्टिर्न भवेत् कदाचित् ॥ १११ ॥

यताः शिलाः सर्वा अभेदा निर्भिदार्याः । यतः शिवाः ज्येष्ठकयः
यदा सर्वकालं यक्षैर्देवयोनिभिर्नागैश्चभिजुष्टाः सेविता येषां राज्ञां नृपाणां
राष्ट्रेषु देशेषु भवन्ति तेषां कदाचिदवृष्टिर्न भवेत् नित्यमेवेन्द्रस्तेषु वर्ष-
तोत्यर्थः ॥ १११ ॥

अधुना शिलानां विदारवार्धमाह ।

भेदं यदा नैति शिला तदानीं

पलाशकाष्ठैः सह तिम्लुकानाम् ।

प्रस्तावयित्वा नलमग्निवर्षा

सुधाम्बुशिलां प्रविदारमेति ॥ १११ ॥

शिला विदार्यमाणा यदा भेदं मेति न याति तदानीं तस्मिन् काले किं कुर्यात् । उच्यते । पलाशकाष्ठैः सह तिम्युक्तानां सुधाम्बुशिलां काष्ठानि दाक्षि प्रस्तावयित्वा नलमग्निं शिलापृष्ठगतं शिलां सुतामनवर्षामग्निवर्षां कृत्वा सुधाम्बुशिलां सुधा क्षीरं तत्संयुक्तेनाम्बुना जलेन शिलां संवेष्टितां प्रविदारमेति भेदमेति भेदमायाति ॥ ११२ ॥

अन्यदप्याह ।

तोयं श्रितं मोक्षकभस्मना वा

यत् सप्रकृत्वः परिवेषनं तत् ।

कार्यं शरधारयुतं शिलायाः

प्रस्फोटनं वद्विषितापितायाः ॥ ११३ ॥

मोक्षको वृषः । यश्च मशीनकमिति प्रचिद्धः । तोयं जलम् । मोक्षक-
भस्मना यतोयं जलं श्रितं कथितं तच्छरधारयुतं शरभस्मना संयुक्तं कृत्वा
तेन वद्विषितापितायाः पूर्वोक्तविधानेनाग्निखन्तप्रायाः सप्रकृत्वः सप्रवारं
परिवेषनं कार्यं सन्ताप्य ततः परिवेषनं कार्यम् । ततस्तस्याः प्रस्फो-
टनं भेदनं भवति ॥ ११३ ॥

अन्यदपि शिलाभेदनमाह ।

तक्रकाञ्जिकसुराः सकुलत्था

योजितानि बहुराशि च तस्मिन् ।

सम्रात्रमुषितान्यभितप्ता

दारयन्ति हि शिलां परिषेकैः ॥ ११४ ॥

तत्र मथितं काञ्जिकं सोवीरम् । सुरा प्रचिद्धा । यताः सकुलत्थाः
कुलत्थसहिताः । तस्मिन् बहुराशि बहुरिफलानि च योजितानि मध्ये
प्रक्षिप्यानि । एतानि सर्वानि सम्रात्रमुषितानि परिषेकैः प्रवेक्ष्यैराभितप्तमभि-
खन्तपितां प्राग्निधनां शिलां विदारयन्ति स्फोटयन्ति ॥ ११४ ॥

अन्यदप्याह ।

वैश्वं यत्नं त्वत्त्वं च त्वत्त्वं तिलानां
चापाभ्यां तिलुकं स्पादुङ्गुची ।

गोमूत्रेण सावित्रः चारं यथा

यद्वृक्षोऽतस्तस्मिन् भिद्यतेऽत्रमा ॥ ११५ ॥

नेम्यमिति । यत्नं त्वत्त्वं च गोमूत्रेण । तिलानां नाम यस्मिन्मन्त्रे
कोशाकारे तिला भवन्ति । चापामात्रेण तिलानां पत्राणि तिलुकाणां स्पादुङ्गुची ।
गुडुची अयुता । यामेकीकृतायां चारो मन्त्र गोमूत्रेण सावित्रः । यन्मि-
त्रितः । तेनाग्रा पाषाकस्तद्वितः प्राग्भिन्नम् । यद्वृक्षः यद्गारं प्रदिनेकं
कृत्वा भिद्यते ॥ ११५ ॥

अधुना वस्तुमानमाह ।

आ'र्कं पयो दुडुविषायामपीरमेतं

पारावताखुशकृता च युतः प्रलेपः ।

टङ्कस्य तैलमयितस्य ततोऽस्य चाम्रं

पत्रचाण्डितस्य न शिलायु मन्त्रेद्विज्ञातः ॥ ११६ ॥

टङ्कं यत्कम् । ययः श्लोकः खड्गलक्षणे व्याख्यातः ॥ ११६ ॥

अन्यदप्याह ।

क्षारं कदल्या मयितेन युक्ती

दिनोचिते पन्थितवापसं यत् ।

सम्यक् शितं चास्मिन् नैति भङ्गं

न चान्यलोहेष्वपि तस्य कौरवम् ॥ ११७ ॥

यथोऽपि खड्गलक्षणे व्याख्यातः ॥ ११७ ॥

अथ वापीलक्षणाह ।

पाणी प्रागपरायताम्बु बुधिरं यत्ते न याम्यीतरा

कङ्गोलैरवदारमेति भवता कः प्रायशः प्रेरितः ।

१ द्रव्यकोऽस्य अन्यस्य ११५ पृष्ठे २५ श्लोकः ।

२ द्रव्यकोऽस्य अन्यस्य ११५-११६ पृष्ठयोः २६ श्लोकः ।

तां वेदिच्छति सारदाभिरपां सम्पातमावापेत्
पाषाणादिभिरप वा प्रतिचयं युक्तं द्विपात्रैर्दिभिः ॥ ११८ ॥

पाली वापी प्राग्वरायता या पूर्वपरिचमयोर्दिशोरायता द्वौघां वा
सुचिरं बहुकालं जम्बु कलं धत्ते धारयति । जम्बुमेतत् वा पाली दक्षिणे-
तरयोर्दिशोरायता वा सुचिरं निरमम्बु न धत्ते यातः वा प्रवृत्ता वायुना
प्रापयो वाहुल्येन प्रेरितेः कल्लोलेर्बलसङ्घोषेरेषदात्तं विताड्येयायाति ।
तां जम्बुमेतारायतां पालीं यदीच्छति कर्ता कर्तुं तदायां सम्पातं सारदा-
भिराधारयेत् । पाल्यां जलेन सह यत्र सम्पर्केस्ताव भित्तिं सारङ्कुडेर्दोषभिः
काष्ठैरावरणं कुर्यात् । पाषाणादिभिरप । पाषाणैरप्यभिर्वा अपां सम्पातमावा-
प्येत् । आदियहणात् पक्षेष्टकादिभिः स्थूलेः शर्करैश्च तत्र च प्रतिचयं चयं
चयं प्रति द्विपेर्गेजरेष्वेस्तुगेरादियहणादुष्टमहिषजलीवर्देः युगलं मर्दितं काये
येन सुदृढं भवति ॥ ११८ ॥

कौदृशं वाप्यास्तीरं कारयेदित्याह ।

ककुभवटाग्रप्रसक्तदम्बैः सनिचुलजम्बुवेतसनीपैः ।
कुरबकतालाशोकमधूकैर्बकुलविमिश्रीरचावृततीराम् ॥ ११९ ॥

ककुभादयः सर्व एव वृक्षविशेषाः । ककुमः । वटः । आयः । प्रसक्तः ।
कदम्बः । एतेः किंभूतेः सनिचुलजम्बुवेतसनीपैः । निचुलेन । जम्बु ।
वेतसेन । नीपेन । यभिः सहितेः संयुक्तेः । तथा कुरबकः । तालः ।
अशोकः । मधूकः । एतेरपि किंभूतेः । बकुलविमिश्रीर्बकुलसंयुक्तेः । एतेरा-
वृता व्याप्रस्तीरस्तटो यस्याः पाल्यास्तां तथाभूतां कारयेदिति ॥ ११९ ॥

अथ नैर्वाहिकद्वारलक्षणमाह ।

द्वारं च नैर्वाहिकमेकदेशे
कार्यं शिलासञ्चितचारिमार्गम् ।
कोशस्थितं निर्विवरं कपाटं
कृत्वा ततः पांशुभिरावपेत् तम् ॥ १२० ॥

एकदेशे एकस्मिन् स्थाने जलस्य नैर्वाहिकं द्वारं निर्गमनद्वारं कार्यम् ।
कौदृशं शिलासञ्चितचारिमार्गम् । शिलाभिः सञ्चितं पाषाणैश्चितं चारिमार्गं

कृत्या वदयास्य बलिं वटवेतसकीलकं शिरास्थाने ।
कुसुमैर्गन्धैर्भूषैः सम्पूज्य निधाययेत् प्रथमम् ॥ १२४ ॥

अधुना प्रतिष्ठाविधानमाह ।
कृत्या वदयास्य बलिं वटवेतसकीलकं शिरास्थाने ।
कुसुमैर्गन्धैर्भूषैः सम्पूज्य निधाययेत् प्रथमम् ॥ १२४ ॥
वटवेतसकीलकं वटवेतसकीलकं वटकी-
लकं वेतसकीलकं च कुसुमेः पुष्पैर्गन्धैर्गन्धद्रव्यैर्भूषैर्गुण्यभूतिभिः सम्पूज्या-
भ्यर्च्य प्रथममादौ शिरास्थाने शिराप्रदेशे विनिधाययेद्विचनेत् स्थिरं स्थाप-
येदिति ॥ १२४ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संक्षिप्तविष्णुसंहितायां
नाम चिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अथ वृक्षायुर्वेदाध्यायो व्याख्यायते ।

तथादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

प्रान्तच्छायाविनिर्मुक्ता न मनोज्ञा जलाशयाः ।
यस्मादतो जलप्रान्तैर्व्यारामान् विनिवेशयेत् ॥ १ ॥

यस्माज्जलाशया वृक्षाधारा बापीकूपतडागाः । प्रान्तच्छायाविनि-
र्मुक्ताः पर्यन्तच्छायाविरहिता मनोज्ञाश्चिन्ताद्वादका न भवन्ति । अतस्त-
स्माज्जलप्रान्तैर्बृक्षपर्यन्तैर्व्यारामान् विनिवेशयेत् कारयेत् । चार-
मन्तैस्त्रिभ्यारामैः घृक्षवाटिकेत्यर्थः ॥ १ ॥

अथ तत्र भूलक्षणमाह ।

मृद्वी भूः सर्ववृक्षाणां हिता तस्यां तिलान् वपेत् ।
पुष्पितांस्तांश्च मृद्वीयात् कर्मैतत् प्रथमं मुषः ॥ २ ॥

सर्ववृक्षाणां मृद्वी मधुरा कामला । भूः अग्निः । हिता हितवद्वा-
शोपनेतिर्थः । तस्यां भूमौ प्रथमं तिलान् वपेत् उच्यते । तान्तिलान्
पुष्पितांश्च वृक्षातकुसुमान् मृद्वीयादुपमर्दयेत् । प्रतप्तुवो भूमेः प्रथममादौ
कर्म कारयेत् ॥ २ ॥

तथा च काश्यपः ।

द्राक्षातिमुत्तको जम्बूबीजपूरकदादिभिः ।

कदलीजकुलाशोकाः काशरौप्याश्च वापयेत् ॥

अन्येऽपि शाखिनो ये च गुप्तिताः फलितास्तथा ।

गोमयेन प्रलिप्ताश्च रोपणीया विवृदये ॥

अथ वृक्षाणां कालनियमाद्यैमाह ।

अजातशाखान् शिशिरे जात'शाखान् द्विभागमे ।

वर्षागमे' च सुस्कन्धान् यथादिकस्थान् प्ररोपयेत् ॥ ६ ॥

अजातशाखान्जातलताकुलान् वृक्षान् शिशिरे माघे फाल्गुने च रो-
पयेत् । जातशाखान् द्विभागमे हेमन्ते मार्गशीर्षे शिवे च रोपयेत् । सुस्क-
न्धान् महाशाखायुक्तान् वर्षागमे प्रावृद्धाले यावद्ये माद्रपदे च रोपयेत् । केचित्
“जातशाखान् घनागमे वर्षागमे च सुस्कन्धान्” इति पठन्ति । घनागमे
वर्षाप्रारम्भे । वर्षागमे वर्षोमध्यभागे इति । तान्श्च यथादिकस्थान् । पूर्वम-
न्यस्थानतस्तस्य तरोर्या पूर्वा दिगाशा सान्यत्र रोपितस्य पूर्वैव कार्या । एवं
सर्वेषां दिशामानुलोम्यं वाच्यम् ॥ ६ ॥

तथा च काश्यपः ।

अजातशाखा ये वृक्षाः शिशिरे तान्श्च रोपयेत् ।

जातशाखाश्च हेमन्ते रोपणीया विधानतः ॥

सुस्कन्धाः शाखिनो ये तान् प्रावृद्धाले तु रोपयेत्-इति ।

अन्यदप्याह ।

घृताशीरतिलक्षौद्रविडङ्गक्षीरगोमयैः ।

आमूलस्कन्धलिप्तानां सङ्क्रामणविरोपणम् ॥ ७ ॥

घृतमाज्यम् । उशीरं प्रविद्धम् । तिलाः । क्षौद्रं माषिकम् । विडङ्गः ।
क्षीरं गोक्षीरम् । गोमयं गोशकृत् । एतेर्घृतादिभिरामूलस्कन्धलिप्तानां मूलात्
प्रभृति शाखान्तं यावत् लिप्तानां वृक्षाणां सङ्क्रामणविरोपणम् । सङ्क्रामणं
देवान्तरनयनम् । अन्यदेशे नीत्वा रोपयेदित्यर्थः ।

१ जातशाखान् घनागमे-इति पाठान्तरम् ।

२ वर्षागमे च सुस्कन्धान्-इति पाठान्तरम् ।

तथा च ।

घृतं क्षीरं तक्रं सौदमुक्षीरतिलगोमयेः ।

विडङ्गलेपं मूत्रात् सङ्गमबधिरोगहृत् ॥

सङ्गमे रोपयं शुभमित्यर्थः ॥ ७ ॥

अथ रोपयविधानमाह ।

शुचिर्भूत्वा तरोः पूजां कृत्वा ज्ञानानुलेपनैः ।

रोपयेन्नोपितश्चैव पलैस्तेरेव जायते ॥ ८ ॥

शुचिः ससाधितः भूत्वा तरोर्वृक्षस्य ज्ञानानुलेपनैः । ज्ञानेनानुलेप-
नेन पूजामर्चां कृत्वा विधाय रोपयेत् । प्रवसनेन प्रकारेण रोपितश्च तेरेव
पक्षेर्गर्भेभ्यो रोपितस्तेः बह्व जायते न शुष्यति ॥ ८ ॥

अथुना रोपितानां सेकविधानमाह ।

सायं प्रातश्च चर्मर्त्सा शीतकाले दिनान्तरे ।

वर्षासु च भुवः शोचि सेक्तव्या रोपिता दुमाः ॥ ९ ॥

रोपिता दुमा वृक्षा चर्मर्त्सा यौष्मे सायं प्रातश्च सेक्तव्याः । सायमप-
राह्णे प्रातः पूर्वाह्णे । शीतकाले हेमन्ते शिशिरे च दिनान्तरे च । दिनं दिनम-
न्तरे मध्ये कृत्वा सेक्तव्याः । वर्षासु च वर्षाचमये । भुवः शोचि । यदा यदा
भूः शुष्यति तदा तदा च सेक्तव्याः ॥ ९ ॥

अथानूपपञ्चान् वृक्षानाह ।

जम्बूवेतसवानीरकदम्बीदुम्बरार्जुमाः ।

बीजपूरकमृद्वीकालकुचारश्च सदाहिमाः ॥ १० ॥

वज्रलो नक्तमालश्च तिलकः पनसस्तथा ।

तिमिरोऽम्रातकश्चित्ति केडशा नूपजाः स्मृताः ॥ ११ ॥

जम्बूः । वेतसः । वानीरः । कदम्बः । दुम्बरः । अर्जुनः । बीजपूरको
मातुलङ्गः । मृद्वीका द्राक्षा । लकुचः । एते सदाहिमाः । दाहिमेन सहिताः ॥ १० ॥
वज्रलः । नक्तमालश्च । तिलकः । पनसः । तथा तेनेव प्रकारेण ।
तिमिरः । अम्रातकः । चमृद्वे । इत्येवंप्रकाराः केडश वृक्षा
अनूपजाः । अनूपे बह्वृक्षे जायन्ते ॥ ११ ॥

अथ वृक्षाणां रोपितानां किंमात्रमन्तरं कार्यमित्येतत्प्रतिपादना-
याह ।

सप्तमं विंशतिर्हस्ता मध्यमं षोडशान्तरम् ।

स्थानात् स्थानान्तरं कार्यं वृक्षाणां द्वादशाक्षरम् ॥ १२ ॥

वृक्षाणां स्थानात् स्थानात् प्रदेशात् प्रदेशादन्तरं विंशतिर्हस्ता वृक्षस्य
समन्तात्स्तदुत्तमं प्रमाणम् । यच्चानन्तरं षोडशहस्तान्तरं तन्मध्यमम् । यदन्-
न्तरं द्वादशहस्तान्तरं तदुत्तरं निकृष्टमित्यर्थः । शतदुत्तं धेयति । यथेको वृक्षो
रोपितस्तस्माद्विंशतिकेऽन्तरे षोडशके वा अन्यद्वोपणीयमिति ॥ १२ ॥

तथा च काश्यपः ।

अन्तरं विंशतिर्हस्ता वृक्षाणामुत्तमं स्मृतम् ।

मध्यमं षोडश स्यमध्यमं द्वादश स्मृतम् ॥

किमिति तेषां मध्येऽन्तरं क्रियत इति तदर्थमाह ।

अभ्यासजातास्तरवः संस्पृशन्तः परस्परम् ।

मिश्रैर्मूलैश्च न फलं सम्यग्यच्छन्ति पीडिताः ॥ १३ ॥

ये तरवो वृक्षा अभ्यासजातः सन्निकर्षसम्भूताः परस्परमन्वोन्यं
संस्पृशन्तः । मिश्रेश्च परस्परं संलग्नेर्मूलैः पीडिता भवन्ति । अतस्ते सम्यक्
फलं न यच्छन्ति न ददति ॥ १३ ॥

अथ तेषां रोपनान्माह ।

शीतवाततप्तपै रेतो जायते प्रायःकुल्लता ।

अवृद्धिश्च अवलानाम् शास्त्रयोग्यो रससुतिः ॥ १४ ॥

शीतेन शानेनमतेन च रेतोऽस्तेषां जायते कुल्लता । तस्यां प्रायःकुप-
पन्ता पर्यानां प्रायःकुल्लताम् । अवलानामवृद्धिरसमुद्भिः । शास्त्रानां योगो
जीरसता । रसस्य च सुतिः जायः । एतेऽप्युक्तं । अरेतो ज्ञेयः ॥ १४ ॥

अथेतेषां चिकित्सितमाह ।

चिकित्सितमथेतिषां शस्त्रेणादौ विशोधनम् ।

विहङ्गघृतपङ्कजसाम् वैषयेत् क्षीरकरिणा ॥ १५ ॥

अथानन्तरमेतस्य पुष्पाणां विहितानि कर्तव्यानि । अथैव प्रथमं शस्त्रेण
प्रणादिविशोधनं कार्यम् । यद्विषये निजमन्त्र्यं तन्मन्त्र्येण विहितम् ।
विडङ्गः । घृतमाज्यम् । घृतं कर्दमः । क्षीरेणोक्तैः अतस्तान्मन्त्रं लिप्ताम्
कुर्यात् । ततः क्षीरवारिका क्षीरसंयुक्तेन जलेन वेचयेत् । एवं कृते नीहणा
भवन्ति ॥ १५ ॥

तथा च काव्यः ।

शाखाविठपपत्रैश्च छाद्यया विहिताश्च ये ।

येऽपि पर्यफलेहीना रुखाः श्वेत्तश्च रावदुरेः ॥

शीतोष्णवर्षावाताद्यैर्मलेष्वाभिहितैरपि ।

शाखिनां तु भवेद्भोगो द्विषानां लेखनेन च ॥

चित्सितेषु कर्तव्या ये च मूयः पुनर्नवाः ।

शोधयेत् प्रथमं शस्त्रेः प्रलेपं दापयेत्ततः ॥

कर्दमेन विडङ्गैश्च घृतमिमेश्च लेपयेत् ।

क्षीरतोयेन सेकः स्याद्बोद्धव्यं सर्वशाखिनाम् ॥

अथ फलनाशचिकित्सितमाह ।

फलनाशं कुलत्थैश्च नाथैर्मुद्गैस्तिलेयैः ।

शृतशीतपयःसेकः फलपुष्पसमृद्धये ॥ १६ ॥

पुष्पाणां यदा फलनाशो भवति तदा कुलत्थैर्मोघैर्मुद्गैस्तिलेयैः ।

यतेः सह शृतशीतपयः शृतं कथितं तदेव पर्याच्योतं पयः क्षीरं कृत्वा
तेन पयसा फलानां पुष्पाणां चातिवृद्धये सेकः कार्यः इति ॥ १६ ॥

अथ वृद्धयर्थप्रयोगमाह ।

अविकाञ्चकृत्स्नस्यैव द्वे तिखाडकम् ।

सक्तुमस्थो जलद्वीक्षीरं विमानं मुलया सह ॥ १७ ॥

सप्तरात्रोपि लेपितैः शैकः कार्यो वनस्पतेः ।

वहमीगुहमलसामां च फलपुष्पाद्यैर्वर्धदा ॥ १८ ॥

अविका प्रविद्धा मेवजातिः । अजस्रतः ॥ अविकाजयोः यकृत् पुरी-
षः । तद्वर्धये द्वे शैके । अविकाजकृत्स्नस्यैव तद्वर्धये द्वे तिखाडकम् ।

चाठकस्तुःषष्टिपलानि । तिलानामाठकं दद्यात् सक्तानां प्रत्यमेव च ।
 लानि । जलस्य द्रोणः । द्रोणः पलशतद्वयं षट्पञ्चाशद्विंशति । यत्तुल्यं
 गोमांसतुलया सङ्ग । तुल्यं पलशतम् ।

उक्तं च ।

नियवं कृष्णलं विन्द्यान्माषलः पञ्चकृष्णलः ।
 ते स्युर्द्वेदश लक्षाण्यं सुवर्णमथ वोढव्यं ।
 पञ्चलवोश्चतुर्भिस्तु सुवर्णेनैक उच्यते ।
 चतुष्पलाऽथ कुडवः प्रस्यः स्यात् तप्ततृणम् ।
 चाठकस्तु चतुष्पलस्यो द्रोणस्तु चतुराठकः ।
 मानिका तु चतुर्द्रोणा खारी स्यात् तप्ततृणम् ।
 तुला पलशतं त्रयं भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः ।
 शुष्कद्रव्येषु सङ्ख्येयं चादेषु द्विगुणा भवेत् ।

यवं तन्मध्ये गोमांसस्य गोपिशितस्य तुला देया । पलशत-
 मित्यर्थः ॥ १० ॥

इतेः सर्वैरेकीकृतेः सप्राह्मभितेः सप्राह्मभितेः । वनस्पतेर्वृक्षस्य
 वल्लीनां लतानां च फलानां चातिवृद्धयै सर्वदा सर्वकालं सेकः कार्यः ।
 यत्तत् प्रमाणमेकस्य वृक्षस्यानेनानुसारेण वृक्षस्य कार्यम् ॥ १८ ॥

तथा च काश्यपः ।

अजाविकानां द्वौ प्रस्थौ शकृमुष्ये च कारयेत् ।
 तिलानामाठकं दद्यात् सक्तानां प्रत्यमेव च ।
 गोमांसशतमेकं स्याद्द्वे सार्धे बलिलस्य च ।
 सप्राह्मभितेरेतैः सेकं दद्याद्वनस्पतेः ।
 च भवेत् फलपुष्पेषु पत्रेष्वङ्कुरितैर्वृतः ।

अथुना बीजानां वापनविधानमाह ।

वासराणि दश दुग्धभावितं
 बीजमाज्ययुतहस्तयोजितम् ।
 गोमयेन ब्रह्मशो मिकृष्टितं
 क्रीडमार्गपिशितैश्च धूपितम् ॥ १९ ॥

मांसयुक्तरससासमन्वितं रसचितं च परिकर्मितामनौ ।

क्षीरसंयुतजलावसेचितं जायते कुसुमयुक्तमिव तत् ॥ १० ॥

यस्य कस्यचिद्वृक्षस्य बीजं दश वासराणि दश दिनानि दुग्धभाषितं
दुग्धेन चित्तं कार्यम् । कीदृशम् । आल्ययुतहस्तयोचितम् । आल्ययुतेन घृते-
नाभ्यस्तेन हस्तेन करेण योजितं क्षीरमध्ये सिप्रम् । पुनर्गुडीत्या घृतभ्यस्तेन
करेणैकीभूतं पृथक्कार्यम् । एवं प्रत्यहं कर्म कार्यम् । यावद्दश दिनानि । ततो
गोमयेन गोणकृता बहुशो बहून् वारान् चिह्नितं मर्दितम् । क्रोडः सूकरः ।
मृगो हरिणः । क्रोडस्येदं क्रोडम् । मृगस्येदं मार्गम् । क्रोडमार्गपिणितैर्मंसे-
धूपितम् । भावडान्तरस्य धूपयेत् ॥ ११ ॥

ततो मासेनामिश्रेण सूकरवसया वराहमन्त्रया समन्वितं संयुतं
परिकर्मितायामवनौ भूमे रोपितम् । परिकर्मिता तिलव्यनेन । ततः क्षीर-
संयुतेन जलेनोदकेनावसेचितं सुतुप्तं तद्वीजम् । एवं कृते कुसुमयुक्तं
पुष्पसंयुतमेव जायत उत्पद्यते ॥ १० ॥

अधुना तिलिङ्गीविधानमाह ।

तिलिङ्गीत्यपि करोति वल्लरीं ब्रीहिमावतिलचूर्णैश्चक्षुभिः ।

पूतिमांससहितैश्च सेचिता धूपिता च सततं हरिद्रया ॥ ११ ॥

अपिशष्टः सम्भावनायाम् । तिलिङ्गीत्यपि वल्लरीं करोति अमि-
नवाङ्कुरा सम्पद्यते यतः सा अतिकठिना । केः । ब्रीहिमावतिलचूर्णैश्चक्षुभिः ।
ब्रीहिचूर्णैः शालिचूर्णैः । माषचूर्णैः । तिलचूर्णैः । चक्षुभिश्च । कीदृशेः ।
पूतिमांससहितैः । क्लृप्तमांसयुतैः । यतश्च सेचिता चित्ता सततं सर्वकालं हरि-
द्रया च धूपिता । सततुक्तं भवति । तिलिङ्गीबीजं ब्रीहिचूर्णमाषचूर्णैश्चक्षु-
भिरेकीकृतेः पूतिमांससहितैः चित्तं कृत्वा हरिद्रया धूपयेत् ।
वल्लरीं करोति । अपिशष्टादन्यबीजस्य वल्लरीकरणे कः सन्देहः ॥ ११ ॥

अधुना कपित्थबीजरोपणमाह ।

कपित्थवल्लरीकरणाय मूला-

न्यास्कोतधानीभववासिकानाम् ।

कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य
 कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य
 कीदृशं भूते आप्यमस्य सुमीरे
 तासां कर्म कर्मण्युपेक्ष्य
 दिने दिने शीतमितमर्कपादै-
 र्मासं विधिसुखेच ततोऽपिदिशम् ॥ २३ ॥
 इत्यापतं तद्विदुर्वा कभीर्
 स्वात्वायटं प्रोक्तजलावपूर्वम् ।
 शुष्कं प्रदग्धं सधुसर्पिक तत्
 प्रलीयवेद्वस्मसमन्वितम् ॥ २४ ॥
 पूर्णीकृतैर्मापतिलैर्यदैश्च
 प्रपूरयेन्मृत्तिकायां सरसीः ।
 मत्स्यामिषाम्भस्वहितं च हृष्या-
 द्यावद्घमत्वं समुपागतं तत् ॥ २५ ॥
 उग्रं च कीर्जं चतुस्तुलाय
 मत्स्यामसा मांजरीन्य चित्तम् ।
 क्लीं भयत्याशु शुभप्रसादा
 विस्मायनी मयङ्गमयावृत्तेति ॥ २६ ॥

कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य ।
 कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य ।
 कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य ।
 कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य ।
 कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य ।
 कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य ।
 कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य ।
 कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य । कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य ।

१ तासां कर्म कर्मण्युपेक्ष्य ।
 २ कर्मिणोऽपि कर्मण्युपेक्ष्य ।

इत्यायतमिति । अथैवं तस्मै इत्यायतये इत्यायतमिति । अतः
ततः समं वृत्तम् । मधुसूक्तं अथैवं इत्यायतये मधुसूक्तं अतः
तत्तु इत्यायतमिति । अतः अथैवं इत्यायतये मधुसूक्तं अतः
ततस्तं शोषयेत् । ततः शुष्कमितिना प्रक्षेपेत् । शुष्कं अथैवं च मधुसू-
क्तिना मधुना माषिकेय सविषा सुतेन च मधुसूक्तिनेन मधुना सुतेन
प्रक्षेपयेत् लिप्पेत् ॥ २४ ॥

पूर्णांकुतेरिति । ततो मासेतिषेयबोद्धव्यंकुतेः समुत्थितेः प्रपूरयेत्
तदवष्टं मृत्तिकाया पूरयित्वा ततोऽन्तरस्थोः । चतसरे मध्ये स्थिता ये तैर्मृ-
त्तिकयान्तरस्थेः । अयमर्थः । मुदाकुलवतुष्कमात्रं पूरयित्वा ततो मृणादिभिः
पूरयेत् । पुनरपि तावन्मात्रं मृत्तिकाया पूरयित्वा पुनरपि मृणादिभिः
पूरयेत् । ततस्तं मत्स्यामिशाम्भः सहितं च हन्यात् । मत्स्यामिवेक मत्स्या-
मांसेन युक्तं यदम्भे । जलं तेन सहितं तदवष्टं हन्यात् पुनः पुनः बोधयेत् ।
यावत् तदवष्टं घनत्वं काठिन्यं समुपागतं प्रापम् ॥ २५ ॥

उपमिति । ततस्तत्र चतुरङ्गलाभश्चतुर्धोमङ्गलानामथस्तदृष्यवीज-
मुग्रं चापितं मत्स्याम्भवा मत्स्ययुतेन जलेन मांघ्रयुतेरैवेत्येवमद्वेः सिद्धं
वेदितमायुः क्षिप्रमेव शुभप्रवाला शोभनपञ्चवा । वज्रो भवति वयमव्यते । कीदृशी ।
क्षिप्मापनी क्षिप्तयजननी । मण्डपमाधारमादुष्यति चान्द्रमादयति ॥ २६ ॥

अथान्येषां रोपणमाह

शतशोऽङ्गोलसम्भूतफलकयुक्त भाषितम् ।

सप्तमोऽक्षरं वा द्वितीयं ह्रस्वमात्रकफलोमं वा ॥ ५० ॥

यापितं कारकोष्णिग्रामुद्रि तरङ्गवद्व्ययम् ।

प्रलभारान्विता शाखा भवतीति विवक्षितम् ॥ ३५ ॥

अथ श्लेष्मातकरोपणमाह ।

श्लेष्मातकस्य बीजानि निष्कलीकृत्य भावयेत् प्राञ्चः ।
अक्षौलविज्जलाद्विश्रद्धायायां सप्त'कृत्वम् ॥ २६ ॥
माहिषगोमयघृष्टान्यस्य करीषे च तानि निक्षिप्य ।
करकाजलमृदूनि न्युग्रान्यद्वा फलकराणि ॥ २७ ॥

प्राञ्चो मेधावी श्लेष्मातकस्य घृष्टस्य बीजानि निष्कलीकृत्य कृचिम-
तुषमपास्य ततोऽङ्गोलफलानां या विज्जलाः पिच्छिला आपस्तामिरङ्गोलविज्ज-
लाद्विश्रद्धायायां भावयेत् । एवमनेन प्रकारेण सप्तकृत्वः सप्तवारं भावयेत् ।
अङ्गोलविज्जलाद्विर्भावयित्वा द्वायायां घोषयेत् पुनर्भावयित्वा घोषयेत् सप्त-
वारं यावत् ॥ २६ ॥

ततस्तानि बीजानि माहिषगोमयेन महिषघृता घृष्टानि शक्तानि कृत्वा
ततोऽस्य महिषस्य करीषे गोमयराशौ तानि बीजानि निक्षिप्य संस्थापयेत्
तत्र च तावत् स्याप्यानि भाण्डान्तर्गतानि यावत् करकाजलेन युक्ता मृद्ववति
करकाजलेनाशनिपातपानीयेन या युक्ता मृत् तया युक्ते स्थाने न्युग्रानि घावि-
तानि अद्वा दिवसेन फलकराणि भवन्ति । एकेनेवाद्वा फलन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ घृष्टाणां रोपणनियमाह ।
ध्रुवमृदुमूलविशाखा गुहभं श्रवणस्तथाश्रिनी हस्तः ।
उक्ता'नि दिक्पटुग्निः पादपसंरोपणे भागि ॥ २८ ॥

अथ श्लेष्मातकरोपणमाह ।
श्लेष्मातकस्य बीजानि निष्कलीकृत्य भावयेत् प्राञ्चः ।
अक्षौलविज्जलाद्विश्रद्धायायां सप्त'कृत्वम् ॥ २६ ॥
माहिषगोमयघृष्टान्यस्य करीषे च तानि निक्षिप्य ।
करकाजलमृदूनि न्युग्रान्यद्वा फलकराणि ॥ २७ ॥

अथ घृष्टाणां रोपणनियमाह ।
ध्रुवमृदुमूलविशाखा गुहभं श्रवणस्तथाश्रिनी हस्तः ।
उक्ता'नि दिक्पटुग्निः पादपसंरोपणे भागि ॥ २८ ॥

उक्ता'नि - उक्तस्य स्थाने उपासीत्यर्थः इति प्रयोगः कार्यः । २. उक्ता'नि - इति उपासीत्यर्थः ।

अमरा राक्षसाः सन्तः सुखाय । अनुराधाविषममृगिरेरेव
 इवेति मुदुनि । मूलम् । सिंहाया । तिष्यः । मयसः । अश्विनी । हस्तः ।
 यतानि नक्षत्राणि पादपानां वृक्षाणां चरापके चपनक्षत्रे दिव्यदृष्टिर्दिष्टा
 भूत्मार्येदर्थिनी दृष्टीर्षं ते दिव्यपुत्रो मुनयो नमोदयस्नेहकानि कथितानि ।
 केचिच्छस्तानि प्रशंसितानीति वदन्तीति ॥ ११ ॥

इति श्रीमट्टोत्पलविरचितानां वृक्षलक्षणवृत्तौ वृक्षामुर्वेदा नाम
 चतुर्थः प्रश्नोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ प्रासादलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव प्रयोजनप्रदयोग्यमाह ।

कृत्वा प्रभूतं सलिलमारामान् विनिवेश्य च ।

देवतायतनं कुर्याद्यशोधर्मभिवृद्धये ॥ १ ॥

प्रभूतं पर्याप्तं सलिलं जलं कृत्वा तत्र चारामान् वृक्षगडिका विनि-
 वेश्य वेशयित्वा यशोधर्मभिवृद्धये यशसः कीर्तधर्मस्य च भिवृद्धये देवता-
 यतनं देवतागृहं कुर्याद्विदध्यात् ॥ १ ॥

अथैव प्रशंसनार्थमाह ।

इष्टापूर्त्तेन लभ्यन्ते ये लोकास्तान् सुसूषता ।

देवानामालयः कार्यो द्रव्यमप्यत्र दृश्यते ॥ २ ॥

इष्टं यज्ञादिकम् । पूर्त्ते वायीकूपतडागादिकम् ।

तथा चोक्तम् ।

इष्टं यज्ञेषु यद्दानं ततोऽन्यत् पूर्त्तमिष्यते ।

इष्टाभिः पशुबन्धेस्व, चातुर्मास्येर्धेदेद्विषः ।

अग्निष्टोमादिभिर्धेयैः यजेत च इष्टवान् ।

वायीकूपतडागादिदेवतायतनानि च ॥

अन्नप्रदानमाचार्यैः पूर्त्तं इत्यभिधीयते ।

इष्टापूर्त्तेन ये लोकाः सुखस्यानानि लभ्यन्ते प्राप्नन्ते तान् सुसूषता
 भवितुमिच्छता प्राप्नुमिच्छतेत्यर्थः । देवानां पुराणालयः कार्यः । गृहं

देवतां कर्तव्यमित्यर्थः । अतोऽत्र देवतायां कर्तव्यं कर्तव्यं ।
अतः फलं तदत्र दृश्यते प्राप्यत इत्यर्थः । २ ।
तथा च काव्यः ।

बहुपूर्वादिभिर्भेदोपपत्तुं कुर्वन्ति ।
आग्निष्टोमादिपञ्चमिष्टुं यत्नं प्रयोजितम् ।
आवीक्ष्यपतङ्गादिदेवतायतनानि च ।
स्वर्गस्थितिं सदा कुर्यात् तद्वत् पूर्वोद्भूतम् ।
देवानामालयः कार्यो द्वयमप्यत्र लभ्यते ।

कीदृशेषु स्थानेषु सुरा रज्यन्त इत्याह ।
सलिलोद्यानयुक्तेषु कृतेष्वकृतकेषु च ।
स्थानेष्वेतेषु सान्निध्यमुपगच्छन्ति देवताः ॥ ३ ॥
सलिलयुक्तेषु जलसंयुक्तेषु । उद्यानयुक्तेषु पवनसंयुक्तेषु च स्थानेषु ।
कृतेषु निष्पादितेषु । अकृतकेषु स्वयं निष्पन्नेषु । एतेषु स्थानेषु देवताः
सान्निध्यं सन्निहितत्वमुपगच्छन्ति यान्ति ॥ ३ ॥
अन्येषु कीदृशेष्वित्याह ।

सरःसु नलिनीकृत्वनिरस्तरविरश्मिषु ।
हंसांसाक्षिप्रकङ्कारक्षीक्षीक्षिसलवारिषु ॥ ४ ॥
हंसकारयक्षवक्रौक्षुषक्षवाकविराविषु ।
पर्यन्तनिषुलङ्कायाविसान्तकलवारिषु ॥ ५ ॥
एवंविधेषु सरःसु नित्यं सर्वकालं देवता देवविशेषा रमन्ते कीदृशे ।
कीदृशेषु । नलिनीकृत्वनिरस्तरविरश्मिषु । नलिनी पद्मिनी सैव कृत्वं तेन नलि-
नीकृत्वेण पद्मिन्यातप्येष निरस्ता निराकृता रविरश्मयः सूर्यकिरणा येषु ।
हंसाः पक्षिविशेषास्तेषामंसाः स्कन्धास्तेभ्य आक्षिप्त्वा दूरे प्रेरितास्ते कङ्का-
राः पुष्पविशेषाः चितोत्पलास्तेषामाक्षेपणाय या क्षीक्षी मार्गस्तत्र यद्विमलं
निर्मलं वारि जलं येषु ॥ ४ ॥

हंसाः । कारयक्षाः । क्रौञ्चाः । चक्रवाकाः । इते सर्वे एव पक्षि-
विशेषाः । अत्र निराकृतः सूर्यो येषु सरःसु । तत्र पर्यन्तेषूपान्तेषु ये निषुल-

पुष्पविशेषास्तैः कलहं वास्तु यन्तु विमान्त कलहं वास्तु यन्तु
येषु वरं तु तेषु निम्नं देवता रमन्ते ॥ ४ ॥

अन्यत्कीदृशेषु स्थानेषु ।

क्रौञ्चपाक्षीकलायाश्च कलहं वास्तु यन्तु ।

नद्यास्तीर्थांशुषु यत्र शफरीकृतमैखलाः ॥ ६ ॥

फुल्लतीरदुर्गमैर्नद्याः सङ्गमशीखिमयङ्गलाः ।

पुलिनाभ्युन्नतोरस्या ईशवासाश्च निजगाः ॥ ७ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने एवंविधा नद्याः शरितस्तत्र निम्नं देवता रमन्ते
कीदृशः । क्रौञ्चाः पक्षिविशेषास्त एव कलहं वास्तु काञ्चीकलाया रमन्ति स्तारो
यासां । कलहं वा राजहं वास्तु यः कलः मधुरः स्वरः शब्दः संभाषणं
यासां । तोयं जलं तदेवांशुषु कलम्वरं यासां । शफरीः घूर्णनमस्यास्ता
एव कृता मैखला ग्रामिः । मैखला वस्त्रस्थोपरि बध्यते । जीर्णीति लोक-
प्रसिद्धा ॥ ६ ॥

तथा च ।

नौविरामस्थाने नायो जघनस्थस्य वायव्य-इति ।

फुल्लतीरिति । यत्र वेदस्थो निजगा नद्यास्तत्र निम्नं देवता रमन्ते ।
फुल्लाः पुष्पितास्तीरेषु प्रान्तेषु ये दुर्गा वृक्षास्त एवोर्नद्याः कार्यपुष्पाणि मुख-
माला वा यासां । पुलिनेषु तीरेषु ये अभ्युन्नता वृक्षाः प्रदेशास्त एवोरस्या
शरिणि भवाः स्तना यासां । ईसाः पक्षिविशेषास्त एव शुक्रत्वाद्वासे वसन्
यासां । तास्तथाभूताः । तासु देवता रमन्ते ॥ ७ ॥

अन्यत्कीदृशेषु स्थानेषु रमन्त इत्याह ।

वनोपान्तनदीशैलनिर्गरोपान्तभूमिषु ।

रमन्ते देवता निम्नं पुद्गेष्टान्नवात्सु च ॥ ८ ॥

वनोपान्तेषु वनोपकण्ठेषु । उपान्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । नदीषु
शरित्सु । शैलेषु पर्वतेषु । निर्गरोपान्तभूमिषु । निर्गरेषु प्रपातपानीयेन ये युक्ता
उपान्ता नदीप्रमृतीनां समीपस्थेषु भूमिषु । निम्नं वरन्ति वननीति निर्गरोः ।

सर्वकालं देवता रमन्ते श्रीरत्ने । पुरं चरन्ते । येषां च
येषूद्यानान्युपवनानि विद्यन्ते तेषु नित्यं रमन्ते इति ॥ ४ ॥
तथा च काश्यपः ।

हरितोऽम्बलतोयका वाप्यः पद्मभिः स्रजः ।
वनोपवनमालिन्यो नित्यमुत्फुल्लितदुमाः ।
हंसकारणवधार्कीर्षाः कोकिलारापनादिताः ।
षट्पदागीतमधुरा नृत्यद्विः शिबिमिर्युताः ।
तत्र देवा रतिं यान्ति सन्निध्यान्नित्यं स्थिताः ।

अधुना प्रतिष्ठाकरणे भूमिगुणानाह ।

भूमयो ब्राह्मणादीनां याः प्रोक्ता वास्तुकर्मणि ।
ता एव तेषां शस्यन्ते देवतायतनेष्वपि ॥ ६ ॥

ब्राह्मणादीनां ब्राह्मणवर्णियवैश्यशूद्राणां या भूमयो वास्तुकर्मणि

प्रोक्ताः कथिताः । तद्यथा ।

सिंहरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते भूमिः ।
गन्धर्व भवति यस्यां घृतहृदिराज्ञादयमव्यसमः ।
कुशयुक्ता शरवहुला दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही ।
अनुवर्णो वृद्धिकरी मथुरकषायान्नकटुका च ॥

इत्यादिना ज्ञेयाः । विप्रादीनां ता एव भूमयो देवताप्रासादेषु
शस्यन्ते शोभन्ते इति ॥ ६ ॥

अधुना देवतागृहे वास्तुपुरुषलक्षणं द्वारप्रविभागं चाह ।

चतुःषष्टिपदं कार्यं देवतायतनं सदा ।

द्वारं च मध्यमं तस्मिन् समदिकृष्यं प्रशस्यते ॥ १० ॥

सदा सर्वकालं देवतायतनं सुरगृहं चतुःषष्टिपदं कार्यम् । “अष्टा-
ष्टकपदमथर्वि”ति पूर्वमेव प्रदर्शितम् । तस्मिन् देवतायतने मध्यमं द्वारं मध्य-
वर्तिनं समदिकृष्यं समायां दिशि यथा तिष्ठति तथा प्रशस्यते इत्यते ॥ १० ॥

१ अष्टकपदमथर्वि इत्यस्य ५२ अध्याये २४-२५ श्लोकाः ।

२ अष्टकपदमथर्वि इत्यस्य ५२ अध्याये ५५ श्लोकः ।

प्रथम प्राचादानं विधानमाह ।

यो विस्तारी भवेद्यस्य द्विगुणा तत्समुन्नतिः ।
 उच्छ्रायाद्यस्तृतीयांशस्तेन तुल्या कटिः स्मृता ॥ ११ ॥
 विस्ताराधं भवेन्नर्भं भित्तयोऽन्याः समन्ततः ।
 गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमुच्छ्रितम् ॥ १२ ॥
 उच्छ्रायात् पादविस्तीर्णा शाखा तद्द्वदुदुम्बरः ।
 विस्तारपादप्रतिमं बाहुल्यं शाखयोः स्मृतम् ॥ १३ ॥
 त्रिपञ्चसप्तनवभिः शाखाभिस्तत् प्रशस्यते ।
 अधःशाखाचतुर्भागे प्रतीहारी निवेशयेत् ॥ १४ ॥
 शेषं मङ्गल्यविहरीः श्रीवृक्षैः स्वस्तिवैर्घटैः ।
 मिथुनैः पञ्चवल्लीभिः प्रमथैश्चोपशोभयेत् ॥ १५ ॥
 द्वारमानाष्टभागीना प्रतिमा स्थात् सपिण्डिका ।
 द्वौ भागी प्रतिमा तत्र तृतीयांशश्च पिविडका ॥ १६ ॥

यो विस्तार इति । तस्य देवगृहस्य यो विस्तारो विष्कम्भो भवेत्
 स्यात् तद्द्विगुणा विस्ताराद्द्विगुणा समुन्नतिरुच्छ्रायो भवति । यथा मेरुप्रा-
 सादस्य द्वाविंशद्विस्तारः । विस्ताराद्द्विगुणा समुन्नतिरष्टतुःषष्टिर्हस्ताः ।
 उच्छ्रायाद्यस्तृतीयांशस्तृतीयभागस्तेन च तुल्या तत्समा देवगृहस्य कटिः
 स्मृतोक्ता । यथा मेरोरष्टतुःषष्टिर्हस्ता उच्छ्रायः । तस्मात् त्रिभागं यकांश्च
 तिर्हस्ताः अष्टावज्जुलानि । अनेन प्रमाणेन कटिर्भवति । सोपानोपरि यत्
 देवगृहस्य प्रारम्भः सा कटिरुच्यते ॥ ११ ॥

विस्ताराधमिति । देवगृहस्य यो विस्तार उक्तस्तदधे गर्भो भवति
 यथा मेरोर्हस्तद्वाविंशद्विस्तारः । तदधे शोडश । अनेन प्रमाणेन मेरोर्गर्भः
 अन्याः समन्ततः सर्वेषु दिक्षु विदिक्षु भित्तयो भवन्ति । इत्येतां भ्रमणा
 सर्वेषु दिक्ष्वनावृतं स्थापयित्वा शेषं इत्येवमं भित्त्यवष्टुभ्यं कुर्यात् । गर्भे
 यः पादस्तुर्थांशस्तेन मानेन विस्तीर्णं द्वारं भवति । यथा मेरोर्गर्भः शोड

हस्ताः । तस्य चतुर्भागास्त्यारो हस्ताः । एवं द्वारस्य विस्तारः । विस्तारद्विगुणमुच्यते कार्यम् । एवमग्रे हस्ता मेरुद्वारविस्तारः कार्यः । १९ ।

उच्छ्रायादिति । द्वारस्य य उच्छ्रायस्तस्य यः शब्दस्तुभोगस्तेन मानेन विस्तीर्णो शाखा द्वारिका कार्यः । यथा मेरुद्वारस्योच्छ्रायोऽग्रे हस्ताः । अस्य चतुर्भागा द्वौ हस्ताः । एवं शाखाया विस्तारः । तद्वदुदुम्बरः । तद्वत् तेनेव प्रकारेणोदुम्बरः कार्यः । शाखयोर्वर्गि मेरु कार्यं श्रूयते यथायः स उदुम्बर इत्युच्यते । तद्वदुदुम्बराविति केचित् इत्यनि । विस्तारपादप्रतिममिति । शाखाया यो विस्तारस्तस्य यः शब्दस्तुभोगस्तत्प्रतिमं तत्तल्यं शाखयोर्बहुल्यं जनत्वं स्पष्टमुक्तम् । यथा मेरुद्वारशाखाविस्तारो द्वौ हस्ताः । विस्तारपादो द्वादशाङ्गुलानि । एतद्वत्जनत्वं । २० ।

शिपुस्यप्रनवभिरिति । तद्द्वारं शिपुमिः यस्मिन्नेवमिष्य शाखाभिर्द्वारिकाभिः प्रशस्यते इष्यते । शाखाविस्तारं शिपुमिरेदि न पूर्यते तदा यस्मिः पूरणीयस्ताभिरपि न पूर्यते तदा नवमिः पूरणीय इति । शाखयोर्ध्वस्तलस्य चतुर्भागास्तुयीयस्तस्मिन् प्रतीद्वारो नन्दिदस्तादिको निवेशयेत् कार्येत् । २१ ।

शेषमिति । शेषं भागस्यं मङ्गल्यविहगैर्मङ्गल्यवद्विः पश्चिमिः हंसकारणवचकवाकपीयकप्रभृतिभिः । श्रीवृक्षैः । स्वस्तिकश्चिपुविशेषः । स्वस्तिकस्य वास्तुनरस्य सदृशेष्टेः बलवैः । मित्रैर्गुह्यैः । वज्रवृक्षीभिः । पञ्चस्तमिभिः । प्रमथेगणैश्चोपशोभयेत् योमास्तुपादयेत् । २२ ।

द्वारमानाष्ट्रभागेनेति । द्वारस्य यन्मानं प्रमाणमुच्छ्रायस्तस्य योऽष्ट्रभागेऽष्ट्रांशकेन द्वारप्रमाणानुना प्रतिमार्चो शिपिविहगा पीठसञ्ज्ञिता कार्यः । तत्र च द्वौ भागौ प्रतिमा कार्यौ तृतीयांशस्तृतीयो भागः शिपिविहगा पीठिका कार्येति । यथा मेरुद्वारादस्य द्वारोच्छ्रायोऽग्रे हस्ताः । अस्यष्ट्रभागे पठो हस्ताः । जनेनेन द्वारमानं सप्त हस्ताः । एतत् शिपिविहगं कार्यमिति । अस्माद्वागद्वयं चत्वारो हस्ताः शिपिविहगानि । एतत् प्रतिमायाः प्रमाणम् । तृतीयो भागो हस्तद्वयमष्ट्रांशकानि । एतत् शिपिविहगायाः प्रमाणमिति । एवं सर्वेषां सादेष्टव्यम् । २३ ।

मन्त्रः यः शिवसूक्तम् ।

पुनस्तुत्यामचरन्तः शिवसूक्तम् । पुनस्तुत्यामचरन्तः ।
 नास्तुत्या नातिनीकारश्च समदिक्पुनस्तुत्याः ॥
 अतः शिवो नास्तुत्यामचरन्तः ॥ तत्र चिन्त्यते ।
 द्वारं च सचिन्त्यं तेषु समदिक्पुनस्तुत्याः ॥ अस्तुत्या ॥
 विस्तारद्विगुणोत्प्रेषः कटिरथे तृतीयके ।
 विस्तारात्तत्र तद्विस्तारो मितयोऽन्यास्तत्त्वान्तरे ।
 मयोऽस्तुत्यामचरन्तः च द्वारं तद्विगुणोत्प्रेषतः ।
 द्वारोऽस्तुत्यामचरन्तः विस्तारः शाखयोः स्मृतः ॥
 तदुत्प्रेषतः शाखयोः शाखयोः शाखयोः ॥
 अतः पादमालिन शाखयोः शाखयोः ॥
 एकशाखस्तिस्रशाखा वा पञ्च वा नवापि वा ।
 द्वारिक्तं च अथाने द्वारिक्तम् । अथाने ॥
 शाखयोऽस्तुत्यामचरन्तः तृतीयद्वारे तु कायेत् ।
 अथानेऽस्तुत्यामचरन्तः शाखयोः शाखयोः ॥
 श्रीवृक्षस्तिस्रः पदेऽस्तुत्यामचरन्तः ॥
 पदान्तरे कृतास्तुत्यामचरन्तः शाखयोः ॥
 देवं च विस्त्रिक्तं स्थाप्य द्वारं शोभितं पुनस्तुत्या ।
 द्वे भागे प्रतिष्ठा कार्ये तृतीयद्वारे विस्त्रिक्ता ॥
 सप्तदशोत्प्रेषाभागे शाखे शाखे विधीयते ।
 निर्माल्यं निवेद्य च अतिपूजायामर्चनम् ॥

अथवा प्रासादात्तं नामान्याह ।

मेवमन्दरपैशासविसालपञ्चगव्यम् ।
 समुद्रपद्मगङ्गाकङ्कणान्ध्रजम्बूकाः ॥ १० ॥
 गुह्यराजो वृषो हंसः सर्वतिभद्रको घटः ।
 सिंहो वृत्ताङ्गमुष्कोऽथ शङ्खपाष्ठासयस्तथा ॥ ११ ॥
 इत्येते विंशतिः प्रोक्ताः प्रासादाः सञ्जया मया ।
 सप्तोक्तास्तुत्यामचरन्तः शाखयोः शाखयोः ॥ १२ ॥

मेवाद्याः यद्याष्टकमेव विंशतिः सज्जाः प्रासादाणां मेवः ।
मन्दरः । कोलासः । विमानच्छन्दः । मन्दनः । चतुर्दशः । पञ्चः । गहवः ।
नन्दिवर्धनः । कुम्भारः ॥ १० ॥

गुहाराजः । वृषः । हंसः । सर्वतोमदकः । अटः । सिंहः । वृत्तः ।
चतुष्कोणः । बोद्धशक्तिः । अष्टाभिः ॥ ११ ॥

इत्येवंप्रकारा यते विंशतिः प्रासादा मया संज्ञया द्रोक्षाः कथिताः ।
अतोऽस्मादभन्तरं यद्यानुक्रमेण । येनेवानुक्रमेणोक्ताः कथिताः तेनेवानुक्रमेण
लक्षणानि वदामि कथयामि ॥ १२ ॥

तथादावेव मेरुप्रासादस्य लक्षणमाह ।

तत्र षडग्निरूर्ध्वदशभौमो विचित्रकुहरश्च ।

द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्द्वान्निगदुस्तविस्तीर्णः ॥ २० ॥

तत्र तस्मिन् प्रासादलक्षणे मेरुर्नाम प्रासादः । षडग्निः षट् अग्नयः
कोशा यस्य । द्वादशभौमः । उपर्युपरि तस्य द्वादश भूमिका भवन्तीत्यर्थः ।
विचित्रकुहरः । विचित्रा नानाप्रकाराः कुहराः अभ्यन्तरगवाक्षास्तत्र भवन्ति ।
चतुर्भिर्द्वारैर्युतः । चतसृषु दिषु तस्मिन् द्वाराणि भवन्ति । द्वान्निगदुस्तवि-
स्तीर्णः । विष्कम्भात् अर्थादेव चतुर्द्विर्द्वेस्तास्तस्योच्यम् ॥ २० ॥

तथा च काश्यपः ।

द्वान्निगदुस्तविस्तीर्णं चतुर्द्वारं षडग्निकम् ।

भूमिकास्तत्र कर्तव्या विचित्रकुहरान्विताः ॥

द्वादशोपर्युपरिगं कर्तुंलाहडः समायुताः ।

प्रासादो मेरुसज्जः स्याद्विदिष्टो विश्वकर्मेण ॥

अथ मन्दरकोलासयोर्लक्षणमाह ।

त्रिंशदुस्तायामो दशभौमो मन्दरः शिखरयुक्तः ।

कोलासोऽपि शिखरवानष्टाविंशोऽष्टभौमश्च ॥ २१ ॥

तत्र षडग्निरित्येतत् सर्वेषानुवर्तते नन्दनलक्षणं यावत् । मन्दरसज्जः
प्रासादस्त्रिंशदुस्तायामस्त्रिंशत् करा विस्तीर्णः । विष्कम्भात् चतुर्द्विर्द्वेस्तास्त-
स्योच्यम् । षडग्निर्यत्र । दशभौमो दशभिर्भूमिकाभिर्भुक्तः शिखरैर्युतः ।

अथ यज्ञोक्तं सदसोद्यमिष्यात् ।

अस्मिन्निह वनसम्प्रवेष्टे यज्ञोक्तं यज्ञं कथितम् । किं तत् । निपात-
विच्छेदनपृथग्गर्भाः । निपातः वतनं वृक्षस्य ।

नृपययदमविध्यस्तं पतनमनाकुक्षितं च पूर्वोदङ्ग !
अविलम्बं आन्यतरो विवरीतमतस्तथोत्पतितम् ॥

परशोर्बर्जरशब्दो नेष्टः किञ्चैव चानर्थ इति ।

इति श्रीमद्योग्यसूत्रनिर्दिष्टायां संविताविद्वता वनस्पतये नमः
 वृषभान्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

१. प्रत्यक्षोक्त समस्त १०१ रुपये २० पैसे।
२. प्रत्यक्षोक्त समस्त ५०१ रुपये १२ पैसे।
३. प्रत्यक्षोक्त समस्त १०१ रुपये १२० पैसे।

अथ प्रतिमाप्रतिष्ठापनं व्याख्यासते ।

तथादावेवाधिवासने मण्डपस्य लक्षणमाह ।

दिशि याम्यायां कुर्यादधिवासनमण्डपं बुधः प्राग्भा ।

तोरणचतुष्टययुतं शस्तद्रुमपल्लवच्छन्नम् ॥ १ ॥

पूर्वे भागे चित्राः स्रजः पताकारश्च मण्डपस्योक्ताः ।

आग्नेय्यां दिशि रक्ताः कृष्णाः स्युर्याम्यनेर्हृत्योः ॥ २ ॥

श्वेता दिश्यपरस्यां वायव्यायां तु पाण्डुरा यव ।

चित्राश्चोत्तरपार्श्वे पीताः पूर्वास्तरे कार्योः ॥ ३ ॥

बुधः पवित्रतो याम्यायां दक्षिणस्यां प्राक् पूर्वस्यां वा अधिवासनमण्डपं कुर्यात् । अधिवासनं संस्कारविशेषः । केचित् याम्यायामिति पठन्ति । याम्यायामुत्तरस्याम् । कौदृशं मण्डपं तोरणचतुष्टययुतं चतुर्दिशं चतुर्भिस्तोरयेयुक्तम् । शस्तानां प्रशस्तानां दुर्माणां याज्ञिकानां पल्लवैः पत्रैश्चक्ष्माच्छादितं कुर्यात् ॥ १ ॥

मण्डपस्य पूर्वभागे पूर्वस्यां दिशि स्रजो मालाः पताकारश्च वेज्यन्त्यश्चिषा नानावर्णो उक्ताः कथिताः । आग्नेय्यां पूर्वदक्षिणस्यां दिशि स्रजः पताका रक्ता लोहिताः । याम्यं दक्षिणं नैर्हृती दक्षिणपश्चिमा तयोः याम्यनेर्हृत्योः कृष्णाः कृष्णवर्णोः ॥ २ ॥

अपरस्यां पश्चिमायां दिशि श्वेताः शुक्लवर्णोः कार्योः । वायव्यायां पश्चिमोत्तरस्यां दिशि पाण्डुरा रेषच्छुक्ताः । यवमुत्तरपार्श्वे उत्तरस्यां दिशि चिषा नानावर्णोः । पूर्वास्तरे येशाने स्रजः पताकारश्च पीतवर्णोः कार्यो इति ॥ ३ ॥

अथुना प्रतिमायाः प्रविभागेन फलमाह ।

आयुःश्रीवशजयदा दारुमयी मुन्मयी तथा प्रतिमा ।

लोकहिताय मणिमयी सौवर्णी पुष्टिदा भवति ॥ ४ ॥

रजतमयी कीर्तिकरी प्रजाविवृद्धिं करोति ताम्रमयी ।

भूशानं तु महान्तं शैली प्रतिमायवा सिद्धम् ॥ ५ ॥

तत्र च ।
 त्रिदशहस्ताः पुष्पिकाः शुभ्रम् । तत्रैव पुष्पिकुलसालस्योऽप्यम् । त्रिदशहस्ताः
 काकारः सप्तमिः । शुभ्रम् पुष्पिकारः । त्रिदशहस्ताः त्रिदशहस्ताः त्रिदशहस्ताः
 त्रिदशहस्ताः सप्तमिः । त्रिदशहस्ताः सप्तमिः । त्रिदशहस्ताः सप्तमिः । त्रिदशहस्ताः
 त्रिदशहस्ताः सप्तमिः । त्रिदशहस्ताः सप्तमिः । त्रिदशहस्ताः सप्तमिः । त्रिदशहस्ताः

तथा च बोध्यः ।

कुञ्जरो गजपुङ्गवो हस्तः त्रिदशहस्ताः ।
 शुभ्रम् पुष्पिकारो विष्णुश्च त्रिदशहस्ताः ।
 विष्णुश्च त्रिदशहस्ताः त्रिदशहस्ताः । त्रिदशहस्ताः ।
 त्रिदशहस्ताः त्रिदशहस्ताः । त्रिदशहस्ताः । त्रिदशहस्ताः ।

अथुना वृषहस्तस्यैव लक्षणमाह ।

वृष एकभूमिशृङ्गो द्वादशहस्तः समन्ततो वृत्तः ।
 हंसो हंसाकारो घटोऽष्टहस्तः कलशरूपः ॥ २३ ॥

वृषस्य एकभूमिशृङ्गः । एकभूमिः एकभूमिः । वृषस्य एकभूमिशृङ्गः । वृषस्य एकभूमिशृङ्गः ।
 द्वादशहस्तो द्वादशहस्ताः । द्वादशहस्ताः । द्वादशहस्ताः । द्वादशहस्ताः ।
 समन्ततः सर्वेषु दिक्षु वृत्तः परिपूर्णः । हंसो हंसाकारो हंसरूपः ।
 घटोऽष्टहस्ताः । घटोऽष्टहस्ताः । घटोऽष्टहस्ताः । घटोऽष्टहस्ताः ।
 कलशरूपः । कलशरूपः । कलशरूपः । कलशरूपः ।
 वृषस्य एकभूमिशृङ्गः । वृषस्य एकभूमिशृङ्गः । वृषस्य एकभूमिशृङ्गः । वृषस्य एकभूमिशृङ्गः ।

तथा च काश्यपः ।

वृषो द्वादशहस्तास्तु समवृत्तः ।
 वृषस्यैव वृत्तः प्राचादः परिपूर्णः ।
 हंसो हंसाकारो हंसाकारः । हंसाकारः ।
 घटोऽष्टहस्तास्तु वृत्तः ।
 कलशरूपः । कलशरूपः । कलशरूपः । कलशरूपः ।

अथुना सर्वतोमदस्य लक्षणमाह ।

द्वारैर्युतश्चतुर्भिर्वृषिकारो भवति सर्वतोमदः ।
 चतुर्विधश्चतुर्विधः चतुर्विधः चतुर्विधः । चतुर्विधः ।

सर्वतोभद्रसङ्घः प्रासादश्चतुर्दिगैर्वृतः । अथ चतुर्दिगैः विष्णु तस्मिन्
द्वाराणि भवन्तीत्यर्थः । बहुशिखरो भवति । बहुभिः प्रभूतान् तस्मिन् शिख-
राणि भवन्ति । बहुशिखरेन्द्रशालः । बहुभिः प्रभूतामीश्वरारामिः पुत्रोभ-
नाभिश्चन्द्रशालाभिर्युक्तः । बहुविंशः । बहुविंशतिर्हस्ता विस्तीर्णः । विष्णुभात्
अर्थादेव द्वापञ्चाशद्वस्तास्तस्योच्यते । पञ्चभोगः पञ्चभिर्भूमिकाभिर्युक्तः ।
चतुरस्रः ॥ २७ ॥

तथा च काश्यपः ।

शिखरेर्बहुभिर्युक्तश्चतुर्द्वारविभूषितः ।

रुचिरेन्द्रशालेश्च बहुभिः परिवारितः ॥

चतुरस्रः पञ्चभोगः पञ्चिंशद्वस्ताविस्तृतः ।

सर्वतोभद्र इत्युक्तः प्रासादो दशपञ्चमः ॥

अथ सिंहवृत्तचतुष्कोणबोडशाख्यग्राथीनां लक्षणमाह ।

सिंहः सिंहाक्रान्तो द्वादशकोणोऽष्टहस्तविस्तीर्णः ।

चत्वारोऽञ्जनरूपाः पञ्चाख्ययुतस्तु चतुरस्रः ॥ २८ ॥

सिंहः सिंहाक्रान्तः सिंहालङ्कृतः । द्वादशकोणो द्वादशभिः । अष्ट-
हस्तो विस्तीर्णः । अन्ये चत्वारः सर्वे एव वृत्तचतुष्कोणबोडशाख्यग्राथः सञ्जा-
सदृशाकृतयः । वृत्तः परिवर्तुलः । चतुष्कोणश्चतुरस्रः । बोडशाभिः बोडश-
कोणः । अष्टाशिरष्ठकोणः । एते अञ्जनरूपा अव्यक्तरूपाः सान्धकारा इत्यर्थः ।
बाह्यप्राकाश्यं तेषु न प्रविश्ययमर्थः । देवप्रासादस्य सन्निकृष्टाश्चतसृष्वपि दिक्षु
भितीः कृत्वा प्रासादस्य पश्चिमभागे द्वारं कार्यम् । तत्र च भित्तय ऊर्ध्वभागे तथा
छेदनीया यथा प्रासादोत्पन्ना एव लक्ष्यन्ते न पृथक्स्थाः । तत्र बहिर्द्वारात् प्रविश्य
प्रासादस्य वामभागेनागत्य पुरतः प्रासादस्य द्वारं कार्यम् । तत्र मणिमयी
प्रतिमा तत्कान्त्या यत्र प्राकाश्यमुत्पद्यते । एते सर्वे एकेभूमिकाः कार्ये एका-
वकारवः । चतुरस्रः पुनः पञ्चाख्ययुतः कार्यः । पञ्चभिर्युतेः संयुक्तः ॥ २८ ॥

तथा च काश्यपः ।

सिंहः सिंहाक्रान्तः कोणेर्द्वादशभिर्युतः ।

विष्णुभादष्टहस्तः स्यादेका तस्या च भूमिका ॥

कपोतपालिः कपोतः स्यात्तुल्यासाधारः ।

साधारणस्तु मयं ते भूमिकोः समाधुताः ।

यथासाधारिताः स्युः पशुभिरप्युच्यते ।

अथ मयविश्वकर्मणेन भूमिकाप्रमादमाह ।

भूमिकाभूतमानेन मयस्याष्टोत्तरं यतम् ।

सादृष्टं हस्तत्रयं चैव कश्चितं विश्वकर्मणा ॥ २९ ॥

मयस्य मतेनाष्टोत्तरयतमकुलानां मानेन भूमिका भवति ।

तथा च मयः ।

प्रासादभूमिकामानं यतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

अकुलानाम्—इति ।

विश्वकर्मणा सार्धं हस्तत्रयं भूमिकामानं कश्चितमुक्तम् । चतुरशी-

त्यकुलानीत्यर्थः ॥ २९ ॥

तथा च विश्वकर्मणा ।

चतुर्भिरधिकाशीतिरकुलानां तु भूमिका—इति ।

अथापि परमतेनेकवाक्यतां दर्शयितुमाह ।

प्राहुः स्थपत्यश्चान्न मतमेकं विपरिचतः ।

कपोतपालिसंयुक्ता न्यूना गच्छन्ति तुल्यताम् ॥ ३० ॥

अथास्मिन्नर्थे विपरिचतः पवित्रताः स्थपत्यो वार्धकिनः प्रतिष्ठात-

न्तश्चा मयविश्वकर्मणोरेकमतं प्राहुस्तत्रान्तः । विश्वकर्मणो मतेन या न्यूनाः

प्रमादहीना भूमयस्ताः कपोतपालिसंयुक्ता मयमतेन तुल्यतां गच्छन्ति समत्वं

यान्ति । कपोतपालियहणेन बहिर्निर्गतानि मिहमुखाणि काष्ठान्युच्यन्ते ।

तथा चोक्तम् ।

कपोतपालिं हुक्ते विट्पुं च बहुभुताः ।

तथा च तन्त्रान्तरे पठ्यते ।

कपोतपालिरहितं मानं चतुरशीतिकम् ।

भूमिकानां सद्यः तदा यतमष्टोत्तरं स्मृतम् ।

अकुलानामतः साम्यं भूमिकासु प्रकीर्तितम् ।

यत्वं तुल्यता भवतीति ॥ ३० ॥

प्रयोपसंहाराद्यमाह ।

प्रासादलक्षणमिदं कथितं सर्वोपाद्-
गर्गेय यद्विरचितं तदिहास्ति सर्वम् ।
मन्वादिभिर्विरचितानि पृथुनि यानि
तत्संस्पृशन् प्रति मयात्र कृताऽधिकारः ॥ ३९ ॥

इदं मया प्रासादलक्षणं समाधात् सङ्केपात् कथितमुक्तम् । गर्गेय सु-
जिना विरचितं कृतं तत्सर्वं निरवशेषमिहास्मिन्नस्ति विद्यते । यानि च पृथुनि
विस्तीर्णानि मन्वादिभिर्मनुष्यिष्टमयननजिद्विरचितानि कृतानि प्रासाद-
लक्षणानि तानि प्रति मया द्वास्मानाष्टभागेनेत्यादिलक्षणलक्षणानि संस्पृ-
शन्नाधिकारः कृतः । प्रासादलक्षणं कृतमित्यर्थः । अथवा तत्संस्पृशन्तानि
सर्वानि लक्षणानि प्रतिस्पृशन् परामृशन्मयाधिकारः कृत इति ॥ ३९ ॥

इति श्रीमट्टोत्पलविरचितायां संहिताविष्णोः प्रासादलक्षणं नाम

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

अथ वज्रलेपलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव वज्रलेपमाह ।

आमं तिन्दुकमामं कपित्थकं पुष्पमपि च शास्मल्याः ।

बीजानि शल्लकीनां धन्वनवल्की वचा चैति ॥ १ ॥

रुतैः शलिलद्रोणः क्वाचयितव्योऽष्टभागशीघ्रश्च ।

अवतार्योऽस्य च कल्को द्रव्यैरुतैः समनुयोज्यः ॥ २ ॥

श्रीवासकरसगुग्गुलुभस्मातककुन्दकसर्जरसैः ।

अतसीबिल्वैश्च युतः कल्कोऽयं वज्रलेपाख्यः ॥ ३ ॥

तिन्दुकं तिन्दुकफलम् । आममपक्वम् । कपित्थकं कपित्थफलमाम-
मेव । शास्मल्याः शास्मलिवृक्षस्य च पुष्पम् । शल्लकीनां शल्लकीवृक्षाणां
बीजानि । धन्वनवल्की धन्वनवृक्षस्य वल्कलम् । वचा च । रुतैर्व-
प्रकारः ॥ १ ॥

[५४]

प्रतिमासकः

वर्तेद्व्योः सप्त धर्मिणीषः प्राचयितव्यः । द्विषः सप्तधापुनः
वदपञ्चाशदधिकम् । प्राचयितव्यमिति मन्त्रेण प्राचयितुं वलनि पञ्चविंशत्यन
वत्यर्थः । ततोऽष्टमावापयेत् । अतोऽवतारवीथिः सप्तः इत्यर्थः । अथ
चाष्टमागवेवस्वेतदुष्टमवेवप्रलययोः कालरूपोः समनुयोज्यो विद्यमानः ।
तन्मूर्त्येयुक्तः कार्ये इत्यर्थः ॥ २ ॥

वेः । इत्याह श्रीवासवेति । श्रीवासकः प्रसिद्धो वृषनिर्गोषः । रवि
बोलः । गुग्गुलुः प्रसिद्धः । भस्मानकः प्रसिद्ध इव । कुन्दुइको देवदासवृष-
निर्गोषः । सर्जरसः सर्जरसवृषनिर्गोषः । यतेः । तथा अतवी प्रसिद्धा ।
बिल्वं श्रीफलम् । यतैरथ युतः समवेतः । अयं कल्पो वक्ष्यतेऽत्र । पञ्च-
लेपेत्याख्या नाम यस्य ॥ ३ ॥

अथास्य गुह्यामाह ।

प्रासादहर्म्यवलमीलिङ्गप्रतिमासु कुड्यपूपेषु ।

सन्तप्तो दातव्यो वर्षसहस्रायुतस्यायी ॥ ४ ॥

प्रासादो देवप्रासादः । हर्म्यम् । वलमी वातायनम् । लिङ्गं शिबलि-
ङ्गम् । प्रतिमाया । यतासु तथा कुड्येषु मितिषु । कुण्डलकोट्योरेषु । सन्त-
प्तोऽत्युष्णो दातव्यो देयः । वर्षसहस्रायुतस्यायी मन्त्रेण । वर्षायां सहस्रायुतं
वर्षकोटिं तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अथान्यद्वक्ष्येमाह ।

लाक्षाकुम्भुदगुग्गुलुगृहधूमकपित्थविल्वमध्यानि ।

नागफलनिम्बतिन्दुकमदनफलमभूषणमङ्घ्रिष्ठाः ॥ ५ ॥

सर्जरसरसामलकानि चेति कल्कः कृतो द्वितीयोऽयम् ।

वज्राख्यः प्रथमगुह्यैरयमपि तेजोव कार्त्तव्य ॥ ६ ॥

लाक्षा प्रसिद्धा वृषनिर्गोषः । कुन्दुइदेवदासवृषनिर्गोषः । गुग्गुलुः
प्रसिद्धः । गृहधूमोऽगारधूमः श्यामेति प्रसिद्धः । कपित्थः कपित्थवृषफलम् ।
बिल्वमध्यम् । यतानि । तथा नागफलम् । निम्बः प्रसिद्धः । तिन्दुकं

तिन्मुक्तफलम् । केचिन्नामकलाफलतिन्मुक्तमदन्तरेति पठन्ति । नागकला-
फलं तिन्मुक्तफलं मदनफलं मधुकफलं मन्त्रिष्ठा प्रसिद्धा ॥ ५ ॥

सर्जरसः सर्ववृक्षयोगोऽसः । रसे बोलः । आमलकं चापीफलम् ।
यतानि च । इत्येवंप्रकारो द्वितीयः कल्कः कृतो वक्षाख्यो वक्षलेपसज्जः ।
प्रथमगुणैः पूर्वोक्तैर्गुणैरेतैः सलिलद्रोणः क्वाथयितव्योऽष्टभागशेषश्चेति तथा
सन्तप्तो दातव्य इति । अयमपि वक्षलेपस्तेष्वेव प्रागुक्तेषु कार्येषु प्रासादादिषु ।
स च वर्षसहस्रायुतं स्थायी भवति ॥ ६ ॥

अन्यदप्याह ।

गोमहिषाजविषाणैः खररोम्णा महिषचर्मगव्यैश्च ।

निम्बकपित्थरसैः सह वज्रतलो नाम कल्कोऽन्यः ॥ ७ ॥

गोमहिषो प्रसिद्धो । अजश्चागः । यथा सर्वेषां विषाणानि शृङ्गाणि
ते । तथा खररोम्णा गर्दभरोमभिः । महिषचर्मणा गव्यैश्च निम्बकपित्थरसैः
सह । निम्बः । कपित्थफलम् । रसे बोलः । एतेः सङ्गान्यः कल्कः प्राग्बतुकृतः ।
एतेः सलिलद्रोणः क्वाथयितव्योऽष्टभागशेषश्चेत्यादि । वज्रतलो नाम अयमपि
प्रथमगुणैस्तेष्वेव कार्येष्विति ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

अष्टौ सीसकभागाः कांसस्य द्वौ तु रीतिकाभागाः ।

मयकथितो योगोऽयं विज्ञेयो वज्रसङ्घातः ॥ ८ ॥

अष्टौ भागाः सीसकस्य । कांसस्य द्वौ भागौ । रीतिकाभाग एकः ।
अयं योगो वज्रसङ्घातो नाम । मयकथितो मयेनेक्तो विज्ञेयो ज्ञातव्यः ।
अयमपि प्रथमगुणैस्तेष्वेव कार्येष्विति । अथ प्रमाणानुसारेण नामपरिकल्प-
नेक्ता । अन्ये समभावाः कार्या इत्यागमः ॥ ८ ॥

तथा च मयः ।

सङ्घातो सीसभागान् कांसस्य द्वौ तथायकम् ।

रीतिकायास्तु सन्तप्तो वक्षाख्यः परिकीर्तितः ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताचिन्ता वक्षलेपसज्जं नाम

षट्षोडशतमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अथ प्रतिमालक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव परमाणुप्रमाणाद्येमाह ।

जालान्तरगे भानो यदनुतरं दर्शनं रजो याति ।

तद्विन्द्यात् परमाणुं प्रथमं तद्वि प्रमाणानाम् ॥ १ ॥

भानावादिष्ये जालान्तरगे गद्यावस्थलकमध्यवर्तिनि यद्रजो धूलि-
रनुतरं सूक्ष्मतरं दर्शनं याति दृष्टिपथमायाति तत् परमाणुं नाम प्रमाणं
विन्द्याज्जानीयात् । द्विर्यस्मादर्थे । प्रमाणानां सर्वेषां तत्प्रथममाद्यं प्रमाणं
परमाणुसञ्ज्ञम् ॥ १ ॥

अथ परमाणो ज्ञातेऽङ्गुलप्रमाणज्ञानमाह ।

परमाणुरजो बालाग्रलिप्तयूकं यवोऽङ्गुलं चेति ।

अष्टगुणानि यथोत्तरमङ्गुलमेकं भवति सङ्ख्या ॥ २ ॥

यतानि परमाण्वादीनि यथोत्तरमष्टगुणान्यङ्गुलमेकं भवति । तद्य-
था । अष्टभिः परमाणुभिरजो भवति । अष्टभि रजोभिर्बालाग्रम् । अष्टभि-
र्बालाग्रेलिप्ता । अष्टभिर्लिप्ताभिर्यूका । अष्टभिर्यूकाभिर्यवः । अष्टभिर्यवैरङ्गु-
लम् । एवं यथोत्तरं परमाण्वादीन्यष्टगुणान्यङ्गुलं सङ्ख्या भवति ॥ २ ॥

तथा च ।

जालान्तरगते भानो यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।

प्रथमं तत्प्रमाणानां परमाणुं प्रचक्षते ॥

तस्माद्रजः कषायं च लिप्ता यूका यवोऽङ्गुलम् ।

क्रमदष्टगुणं ज्ञेयं त्रिनसङ्ख्याङ्गुलेः करः ॥

अथ समस्तायाः प्रतिमायाः प्रमाणमाह ।

देवागारद्वारस्याष्टांशिनस्य यस्तृतीयोऽंशः ।

तत्पिण्डिकाप्रमाणं प्रतिमा तद्विगुणपरिमाणा ॥ ३ ॥

देवागारे देवगृहे यद्द्वारं तस्य य उक्तायस्तस्य योऽष्टांशोऽष्टभाग-
स्तेन त्रीनस्य यस्तृतीयोऽंशस्तृतीयभागः । तत्पिण्डिकाप्रमाणं पीठिकापरिमाण-
म् । तद्विगुणपरिमाणा पीठिकाद्विगुणप्रमाणा प्रतिमा च भवति ॥ ३ ॥

अथ प्रतिमायाः अथवाप्रमाणमाह ।

स्वेरकुलप्रमाणैर्द्वादश वीस्तीर्णमायतनं च मुखम् ।

नग्नजिता तु चतुर्दश देव्यैश्च द्वाविडं कथितम् ॥ ४ ॥

यस्मात् काष्ठात् पाषाणादिकाद्वा प्रतिमा क्रियते तद्वैद्यं षोडशप्रमाणविव-
क्षितं द्वादशभागविभक्तं कृत्वा तत्रैको भागो नवधा कार्यः षोडशकुलसंज्ञा
भवति । यस्मादष्टाधिकमकुलगतं प्रतिमाप्रमाणं वक्ष्यति । स्वेरकुलप्रमाणैरिति ।
प्रतिमायाः स्वेरात्मीयेरकुलप्रमाणैर्मुखं वदने द्वादशाङ्गुलानि विस्तीर्णं विपु-
लमायतनं च दीर्घं कार्यम् । नग्नजिता मुनिना द्वादशाङ्गुलानि विस्तीर्णं मुखं
कथितं देव्यैश्च चतुर्दशाङ्गुलानि । एतद्द्वाविडं द्रविडदेशं मानम् ॥ ४ ॥

तथा च नग्नजित् ।

विस्तीर्णं द्वादश मुखं देव्यैश्च चतुर्दश ।

अङ्गुलानि तथा कार्ये तन्मानं द्वाविडं स्मृतम्-इति ।

अन्यदप्याह ।

नासाललाटचिबुकयीवाश्चतुराङ्गुलास्तथा कर्णौ ।

द्वे अङ्गुले च हनुनी चिबुकं च द्व्यङ्गुलं विततम् ॥ ५ ॥

नासा चतुरङ्गुला देव्यैश्च कार्ये । ललाटं मुखपृष्ठं चतुरङ्गुलमेव । चिबुकं
चतुरङ्गुलमेव । चिबुकग्रहणेन नासायाश्चतुरङ्गुलो भाग उच्यते । यीवा चतु-
रङ्गुला दीर्घा । तथा कर्णौ श्रोत्रे चतुरङ्गुलो दीर्घौ । हनुनौ द्वे द्वे अङ्गुले च
विस्तृते । मुखगलसन्धी हनुनी । चिबुकं च द्व्यङ्गुलं विततं विस्तीर्णं कार्यम् ।
चिबुकशब्देनात्र मुखस्याधिभाग उच्यते ॥ ५ ॥

अन्यदप्याह ।

अष्टाङ्गुलं ललाटं विस्ताराद्द्व्यङ्गुलात् परे शङ्खौ ।

चतुरङ्गुलो तु शङ्खौ कर्णौ तु द्व्यङ्गुलो पृथुलो ॥ ६ ॥

ललाटं विस्तारादष्टाङ्गुलं कार्ये तस्मात् परे भागे उभयतो द्व्यङ्गुलप्रमाणौ
शङ्खौ कार्ये ललाटात् परतः कार्येवित्यर्थः । शङ्खौ चतुरङ्गुलाक्योभागे दीर्घौ
कार्ये एतः शङ्खाधौ गण्डभाग उच्यते । कर्णौ तु द्व्यङ्गुलो पृथुलो विस्तीर्णौ
कार्ये ॥ ६ ॥

ह्यङ्गुलतुल्येव चेयां ज्ञातव्या । नासाया ह्यङ्गुलमुखाय चोष्णं स्याद्वेत् ।
अस्त्रोर्नैषयोर्द्वयोर्मध्यं चतुरङ्गुलप्रमाणं भवति । यतः दशङ्गुलमपि ज्ञायते ॥ १० ॥

अन्यदप्याह ।

द्व्यङ्गुलमिताऽस्त्रिकोशो द्वे नेत्रे तस्मिन्भागिका तारा ।
दृक्तारा पञ्चांशो नेत्रविकाशोऽङ्गुलं भवति ॥ ११ ॥

अस्त्रिकोशोऽस्त्रिपुटो ह्यङ्गुलमिता ह्यङ्गुलप्रमाणः । द्वे अङ्गुले नेत्रे नयने ।
तस्मिन्भागिका तारा । अङ्गुलद्वयविभागप्रमाणा तारा नेत्रमध्ये कृत्वा भामः ।
दृक्तारा मध्यवर्तिनी कुमारी अङ्गुलद्वयपञ्चांशः पञ्चांशभागः । नेत्रविकाशो
नयनवेपुल्यमङ्गुलं भवति ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

पर्यन्तात् पर्यन्तं दश भुवोऽर्धाङ्गुलं भुवोर्लेखा ।

भूमध्यं द्व्यङ्गुलकं भूदूर्ध्व्याङ्गुलचतुष्कम् ॥ १२ ॥

भुवोः पर्यन्तात् पर्यन्तं दशाङ्गुलानि प्रमाणम् । वामभूपर्यन्ताद्विष-
मपर्यन्तं यावदृशाङ्गुलानि । भुवोर्लेखा भूलेखा अर्धाङ्गुलं विस्तीर्णा । भूमध्यं
भुवोरन्तरं ह्यङ्गुलकं ह्यङ्गुलप्रमाणविस्तीर्णं कार्यम् । भूदूर्ध्वं भूदौर्ध्वेनाङ्गु-
लचतुष्कं कार्यमिति ॥ १२ ॥

अन्यत् ।

कार्या तु केशरेखा भूबन्धसमाङ्गुलार्धविस्तीर्णा ।

नेत्रान्ते करवीरकमुपन्यसेदङ्गुलप्रमितम् ॥ १३ ॥

केशरेखा ललाटपरिवृता च भूबन्धसमा भूबन्धतुल्या कार्या दशाङ्गु-
लप्रमाणा चेत्यर्थः । अङ्गुलार्धे विस्तीर्णा । नेत्रान्ते वक्ष्यन्ते । करवीरकं
दूषिकेति प्रसिद्धम् । तदङ्गुलप्रमितमङ्गुलप्रमाणमुपन्यसेत् कारयेत् ॥ १३ ॥

अन्यदप्याह ।

द्वात्रिंशत् परिणाहाञ्चतुर्दशायामतोऽङ्गुलानि शिरः ।

द्वादश तु चित्रकर्मणि दृश्यन्ते विंशतिरदृश्याः ॥ १४ ॥

शिरो द्वात्रिंशदङ्गुलानि परिणाहात् कार्यम् । चतुर्दशाङ्गुलान्यायामतो
विष्कम्भादित्यर्थः । चित्रकर्मणि द्वादशाङ्गुलानि दृश्यन्ते विंशतिरदृश्याः ॥ १४ ॥

अथान्यत् ।

आस्यं संकेतनिर्णयं वेदाद्यैर्धर्मैश्च नम्रिजित्प्रोक्तम् ।
ग्रीवा दश विस्तीर्णा परिणाहाद्विंशतिः सैका ॥ १५ ॥

नम्रिजित्प्रोक्ते प्रतिमात्रक्ये आस्यं मुखं संकेतनिर्णयं केचरेखा
सहितं वेदाङ्गकुलानि । मुखं दीर्घं चतुर्दशाङ्गकुलानि केचरेखा द्वे अङ्गुले एवं
वेदाङ्ग ।

तथा च नम्रिजित् ।

द्वाङ्गुला केचरेखेवं मुखं स्यात् वेदाङ्गकुलम्-इति ।

ग्रीवा शिरोधरा दशाङ्गकुलानि विस्तीर्णा कार्या । विंशतिः सैका एक-
विंशतिः परिणाहात् ॥ १५ ॥

अन्यदप्याह ।

कण्ठाद्द्वादश हृदयं हृदयान्नाभी च तत्प्रमाणेन ।
नाभीमध्यान्मेढ्रान्तरं च तत्तुल्यमेवोक्तम् ॥ १६ ॥

कण्ठाधोभागादारभ्य हृदयं यावत् द्वादशाङ्गकुलानि । हृदयात् प्रभृति
नाभीं च यावत्प्रमाणेन द्वादशाङ्गकुलान्येव । नाभीमध्यान्मेढ्रान्तरं लिङ्गमध्यं
च यावत् तत्तुल्यं तत्प्रममेवोक्तं कथितम् । द्वादशाङ्गकुलानीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथान्यत् ।

ऊरु चाङ्गुलमानैश्चतुर्युता विंशतिस्तथा जङ्घे ।
जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च पादौ च तत्तुल्यौ ॥ १७ ॥

ऊरु दीर्घा चाङ्गुलमानैश्चतुर्युता विंशतिः । तथा जङ्घे चतुर्विंशतिरेव
दीर्घा । जानुकपिच्छे चतुरङ्गुले च चतुरङ्गुलप्रमाणे कार्यं ये च लोके यङ्गुलमे
इति प्रसिद्धे । पादौ च तत्तुल्यौ तत्प्रमो गुल्कादारभ्याधोभागश्चतुरङ्गुलः
कार्यः ॥ १७ ॥

अथान्यदप्याह ।

द्वादशदीर्घा बह्वृषुतया च पादौ त्रिकायताङ्गुली ।
पञ्चाङ्गुलपरिणाहौ प्रवेशिनी श्रृङ्गुलं दीर्घा ॥ १८ ॥

पादौ चरयो वाच्यौ चरन्त्याहुर्मूलं पावत् द्वारं कुलानि दीर्घा
कार्ये प्रथममा विस्तरैव सङ्गुण्यति । सङ्गुणे निवसन्ते श्रीमन्मूलानि
दीर्घा कार्ये । पञ्चाङ्गपरिणाहे परिणाहात् पञ्चाङ्गानि कार्ये । प्रदेष्टिन्यङ्ग-
हसमीपवर्तिन्यङ्गुली चीय्यङ्गुलानि दीर्घा कार्ये ॥ १८ ॥

अन्यदप्याह ।

अष्टांशाष्टांशोनाः शेषाङ्गुल्यः क्रमेण कर्तव्याः ।

सचतुर्थभागमङ्गुलमुत्सेधोऽङ्गुष्ठकस्योक्तः ॥ १९ ॥

शेषास्त्रिजोऽङ्गुल्यः । क्रमेण परिपाठ्यम् । अष्टांशोनाष्टांशेन जनाः
कर्तव्याः । प्रदेष्टिनीति मध्यमा अष्टांशोना कार्ये । अङ्गुष्ठोत्सेध उक्तायः
सचतुर्थभागमङ्गुलमुक्तः कथितः । शेषाङ्गुलीनामष्टांशाष्टांशोनानामङ्गुष्ठप्रमाणत्
प्रमाणं कार्यम् ॥ १९ ॥

अन्यदप्याह ।

अङ्गुष्ठमखः कथितश्चतुर्थभागोनमङ्गुलं तच्चैः ।

शेषनखानामर्धाङ्गुलं क्रमात् किञ्चिदूनं वा ॥ २० ॥

तच्चैः प्रतिमालक्षणैः अङ्गुष्ठनखश्चतुर्थभागोनमङ्गुलं कथितः ।
शेषानामङ्गुलीनखानामर्धाङ्गुलं प्रमाणम् । अथवा क्रमात् परिपाठ्या किञ्चिदून-
मर्धाङ्गुलप्रमाणं कार्यं यथा शोभा जायत इति ॥ २० ॥

अन्यदप्याह ।

जङ्घाये परिणाहश्चतुर्दशोक्तस्तु विस्तरात् पञ्च ।

मध्ये तु सप्त विपुला परिणाहात् त्रिगुणिताः सप्त ॥ २१ ॥

जङ्घाये जङ्घापर्यन्ते चतुर्दशङ्गुलानि परिणाह उक्तः कथितः ।
विस्तरात् पञ्चाङ्गुलानि । जङ्घा मध्ये मध्यभागे सप्ताङ्गुलानि विपुला विस्तीर्णा ।
परिणाहात् सप्त त्रिगुणिताः । एकविंशत्यङ्गुलानीत्यर्थः ॥ २१ ॥

अन्यदप्याह ।

अष्टौ तु जानुमध्ये वैपुल्यं अष्टकं तु परिणाहः ।

विपुला चतुर्दशोक्त मध्ये त्रिगुणपरम् तत्परिमितिः ॥ २२ ॥

[४०]

आलमये अष्टाङ्गकुलानि वेपुल्यं पुनश्च । अष्टाङ्गे चतुर्विंशत्यङ्गुलानि
परिबाहः । अष्टाङ्गं तस्यैव मध्यमागे अष्टाङ्गकुलानि विपुला विस्तीर्णा । तत्परि-
धिस्तत्परिबाहस्तयोः नास्ति । अष्टाङ्गकुलानि विपुला विस्तीर्णा । अष्टाङ्गकुलानि प्रवर्ति ॥ २२ ॥
अन्यदप्याह ।

कटिरष्टादश विपुला चत्वारिंशच्चतुर्युता परिधौ ।

अङ्गुलमेकं नाभी वेधेन तथा प्रमासेन ॥ २३ ॥

कटिरष्टादशकुलानि विपुला विस्तीर्णा । परिधौ परिबाहे चत्वारिंश-
चतुर्युता चतुस्त्वारिंशदङ्गुलानि । नाभी वेधेन गाम्भीर्येण तथा प्रमासेन
वेपुल्येन चाङ्गुलमेकं भवति ॥ २३ ॥

अन्यदप्याह ।

चत्वारिंशद्विपुला नाभीमध्येन मध्यपरिबाहः ।

स्तनयोः षोडश चान्तरमूर्ध्वे कश्ये षडङ्गुलिके ॥ २४ ॥

नाभीमध्येन मध्यमागे परिबाहः चत्वारिंशद्विपुला द्वाचत्वारि-
शदङ्गुलानि । स्तनयोः द्वेयोरन्तरं मध्यं षोडशाङ्गुलानि । स्तनयोर्द्वयं त्रिपञ्च-
कृत्वा षडङ्गुलिके षडङ्गुलप्रमासे कश्ये कार्ये ॥ २४ ॥

अन्यदप्याह ।

अष्टावन्तौ द्वादश बाहू कार्यौ तथा प्रबाहू च ।

बाहू षड्विस्तीर्णा प्रतिबाहू त्वङ्गुलचतुष्कम् ॥ २५ ॥

अंशे त्वन्धौ योषाणश्चादंशान् यावदष्टाङ्गुलं विस्तीर्णे कार्यम्
अंससमीपवर्तिनो बाहू द्वादशाङ्गुलानि दीर्घौ कार्यौ । बाहुसमीपवर्तिनो प्रति
बाहू तावेव द्वादशाङ्गुलानि दीर्घौ कार्यौ । बाहू षडङ्गुलानि विस्तीर्णौ । प्रति
बाहू त्वङ्गुलचतुष्कं विस्तीर्णौ ॥ २५ ॥

अन्यदप्याह ।

षोडश बाहू मूले परिबाहोर्द्वादशाङ्गुलहस्ते च ।

विस्तारेण करतलं षडङ्गुलं तमं दीर्घ्यम् ॥ २६ ॥

बाहू मूले षोडशाङ्गुलानि परिबाहः । अङ्गुलहस्ते च प्रकोष्ठप्रदे
द्वादशाङ्गुलानि परिबाहः । करतलं हस्ततले विस्तारेण षडङ्गुलं क
दीर्घ्यबाधमेन योषाङ्गुलानि ॥ २६ ॥

अन्यदप्याह ।

पञ्चाङ्गुलानि मध्या प्रदेशिनी मध्यपर्वदलहीना ।

अनया तुल्या चानामिका कनिष्ठा तु पर्वणा ॥ २० ॥

अङ्गुष्ठानन्तरं या अङ्गुली सा मध्यमायाः पर्वदलेन पर्वणोऽर्धेन हीना कार्या । सार्धानि चत्वार्यङ्गुलानि पूर्वरेखायाः प्रभृति द्वितीयां रेखां यावत् पर्वोच्यते । अनया प्रदेशिन्या चानामिका कार्या । तस्या चानामिकायाः पर्वणा कनिष्ठिका कार्या ॥ २० ॥

अन्यदप्याह ।

पर्वद्वयमङ्गुष्ठः शेषाङ्गुल्यस्त्रिभिस्त्रिभिः कार्याः ।

नखपरिमाणं कार्यं सर्वासां पर्वणोऽर्धेन ॥ २१ ॥

अङ्गुष्ठः पर्वद्वयं कार्यः । शेषाः परिशिष्टा अङ्गुल्यस्त्रिभिस्त्रिभिः पर्वभिः कार्याः । सर्वासामङ्गुलीनां पर्वणोऽर्धेन नखपरिमाणं कार्यम् ॥ २१ ॥

यद्यमवयवलक्षणमभिधायाधुना स्वरूपप्रदर्शनार्थमाह ।

देशानुरूपभूषणवेषालङ्कारमूर्त्तिभिः कार्या ।

प्रतिमा लक्षणयुक्ता सन्निहिता वृद्धिदा भवति ॥ २२ ॥

देशानुरूपेदेशसदृशभूषणोभारणोद्धारकेयूरकटकादिभिः । वेषालङ्कारैः शरीरालङ्कारैः । यस्मिन् देशे यादृशाः पुरुषाणां वेषास्तादृशैः । मूर्त्तिभिर्देहेः स्थूलसूक्ष्मावयवत्वेन देशानुरूपेणैव कार्या । यतः प्रतिमा लक्षणेः शास्त्रोक्ते-र्युक्ता सन्निहिता सर्वकालं वृद्धिदा भवति कर्तुर्वृद्धिं ददाति ॥ २२ ॥

तथा च काश्यपः ।

द्वादशानुलकं चक्रं ललाटं चतुरङ्गुलम् ।

नासा यीवा तु कर्त्तव्या तुल्या चेतत्प्रमाणतः ॥

शङ्खान्तरं ललाटस्य श्रेयमष्टाङ्गुलं पृथु ।

हनुद्वयं तु विशुक्कमङ्गुलद्विनयं स्पृशम् ॥

चतुरङ्गुलिको कर्णो भुजावेव तत्रा स्पृते ।

शङ्खो पृथुलो कर्णा भूमध्यं तत्प्रमाणतः ॥

कर्षणेयानां सुयोगात् तत् कर्षे चतुरङ्गुलम् ।
 चतुरङ्गुलमात्रं तु तद्वर्जितम् स्मृतम् ।
 चतुरङ्गुलं यत् कर्षणं द्वाङ्गुलं स्मृतम् ।
 त्रैचङ्गुलं दीर्घं तद्वर्जितम् तारकः ।
 दृक्कारा पञ्चमांशेन दूषिताङ्गुलचमिता ।
 द्वाङ्गुलं चापिपुटं तथा नासापुटो स्मृतौ ।
 कर्षणेनोक्तमिति सुकुमारं तथैव च ।
 गोच्छा चाङ्गुलिका कर्मो तत्समा केचरेखिका ।
 द्वाङ्गुलो तु स्मृतौ चङ्गावायतो चतुरङ्गुलो ।
 चतुर्दशाङ्गुलः शीघ्रं द्वापिपुटं परिवाह्यतः ।
 एकविंशत् स्मृता शीघ्रा विस्तारात् स्याद्दशाङ्गुला ।
 कपटाच्च हृदयं नाभीं मेढ्रं तद्वद्वाचकाङ्गुलम् ।
 ऊरु चङ्गुलं चतुर्विधा चाङ्गुली चतुरङ्गुली ।
 द्वादशाङ्गुलिको पादो विस्तारात् तु षडङ्गुलो ।
 गुल्फादधोभागगतं चतुरङ्गुलमुन्नतम् ।
 अङ्गुष्ठं चङ्गुलं दीर्घं पञ्चैव परिवाह्यतः ।
 शेषाः पादानुसारेण परिमाणं प्रकल्पयेत् ।
 अङ्गुली परिधिर्चैवो द्वाङ्गुलानि चतुर्दश ।
 ऊरु तद्वद्विगुणो ग्रीवो कटिस्तत्रिगुणा स्मृता ।
 अङ्गुलं तु भवेन्नाभी वेधनाभ्योर्ध्वोरपि ।
 नाभीमध्ये परीवाह्यत्वारिन्द्विपञ्चमुतः ।
 षोडश स्तनयोर्मध्यं कक्षे ऊर्ध्वे षडङ्गुले ।
 अष्टाङ्गुलो स्मृते स्कन्धो बाहुं विषमचतुर्गुणतो ।
 बाहुं मूले षोडश स्याद्दशगणे द्वादश स्मृताः ।
 षडङ्गुलं हस्तगतं यत् दीर्घं च स्मृतम् ।
 पञ्चाङ्गुला भवेन्मध्यं तथैव चतुर्गुलोनिता ।
 अनामिका च तत्तुल्ला कनिष्ठा चाङ्गुलोनिता ।
 सुहृपाङ्गुलस्य कर्णेऽपि द्विपञ्चाङ्गुलिका स्मृता ।

विशेषाङ्गुलः शेषः नवाः शेषैर्विशिष्टः ।
 द्वेष्टेष्टुताम् अस्ताम् द्वाष्टुष्टुताम् अस्ताम् ।
 स्वहृत्वा लक्षणेनेता प्रतिमा वृद्धिदा भवेत्-इति ।

अधुना प्रतिमायां विशेषलक्षणमाह ।

दशरथतनयो रामो बलिश्च वैरोचनिः शतं विंशत् ।

द्वादशहान्या शेषाः प्रवरसमन्यूनपरिमाणाः ॥ ३० ॥

दशरथतनयो दशरथपुत्री रामः । वैरोचनिर्निरोक्तपुत्रश्च बलिः ।
 एते विंशं विंशत्यधिकमङ्गुलगतं कार्यमित्यर्थः । शेषः अस्याः प्रतिमा द्वाद-
 शहान्या द्वादशकद्वादशकहीनत्वेन प्रवरसमन्यूनपरिमाणा भवन्ति । विंश-
 यधिककटङ्गुलवताद्वादशङ्गुलान्धपास्याद्याधिकं शतमङ्गुलानां प्रतिमा प्रधाना
 भवति । ततोऽपि द्वादशकमपास्य शतकवत्यङ्गुलसमा मध्यमा भवति ।
 ततोऽपि द्वादशकमपास्य चतुरशीत्यङ्गुला न्यूनपरिमाणा प्रतिमा भवति ।
 'स्वेरङ्गुलप्रमाणेद्वादशविस्तीर्णमायतं च मुखं'मित्यनेन न्यायेन या प्रति-
 मा साष्टाङ्गुलं शतमधिकं भवति यद्वेत्तं "दशरथतनयो रामो बलिश्च
 वैरोचनिः शतं विंशं"मित्यस्मिन् द्वादशानामङ्गुलानामधिकानां तेरधिकेन
 परिमाणः कार्यः सर्वोपयुक्तानाम् । एवं हीनत्वेऽप्यनुपात श्वेत्यनुक्तं ज्ञायत
 इति ॥ ३० ॥

अधुना भगवतो विष्णोः स्वरूपलक्षणमाह ।

कार्योऽष्टभुजो भगवांश्चतुर्भुजो द्विभुज एव वा विष्णुः ।

श्रीवत्साङ्कितवक्ताः कौस्तुभमखिसूषितारस्कः ॥ ३१ ॥

अतसीकुसुमश्यामः पीताम्बरनिवसनः प्रसन्नमुखः ।

कुण्डलकिरीटधारी पीनगलोरः स्यर्खाष्टभुजः ॥ ३२ ॥

खड्गगदाधरपाणिर्दक्षिणतः शान्तिदश्चतुर्थकरः ।

ग्रामकरेषु च कार्मुकखेटकचक्राणि शङ्खश्च ॥ ३३ ॥

अथ च चतुर्भुजमिच्छति शान्तिद एको नदाधरश्चान्यः ।

दक्षिणपार्श्वे त्वेवं वानि शङ्खश्च चक्रं च ॥ ३४ ॥

विष्णुस्यैव तु ध्यायितव्यं । दक्षिणहस्तेऽपरश्च बाहुधरः ।
एवं विष्णोः प्रतिमा कर्तव्या भूतिमिच्छद्भिः ॥ ३५ ॥

कार्योऽष्टभुजो भक्तधामिनि । भगवान् विष्णुर्नारायणोऽष्टभुजोऽष्टहस्तः
कार्यः । चतुर्भुजो विष्णुश्च यो कार्यः । श्रीवत्पाङ्क्तिनवधाः । श्रीवत्पद्मे
रेव्यार्त्तमङ्गुलिं विहितं कथं करो मया । तथा कोऽप्युभाभ्यां मणिना
भूषितमलङ्कृतमुरो कथं मया ॥ ३६ ॥

पतलीकुसुमवदनवीर्यवत् श्यामः । श्रीपद्ममराणि वक्ष्ये धरि-
धानं मया । प्रवक्ष्यामि योऽप्यवदनः । कुण्डले कर्वाभरणं विरीटं मुकुटं
तद्धारणं शीलमस्य । वीर्यं शीघ्रं बलं कष्टो मया । मांभलं वक्ष्यामि ।
॥ पीथेरः स्थलः । पीथीयः पीथवत्स्थलः । पीथभुजः पीथवत्भुजः ॥ ३७ ॥

दक्षिणतो दक्षिणहस्ते चतुर्भुजस्य ये चत्वारः पादयो हस्तास्तेभ्यो-
स्मिन् चतुर्गो नन्दकः । द्वितीये गदा त्रिशूली । तृतीये शरः । चतुर्थे
शक्तिः । दृष्टुर्भिमुखं ऊर्ध्वाम्बुलिः शान्तिदः करः । वामकरेण वामहस्तेन
कार्मुकं धनुः शार्ङ्गम् । खेटकं शरः । चतुर्ष्वङ्गुलं पाद-
न्यः ॥ ३८ ॥

अथ शब्दो विकल्पे । तुल्यो विद्येयस्तथाः । यदि चतुर्भुजं कर्तुं
च्छति तदा दक्षिणपार्श्वं भुजद्वये गदाः शान्तिदः करः । द्वितीये गदा
शरः । वामपार्श्वं भुजद्वये एकस्मिन् चतुर्ष्वङ्गुलं द्वितीये चतुर्ष्वङ्गुलं ॥ ३९ ॥

द्विभुजस्य विष्णोर्दक्षिणहस्तः शान्तिदः । अपरो वामः शङ्खधर
वमनेन प्रकारेण भूतिमिच्छद्भिः समुद्रिममिलवद्विष्णोर्नारायणस्य प्रति-
माया कार्यः ॥ ४० ॥

अथ हस्तधरत्वं लक्षणमाह ।
बलदेवो हस्तपाद्विर्गदविष्णुर्नारायणश्च कर्तव्यः ।
विभक्तं कुण्डलकर्मकं शङ्खधरं चतुर्भुजं चतुर्भुजं ॥ ४१ ॥

बलदेवो हस्तधरो हस्तपाद्विर्गदविष्णुः । मद्रविष्णुलोचनो मणि
रणेन यो मद्रलोचनं विष्णुर्नारायणो लोचने नयने यस्य च तथाभू-
तर्त्तव्यः । एवं कुण्डले कर्वाभरणं विभक्तं धारयन् । शङ्खधरं चतुर्भुजं चतुर्भुजं

यक्षः प्रचिदुः । रघुस्त्वन्दः । युक्तो निरुतु । गङ्गादेरी ज्योतिः स
येष्य स तथाभूतः ॥ ३६ ॥

अथैकानंशाया लक्षणमाह ।

एकानंशा कार्या देवी बलदेवकृष्णयोर्मध्ये ।

कटिसंस्थितवामकरा सरोजमितरेण चोद्वहती ॥ ३७ ॥

कार्या चतुर्भुजा या वामकराभ्यां सपुस्तके कमलम् ।

द्वाभ्यां दक्षिणपार्श्वे वरमर्धिव्यसूत्रं च ॥ ३८ ॥

वामेऽष्टाष्टभुजायाः कमलबलुश्चापमस्तुर्जं शास्त्रम् ।

वरशरदर्पणयुक्ताः सव्यभुजाः साक्षमुन्नादय ॥ ३९ ॥

एकानंशेति । बलदेवकृष्णयोर्हृलधरवासुदेवयोर्मध्ये अन्तरे एकानंशा-
मिथाना देवी देवता कार्या विधेया । कीदृशी । कटिसंस्थितवामकरा कटि-
स्थिता वामकरा वामहस्तो यस्याः । इतरेण दक्षिणेन सरोजं पद्ममुद्वहती
धारयन्ती कार्या-इति ॥ ३७ ॥

अथ चतुर्भुजा क्रियते तदा तस्या वामकरयोरेकस्मिन् पुस्तकं
द्वितीये कमलं पद्मम् । दक्षिणभागे द्वयोः करयोरेकस्मिन्निर्घुं वरदो द्विती-
येऽक्षसूत्रम् । उतानोऽष्टोऽङ्गुलिर्हस्तो वरदः ॥ ३८ ॥

वामेऽष्टाष्टभुजाया इति । अष्टाष्टभुजा क्रियते तदा तस्या वामहस्त-
चतुष्के एकस्मिन् कमलबलुः । द्वितीये चापं धनुः । तृतीये चम्बुजं पद्मम् ।
चतुर्थे शास्त्रं पुस्तकम् । सव्ये दक्षिणभागे यक्षो हस्तो वरदः । द्वितीये
शरः । तृतीये दर्पणमादर्यः । चतुर्थे चक्रमुन्नादयति ॥ ३९ ॥

अथ शम्भुप्रद्युम्नलक्षणमाह ।

शम्भुश्च गदाहस्तः प्रद्युम्नश्चापभृत् सुहृदपश्य ।

अनयोः स्त्रियो च कार्ये खेटकनिर्दिष्टधारिण्यौ ॥ ४० ॥

शम्भो द्विभुजो गदाहस्तश्च कार्यः । प्रद्युम्नः कामदेवश्चापभृदु-
ग्रहस्तः । सुहृदः शोभनहृदश्च । अनयोर्द्वयोः शम्भुप्रद्युम्नयोः स्त्रियो
कार्ये । कीदृशौ । खेटकनिर्दिष्टधारिण्यौ । खेटकः करः । निर्दिष्टः
ज्ञः । तो धारिण्यौ ॥ ४० ॥

अथ भगवतो महेश्वरस्य लक्षणमाह ।

ब्रह्मा कमण्डलुकरश्चतुर्भुजः पद्मजासनस्थश्च ।

स्कन्दः कुमाररूपः शक्तिधरः बर्हिर्केतुश्च ॥ ४१ ॥

ब्रह्मा पितामहः कमण्डलुकरः कमण्डलुहस्तश्चतुर्भुजश्चतुर्भुजश्च
पद्मजासनस्थश्च पद्मजासने पद्मासने स्थितः । स्कन्दः कार्तिकेयः कुमार-
रूपो बालरूपः । शक्तिधरः शक्तिमोक्षप्रदश्च धारयति । बर्हिर्केतुर्मयूर-
ध्वजः ॥ ४१ ॥

अथेन्द्रलक्षणमाह ।

शुक्रश्चतुर्विधाद्यो द्विपो महेन्द्रस्य वक्षपाशित्वम् ।

तिर्यंगललाटसंस्थं तृतीयमपि लोचनं चिह्नम् ॥ ४२ ॥

महेन्द्रस्य द्विपो हस्ती शिरावताक्ष्यः शुक्रः स्वेतवर्धः । चतुर्विधा-
श्चतुर्वर्तः स च कार्यः । वक्षपाशित्वं वक्षमायुधविधेयः कुलिशाक्ष्यः स
पाशो यस्य स वक्षपाशित्वस्य भावो वक्षपाशित्वम् । तृतीयं लोचनं नेत्रं
तिर्यंगललाटसंस्थं तिर्यक् कृत्वा ललाटे स्थितं चिह्नमपि कार्यम् ॥ ४२ ॥

अथ भगवतो महेश्वरस्य लक्षणमाह ।

शम्भोः शिरसीन्दुकला वृषध्वजोऽक्षि च तृतीयमपि चोर्ध्वम् ।

शूलं धनुः पिनाकं वामार्धे वा गिरिसुतार्धम् ॥ ४३ ॥

शम्भोर्महेश्वरस्य शिरसि मूर्धनि कला चन्द्रकला कार्यो । वृषध्वजः
वृषो दान्तः स एव ध्वजश्चिह्नं यस्य । ऊर्ध्वमूर्ध्वस्थितं तृतीयमपि अक्षि
नेत्रं कार्यम् । शूलं चिशूलमेकस्मिन् हस्ते । धनुश्चार्धं तदेव पिनाकसङ्गमन्य-
स्मिन् । गिरिसुता गौरी वामेऽर्धे वा कार्यो । ऊर्ध्वगौरीश्वर इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अथ बुद्धस्य लक्षणमाह ।

पद्माङ्गितकरचरणः प्रसन्नमूर्तिः कुन्तीचक्रेश्वरश्च ।

पद्मासनापविष्टः पितृषु समते भवति बुद्धः ॥ ४४ ॥

बुद्धः पद्माङ्गितकरचरणः कार्यः । करो हस्तो चरणौ पादौ पद्मेन
कमलेनाङ्गितौ चिह्नितौ कृत्वाभी देवसमिरित्यर्थः । प्रसन्नमूर्तिः योग्यदेहः

प्रवादपरः । सुनीललोचनश्च सुनीला चक्षुःश्याः शिरसा सुनीला चक्षुः । शेषित्
सुनीललोचनश्चेति पठन्ति । सुनीला चक्षुःशिरसि । सुनीला चक्षुःशिरसि चक्षुः
विष्टः स्थितः । शिरसि चक्षुः । चक्षुः शिरसि स्थितः । चक्षुः शिरसि स्थितः । चक्षुः
शिरसि स्थितः । ४४ ॥

अष्टावक्राणां देवस्य लक्षणाग्रहः ।

आजानुलम्बबाहुः श्रीवत्साङ्गः प्रभासपूर्तिरश्मः ।

दिग्वासास्तवयो ह्यवधारणं कार्यार्हर्हतां देवः ॥ ४५ ॥

अर्हतां देवो जिन आजानुलम्बबाहुः श्रीवत्साङ्गः । प्रभासपूर्तिरश्मः ।
श्रीवत्साङ्गः श्रीवत्समङ्गः चित्रविष्टो यस्य श्रीवत्साङ्गः । प्रभासपूर्तिरश्मिर्भूयो
रागद्वेषरहितः । दिग्वासा नमः । तवयो देवो जिनः । ह्यवधारणं प्रयोग-
नवपुः ॥ ४५ ॥

अथ भगवतो भास्करस्य लक्षणाग्रहः ।

मासाललाटजङ्घावगण्डवक्षांसि चोन्नतानि रवेः ।

कुर्वादुदीर्घवेषं गूढं पादादुरी यावत् ॥ ४६ ॥

विभागाः स्वकररुहे बाहुभ्यां प्रकृते मुकुटधारी ।

कुण्डलभूषितवदनः प्रलम्बहारी विद्युद्भूतः ॥ ४७ ॥

कमलोद्भूतमुखाः कङ्कुकगुणः स्मितप्रसन्नमुखः ।

रत्नोत्पलप्रभामण्डलश्च कर्णः सुनकरोऽर्कः ॥ ४८ ॥

मासाललाटेति । रवेरादित्यस्य भासो भासिका । ललाटे मुखायम् ।
जङ्घे जङ्घ । गण्डो मुखगण्डः । वक्षः उरः प्रदेशः । उन्नतानि उन्नतानि ।
उदीर्घवेषमुत्तरवेषवेषं कुर्वात् । उदीर्घवेषमित्यर्थः । पादात् प्रभृत्युरी वक्षो
यावत् । गूढं चालकगुणम् ॥ ४६ ॥

विभागा इति । स्वकररुहे स्वमन्त्रे बाहुभ्यां प्रकृते कर्णः विभागाः ।
कुण्डलभूषितवदनः कर्णे कर्णभूषितवदनः कर्णे कर्णभूषितवदनः कर्णे कर्णभूषितवदनः ।
मुकुटधारी मुकुटं मेति तं च धारयति । कुण्डलभूषितवदनः । कुण्डलभूषितवदनः ।
कमलोद्भूतमुखाः सुविभक्तमुखाः कर्णः सुविभक्तमुखाः कर्णः सुविभक्तमुखाः ।
रत्नोत्पलप्रभामण्डलश्च कर्णः सुविभक्तमुखाः कर्णः सुविभक्तमुखाः ।
मुकुटधारी कर्णः सुविभक्तमुखाः कर्णः सुविभक्तमुखाः । ४८ ॥

कस्यैव ननु सत्यमेव तन्मात्रं । तदुक्तं । अस्मिन्नेव सत्ये । अतः
प्रतिपक्षेणैव तु सत्यमेव तन्मात्रं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः
सत्यं प्रत्यक्षं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः
सत्यं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः

अथार्थद्वयस्य चर्चाः । अतः सत्यमेव तन्मात्रं ।

सौम्या तु इत्यत्रापि सत्यमेव तन्मात्रं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं ।

सौम्यमुभयस्य सत्यं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं ।

नृपभक्त्याप्युक्तं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं ।

शरीरद्वयं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं ।

मरणं तु सत्यतायां सत्यनिपातेन निर्दिष्टं कर्तुं ।

वामावमता पक्षी वृक्षविनता हिनस्त्रायुः ॥ ५१ ॥

अन्यत्त्वसुर्व्वद्वयं करोति विन्यामपिमुखी इष्टिः ।

सर्वप्रतिमास्त्रेयं शुभाशुभं भास्वरीस्तवमम् ॥ ५२ ॥

सौम्या तु इत्यत्रापि । इत्यत्रापि इत्यत्रापि दीप्य प्रतिमा सौम्या
शुभाशुभं भवति । इत्यत्रापि इत्यत्रापि शुभाशुभं भवति । या विषय-
स्तत्रापि सा यथासक्तं सौम्यमुभयस्य भवति । विद्यता सौम्यं सत्यं शुभाशुभं
साय भवेत् स्यात् ॥ ५३ ॥

नृपभक्त्यापि । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं ।
भवति । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः
द्वयं तन्मात्रं सत्यं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं ।
विन्यामपिमुखी इष्टिः ॥ ५० ॥

सत्यतायां सत्यमुभयस्य प्रतिपक्षेणैव सत्यं निर्दि-
ष्टेष्टेत् । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः
द्विष्टे विन्यामपिमुखी इष्टिः । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं ।

अन्यत्त्वसुर्व्वद्वयं करोति विन्यामपिमुखी इष्टिः । अतः सत्यमेव तन्मात्रं ।
करोति । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः सत्यमेव तन्मात्रं । अतः
सत्यमुभयस्य प्रतिपक्षेणैव सत्यं निर्दिष्टेष्टेत् । अतः सत्यमेव तन्मात्रं ।

अधुना लिङ्गस्य लक्षणमाह ।

लिङ्गस्य वृत्तपरिधिं दीध्ययासूत्र्य तत् त्रिधा विभजेत् ।

मूले तच्चतुरस्रं मध्ये त्वष्टाश्रि वृत्तमतः ॥ ५३ ॥

चतुरस्रमवनिष्ठाते मध्यं कार्यं तु पिण्डिकाश्वधे ।

दृश्योच्छ्रायेण समा समन्ततः पिण्डिका श्वधात् ॥ ५४ ॥

लिङ्गस्य वृत्तभागे यः परिणाहस्तं सूत्रेण परिच्छिद्य तत् सूत्रं देर्घ्येण दीर्घत्वेन आसूत्र्य मित्वा तत्प्रमाणं पाषाणं काष्ठं मणिं वा कृत्वा पिथा विभजेत् भागत्रयं कुर्यात् । ततो लिङ्गस्य मूले योऽसौ विभागस्तं चतुरस्रं कार्यम् । मध्ये यस्तमष्टाश्रिं कुर्यात् । अतः परं यस्तृतीयभागस्तं वृत्तं परिवर्तुलं कुर्यात् ॥ ५३ ॥

तत्र चतुरस्रं यद्भागं तदवनिष्ठाते भूषाते कार्यं ज्ञेयम् । मध्यं यदष्टाश्रिं तत् पिण्डिकाश्वधे पीठगते विधेत् । श्वधात् पीठविधरात् समन्ततः सर्वासु दिक्षु पीठिका दृश्योच्छ्रायेण समा कार्यो । दृश्यभागस्य परिवर्तुलस्य लभ्यो य उच्छ्रायस्तत्समः । एतदुक्तं भवति । यावत्प्रमाणं वृत्तभागस्य देर्घ्यं तावत्प्रमाणं समन्ततः पीठिकापृष्ठत्वं कार्यमिति ॥ ५४ ॥

अन्यद्विशेषलक्षणमाह ।

कृशदीर्घं देशघ्नं पार्श्वविहीनं पुरस्य नाशाय ।

यस्य क्षतं भवेन्मस्तके विनाशाय तल्लिङ्गम् ॥ ५५ ॥

यल्लिङ्गं कृशं दुर्बलं दीर्घमभ्युक्षितं तद्वेशघ्नं देशं हन्ति । यत् पार्श्वार्थां विहीनं तत् पुरस्य नगरस्य नाशाय भवति । यस्य मस्तके मूर्धेन क्षतं क्षिद्रं भवेत् स्यात् तल्लिङ्गं विनाशाय मर्तुरेव भवति ॥ ५५ ॥

अथ मातृगण एवं तस्य लक्षणमाह ।

मातृगणः कर्त्तव्यः स्वनामदेवानुरूपकृतचिह्नः ।

रेवन्तोऽश्वाखण्डो मृगयाक्रीडादिपरिवारः ॥ ५६ ॥

मातृगणो मातृसमूहः स्वनामदेवानुरूपकृतचिह्नः कर्त्तव्यः । स्वनामा यो देवस्तदनुकूपं तादृककृतं चिह्नं लक्षणं यस्य । यथा ब्रह्मणो यल्लिङ्गं “ब्रह्मा कर्मण्येवाकर्तव्यमुत्तमं पङ्कजासनस्यरवे”ति ब्राह्मी कार्यो । “कार्योऽष्टमूर्तो

मगवा"निति चेन्नधी । "कर्मोः किरितीन्धुवले"ति रौद्रः कार्यः । "स्वस्तः
 कुमारद्वये"ति कौमार्यः । "पुनरुत्पत्तिविषयो द्विपो महेन्द्रस्य वक्ष्यमाणः"
 मित्येन्द्रः । "दण्डी यमो महिषगी" इति याम्यः । "हंसाकूटः पाशमृदुवच"
 इति वासुपयः । "नरवाहनः कुबेरो" इति कौवेर्यः । श्वमन्यासां नारसिंहिवारा-
 द्विधेनायकीनामप्युक्तम् । किन्तु तासां स्तनशोभा मध्यमामता नितम्बवे-
 पुल्यं कार्यं येन प्रकारेण स्त्रीरूपस्य शोभा जायत इति । रेवन्नोऽर्कत-
 नयोऽश्वाकूटः कार्यः । अश्वस्तुरगस्तथाकूटस्तदुपरि स्थित इत्यर्थः । तथा
 मृगया मृगबधस्तत्क्रीडादिपरिहार इति । यः परिहारः स मृगयामुक्तः क्रीडा-
 युक्तः आदियहणादश्वबाहने तत्परीक्षणं तदन्वेषणादि ॥ ५६ ॥

अथ यमवस्तुशकुबेरलक्षणमाह ।

दण्डी यमो महिषगी हंसाकूटश्च पाशभृद्वचः ।

नरवाहनः कुबेरो वामकिरीटी बृहत्कुक्षिः ॥ ५७ ॥

यमः प्रेतपतिर्दण्डी दण्डहस्तो महिषाकूटश्च कार्यः । वरुणोऽपा-
 म्यतिः । हंसाकूटे हंसः पक्षी तस्मिन्नाकूटस्तस्योपरि स्थितः । पाशभृत्
 पाशहस्तः कार्यः । कुबेरो वैश्वणो नरवाहनो मनुष्याकूटः । नरवाहन इति
 केचित् पठन्ति । वामकिरीटी वामभागे किरीटी मुकुट इत्यर्थः । बृहत्कुक्षिर्वि-
 स्तीर्णकुक्षिः कार्यः । अथ प्रतिमालक्षणं देवानां देवतानां यल्लक्षणमाचार्योक्तं
 तेषां लोकप्रसिद्धा यथा यथा शरीरशोभा भवति तथा तथोक्तवत्प्रतिमा
 कार्या लक्षणज्ञैः स्वरज्जलप्रमाद्यैरित्यादि यदुक्तं तत्सर्वं कार्यमिति ॥ ५८ ॥

तथा च काश्यपः

एकदंष्ट्रो गजमुखश्चतुर्बाहुर्विनायकः ।

लम्बोदरः स्थूलदेहो नेत्रत्रयविभूषितः ॥

नक्षकुललोकान्तिमन्त्रमाला कमलकमण्डलुदर्पणाद्यहस्ताम् ।

प्रथमतः शरीरपीठपद्मासनसुखितां परमेश्वरीं धितस्ताम् ॥

ब्रह्मा चतुर्मुखो दण्डी कृष्णाञ्जनकमण्डली ।

१ अस्वीवाध्यायस्य ४३ श्लोकः ।

२ अस्वीवाध्यायस्य ४२ श्लोकः ।

३ नरवाहनः-इति पाठान्तरम् ।

४ अस्वीवाध्यायस्य ४१ श्लोकः ।

५ अस्वीवाध्यायस्य ४० श्लोकः ।

६ अन्वेषु पुस्तकेष्वयं श्लोको नापलभ्यते

विष्णुस्तुतुः शङ्खः सुखदः ।
 श्रीकृष्णः पीतवासा धनदः ।
 नरसिंहः स्थूलदेहो रोमाञ्जलिभूषितः ।
 वदन्त्यटितमुखः समी वदन्ति वदन्तुः ।
 वराहः सुकरमुखश्चतुर्बाहुविभूषितः ।
 नीलाञ्जनचयप्रस्थो ध्यानशक्तः सुलोचनः ।
 ईश्वरो जटिलस्त्यक्षो वृषचन्द्राङ्गभूषितः ।
 उरगेन्द्रोऽवीती च कृतिवासाः विनाकधृक् ।
 चण्डिकाप्रादशभुजा सर्वप्रहरणान्विता ।
 अक्षा विहरता धर्म्या मणिवासुरभूतिनी ।
 मयूरवाहनः स्कन्दः शक्तिकुण्डधारकः ।
 सुहृपदेहो विमान्तो देवः सेनापतिः शिशुः ।
 आदित्यस्तद्वक्त्रः समी कवची खड्गधृत् तथा ।
 तेजस्वी पञ्चजकरः बह्वर्गश्च किरीटवान् ।
 ऐरावतश्चतुर्दन्तः श्वेतगात्रो महागजः ।
 तटाकुटो महेन्द्रस्तु वज्रहस्तो महाबलः ।
 तिर्यग्भलाटगं नेत्रं तृतीयं तस्य कारयेत् ।
 नीललोहितवर्णो च शशी तस्य समीपगा ।
 शवं देवगणाः सर्वे स्वायुधामरयोज्ज्वलाः ।
 कर्तव्याः स्वस्वहृत्पाश्च सम्यक्ताः शुभलक्षणाः ।
 हस्तमात्रा भवेत् दैव्या द्विहस्ताश्च न प्रदा ।
 सुभिद्यसेमदा पुण्या चिह्नस्ता तु चतुष्करा ।
 वेकलं कुरुते ह्रीन् कृशाङ्गी देहनाशिनी ।
 मरणं सद्यतायां तु सुदीर्घा विमनाशिनी ।
 वामे नता हन्ति पक्षीं कर्तुर्दक्षिणभागा ।
 अर्धदृष्टिर्नैव रोगं गोकर्णो स्यादधोमुखी ।
 सुहृदा सुप्रभागेव सर्वाभरणभूषिता ।
 स्वायुधेश्वर समायुक्ता कर्तव्या प्रतिमा शुभा-इति ॥
 इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविबुतो प्रतिमालक्षणं
 नाम सप्तपञ्चमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

अथ यत्नविधौ यत्नविधौ व्याख्यायते ।

तत्प्रादावेव विधानमाह ।

कर्तुंरनुकूलदिवसे देवविशोधिते शुभनिमित्ते ।

मङ्गलशकुनैः प्रास्थानिकैश्च वनसम्प्रवेशः स्यात् ॥ १ ॥

कर्तुः प्रतिमाकर्तुः । अनुकूलदिवसे उपचयकर्तुंर्यहस्य दिने निरुपहृते नक्षत्रे च । देवविशोधिते शुभनिमित्ते । देवसेन कालविदा यस्तु विशोधितं दत्तं शुभनिमित्तं शकुनं सुसुहृतादिकं च तस्मिन् । प्रास्थानिकैर्मङ्गलशकुनैः । प्रस्थाने भवाः प्रास्थानिकाः प्रस्थाने यात्रायां ग्रानि मङ्गलशकुनानि उत्तानि तेः । सिद्धार्थकालसम्प्रयोगेऽप्यनानीत्यादिकानि मङ्गलानि । श्रेष्ठे ह्ययचिते प्राच्या-मित्यादिकाः शकुनाः । एतैः प्रास्थानिकैर्मङ्गलशकुनैर्बनसम्प्रवेशः स्याद्ब्रूते । वने वृक्षवृक्षे देशे प्रवेशः प्रतिमाकप्राये कार्यं इति ॥ १ ॥

अथ च वर्जनीयान् वृक्षानाह ।

पितृवनमार्गसुरालयवल्मीकोद्यानतापसाश्रमजाः ।

चैत्यसरित्सङ्गमसम्भवाश्च घटतोयसिक्ताश्च ॥ २ ॥

कुड्यानुजातवल्लीनिपीडिता वज्रमावतोपहृताः ।

स्वपतितहस्तिनिपीडितशुष्काग्निमुष्टमधुनिलयाः ॥ ३ ॥

तरवो वर्जयितव्याः शुभदाः स्युः क्षिग्धपल्लुकुसुमफलाः ।

अभिमतवृक्षं गत्वा कुर्यात् पूजां सबलिपुष्पाम् ॥ ४ ॥

एवंविधास्तरवो वृक्षा वर्जयितव्याः । कीदृशाः । पितृवनं श्मशानम् । पन्थाः । सुरालयं देवगृहम् । वल्मीको वल्मीककृतो मृत्स्तूपः । उद्या-श्वनम् । तापसाश्रमस्तपोवनम् । एतेषु ये जाता उत्पन्ना वृक्षाः । तथा । प्रधानवृक्षः । सरितो नद्यस्तासां सङ्गमो मेलनस्तत्र येषां वृक्षाणां च उत्पत्तिः । तथा घटतोयेन कलशजलेन सिक्ताः सेविता ये वृक्षाः । स्वयं रोपितत्वादप्येदाहृत्यात् ॥ २ ॥

कुड्योऽस्यष्टः । अनुजातो वृक्षस्य अनु परवादन्यो यो वृक्षो जात-
त्वेन योगेन पीडितः । ये च वृक्षा बल्लीभिर्निपीडिताः । वज्रमथ-

निर्माकृतो वायुस्ताभ्यां ये चोपहृता भग्नाः । यश्च स्वर्पतितः स्वयमेव
पतितः । हस्तिना गजेन निषीदितो यो भग्नः । शुष्को विगतरसः । अग्नि-
प्लुष्टोऽग्निना दग्धः । मधुनिलयो मधुमाक्षिकाणामाश्रयः ॥ ३ ॥

यद्यमेते यथोक्तास्तरवो वर्ज्याः । अन्ये परिशिष्टा वृक्षाः शुभदाः ।
ते च स्निग्धपत्राः स्निग्धकुसुमाः सस्नेहपुष्पाः स्निग्धफलाश्च शुभदा एव ।
ततोऽभिमतमभीष्टं वृक्षं तर्ह्य गत्वा आसाद्य तस्य सबलिपुष्पां बलिभिरुप-
हारेः पुष्पैः कुसुमैः संहितां पूजामर्चं कुर्यात् ॥ ४ ॥

अथ वर्णानुक्रमेण वृक्षानाह ।

सुरदारुचन्दनशमीमधूकतरवः शुभा द्विजातीनाम् ।
क्षत्रस्यारिष्टाश्वत्थखदिरबिल्वा विवृद्धिकराः ॥ ५ ॥
वैश्यानां जीवकखदिरसिन्धुकस्यन्दनाश्च शुभफलदाः ।
तिन्दुककेसरसर्जार्जुनाम्रशालाश्च शूद्राणाम् ॥ ६ ॥

सुरदारुर्देवदारुः । चन्दनं मलयजम् । शमी प्रसिद्धा । मधूको वृक्षः
प्रसिद्धः । एते तरवो वृक्षाः प्रतिमार्थे देवविग्रहायै च द्विजातीनां ब्राह्मणानां
शुभदाः । अरिष्टः । अश्वत्थः । खदिरः । बिल्वश्च । एते सर्वे एव वृक्ष-
विशेषाः क्षत्रस्य क्षत्रियजातेर्विवृद्धिकराः ॥ ५ ॥

जीवकः । खदिरः । सिन्धुकः । स्यन्दनः । एते वृक्षविशेषा वैश्यानां
शुभफलदाः । तिन्दुकः । केसरः । सर्जः । अर्जुनः । आम्रः । शाल
एते वृक्षाः शूद्राणां शुभदाः ॥ ६ ॥

तथा च काश्यपः ।

सुरदारुः शमीवृक्षो मधूकश्चन्दनस्तथा ।
प्रतिष्ठार्थे ब्राह्मणानामेते प्रोक्ताः शुभावहाः ॥
अरिष्टाश्वत्थखदिरबिल्वाः क्षत्रियजातिषु ।
जीवकः खदिरश्चैव सिन्धुकः स्यन्दनस्तथा ॥
वैश्यानां शुभदाः प्रोक्तास्तिन्दुकः केसरस्तथा ।
सर्जार्जुनाम्रशालाश्च शूद्राणां शुभदाः स्मृताः ॥

अथ विशेषमाह ।

लिङ्गं वा प्रतिमा वा द्रुमवत् स्थाप्या यथा दिशं यस्मात् ।
तस्माच्चिह्नयितव्या दिशो द्रुमस्योर्ध्वमथवाधः ॥ ७ ॥

लिङ्गं शिवलिङ्गं वा प्रतिमा वा यस्माद्द्रुमवदृक्षवद्यथा दिशं
स्थाप्याः । अयमर्थः । द्रुमस्य यः पूर्वाभिमुखो भागः स एव प्रतिमायाः
पूर्वभागः कार्यः । एवं दक्षिणो दक्षिणः । पश्चिमः पश्चिमः । उत्तरभाग
उत्तरभाग एव कार्यः । वृक्षस्य योऽधो भागः स एव प्रतिमाया अधो-
भागः कार्यः । वृक्षस्य य ऊर्ध्वभागः सोऽपि प्रतिमाया ऊर्ध्वभागः
कार्यः । तस्माद्देतोर्द्रुमस्य वृक्षस्य दिश आशाश्चिह्नयितव्याः । एवमुर्ध्वाधरो
भागावपि चिह्नयितव्यौ ॥ ७ ॥

तथा च काश्यपः ।

वृक्षवत् प्रतिमा कार्या प्राभागादुपलक्षिता ।

पादाः पादेषु कर्तव्याः शीर्षमूर्ध्वं तु कारयेत् ॥

अथ वृक्षच्छेदनविधानमाह ।

परमान्नमोदकौदनदधिपल्लोल्लोपिकादिभिर्भक्ष्यैः ।

मद्यैः कुसुमैर्धूपैर्गन्धैश्च तर्पेत् समभ्यर्च्य ॥ ८ ॥

सुरपितृपिशाचराक्षसभुजगासुरगणविनायकाद्यानाम् ।

कृत्वा रात्रौ पूजां वृक्षं संस्पृश्य च ब्रूयात् ॥ ९ ॥

परमान्नं पायसम् । मोदकाः लड्डुकाः । ओदनं भक्षम् । दधि क्षीर-
धिकारः । पल्लवमर्धनिष्पीडितास्तिलाः । उल्लोपिकाः प्रसिद्धाः । आदियह-
णाद्यहुभिर्भक्ष्यप्रकारैरूपप्रभृतिभिर्लब्धपेयद्यैः । मद्यैः । कुसुमैः पुष्पैः ।
धूपैर्गन्धैः सुगन्धद्रव्यैश्च तर्पेत् वृक्षं समभ्यर्च्य सम्यज्य ॥ ८ ॥

सुरा देवाः । पितरो देवयोनयः । पिशाचा देवयोनय एव । राक्षसा
नक्तचराः पिशिताग्निनः । भुजगाः पन्नगाः । असुरा देव्याः । गणाः
प्रमथाः । विनायका विघ्नाः । आदियहणाद्रूपप्रेतसिद्धविद्याधरगन्धर्वाः ।
एतेषां रात्रौ निशि पूजामर्चो कृत्वा विधाय वृक्षं तर्पेत् पाणिना संस्पृश्य
च इमं मन्त्रं ब्रूयाद्देवैः ॥ ९ ॥

किं तदित्याह ।

अर्चार्थममुकस्य त्वं देवस्य परिकल्पितः ।

नमस्ते वृक्ष पूजेयं विधिवत् सम्प्रगृह्यताम् ॥ १० ॥

यानीह भूतानि वसन्ति तानि

बलिं गृहीत्वा विधिवत् प्रयुक्तम् ।

अन्यत्र वासं परिकल्पयन्तु

क्षमन्तु तान्यद्य नमोऽस्तु तेभ्यः ॥ ११ ॥

हे वृक्ष अमुकस्य अमुकनाम्नो देवस्य सुरस्यार्चार्थं पूजार्थं परिकल्पितो व्यवस्थापितः । नमस्ते तव नमस्कारं भवतु । इयं पूजा मयोपनीता विधिवद्विधानेन सम्प्रगृह्यताम् ॥ १० ॥

इहास्मिन् वृक्षे यानि भूतानि वसन्ति व्यवस्थितानि तान्यमुं बलिमुपहारं विधिवद्विधानेन प्रयुक्तमुपनीतं गृहीत्वा सङ्गृह्य अन्यत्रान्यस्मिन् वृक्षे वासं गृहं परिकल्पयन्तु व्यवस्थापयन्तु । तानि भूतान्यद्य क्षमन्तु क्षान्तिं कुर्वन्तु । तेभ्यो भूतेभ्यो नमोऽस्तु नमस्कारो भवतु ॥ ११ ॥

ततः किं कुर्यादित्याह ।

वृक्षं प्रभाते सलिलेन सिक्त्वा

पूर्वात्तरस्यां दिशि सन्निकृत्य ।

मध्याज्यदिग्धेन कुठारकेण

प्रदक्षिणं शेषमतो निहन्यात् ॥ १२ ॥

प्रभाते प्रभातकाले वृक्षं तत् सलिलेनोदकेन सिक्त्वा संसिञ्च्य कुठारकेण परशुना मध्याज्यदिग्धेन मधुना माक्षिकेणाज्येन घृतेन दिग्धेनोपलिप्तेन प्रथमं पूर्वात्तरस्यामैशान्यां सन्निकृत्य क्षित्वा ततः शेषं प्रदक्षिणेन पूर्वाग्नेयगाम्यनेर्हृतपश्चिमत्रायव्योतरासु दिक्षु निहन्याच्छिन्यात् ॥ १२ ॥

अथ पतितस्य तरोर्लक्षणमाह ।

पूर्वण पूर्वात्तरतोऽथवोदक्

पतेद्यदा वृद्धिकरस्तदा स्यात् ।

आग्नेयकोणत् क्रमशोऽग्निदाह-

रुग्नागरोगादुत्तरगक्षयश्च ॥ १३ ॥

तथा च काश्यपः ।

त्रिंशद्वुस्तास्तु विस्तीर्णः प्रासादोऽयं द्वितीयकः ।

केलासोऽपीति । अपिशब्दः सम्भावनायाम् ।

केलासोऽपि षडग्निः । शिखरवान् शिखरैर्युक्तः । अष्टाविंशः । अष्टाविंशतिर्हस्ता विस्तीर्णः । विष्कम्भात् षट्षष्टाशद्वुस्तास्तस्योच्यम् । अष्टभूमोऽष्टभिर्भूमिकाभिर्युक्तः ॥ २१ ॥

तथा च काश्यपः ।

अष्टभूमश्च केलासो हस्ताष्टाविंशतिः स्मृतः ।

षडग्निः शिखरोपेतः प्रासादस्तु तृतीयकः ॥

अथ विमाननन्दनयोरलक्षणमाह ।

जालगवाक्षकयुक्ती विमानसञ्ज्ञस्त्रिसप्तकायामः ।

नन्दन इति षड्भूमौ द्वात्रिंशः षोडशाण्डयुतः ॥ २२ ॥

विमानः कन्दसञ्ज्ञः षडग्निः । जालगवाक्षकयुक्तः । जालकोपलक्षितैर्गवाक्षकैश्च शारिकाभिर्युक्तः । त्रिसप्तकायामः एकविंशतिर्हस्ता आयामो विस्तीर्णः । विष्कम्भात् अर्थादेव द्वाचत्वारिंशद्वुस्तास्तस्योच्यम् । अष्टभूमिकश्च ।

तथा च काश्यपः ।

गवाक्षजालसंयुक्ते विमानश्चेकविंशतिः ।

षडग्निरष्टभूमश्च प्रासादः स्याच्चतुर्थकः ॥

नन्दन इति । नन्दनसञ्ज्ञः षडग्निः । षड्भूमः षड्भिर्भूमिकाभिर्युक्तः ।

द्वात्रिंशो द्वात्रिंशद्वुस्ता विस्तीर्णः । विष्कम्भात् चतुःषष्टिर्हस्तास्तस्योच्यम् । षोडशभिरण्डैर्युक्तः । अण्डः प्रासादस्योपरि भवति ॥ २२ ॥

तथा च काश्यपः ।

नन्दनस्तु षडग्निः स्यात् द्वात्रिंशद्वुस्तविस्तृतः ।

षड्भूमः षोडशाण्डस्तु प्रासादः षड्भूमो मतः ॥

अथ समुद्रपद्मयोरलक्षणमाह ।

वृत्तः समुद्रनामा पद्मः पद्माकृतिः शया अष्टौ ।

शृङ्गेणैकेन भवेदेकैव च भूमिका तस्य ॥ २३ ॥

समुद्रनामा वृत्तः परिवर्तुलः । मुद्राकारः । पद्मः पद्माकृतिः कमला-
कारः । अष्टभिर्दलेयुक्तः । एतेो द्वावपि प्रासादावष्टौ श्याः अष्टौ हस्ता
विस्तीर्णः । विष्कम्भात् षोडशहस्तास्तस्योच्यम् । शृङ्गेणेकेन भवेत् स्यात् ।
एकेन शृङ्गेणेकेनाष्टेनोपलक्षितो द्वावप्येते । तस्य च प्रासादद्वयस्येकेव
भूमिका भवति ॥ २३ ॥

तथा च काश्यपः ।

वर्तुलस्तु समुद्रः स्यात् पद्मः पद्माकृतिस्तथा ।

हस्ताष्टकं तु विस्तीर्णो भूमिका शृङ्गभूषिता ॥

अथ गरुडनन्दिवर्धनयोर्लक्षणमाह ।

गरुडाकृतिश्च गरुडो नन्दीति च षट्चतुष्कविस्तीर्णः ।

कार्यस्तु सप्तमैमो विभूषितोऽण्डैस्तु विंशत्या ॥ २४ ॥

गरुडसञ्ज्ञो गरुडाकृतिर्गरुडाकारः पक्षी पक्षपुच्छयुक्तः । नन्दीति च ।
चशब्दः समुच्चये । नन्दिवर्धनसञ्ज्ञश्च गरुडाकार एव किन्तु पक्षपुच्छ-
रहितः । षट्चतुष्कविस्तीर्णः । गरुडो नन्दिवर्धनश्च षट्चतुष्कश्चतुर्विंशतिर्ह-
स्ता विस्तीर्णः । अष्टचत्वारिंशद्दस्तास्तस्योच्यम् । तथा सप्तमैमः । सप्तभिर्भू-
मिकाभिर्युक्तः । अण्डानां विंशत्या विभूषितो गरुडो नन्दिवर्धनश्च ॥ २४ ॥

तथा च काश्यपः ।

गरुडो गरुडाकारः पक्षपुच्छविभूषितः ।

नन्दी तथाकृतिर्धैर्यः पक्षादिरहितः पुनः ॥

कराणां षट्चतुष्कास्तु विस्तीर्णो सप्तभूमिको ।

दशभिर्द्विगुणैरण्डैर्भूषितो कारयेत् तु तो ॥

अथ कुञ्जरगुह्यराजयोर्लक्षणमाह ।

कुञ्जर इति गजपृष्ठः षोडशहस्तः स'मन्ततो मूलात् ।

गुह्यराजः षोडशकस्त्रिचन्द्रशाला भवेद्वलभी ॥ २५ ॥

कुञ्जरसञ्ज्ञो गजपृष्ठो हस्तिपृष्ठाकारः । षोडशहस्तः समन्ततो मूलात्
मूलात् षोडशहस्तः समन्ततः चतुर्दिग्ं षोडश हस्ता विष्कम्भः । अन्येषां पाठः

प्रतिमा दारुमयी काष्ठनिर्मिता तथा मृन्मयी वाधिर्वी । चायुर्वी-
वितम् । शिख्ये लक्ष्मीम् । कले वीर्यम् । जयं विजयम् । च ददाति । मणि-
मयी रत्ननिर्मिता प्रतिमा लोकानां जनानां हिताय भवति । दोषकीं
काष्ठनिर्मिता पुष्टिदा शरीरपुष्टिं ददाति ॥ ४ ॥

रजतमयी रौप्यनिर्मिता कीर्तिं यशः करोति । ताम्रमयी प्रजानां
पुत्रादीनां विवृद्धिं करोति । शैली शिलामयी प्रतिमार्थाऽथवा लिङ्गं शैले शि-
लामये महान्तमतिप्रभूतं भूलाभं करोति ॥ ५ ॥

तथा च काश्यपः ।

यार्चा मृदाहसम्भूता सायुःश्रीबलदा मता ।
सौवर्णी पुष्टिदा श्रेया रत्नजा हितकारिणी ।
राजसी कीर्तिदा श्रेया ताम्रजा जनवर्धिनी ।
महत् करोति भूलाभं यार्चा पाषाणनिर्मिता ॥

पुनरपि विशेषमाह ।

शङ्खपङ्कता प्रतिमा प्रधानपुरुषं कुलं च धातयति ।

श्वभोपङ्कता रोगानुपद्रवांश्च क्षयं कुरुते ॥ ६ ॥

शङ्खस्तिर्यग्निर्गतः कीलकः । अङ्ग इति प्रसिद्धो लेखे । तेनोपङ्कता
प्रतिमार्चा प्रधानपुरुषं नायकं कुलं वंशं च धातयति । श्वभं गतेस्ते-
नोपङ्कता प्रतिमा रोगान् गदानुपद्रवान् दोषान् क्षयं च करोति ॥ ६ ॥

तथा च काश्यपः ।

यार्चा शङ्खपङ्कता सा तु प्रधानकुलनाशिनी ।
क्षिद्रेणोपङ्कता या तु बहुदोषकरी मता ॥

अथाधिवासनलक्षणमाह ।

मण्डपमध्ये स्थण्डिलमुपलिप्यास्तीर्य सिकतयाच कुशीः ।

भद्रासनकृतशीर्षापधानपादां न्यसेत् प्रतिमाम् ॥ ७ ॥

अधिवासनमण्डपस्य मध्येऽन्तः स्थण्डिलं भूभागमुपलिप्य ततः
सिकतया बालुकया कुशेर्दमैश्चास्तीर्य । अथशब्दोऽथ चार्थः । आस्तरणमा-
च्छादनं बालुकां प्रसार्य तदुपरि दमैराच्छादनं कुर्यात् । तत्र प्रतिमां मन्त्रा-

सनकृतशीर्षोपधानपादां न्यसेत् । भद्रासनं राजासनं तच्च कृतशीर्षं स्थित-
मस्तकां तथोपधानपादामुपधानं शीर्षोपधानं तच्च कृतपादां न्यसेत् ॥ ७ ॥

अन्यद्विधानमाह ।

मूलाश्वत्थोदुम्बरशिरीषवटसम्भवेः कषायजलैः ।

मङ्गल्यसञ्जिताभिः सर्वौषधिभिः कुशाद्याभिः ॥ ८ ॥

द्विपवृषभोद्धतपर्वतवल्मीकसरित्समागमतटेषु ।

पद्मसरःसु च मृद्भिः सपञ्चगव्यैश्च तीर्थजलैः ॥ ९ ॥

पूर्वशिरस्कां स्नातां सुवर्णरत्नाम्बुभिश्च ससुगन्धैः ।

नानातूर्यनिनादैः पुण्याहैर्वेदनिर्घोषैः ॥ १० ॥

प्रवः । अश्वत्थः । उदुम्बरः । शिरीषः । वटः । एते सर्वे एव
वृक्षविशेषाः । एषां सम्भवेः कषायजलेरेतत्प्रवकथितपानीयेः । तथा मङ्ग-
ल्यसञ्जिताभिः सर्वौषधिभिः । मङ्गल्यसञ्जिताः प्रशस्तनाम्न्यो याश्चौषध्याः ।
यथा । जया । जयन्ती । जीवन्ती । जीवपुत्री । पुनर्नवा । विष्णुकान्ता ।
अभया । विश्वम्भरी । महामोहा । सहदेवी । पूर्णकोशा । शतावरी । सहस्रवीर्या
लक्ष्मणा चेति ताभिः । तथा कुशाद्याभिः । कुशा दर्भाः आद्याः प्रथमा
यासामौषधीनां ताः कुशाद्याः । आदिपद्मणाच्छादलाङ्गुरा स्नेयाः । एता-
भिर्ौषधिभिः ॥ ८ ॥

द्विषो हस्ती । तेनोद्धृता या मृत् । वृषभो दान्तः । तेनोद्धृता या
मृत् । पर्वतमृत् । वल्मीकमृत् । सरिन्नदी द्वयोर्द्वयोः नद्योर्ध्वं समा-
गमः संयोगो मेलकस्तच्च तटेषु या मृत् । पद्मसरःसु च मृद्भिः । पद्मेः कमलेः
संयुक्तानि यानि च सरांसि तेषु या मृदस्ताभिः । तीर्थजलैः पुण्यतीर्थ-
जलैः सपञ्चगव्यैः । पञ्चगव्यसहितैः । गोमयम् । गोमूत्रम् । क्षीरम् । दधि ।
सर्षपः । कुशोदकमिति ॥ ९ ॥

एतेः प्रागुक्तेः प्रतिमां स्नाताम् । तथा ससुगन्धैः शोभनगन्धसंयुतैः
सुवर्णरत्नाम्बुभिः सुवर्णरत्नगर्भितायेः स्नातां कृतस्नातां पूर्वशिरस्कां पूर्वस्यां
दिशि शिरः कृत्वा न्यसेत् स्थापयेत् । तथा नानाविधानां तूर्याणां निनादैः
शब्दैः सह तथा पुण्याहैः पुण्याहशब्दैर्वेदनिर्घोषैर्वेदपदोद्गारेण सह ॥ १० ॥

ततः किं कुर्यादित्याह ।

येन्द्र्यां दिशीन्द्रलिङ्गा मन्त्राः प्राग्दक्षिणेऽग्निलिङ्गाश्च ।

व'क्तव्या द्विजमुख्यैः पूज्यारते दक्षिणाभिश्च ॥ ११ ॥

येन्द्र्यां पूर्वस्थां दिशीन्द्रलिङ्गा मन्त्रा इन्द्रदेवत्या येन्द्रा मन्त्रा द्विजमुख्यैर्ब्राह्मण्येष्टैर्वक्तव्याः पाठनीयाः । केचित् अप्रव्या इति पठन्ति । तथा प्राग्दक्षिणे आग्नेय्यां दिशि । अग्निलिङ्गा अग्निदेवत्या मन्त्रा वक्तव्याः । ते च द्विजमुख्या दक्षिणाभिः पूज्या अर्च्याः ॥ ११ ॥

ततः किं कुर्यादित्याह ।

यो देवः संस्थाप्यस्तन्मन्त्रैश्चानलं द्विजो जुहुयात् ।

अग्निनिमित्तानि मया प्रीक्तानीन्द्रध्वजोत्थानि ॥ १२ ॥

धूमाकुलोऽपसव्यो मुहुर्मुहुर्विस्फुलिङ्गकृत् शुभः ।

हेतुः स्मृतिलोपो वा प्रसर्पणं चाशुभं प्रीक्तम् ॥ १३ ॥

यो देवः संस्थाप्यः प्रतिष्ठापनीयः । तन्मन्त्रैस्तद्वैद्यैर्वैदिकैर्मन्त्रैर्द्विजो ब्राह्मण्योऽनलमग्निं जुहुयात् । मया अग्निनिमित्तानि अग्निनिमित्तानि इन्द्रध्वजोत्थाने उक्तानि कथितानि । “स्थावावसानसमये स्वयमुक्त्वन्वार्चि” । रित्यादि । अग्निधूमाकुलो धूमेनाकुलीकृतः सधूमः । अपसव्यो वामावर्तः । मुहुर्मुहुः मुहुर्मुहुरिति शब्दं करोति । विस्फुलिङ्गकृद्विस्फुलिङ्गं करोति मुञ्चति तथा विधो न शुभः । अथवा हेतुः पुरोहितस्य स्मृतिलोपो विस्मृतिर्भवति प्रसर्पणं च पश्चाद्गमनमशुभमनिष्टं प्रोक्तं कथितम् ॥ १३ ॥

ततः किं कुर्यादित्याह ।

स्नातामभुक्तवस्त्रां स्खलङ्कृतां पूजितां कुसुमगन्धैः ।

प्रतिमां स्वास्तीर्णाय शय्यायां स्थापकः कुर्यात् ॥ १४ ॥

तां प्रतिमां स्नातां कृतस्नानां । अभुक्तवस्त्रामभिनववस्त्रप्रावृताम् । स्खलङ्कृतां शोभनेरलङ्कारयैरलङ्कृताम् । कुसुमैः पुष्पैः । गन्धैः सुगन्धद्रव्यैरगुहप्रभृतिभिश्च । पूजितामर्चिताम् । स्थापकः प्रतिष्ठापकः । स्वास्तीर्णाय शोभनास्तृतायां शय्यायां कुर्यात् स्थापयेदित्यर्थः ॥ १४ ॥

ततस्तस्याः सुप्रायाः किं कुर्यादित्याह ।

सुप्रां सगीतनृत्यैर्जागरणैः सम्यगेवमधिवास्य ।

दैवज्ञसम्प्रदिष्टे काले संस्थापनं कुर्यात् ॥ १५ ॥

तां प्रतिमां सुप्रां सगीतनृत्यैर्गाननृत्यसहितैर्जागरणैरस्वापनिवे-
षणैः सम्यक् कृत्वेवमनेन प्रकारेणैवाधिवास्य ततो देवज्ञेन कालविदा योऽसौ
सम्प्रदिष्ट उक्तः कालः । उदगयने सितपक्ष इत्यनेन विधानेन तस्मिन् काले
समये संस्थापनं प्रतिष्ठापनं कुर्यात् ॥ १५ ॥

कथं प्रतिष्ठापयेदित्याह ।

अभ्यर्च्य कुसुमवस्त्रानुलेपनैः शङ्खतूर्यनिर्घोषैः ।

प्रादक्षिण्येन नयेदायतनस्य प्रयत्नेन ॥ १६ ॥

कृत्वा बलिं प्रभूतं सम्पूज्य ब्राह्मणांश्च सभ्यांश्च ।

दत्त्वा हिरण्यशकलं विनिक्षिपेत् पिण्डकाश्वभे ॥ १७ ॥

स्थापकदैवज्ञद्विजसभ्यस्थपतीन् विशेषतोऽभ्यर्च्य ।

कल्याणानां भागी भवतीह परत्र च स्वर्गी ॥ १८ ॥

तां प्रतिमां । कुसुमैः पुष्पैः । वस्त्रैरम्बरैः । अनुलेपनैः समालम्बने-
गेन्द्रेः । अभ्यर्च्य सम्पूज्य । ततः शङ्खानां तूर्याणां निर्घोषैः शब्दैः । आय-
तनस्य प्रासादस्य प्रयत्नेन प्रादक्षिण्येन नयेत् । अधिवासनमण्डपान्निकाभ्य
प्रादक्षिण्येन प्रासादस्य गर्भगृहं प्रवेशयेदित्यर्थः ॥ १६ ॥

ततः प्रभूतं बहु बलिमुपहारं कृत्वा ब्राह्मणान् द्विजान् सभ्यान् सभा-
गतांश्च जनान् सम्पूज्याभ्यर्च्य हिरण्यशकलं सुवर्णखण्डं पिण्डकाश्वभे
पीठगते दत्त्वा विनिक्षिप्य ततः प्रतिमां विनिक्षिपेत् न्यसेत् ॥ १७ ॥

स्थापकः प्रतिष्ठापकः । देवज्ञः सांवत्सरः । द्विजा ब्राह्मणाः । सभ्याः
सभागताः प्रधानपुरुषाः । स्थपतिः वर्धकिः । यतान् विशेषतोऽभ्यर्च्य ।
इहास्मिन् लोके कल्याणानां श्रेयसां भागी फलभाग्भवति । परत्र च परलोके
स्वर्गी भवति । स्वर्गमधिवासनीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ प्रतिष्ठापनलक्षणमाह ।

विष्णोर्भागवतान् मगांश्च सवितुः शम्भोः सभस्मद्विजान्
मातृणामपि मण्डलक्रमविदो विप्रान् विदुर्ब्रह्मणः ।
शाक्यान् सर्वहितस्य शान्तमनसो नग्नान् जिनानां विदु-
र्यं यं देवमुपाश्रिताः स्वविधिना तैस्तस्य कार्या क्रिया ॥ १९ ॥

विष्णोर्नारायणस्य भागवतान् । सवितुरादित्यस्य मगान् मगब्रा-
ह्मणान् । शम्भोर्महादेवस्य । द्विजान् ब्राह्मणान् सभस्मसहितान् पाशुपता-
नित्यर्थः । मातृणां ब्राह्म्यादीनाम् । मण्डलक्रमविदो ये मण्डलक्रमं पूजाक्रमं
विदन्ति जानन्ति । तान् स्थापकान् विदुः । ब्रह्मणः पितामहस्य विप्रान्
ब्राह्मणान् विदुः । सर्वहितस्य बुद्धस्य शान्तमनसो जितेन्द्रियस्य शाक्यान्
रक्तपटान् विदुः । जिनानामर्हतां नग्नान्नग्नवस्त्रपणकान् विदुः । ये नरा यं
देवमुपाश्रिताः शरण्यं भक्तिभावेन प्राप्तास्तेनैरेस्तस्य देवस्य स्वविधिना
आत्मीयदर्शनोक्तेन विधानेन । पञ्चरात्रविधिना विष्णोः । सौरदर्शनविधानेन
सवितुः । वातुलतन्त्रोक्तनान्यतन्त्रोक्तविधिना वा शम्भोः । मातृणां स्वक-
ल्पविहितविधानेन ब्राह्मणैर्वदविहितकर्मणा बुद्धस्य पारमिताक्रमेण । अर्हतां
तद्वर्णेनविधिना क्रिया कार्या—इति ॥ १९ ॥

अथ प्रतिष्ठाकाललक्षणमाह ।

उदगयने सितपक्षे शिशिरगभस्तौ च जीववर्गस्थे ।

लग्ने स्थिरे स्थिरांशे सौम्यैर्धीधर्मकेन्द्रगतैः ॥ २० ॥

पादैरुपचयसंस्थैर्ध्रुवमृदुहरितिष्यवायुदेवेषु ।

विक्रजे दिनेऽनुकूले देवानां स्थापनं शस्तम् ॥ २१ ॥

उदगयने उत्तरायणे मकरादिराशिषट्कस्थे रवौ । सितपक्षे शुक्लपक्षे ।
तथेवानरायणे शुक्लपक्षे शिशिरगभस्तौ चन्द्रे । शिशिराः शीतला गभस्तयो
रश्मयो यस्य तस्मिन् जीववर्गस्थे वृहस्पतिवर्गस्थे । वर्गो गृहहोराद्रेष्वाण-
घांशद्वादशांशचिंशद्वागाख्यः । तथा लग्ने स्थिरे वृषासंज्ञकुम्भानामन्यतमे ।
तथान्यस्मिन् मिथुनकर्कटकन्यातुलधन्विमीनानामन्यतमे स्थिरनवांशको-
दये । यतोऽन्यराशयोऽनेनैव प्रकारेणान्तरे निषिद्धाः ।

सद्वर्गं स्थिरमोदये च भवनं कार्यं प्रवेशोऽपि वेति ।

सोम्यैर्बुधजीवशुक्रैर्धर्मकेन्द्रगतेः । धीस्थानं पञ्चमम् । धर्मस्थानं
नवमम् । केन्द्राणि लग्नचतुर्थेऽग्रमदशमानि । एतेषामन्यतमस्थानस्थेः
पापेरादित्याङ्गारकशनेश्चरैरुपचयसंस्थेः । षिषडेकादशदशमस्थानानामन्य-
तमस्थानस्थेः । तथा ध्रुवमृदुहरितिष्यवायुदेवेषु नक्षत्रेषु । उत्तराषितथं रोहि-
णी चेति ध्रुवाणि । मृगशिरश्चित्रानुराधा रेवती चेति मृदूनि । हरिः
श्रवणः । तिष्यः । वायुदेवः स्वातिः । एतेषु नक्षत्रेषु । धिकुजे अङ्गारकविव-
र्जिते दिने वासरे । रविशशिशुधगुरुसितासितानां दिने । तस्मिंश्चानुकूले कर्तुः
शुभकरे देवानां सुराणां स्थापनं प्रतिष्ठापनं शस्तं शोभनमिति ॥ २०—२१ ॥

यत्तत् प्रतिष्ठापनं सर्वदेवानां सामान्यं मया कृतमित्येतदाह ।

सामान्यमिदं समासतो लोकानां हितदं मया कृतम् ।

अधिवासनसन्निवेशने सावित्रे पृथगेव विस्तरात् ॥ २२ ॥

इदं प्रतिष्ठापनं समासतः सङ्क्षेपतः सामान्यमविशेषं वेदिकेन विधा-
नेन सर्वेषां जनानां हितमनुकूलमनायासकरं मया कृतं रचितम् । सावित्रे
शास्त्रे प्रत्येकस्य देवस्याधिवासनसन्निवेशने । अधिवासनं प्रतिष्ठापनं निवेशनं
च ते पृथक्पृथक्विस्तराद्विस्तारेण तत्र भवतः । अथवा सावित्रे सवितुरादि-
त्यस्य ये अधिवासनसन्निवेशने पृथगेव विस्तरात् तच्छास्त्रे सौरे भवत
इति ॥ २२ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविबृत्तौ प्रतिमाप्रतिष्ठापनं

नाम नवपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अथ गोलक्षणां व्याख्यायते ।

तथादावेवागमप्रदर्शनार्थमाह ।

पराशरः प्राह बृहद्रथाय

गोलक्षणां यत् क्रियते ततोऽयम् ।

मया समासः शुभलक्षणास्ताः

सर्वास्तथाप्यागमतोऽभिधास्ये ॥ १ ॥

पराशराख्यो मुनिर्बृहद्रथाय शार्ङ्गरवमात्रे स्वशिष्याय यद्गोलक्षणां
प्राहोक्तवान् ततस्तस्माद्गोलक्षणान्मया आचार्येण समासः सङ्क्षेपः क्रियते ।
सर्वाः समस्ता गावः शुभलक्षणाः प्रशस्तलक्षणाः । अपिग्रहणादशुभलक्षणाः
सर्वा निःशेषास्तथा तेनैव प्रकारेणागमत आगमान्मुनिप्रणीताच्छास्त्रादभि-
धास्ये'कथयिष्ये ॥ १ ॥

तथादावेवाशुभलक्षणान्याह ।

सास्त्राविलरूक्षाख्यो मूषकनयनारश्च न शुभदा गावः ।

प्रचलच्चिपिटविषाणाः करटाः खरसदृशवर्णाश्च ॥ २ ॥

दशसप्तचतुर्दन्त्यः प्रलम्बमुण्डानाना विनतपृष्ठः ।

ह्रस्वस्थूलग्रीवा यवमध्या दारितखुराश्च ॥ ३ ॥

श्यावातिदीर्घजिह्वा गुल्फैरतितनुभिरतिबृहद्विर्वा ।

अदिककुदाः कृशदेहा नेष्टा हीनाधिकाङ्गवश्च ॥ ३ ॥

अक्षिशब्दः प्रत्येकमसि संबध्यते । सास्त्राख्यः सास्त्रे नित्यमश्रुणा
संयुक्ते अक्षिणी यासां ताः सास्त्राख्यः । आविले क्लृप्ते अप्रसन्ने अक्षिणी
यासां ताः । रूक्षे अस्त्रिण्ये अक्षिणी यासां ताः । मूषकनयनाः मूषकसदृश-
नेत्रास्ता गावो न शुभदाः अप्रशस्ताः । तथा प्रचलच्चिपिटविषाणाः
प्रचलन्ति कम्पमानानि चिपिटानि चर्पटानि विषाणानि शृङ्गाणि यासां
ता अप्यशुभाः । याश्च करटकाः । करटो वर्यः कृष्णलोहित इत्यर्थः ।
खरसदृशवर्णाश्च न शुभदाः ॥ २ ॥

या गावो दशदन्त्यः । सप्तदन्त्यः । चतुर्दन्त्यः । दश सप्त चत्वारो
वा दन्ता यासां ताः । प्रलम्बं लम्बमानं मुखं शृङ्गरहितमाननं मुखं
यासाम् । बिनतमस्यष्टं पृष्ठं मध्यं यासाम् । ह्रस्वानुच्चा स्थूला बृहन्नी यीवा
शिरोधरा यासाम् । यवमध्या यवसदृशं मध्यं यासाम् । दारितक्षुराः प्रभङ्गाः
क्षुराः पादा यासाम् ॥ ३ ॥

श्यावाः श्याववर्णा अतिदीर्घा अत्यायामिनो जिह्वा रसना यासाम् ।
गुल्फेरतितनुभिरत्यल्पेरतिबृहद्विरतिस्यूलेर्वा अरूपैः । क्षुरोपरि गुल्फप्रदेशः ।
अतिककुदा बृहत्ककुदयुक्ताः । ककुदो यीवान्ते पृष्ठभागेऽत्युच्चतरो भागः ।
कृशदेहा दुर्बलशरीराः । हीनाङ्ग्यः । अधिकाङ्ग्यो वा नेष्टा न शुभाः ॥ ४ ॥
तथा च पराशरः ।

साश्रुणीं लोचने यासां कृशाल्ये च न ताः शुभाः ।
चलन्निषिष्टशृङ्गाश्च करटाः खरसन्निभाः ॥
दशसप्तचतुर्दन्त्योऽलम्बवक्त्रा न ताः शुभाः ।
विषाणवर्जिता ह्रस्वाः पृष्ठमध्यातिसन्नताः ॥
ह्रस्वस्थूलगला याश्च यवमध्याः शुभा न ताः ।
भिन्नपादा बृहद्गुल्फा याश्च स्युस्तनुगुल्फकाः ॥
श्यावातिदीर्घजिह्वाश्च महत्ककुदसंयुताः ।
याश्चातिकृशदेहाश्च हीना अवयवैश्च याः ॥
न ताः शुभप्रदा गावो भर्तुर्गृथस्य नाशना-इति ॥

अथ वृषभलक्षणमाह ।

वृषभोऽप्येवं स्थूलातिलम्बवृषणः शिराततक्रोडः ।
स्थूलशिराचितगण्डस्तिस्थानं मेहते यश्च ॥ ५ ॥
मार्जाराक्षः कपिलः करटो वा न शुभदो द्विजस्यैव ।
कृष्णोष्ठतालुजिह्वः खसनो यूथस्य घातकरः ॥ ६ ॥

वृषभो दान्तोऽप्येवं लक्षणसंयुक्तः पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षाद्विलङ्घ्यात्
इत्यादिकैर्युक्तो न शुभः किन्तु विशेषलक्षणानि । स्थूलातिलम्बवृषणः
स्थूलावलिप्रमाणो वृषणो मुखो यस्य । शिराततक्रोडः शिराभिस्ततं व्याप्तं क्रोडं
पूर्वपादद्वयमध्यं यस्य । तथा स्थूलाभिर्बृहतीभिः शिराभिश्चते संयुक्तो

गव्यौ कषेलदेशो यस्य । यश्च चिस्थानं मेहते सिधुते मूषपुरीषौ तुल्य-
कालं करोति । अक्षिभ्यां शिलेन च चिञ्चतीति केचित् । नित्यं गलदमृषी
चक्षुषी भवत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

मार्जारो विडालनेचसदृशे अक्षिणी यस्य । कपिलः कपिलवर्णः ।
करटः करटवर्णो वा नाललोहितवर्णः स तथाभूतो द्विजस्य ब्राह्मणस्येव
न शुभः क्तिन्वन्यवर्णानाम् । यतोऽनिष्टलक्षणसंयुक्तो द्विजस्य देय इति
लोकस्थितिः । तस्यापि न शुभः । यश्च कृष्णोष्ठतालुजिह्वः । श्वोष्ठतालुजिह्वाः
कृष्णा यस्य । यः श्वसनस्त्रासयुक्तश्च यूथस्य घृन्दस्य घातकरो विना-
शकरः क्षयकृदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्यदप्याह ।

स्थूलशकृन्मणिशृङ्गः सितोदरः कृष्णसारवर्णश्च ।

गृहजातोऽपि त्याज्यो यूथविनाशावहो वृषभः ॥ ७ ॥

यश्च स्थूलशकृत् स्थूल शकृद्गोमयं यस्य । मणिषदृशे च शृङ्गे विषाणे
दृश्येते यस्य स तथाभूतः । केचित् स्थूलशकृत् स्थूलगोमयः । स्थूलमणिः
स्थूललिङ्गप्रान्तः । स्थूलशृङ्ग इतीच्छन्ति । सितोदरः श्वेतवदरः ।
कृष्णसारवर्णः कृष्णोऽसितः सारः श्वेतश्च वर्णो यस्य । क्वचित् कृष्णः
क्वचिच्छ्वेत इत्यर्थः । अपिशब्दः सम्भाषनायां वर्तते । स वृषो दान्तो
गृहजातो येषमसम्भूतोऽपि त्याज्यः परितर्क्यः । किं पुनस्तथाभूतो मूल्ये-
न गृह्यते । ततः स यूथस्य विनाशावहः क्षयकरः । यस्मिन् यूथे स वसति तं
क्षयं नयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्माक्षयसन्निभो विडालाक्षः ।

विप्राणामपि न शुभं करोति वृषभः परिगृहीतः ॥ ८ ॥

यो वृषभो दान्तः श्यामकपुष्पचिताङ्गः । श्यामकैः श्यामवर्णैः
पुष्पैः कुसुमैश्चितानि संयुक्तान्यङ्गान्यवयवानि यस्य । श्यामकश्चासौ पुष्प-
चिताङ्गश्चेति केचित् । श्यामकवर्णैः श्वेतेस्तिलकैः कुसुमाकारैश्चित्ताङ्गः ।
भस्माक्षयसन्निभो भस्मलोहितमिश्रवर्णः । विडालाक्षो मार्जारनेचः । स

तथाभूतो विप्राणां ब्राह्मणानामपि प्रतियहपरिगृहीतो न शुभं करोति
किन्त्वन्येषामिति ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

ये चोद्धरन्ति पादान् पङ्कादिव योजिताः कृशशीवाः ।

कातरनयना हीनाश्च पृष्ठतस्ते न भारसहाः ॥ ९ ॥

ते न भारसहा भारोद्धरणे न समर्था इति । ये च वृषभा योजिता
भारादौ नियुक्ताः पङ्कात् कर्दमादिव पादान् खुरानुद्धरन्ति । कृशशीवा
दुर्बलकन्धराः ॥ ९ ॥

तथा च पराशरः ।

आपादक्षारकपिलाः कृष्णपुष्पचिताश्च ये ।

मार्जारकपिलाश्च दुर्बला यूथघातिनः ॥

पङ्कादिघाताः पादानुद्धरन्तो व्रजन्ति ये ।

अधूर्वहा भवन्त्येते भाराध्वनि विगर्हिता इति ॥

अधुनाशभलक्षणमाह ।

मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुस्फिजस्ताम्रतालुजिह्वाश्च ।

ह्रस्वतनूच्चश्रवणाः सुकुक्षयः स्पृष्टजङ्घाश्च ॥ १० ॥

आताम्रसंहतखुरा व्यूढोरस्का बृहत्कुदयुक्ताः ।

स्निग्धश्चक्षुषतनुत्वग्रोमाणस्ताम्रतनुशृङ्गाः ॥ ११ ॥

तनुभूस्यूग्वालधयो रक्तान्तविलोचना महोच्छ्वासाः ।

सिंहस्कन्धास्तन्वल्पकम्बलाः पूजिताः सुगमाः ॥ १२ ॥

एवंविधा वृषभाः पूजिताः शोभनाः प्रशस्ता इत्यर्थः । कीदृशाः ।
मृदुसंहतताम्रोष्ठाः । मृदवः कोमलाः संहताः संलग्नास्ताम्रवर्णा ओष्ठा येषाम् ।
तनुस्फिजः तनवः स्वल्पमांसाः स्फिजः स्तब्धयो येषाम् । ताम्रतालुजिह्वाः
ताम्रवर्णाः तालुजिह्वाः । ताम्रवर्णं लोहितं ताल्वांस्यपृष्ठभागो जिह्वा
रसना च येषाम् । ह्रस्वे स्वल्पे तनुनी अघने लघ्वे अघिनते च श्रवणे
क्षौं येषाम् । सुकुक्षयश्च शोभनकुक्षयः । स्पृष्टजङ्घाः ॥ १० ॥

आताम्रास्ताम्रवर्णाः संहता अविरलाः खुराः पादा येषाम् । व्यूढो-
रस्काः सुदृढवक्षसः । वृहत्कुक्षदयुक्ता महाकुक्षदेन संयुक्ताः । स्निग्धा
सस्नेहा श्लक्ष्णा मृद्वी तन्वी चाघना त्वक् चर्म तथा रोमाणि येषाम् ।
ताम्रवर्णानि लोहितानि तनून्यघनानि शुक्लाणि विषाणानि येषाम् ॥ ११ ॥

तनुभुवमघनां भुवं स्पृशन्ति बालधयः पुच्छबाला येषाम् । रक्तान्ते
बिलोचने नेत्रे येषाम् । महान्त उच्छ्वासा येषाम् । सिंहस्येव स्कन्धे येषाम् ।
तनवोऽघना अल्पाश्च कम्बला येषाम् । सुगताः शोभना गतिर्येषाम् ।
ते तथाभूता इति ॥ १२ ॥

अन्यदप्याह ।

वामावर्त्तैर्वामे दक्षिणपार्श्वे च दक्षिणावर्त्तैः ।

शुभदा भवन्त्यनङ्गुहो जङ्घाभिरक्षैण्यकनिभाभिः ॥ १३ ॥

ये अनङ्गुहो दान्ता वामे पार्श्वे वामावर्त्ते रोमभिर्युक्ता दक्षिणपार्श्वे
दक्षिणावर्त्तेश्च ते च शुभदाः प्रशस्ता भवन्ति । तथा श्यकनिभाभिरणकस-
दृशीभिः परिपूर्णमांसाभिर्जङ्घाभिः शुभदा भवन्ति । श्यकः प्राणिविशेषः ।
अविरिति केचित् ॥ १३ ॥

अन्यदप्याह ।

वैदूर्यमल्लिकानुद्बुदेक्षणाः स्थूलनेत्रपक्ष्माणाः ।

पार्ष्णिभिरस्फुटिताभिः शस्ताः सर्वे च भारसहाः ॥ १४ ॥

वैदूर्यः प्रसिद्धो मणिविशेषः श्यामवर्णः । मल्लिकेशयो मल्लिकाक्षस्त-
ल्लक्षणम् । दृङ्मण्डलवाह्ये मल्लिकाकुमुमसदृश्यो राज्ञो यस्य भवन्ति स
मल्लिकाक्षः । एतल्लक्षणमश्वस्य पठ्यते ।

तथा च गाहा ।

१ उज्ज्वल अक्षिणकन्ती तारन्ते ई समल्लिकाकुसुमे ।

भाविज्जह अच्छीई जाणं ते मल्लिकाअच्छा ॥

१ अनङ्गुह इत्यस्य स्थाने अनङ्गुह इति त्रामादिकः प्रयोगः ।

२ अङ्गुली अक्षय्याकान्तिनी तारान्ते समल्लिकाकुसुमे ।
भाष्येते कश्चिन्नी येषां ते मल्लिकाक्षाः ॥

तथा च शालिहोषः ।

शुक्रराजिपरिधिषु यस्यान्तर्लोचने शुभे

मल्लिकाघो महाधन्यः स महाकृष्णतारकः—ज्ञात ॥

अनेन लक्षणेन युक्ते मल्लिकाघः । तथा बुद्धिदः प्रसिद्ध उच्यते । एवं
वेदयंमल्लिकाबुद्धिदल्लिखस्तुन्यनेषाः । नेषपञ्चाण्यद्विरोमाणि तानि स्थू-
लान्यतिथयानि येषाम् । पश्चिमाभिः सुरपश्चिमभागेः । अस्फुटितामिरभ-
नाभिः । ते सर्व निःशेषाः प्रशस्ता भारसहाय्य । भारं सहन्त इति ॥ १४ ॥

अन्यदप्याह ।

प्राणोद्देशे सयलिर्माज्जरमुखः सितश्च दक्षिणतः ।

कमलोत्पललाक्षामः सुवालधिर्वाजितुल्यजवः ॥ १५ ॥

लम्ब्यैर्गुणैर्मेषोदरश्च सङ्घिप्रवङ्गणक्रोडः ।

त्रेयो भाराध्यसहो जघेऽश्वतुल्यश्च शस्तफलः ॥ १६ ॥

यश्च प्राणोद्देशे नासायां सवनिर्वेलियुक्तः । माज्जरमुखो विडाल-
तुल्यवदनः । उधिलो दक्षिणभागे सितः शुक्रवर्णः । कमलोत्पललाक्षामः ।
कमलं पद्मम् । उत्पलं नीलोत्पलम् । लावा प्रसिद्धा लोहितवर्णा । आसां सदृशी
अमा कान्तायस्य । सुवालधिः योगानपुच्छवालः । वाजितुल्यजवः । वाजो
तुरगः । तत्तुल्यस्तत्पदृशी जघे वेगे यस्य । शीघ्रगतिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

लम्बैः प्रलम्बमानैर्गुणैर्युक्तः । मेषोदरश्च । मेषोदराकारमुदरं
यस्य । सङ्घिप्रो वङ्गणं क्रोडं च यस्य । पश्चिमजङ्घावृषणान्तरं वङ्गणशब्दे-
नोच्यते ।

अमुमेवाथ शालिहोष आह ।

सक्यजङ्घान्तरे पिण्डो वङ्गणो त्वभिनिदेशेत् ।

अयजङ्घान्तरं क्रोड उच्यते वङ्गणायगः ॥

वङ्गणो च क्रोडश्च वङ्गणशोणानि सङ्घिप्रानि यस्य स वृषभो भारोद्ध-
हने अथानि पथि च सः शास्ता त्रेयो ज्ञातव्यः । जघे वेगे अश्वतुल्यस्तु-
रगवतः । जघे वेगे गतिरिति पर्यायः । एवंविधः शस्तफलः शुभफलद
इति ॥ १६ ॥

अन्यदप्याह ।

सितवर्णः पिङ्गाक्षस्ताम्रविषाणोऽक्षयो महावक्रः ।

हंसो नाम शुभफलो यूयस्य विवर्धनः प्रोक्तः ॥ १७ ॥

यश्च सितवर्णः श्वेतवर्णः । पिङ्गाक्षः कपिलनेत्रः । ताम्रविषाणे-
क्षः । ताम्रवर्णं लोहितवर्णं विषाणे ईक्षणे नेत्रं च यस्य । महावक्रः स्थूला-
नः । स हंसो नाम हंसाख्यः । शुभफलः प्रशस्तफलः । यूयस्य वृन्दस्य
विवर्धने वृद्धिकरः । कथितः प्रोक्तः ॥ १७ ॥

अन्यदप्याह ।

भूमृगश्चालधिराताम्रविषाणो रक्तदृक् ककुद्गांश्च ।

कल्माषश्च स्वामिनमचिरात् कुरुते पतिं लक्ष्म्याः ॥ १८ ॥

यो वृषभो भूमृगश्चालधिः पुच्छधाला भूमृगो यस्य । आताम्रविषाणो
लोहितशृङ्गः । रक्तदृक् लोहितनेत्रः । ककुद्गाम् ककुदयुक्तः । कल्माषश्च
कल्माषवर्णः सितरक्तपीतव्यामिश्रवर्णः । स स्वामिनं पतिमचिरार्च्छीघ्रमेव
लक्ष्म्याः श्रियः पतिं प्रभुं कुरुते ॥ १८ ॥

अन्यदप्याह ।

यो वा सितैकचरणैर्यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शुभफलकृत् ।

मिश्रफलोऽपि ग्राह्यो यदि नैका^१न्तप्रशस्तोऽस्ति ॥ १९ ॥

यो वा वृषभः सितैः शुक्लेश्वरणैः पादेयुक्तः । यथेष्टवर्णौ वादृग्वर्णैः
शुभाशुभवर्णयुक्तोऽपि स शुभफलकृत् । केचिद्यो वा सितैकचरण इति पठन्ति ।
एकान्तप्रशस्तः सर्वलक्षणसम्पूर्णः यदि नास्ति न विद्यते । तदा मिश्रफलो
व्यामिश्रफलोऽपि ग्राह्यः । अपिशब्दः सम्भावनायाम् । केचिद्यदि नैकान्ते
प्रशस्तोऽस्तीति पठन्ति । मिश्रफलस्य शुभानामशुभानां च लक्षणानामन्तरं
कृत्वा यद्येकान्तेऽशुभोऽन्तेऽवसाने नास्ति नातिरिच्यते । तदा शुभाशुभल-
क्षणोऽपि ग्राह्य इति ॥ १९ ॥

१ मितैकचरणः-इति पाठान्तरम् ।

२ नैकान्तं प्रशस्तोऽस्ति-इति पाठान्तरम् ।

तथा च पराशरः ।

मृदुसंहतताम्रोष्ठास्तनुजिह्वास्तनुस्फिजः ।
 वेदूर्यमधुवर्णेश्च जलघुदुदसन्निभेः ॥
 रक्तस्निग्धेश्च नयनेस्तथा रक्तकनीनिकैः ।
 सिंहस्कन्धा महोरस्का दृढपुष्टाः ककुद्भिः ॥
 भूमौ कर्षेति लाङ्गूलं प्रलम्बस्थूलबालधिः ।
 पुरस्तादुन्नता नीचाः पृष्ठतः सुसमाहिताः ॥
 घृताङ्गाः स्थूलगात्राश्च विस्तीर्णजघनाश्च ये ।
 स्पृष्टाग्रतनुग्लक्ष्ये शफेरविरलेदृढेः ॥
 समुद्रवरसंस्थाने समास्फुटितपार्ष्णिभिः ।
 घृतस्थूलोद्धतयीवाः ककुदेश्च समुच्छ्रितैः ॥
 यते भारसहा ज्ञेया धुरि याने च पूजिताः
 आवर्तैर्दक्षिणावर्तैर्युक्ता दक्षिणतश्च ये ॥
 यामावर्तैर्वामतश्च संयुक्तास्तोऽपि पूजिताः ।
 प्रलम्बवृषणोऽत्यर्थं सङ्घिमोदरघङ्गणः ॥
 विस्तीर्णवक्षोजघनो भारे याने च पूजितः ।
 स्निग्धपिङ्गेक्षणः श्वेतस्ताम्रशृङ्गो महानसः ॥
 स तु गौः पट्टको नाम गोसहस्रप्रवर्धनः—इति ॥
 इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृतौ गोलक्षणं
 नाम पष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

अथ प्रलक्षणं व्याख्यायते ।

तत्रात्रावेष शुनो लक्षणमाह ।

पादाः पञ्चनखास्त्रयोऽग्रचरणः सङ्घिर्नखैर्दक्षिण-
 स्ताम्रोष्ठाग्रनसो मृगेश्वरगतिर्जिघ्रन् भुवं याति च ।
 लाङ्गूलं सप्तदं दूगृक्षसदृशी कर्णौ च लम्बौ मूढ-
 यस्य स्यात् स करोति पौष्टुरचिरात् पुष्टां श्रियं श्वा गृहे ॥१॥

यस्य शुनस्त्रयः पादाश्चरणाः पञ्चनखाः पञ्चभिर्नखैः करद्वयेयुक्ताः ।
चतुर्थं दक्षिणोऽग्रचरणोऽग्रपादः षड्भिर्नखैर्युक्तः । ताम्रोष्ठायनसः । ताम्र-
चर्को लोहितावोष्ठो तथा नासिकायं यस्य । मृगेश्वरः सिंहस्तत्सदृशी गति-
गमनं यस्य स मृगेश्वरगतिः । भुवं भूमिं जिघ्रन् याति गच्छति । लाङ्गूलं
पुच्छं ससटं सटाम्रियुक्तं अटिलमित्यर्थः । दृग्दृष्टिः । ऋक्षसदृशी । ऋक्षः
प्राणी तत्सदृशी तत्तुल्या दृष्टिरित्यर्थः । कर्णौ मोचे । लम्बो प्रलम्बो ।
मूढू मार्दवयुक्तौ । यस्येवं स्याद्वेषेत् स श्वा कुक्कुरः । पोष्टुः पालयितुः ।
अचिरात् शीघ्रमेव । गृहे वेश्मनि । पुष्टां परिपूर्णां । अग्रं लक्ष्मीं करोति ॥ १ ॥

तथा च मगः ।

अग्रः पादाः पञ्चनखा अग्रगो दक्षिणस्तथा ।
षड्भ्यस्ताम्रनासो यस्ताम्रोष्ठः सिंहविक्रमः ॥
महीं जिघ्रन् मुदा याति लाङ्गूलं अटिलं तथा ।
ऋक्षामे ऋक्षुषी कर्णौ मूढू चातिप्रलम्बितौ ॥
स श्वा नृपस्य महतीं अग्रं यच्छति पोषितुः ।

अथ कुक्कुरीलक्षणमाह ।

पादे पादे पञ्च पञ्चाग्रपादे
धामे यस्याः पयनखा मल्लिकाक्ष्याः ।
वक्त्रं पुच्छं पिङ्गलालम्बकर्णा
या सा राष्ट्रं कुक्कुरी पाति पुष्टा ॥ २ ॥

यस्याः कुक्कुर्याः पादे पादे प्रतिचरणे पञ्च पञ्च नखाः करद्वहाः ।
धामेऽग्रपादे चतुर्थचरणे यस्याः पयनखा भवन्ति । या च मल्लिकाक्षी । दृङ्गण्ड-
लबाह्ये मल्लिकाकुसुमसदृश्यो रुक्म्यो यस्या भवन्ति सा मल्लिकाक्षी । एवंवि-
धाया मल्लिकाक्ष्या यस्याः पुच्छं लाङ्गूलं वक्त्रं कुटिलं च । पिङ्गलालम्बकर्णा
च या सा पुष्टा परिपोषिता राष्ट्रं पाति रक्षति ॥ २ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां खड्गताम्रवृत्तो श्वलनखं

नामैकवर्णितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

अथ कुक्कुटलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव कुक्कुटलक्षणमाह ।

कुक्कुटस्त्वृजुतनूरुहाङ्गुलि-
स्ताम्रवक्त्रनखचूलिकः सितः ।
रौति सुखरमुषात्यये च यो
वृद्धिदः स नृपराष्ट्रवाजिनाम् ॥ १ ॥

यः कुक्कुटः कृकवाङ्गुः । ऋजुतनूरुहाङ्गुलिः । ऋजवः स्पष्टास्तनूरुहाः
पक्ष्माणि यस्य । ऋज्वङ्गुलिः स्पष्टाः करशङ्खाः । ताम्रवर्णं वक्त्रं मुखं यस्य ।
ताम्रनखः । ताम्रचूलिकस्ताम्रचूडः । सितः शुक्रः । उषात्यये रात्र्यव-
साने सुखरं मधुरं रौति शब्दं करोति । स नृपस्य राज्ञो राष्ट्रस्य च जन-
पदस्य वालिनामश्वानां वृद्धिदो वृद्धिं ददाति ॥ १ ॥

तस्मा च गर्गः ।

इत्येतन्ताम्रनखः शुक्रस्ताम्राक्षस्त्वृजुवालिधिः ।
अनाष्टाङ्गुलिः स्वङ्गुन्ताम्रचूडः प्रशस्यते ॥
अत्यालपी यवशीवो दधिघर्षः शुभाननः ।
प्रशस्तास्यः स्थूलशिवा हारिद्रचरणा द्विजः ॥
अखञ्जास्ताम्रवक्त्राश्च स्निग्धघर्षाश्च पूजिताः ।
दीनाश्चैव विप्रगाश्च विस्वराश्च विगहिताः—इति ॥

अथान्यलक्षणमाह ।

यवशीवो यो वा बदरसदृशो वापि विहगो
बृहन्मूर्धा वर्णैर्भवति बहुभिर्यश्च सचिरः ।
स शस्तः सङ्ग्रामे मधुमधुपवर्णश्च जयकृ-
ञ्च शस्तो योऽतोऽन्यः पृश्नतनुरयः खञ्जचरणः ॥ २ ॥

यो विहगः पक्षी यवशीवो यवसदृशशीवः । यवशिरा इति लोके
प्रसिद्धः । यो वा बदरसदृशो लोहितवर्णः । सुपक्वबदरफलाभ इत्यर्थः ।
बृहन्मूर्धा विस्तीर्णशीर्षः । बहुभिर्नानाकारैः सितरक्तनीलपीतकृष्णैर्वर्णैर्युक्तः ।

रुचिरो निर्मलः । स कुक्कुटः सङ्ग्रामे युद्धे यत्नः प्रयत्नः । अथवा मधुवर्णः
पीतवर्णः मधुपवर्णः भ्रमरवर्णः कृष्णः सोऽपि जयकृत् । अतोऽस्मादुक्ताद-
न्योऽपरो न शस्तो न शुभः । यः कृष्णतनुरवः कुशः सामस्तनुरत्नो रवः
शब्दो यस्य । खञ्जवरयोः विकलपादः सोऽपि न शुभः ॥ २ ॥

अथ कुक्कुटीलक्षणमाह ।

कुक्कुटी च मृदुचारुभाषिणी
स्निग्धमूर्तिरुचिराननेक्षणा ।
सा ददाति सुखिरं महीक्षितां
श्रीयशोविजयवीर्यसम्पदः ॥ ३ ॥

या च कुक्कुटी मृदु मार्दवयुक्तं चारु शोभनं भाषते । स्निग्धमूर्तिर्नि-
र्मलशरीरा । रुचिराननेनक्षणा रुचिरं शोभनमाननं मुखं तथेक्षये यस्याः । सा
महीक्षितां राज्ञां सुखिरं विरक्तालं त्रियं लक्ष्मीं यशः कीर्तिं विजयं विशेषेण
जयं वीर्यसम्पदमेश्वर्यं च ददाति ॥ ३ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविरुद्धो कुक्कुटलक्षणं

नाम द्वाषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

अथ कूर्मलक्षणं व्याख्यायते ।

तच्चाह ।

स्फटिकरजतवर्णो नीलराजीविचित्रः
कलशसदृशमूर्तिरश्वारुवंशश्च कूर्मः ।
अरुणसमवपुर्वा सर्पपाकारचित्रः
सकलनृपमहत्त्वं मन्दिरस्यः करोति ॥ १ ॥

यः कूर्मः स्फटिकवर्णः स्फटिकोपलभः । रजतवर्णो स्रष्टाकृतिः ।
नीलाम्बुनीलवर्णाभी राज्ञोभिलेखाभिर्बिम्बो विचित्रितः । कलशसदृशमूर्तिः
कुम्भस्तुल्यशरीरः । चारुवंशः । वंशः पृष्ठास्थि चारु शोभनं यस्य । नाट्यवृ-
त्त्यर्थः । अथवा रजसमवपुर्लौहितशरीरः । सर्पपाकारेः श्वेतैर्विन्दुभिश्चि-
त्रितः । स मन्दिरस्यो गृहे समवस्थितः सकलनृपाणां समस्तराजानां
महत्त्वं प्रभुत्वं महिमानं करोति । राजाधिराजतां करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

अन्यदप्याह ।

अञ्जनभृङ्गश्यामतनुर्वा

विन्दुविचित्रोऽध्यङ्गशरीरः ।

सर्पशिरा वा स्थूलगलो यः

सोऽपि नृपाणां राष्ट्रविवृद्धौ ॥ २ ॥

अञ्जनं प्रसिद्धं कञ्जलम् । भृङ्गो भ्रमरः । अञ्जनभृङ्गवत् श्यामा तनुः शरीरं यस्य । विन्दुविचित्रो विन्दुभिस्तिलकैर्विचित्रितः । अध्यङ्गशरीरः । अध्यङ्गं परिपूर्णवयवं शरीरं देहो यस्य । सर्पशिरा वा सर्पसदृशमूर्धा वा । यश्च स्थूलगलो विस्तीर्णकण्ठः । सोऽपि कूर्मो नृपाणां राज्ञां राष्ट्रस्य विवृद्धौ वर्धनाय भवति ॥ ३ ॥

अन्यदप्याह ।

वेदूर्यस्विट् स्थूलकण्ठस्त्रिकोणो

गूढच्छिद्रश्चौरुवंशश्च शस्तः ।

क्रीडावाप्यां तोयपूर्णं मणौ वा

कार्यः कूर्मो मङ्गलार्थं नरेन्द्रैः ॥ ३ ॥

वेदूर्यस्विट् वेदूर्यसदृशकान्तिः । स्थूलकण्ठः पीनगलः । त्रिकोणः शृङ्गा-
टकाकृतिः । गूढच्छिद्रो गूढानि अदृश्यानि छिद्राणि रन्ध्राणि यस्य । चौरुवंशः
शोभनपृष्ठास्थि । स शस्तः शोभनः । य एवंविधः कूर्मः स नरेन्द्रे राजभिर्मङ्ग-
लार्थं क्रीडावाप्यां क्रीडापुष्करिण्यां मणौ वा कृपाधोभागे तोयपूर्णं कार्यः ॥ ३ ॥

तथा च गर्गः ।

शङ्खदर्भप्रतीकाशश्छन्नाभो रजसप्रभः ।

तथा वेदूर्यवर्णाभो यो भवेदपुसर्षपः ॥

यश्च वा कोकिलाभासो राजीवाभश्च यो भवेत् ।

पीतकाञ्चनयर्थस्तु पुण्डरीकसमप्रभः ॥

गोधामुखं त्रिकोणं च तथा मण्डलवर्धनम् ।

स्त्रीपुत्रमतिदं विन्द्यात् कूर्मे राष्ट्रविवर्धनम्-इति ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविधूतो कूर्मलक्षणं

नाम त्रिषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

अथासङ्कागलक्षणं व्याख्यायते ।

तच्चाह ।

छागशुभाशुभलक्षणमभिधास्यै नवदशाष्टदन्तास्ते ।

धन्याः स्थाप्या वैश्वमनि सन्त्याज्याः सप्तदन्ता ये ॥ १ ॥

छागानामजानां शुभाशुभलक्षणमभिधास्ये कथयिष्ये । ये च छागा नवदशाष्टदन्ता नवदन्ता दशदन्ता अष्टदन्ता वा ते धन्याः शोभना वैश्वमनि गृहे स्थाप्याः । ये च सप्तदन्ताः सप्तदन्तास्ते सन्त्याज्याः ॥ १ ॥

अन्यदप्याह ।

दक्षिणपार्श्वे मण्डलमसितं शुक्रस्य शुभफलं भवति ।

ऋष्यनिभकृष्णलोहितवर्णानां श्वेतमतिशुभदम् ॥ २ ॥

शुक्रस्य छागस्य दक्षिणपार्श्वे मध्यभागे असितं कृष्णवर्णं मण्डलाकारं शुभफले भवति । ऋष्यनिभस्य नीलवर्णस्य । ऋष्यो मृगजातिः । स च नीलवर्णो भवति । तथा कृष्णवर्णस्य लोहितवर्णस्य श्वेतं मण्डलं दक्षिणपार्श्वेति शुभदं भवति ॥ २ ॥

अन्यदप्याह ।

स्तनवदवलम्बते यः कण्ठेऽजानां मणिः स विज्ञेयः ।

एकमणिः शुभफलकृद्भूततमा द्वित्रिमणयो ये ॥ ३ ॥

कण्ठे गले । अजानां छागानाम् । स्तनवत् स्तन इव । स्तनो यथा योऽवलम्बते स मणिर्विज्ञेयो ज्ञातव्यः । एकमणिकेन मणिना युक्तो यच्छागः स शुभफलकृच्छुभफलं करोति । ये द्विमणयस्त्रिमणयो वा ते धन्यतमाः प्रशस्ततमा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्यदप्याह ।

मुग्धाः सर्वे शुभदाः सर्वसिताः सर्वकृष्णदेहाश्च ।

अर्धासिताः सितार्धा धन्याः कपिलार्धकृष्णाश्च ॥ ४ ॥

मुग्धाः शृङ्गरहिताः सर्वे निःशेषाश्छागाः शुभदाः । तथा सर्वसिताः सर्वशुक्लाश्च शुभदा एव । सर्वकृष्णदेहाश्च समस्तासितशरीराश्च शुभदा

यव । तथा अर्धासिता अर्धकृष्णाः । सितार्धा अर्धश्वेतास्ते सर्वे एव धन्याः प्रशस्ताः । तथा अर्धकपिलाः कृष्णाश्च धन्या एव ॥ ४ ॥

अधुना चतुर्थी कुट्टककुटिलजटिलवामनानां लक्षणं करोति ।

तथादावेव कुट्टकस्याह ।

विचरति यूथस्याग्रे प्रथमं चाम्भोऽवगाहते योऽजः ।

स शुभः सितमूर्धा वा मूर्धनि वा कृत्तिका यस्य ॥ ५ ॥

योऽजश्छानो यूथस्य वृन्दस्याग्रे विचरति गच्छति प्रथममादौ वा योऽम्भो जलमवगाहते गृह्णाति पिबति स शुभः शस्तः । अथवा सितमूर्धा श्वेताशिरा यः सोऽपि शुभः । अथवा मूर्धनि मस्तके यस्य कृत्तिकास्तिलकाः भवन्ति । कृत्तिकानां षट्त्वात् षट्तिता इत्यर्थः । एवामन्यतमलक्षणयुक्तः कुट्टकाख्यः ॥ ५ ॥

तथा च गर्गः ।

यूथाग्रे यश्च चरति यश्चादौ स्पर्शयेज्जलम् ।

मूर्ध्नि षट्तिता यस्य सोऽजो यूथविचर्धनः ॥

अथ कुटिलस्याह ।

सपृषतकण्ठशिरा वा तिलपिष्टनिभश्च ताम्रदृक् शस्तः ।

कृष्णचरणः सितो वा कृष्णो वा श्वेतचरणो यः ॥ ६ ॥

यश्च सपृषतकण्ठः पृषतास्तिलकास्ते कण्ठे गले यस्य । सपृषतशिरा वा तिलमूर्धा वा । तिलपिष्टनिभस्तिलपिष्टसदृशवर्णः । शुक्रपीतव्यामिश्रवर्ण इत्यर्थः । ताम्रदृग्लोहितनेत्रः स शस्तः शुभः । अथवा यः कृष्णचरणोऽसितपादः सितवर्णो वा यः सोऽपि शुभः । अथवा यः कृष्णवर्णः श्वेतचरणः सितपादः सोऽपि शुभः । एवामन्यतमलक्षणयुक्तः कुटिलख्यः ॥ ६ ॥

तथा च गर्गः ।

श्वेतो यः कृष्णचरणः कृष्णः श्वेतशर्फोऽपि वा ।

पीतस्ताम्रेक्षणो मूर्ध्नि गले वा पृषतान्वितः ॥

अथ जटिललक्षणमाह ।

यः कृष्णाण्डः श्वेतो मध्ये कृष्णोऽन भवति पट्टेन ।

यो वा चरति सख्यं मन्दं च स शोभनश्छागः ॥ ७ ॥

यश्चागः कृष्णान्धोऽसितवृषणः । श्वेतः शुक्रवर्णः । मध्ये मध्यभागे
कृष्णेन पट्टेन पयाणाकृतिना युक्तो भवति स शुभः । यो वाऽजः सशब्दं
शब्दसहितं मन्दमलसं च चरति गच्छति स ह्यगः शोभनश्च शस्तः ।
यथा लक्षणां नामन्यमलक्षणयुक्तो जटिलाख्यः ॥ ७ ॥

तथा च गर्गः ।

मन्दं सशब्दं चरति श्वेतः कृष्णान्धसंयुतः ।

मध्ये कृष्णेन पट्टेन युक्तो यः सोऽपि वृद्धिदः ॥

अथ वामनलक्षणमाह ।

ऋष्यशिरोरुहपादे यो वा प्राक् पाण्डुरोऽपरे नीलः ।

स भवति शुभकृच्छागः श्लोकश्चाप्यत्र गर्गाक्षः ॥ ८ ॥

ऋष्यशिरोरुहो नीलवर्णमूर्धः । ऋष्यः प्राणी स च लोके ऋष इत्यु-
च्यते । स च नीलवर्णो भवति ।

तथा च व्याममुनिः ।

अश्वा^१नृष्यसवर्णोऽस्तु हंसवर्णे^२हंयोत्तमेः ।

व्यामिश्रयद्रणे कर्णः पाण्डवाज्जादयन् शरैः ॥

तथा च ।

ते ह्यया^३ बहुशोभन्त विमिश्रा वातरहंसः ।

सितासिता महावर्णा यथा व्योम्नि अलाहकाः ॥

तस्मान्नीलशिरा नीलपादश्च सोऽपि शुभकृत् । यो वा प्राक् पूर्वभागे
पाण्डुर ऋष्यच्छुक्रः । अपरे पश्चिमभागे नीलः सोऽपि शुभकृत् ह्यगः । यथा-
मन्यतमलक्षणयुक्तो वामनाख्यः ।

तथा च गर्गः ।

ऋष्यमूर्धः नीलवर्धः प्राग्भागे यश्च पाण्डुरः ।

पश्चिमे नीलवर्णः स्यात् सोऽपि भर्तुर्विबुद्धिदः ॥

अथास्मिन्नर्थे गर्गाक्षोऽयं श्लोको चापको यं साक्षात् पठति ॥ ८ ॥

१ महाभारते द्रोणपर्वणि १३२ अध्यायस्य २७ श्लोकः ।

२ महाभारते द्रोणपर्वणि १३२ अध्यायस्य २८ श्लोकः । तत्र विमिश्रा वातरहंसः-इति
३ पादे सितासिता महाराज-इति ३ पादे च पाठः ।

तं चाह ।

कुट्टकः कुटिलश्चैव जटिलो वामनस्तथा ।

ते चत्वारः श्रियः पुत्रा लक्ष्मीके वसन्ति ते ॥ ९ ॥

पूर्वलक्ष्योक्तः कुट्टकः कुटिलो जटिलो वामनश्च तथा तेनेव प्रका-
र्येते चत्वारश्छागाः श्रियः पुत्रा लक्ष्मीमुताः । लक्ष्मीके लक्ष्मीरहिते
स्थाने न वसन्ति न स्थितिं कुर्वन्ति । लक्ष्मीके स्थाने निवस-
न्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यं शुभानां छागानां लक्षणमुक्त्वाऽधुनाऽप्रशस्तानां लक्षणमाह ।

अथाप्रशस्ताः खरतुल्यनादाः

प्रदीपपुच्छाः कुनखा विवर्णाः ।

निकृत्तकर्णा द्विपमस्तकाश्च

भवन्ति ये चासिततालुजिह्वाः ॥ १० ॥

अथानन्तरमप्रशस्ताश्छागा भवन्ति । कीदृशाः । खरतुल्यनादा गर्दभ-
सदृशरवाः । प्रदीपपुच्छाः प्रदीपं पुच्छं लाङ्गलं धक्रमत्युष्टं वा येषाम् । कुन-
खाः कुत्सितनखाः । विवर्णा विगतवर्णा अशुभवर्णाः । निकृत्तकर्णाः क्षिन्न-
श्रोत्राः । क्षिन्नानुरूपान्यां कर्णान्यां द्विपमस्तका गजसदृशमूर्धानः । ये चासि-
ततालुजिह्वाः । कृष्णतालवः कृष्णरसना ये भवन्ति तेऽप्यप्रशस्ताः ॥ १० ॥

अथ शुभलक्षणान्याह ।

वर्णैः प्रशस्तैर्मणिभिः प्रयुक्ता

मुण्डाश्च ये ताम्रविलोचनाश्च ।

ते पूजिता वेश्मनि मानवानां

सौख्यानि कुर्वन्ति यशः श्रियं च ॥ ११ ॥

छागाः प्रशस्तैर्वर्णैर्दक्षिणपार्श्वे मण्डलमसितं शुक्लस्य शुभफलं भवत्ये-
त्येवंविधैर्वर्णैर्युक्ताः । मणिभिश्चैकेन द्वाभ्यां चिभिर्वा युक्ताः । ये च मुण्डा

विषाणरहिताः । ये च तावद्विलोचना लोहितनयनास्ते ह्यागा मानवानां
मनुष्याणां वेश्मनि गृहे पूजिताः शुभाः खोख्यानि निर्दुःखतां यशः कीर्ति
प्रियं लक्ष्मीं च कुर्वन्ति विदधति ॥ १९ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविधृतो ह्यागलक्षणं
नाम चतुःषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

अथाश्वलक्षणां व्याख्यायते ।

तत्र प्रदेशज्ञानं विना न किञ्चिज्ज्ञायते तस्मात् प्रदेशाध्यायः प्रथमत
एव लिख्यते ।

अविज्ञाय प्रदेशास्तु भिषक् कर्मसु मुह्यति ।
प्रदेशोद्देशविज्ञानमतेः यत्नेन याजिनाम् ॥
वक्ष्यते तेष्वधीना हि सिद्धिः कर्मसु सर्वदा ।
जिह्वा कण्ठे निबद्धा हि गलनालं च तत् स्मृतम् ॥
मूनाधस्तात् तु जिह्वायास्तालु तस्यास्तथोपरि ।
पीठ्यो हनुनिबद्धा हि दंष्ट्रे तासामथापजे ॥
ततो द्विजा व्यञ्जननिस्तेषामुपरि चोत्तराः ।
अधस्ताद्विष्वदंश्राणां मध्ये तु चिबुकं स्मृतम् ॥
दशनाच्छादनाषोष्ठौ तयोः पार्श्वे च सृक्लिणी ।
प्रपाणमुत्तरोष्ठस्य स्यादूर्ध्वे प्रोथमेव च ॥
नासापुटो प्रोथपार्श्वे घोषा प्रोथास्त्रिमध्यतः ।
नासावशोद्धयो गल्लो क्षीरिके च तथोपरि ॥
घोषाहन्वन्तरे गण्डो तयोर्मध्येऽभ्युपातनम् ।
नेत्रे तथोपरि स्यातां तयोः प्रच्छादनं ततः ॥
अभ्यन्तरं सितं कृष्णं दृष्टिमण्डलमेव च ।
कनीनिके चान्तकोशे तथापाङ्गौ च बाह्यतः ॥
धर्मोपरि च पञ्चाक्षि अक्षिकूटे तथोपरि ।
भ्रूवो तथोपरिष्ठात् तु ललाटं भ्रूयुवान्तरम् ॥

श्वर्ष ललाटोपरि च शिरः कर्णोत्तरं भवेत् ।
 तदाप्रितो मलाकश्च कर्णौ तस्येव पार्श्वयोः ॥
 कर्णमूले शङ्कली स्यात् कर्णशृङ्गान्तरे कटः ।
 कटागङ्गान्तरे शङ्खो घटी बाह्ये च शङ्खयोः ॥
 चिबुकस्योपरि हनू गण्डावुपरि चैतयोः ।
 हन्वोश्च गलनाड्योश्च निगला मध्य उच्यते ॥
 निगलाधो गलः कण्ठो वनः क्रीडोऽथ हृत् ततः ।
 विदुर्मन्दविदुश्चैव कर्णस्याधः षडङ्गुले ॥
 त्रिदोहमध्यतोऽधस्तान्मध्ये कण्ठनिबन्धनम् ।
 शिरोबाह्यान्तरे यीवा जघ्नीशान्तरे वहः ॥
 स्कन्धस्य चोपरि यीवा तस्याश्चोपरि केसरम् ।
 बाह्वो जघ्नीतश्चोक्ताः काकसं ककुदं ततः ॥
 आसनं चैव पृष्ठं च पृष्ठवंशस्ततः परम् ।
 ककुदाधस्थितार्धसौ बाहू चांसनिबन्धनौ ॥
 क्रीडाधस्तात् तथा बाहू बाह्वोर्बाह्ये षडङ्गुले ।
 बाह्वोरभ्यन्तरे कक्ष्या पार्श्वतस्तौ च वक्षसः ॥
 कृष्णौ बाध्यन्तरे चिन्द्यादधस्ताज्जानुनी मते ।
 जान्वोः कापालिके बाधो मन्दिरं जानुपृष्ठतः ॥
 जङ्घे च जानुनोऽधस्तात् पृष्ठतश्च कले मते ।
 जङ्घाकलान्तरे रूढे परिहस्तस्तथागतः ॥
 पृष्ठतः परिहस्तस्य कूर्चौ तन्मध्यगो कृष्णौ ।
 कूर्चाधस्तात् कुट्टिके च खुरसन्धिस्ततः खुरः ॥
 पृष्ठतः पार्श्वयोर्ध्वं च पाण्डौ नखशिखातलम् ।
 तलमध्ये तु मण्डूश्चौ क्षीरिके च तलान्तरे ॥
 हृत्परो नाभिवंशश्च नाभेस्तु जठरं परम् ।
 हृन्नाभिमुखकोशानां रोमराज्यन्तरे मता ॥
 तदधो मेहनं कोशततो मुष्कफलं ततः ।
 अधस्तात् कटिसन्धेः स्यादूर्ध्वसन्धिस्तथोपरि ॥

सक्थिनी फलबन्धस्य उत्पत्त्यदुरिहोच्यते ।
 करोरुध्वे पाण्डुपिण्डो वक्रसन्धी ततः स्युग्म् ॥
 स्थूराधो मन्दिरं प्रोक्तो शङ्ख तन्मध्यधो क्रियो ।
 स्थूराधस्तात् पूर्वमुक्तं पृष्ठतश्च विभावयेत् ॥
 गात्रद्वयं शिरोऽर्धं पूर्वकायः स उच्यते ।
 जयनं विक्रमुच्छं च गात्रे द्वे चापि पश्चिमे ॥
 प्रदेशा मध्यमा ये च सेऽन्तकायः प्रकीर्तितः ।
 शरीराख्याश्च षट् प्रोक्ता मुखं गात्राणि चालधिः ॥
 नखरोमाणि चालाश्च केशाश्चावयवाः स्मृताः ।
 विन्यस्त्य वक्रपुच्छान्तं मध्ये ह्रीनाधिकं तथा ॥
 अथ नेतं तु यत्किञ्चिद्विन्द्यात् तदपि युक्तितः ।
 इति प्रदेशा व्याख्याता वाजिनां देहसंश्रयाः ॥
 तान् विज्ञाय भिषक् कर्म प्रयुञ्जन्नापराध्यति-इति ।

तथादात्रेऽप्यलक्षणमाह ।

दीर्घशीवाक्षिकूटस्त्रिकहृदयपृथुस्तासतालवोष्ठजिह्वः
 सूक्ष्मत्वक्केशवालः सुशफगतिमुखो ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः ।
 जङ्घाजानूरुवृत्तः समसितदशनश्चारुसंस्थानरूपो
 वाजी सर्वाङ्गशुद्धो भवति नरपतेः शत्रुनाशाय नित्यम् ॥ १ ॥

दीर्घशीवाक्षिकूटः । दीर्घा शीवा शिरोधरा यस्य । तथा दीर्घाक्षिकूटः-
 अक्षिकूटं दृग्गात्रयः । चिक्रहृदयपृथुः । चिक्रं कटिभारः । हृदयं हृत्स्थानं
 एते पृथुनी विस्तीर्णं यस्य । ताम्रतालवोष्ठजिह्वः । ताम्रधर्माणोष्ठोष्ठधरो यस्य
 ताम्रपृष्ठपृष्ठं जिह्वा रसना च यस्य । सूक्ष्मत्वक्केशवालः । त्वक् चर्म । केशा
 मूर्धजाः । वालः पुच्छवालः । एते सूक्ष्मा यस्य । सुशफगतिमुखः
 शफाः खुराः । गतिर्गमनम् । मुखं वक्रमेतानि सुप्रमाणेन गतिलक्षणेन
 युक्तानि यस्य सुशोभनत्वात् । ह्रस्वकर्णोष्ठपुच्छः । कर्णौ श्रोत्रे ।
 ओष्ठ उतरोष्ठः । पुच्छं पुच्छमूलं यथास्थिवाला लग्ना भवन्ति । एतानि
 ह्रस्वान्यदीर्घाणि यस्य । जङ्घाजानूरुवृत्तः । जङ्घे सुप्रसिद्धे । जानूनी ऊरु च

एतानि घृतानि परिवर्तुलानि यस्य । समसितदशनः । समास्तुल्याः सिताः
श्वेतवर्णा दशना दन्ता यस्य । चारुसंस्थानरूपः । चारु दर्शनीयं संस्थान-
माकारो रूपं शरीरशोभा यस्य । एवंविधो बाजी अश्वः सर्वाङ्गशुद्धः
सर्वालयवलक्षणैर्निर्दोषैर्धृक् नरपते राज्ञो नित्यं सर्वकालं शत्रुनाशाय रिपु-
धाय भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

तथा च भगवान् पराशरः ।

जघन्यमध्यज्येष्ठानामश्वानामायतिर्भवेत् ।
अङ्गुलानां शतं ज्ञेयं विंशत्या दशमिस्त्रिभिः ॥
परिणाहाङ्गुलानि स्यात् सप्ततिः सप्तसप्ततिः ।
एकाशीतिः समासेन चिविधः स्यादाथाक्रमम् ॥
तथा षष्टिश्चतुःषष्टिरष्टषष्टिः समुच्छ्रयः ।
द्विपञ्चसप्तकयुता विंशतिः स्यान्मुखायतिः ॥
श्मश्रुर्हानं मुखं कान्तं प्रगल्भं तुङ्गनासिकम् ।
ह्रस्वप्राथं तनुश्रोत्रं रक्तगम्भीरतालुकम् ॥
षड्वट्माद्वः दशकं मृदुनासापुटं दृढम् ।
दीर्घोदुतमुखं ग्रीवं ह्रस्वकुक्षिबुधं तथा ॥
विवशं चण्डवेगं च हंसमेघसमस्वनम् ।
हरितं शुक्रवर्णं वा श्वेतं कृष्णसमण्डलम् ॥
अश्वमीदृशमारोहेदुस्तेन श्रवणेन वा ।
आश्रितं नादनाभिज्ञा बाह्वेयुर्द्विजातयः ॥
तथा च घणैर्नैकेन स्निग्धवर्णो भवेद्यदि ।
स हन्याद्वर्णजान् दोषान् देहः सर्वत्र शस्यते इति ॥

तथा च परशुचिः ।

ज्ञानं बेलोक्यविद्विर्मनिभिरभिहितं लक्षणं यद्विशलं
दुर्ज्ञेयं तद्गुह्यत्वादपि विमलधिया किं पुनर्बुद्धिहीनेः ।
तस्माद्वेत्तु समासात् स्फुटमथुरपदं श्रूयतामश्वसंस्थं
वर्णवर्णप्रभाङ्गस्वरगतिसहितैः सत्वगन्धरूपैस्तम् ॥

रोमत्वक्षेत्रशालैरहितवृत्तितैस्तप्रहेमप्रभैश्च

कृष्णः शोणोपलक्षो हरिरिति कथिता मूलवर्णोस्तुरङ्गाः ।

ते चान्योन्यानुवृत्तात् एवमवशगता यान्ति भूयो बहुत्वं

निर्देशस्तेषु वाच्यो धिमलपटुधिषा द्रव्यसत्त्वानुवृत्तः ॥

अथाशुभानां रोमावर्तानां लक्षणमाह ।

अश्रुपातहनुगण्डहृङ्गलप्रोथशङ्खकटिबस्तिजानुनि ।

मुष्कनाभिककुदे तथा गुदे सव्यकुक्षिचरणे तथा शुभाः ॥२॥

अश्रुणः पातो यच्च सोऽश्रुपातः । चनुषोरधोभागः । हनुनी प्रसिद्धे ।
गण्डो मुखगण्डो । हृत् हृदयम् । गलो हृत्कण्ठमन्थिः । प्रोथो नासाधो-
भागः । शङ्खौ कर्णनिकटे । कटिः प्रसिद्धा । बस्तिर्नाभिलिङ्गयोरन्तरम् ।
जानुर्जङ्घासन्धिः । एष्ववशेषे स्थिता आवर्ताः । तथा मुष्को वृषणौ । नाभिः
प्रसिद्धा । ककुदं बाहुपृष्ठभागे कृकाटिकानिकटम् । गुदमपानस्थानम् । अन्ये
अलुप इति पठन्ति । अलुपं जघनगलमन्थिः । सव्यकुक्षिर्दक्षिणकुक्षिः ।
चरणाः सर्वे यद्य पादाः । येषु स्थानेषु ये आवर्ता गतास्ते सर्वे एवाशुभाः ।
अथ प्राण्यवयवत्वात् सर्वेषु समाहारः ॥ २ ॥

तथा च वररुचिः ।

शङ्खभूगण्डनासाहनुकटिककुदक्रोडकलासनस्ये-

र्मन्याहृज्जानुकूर्चश्चणगलगुदप्रोथकुक्ष्यश्रुपातेः ।

स्थूरास्फिक्काकसाधस्त्रिकवृषणवहस्कन्धनाभ्युसजाते-

रावर्तैरेवमेतेरशुभफलकरैर्वर्जनीयास्तुरङ्गाः ॥

अथ शुभावर्तानाह ।

ये प्रपाणगर्लकर्णसंस्थिताः

पृष्ठमध्यनयनोपरि स्थिताः ।

ओष्ठसक्थिभुजकुक्षिपार्श्वगा-

स्ते ललाटसहिताः शुशोभनाः ॥ ३ ॥

प्रपाण उत्तरोष्ठतलम् । गतः कण्ठं निगालोक्तः । कर्षो भवयो ।
 एतेष्वयमेव संस्थिताः । पृष्ठमध्यं पर्याहस्यानम् । नयनोपरि भ्रुवोः समीपे ।
 ओष्ठो दक्षनाच्छादयते । सक्थिनी पश्चाद्भागः । सुरोपरि भ्रुवोः प्रामागे ।
 जानूपरि कुन्निर्वामभागे यतः सव्यस्य गर्हितत्वमुक्तम् । बाह्वोः प्रसिद्धौ ।
 एतेष्वपि ये गता आवर्तस्ते ललाटसहिताः सुशोभना, अतिशुभफलदा-
 इत्यर्थः । ललाटे भूमध्यभागः ॥ ३ ॥

तथा च वरकृचिः ।

सन्ध्याप्रपाणशुभबाहुकण्ठकेशान्तवक्षःश्रवणोपरन्ध्रे ।

रन्ध्रे निगाले च ललाटेऽप्ये ये रोमजास्ते श्रियमावहन्ति ॥

तथा च विशेषलक्षणानि ।

वालार्कग्निस्रवालद्रुतकनकनिभा वह्निजेश्वर्यवृद्धे
 नीलाम्भोजाभ्रवर्णा भवति सलिलजा सर्वदुःखापहर्त्री ।
 गम्भीरानेकवर्णा दिशति च तुरगे पार्थिवी सर्वकामान्
 वायव्या कृत्स्नवर्णा त्वशुभफलकरी निन्दिता व्योमजा च ॥

इति कान्तिलक्षणम् ॥

अथ स्वरलक्षणम् ।

मेरीशङ्खाष्टसिंहद्विपणववृषस्त्रिगम्भीरनादा
 वीणापुंस्कोकिलानां मधुरपटुरवा वाजिने राजवाहाः ।
 काकोलूकोष्ठभासः श्वखरवृषखा कृत्स्नविच्छिन्नघोषा
 अन्ये चेत्यप्रकारास्त्वशुभफलकरा हानिशोकप्रदाश्च ॥

अथ गतिलक्षणम् ।

त्वरितगतिविलासैर्विचिपन् शतमुद्ये-
 व्रजति नकुलगामी कम्पयन् कं शिखायम् ।
 अथ विकटखुरापेदेह्यमानां यथोक्ती
 स्पृशति चरणापातेस्तेतिर तस्य यातम् ॥
 स्थिरपदविततांशे दूरमुन्नम्य वक्रं
 व्रजति हि सुविलासैर्बहिर्द्वर्हिगामी ।

सुखमयं तुरङ्गं योऽप्यिच्छात् तदेव
 स भवति सुखगामी येषुभयं च कुर्वीत् ॥
 अजमहिषवराहस्योद्भवाचारगामी
 कपिवृषभशृगालेस्तुल्यगामी च योऽश्वः ।
 स दिशति धननाथं येषुबुद्धिं च कुर्वीद्-
 भवति च न सुखाय स्वामिनः शोकदाता ॥

अथ सत्त्वगन्धलक्षणमाह ।

वर्णावर्तप्रभाङ्गस्वरगतिसहितः सत्त्वगन्धेरुपेतः
 शोषाचाराभिजातिः स्मृतिविनयगुणैरन्वितो देवसत्त्वः ।
 गन्धर्वैर्गैतुधानैर्मुनिवरपतिभिस्तुल्यसत्त्वाः प्रशस्तम्
 ये चान्ये ह्रीनसत्त्वास्त्यशुचिमलरता भोरवस्ते विवर्ज्याः ॥
 मेरेयाम्भोजसर्पिःक्षितिमधुमदिराचन्दनोशीरलाजा-
 कन्दहाराशोकजालीवरतरुकुसुमेस्तुल्यगन्धाः प्रशस्ताः ।
 ये चान्ये क्षारमूषकलजमलवसावस्तिनिर्मोकगन्धाः
 सन्ध्याज्यास्तेऽपि नित्यं त्वस्तुभक्तलजरा हानिशोषप्रदाश्च ॥
 उरो विस्तीर्णे पृथुः च जघनं नेत्रयुग्मे सुबहुं
 शीवा वक्ष्या सुदीर्घा समुज्जुगलकं कण्ठपृष्ठं च ह्रस्वम् ।
 स्वरोः गम्भीरस्तनुरविरलं चेष्टितं चाह नित्यं
 शोभा शरीरिकी स्याद्यदि च तुरगे दीर्घमायुः स जीवेत् ॥
 व्यूढारस्कधुवाङ्गस्तनपृथुजघना दीर्घकुशाक्षिचोषा
 दुर्गन्धाः सर्वगात्रेस्तनुगतिविषमा सम्बन्धयोगेषुच्छाः ।
 दुर्गन्धा दुष्टशीला विनिपतितमना भीरवो नष्टसज्जाः
 सर्वाचारेण्य ह्रीना यदि खलु तुरमाः सन्ति ह्रस्वायुषस्ते ॥

अथाश्वानां ध्रुवावर्तनाह ।

तेषां प्रपाण एको ललाटकेशेषु च ध्रुवावर्त्ताः ।

रन्ध्रोपरन्ध्रमूर्धनि वक्षसि चेति स्मृतौ द्वौ द्वौ ॥ ४ ॥

तेषां ध्रुवावर्त्तानां दशानां मध्यात् प्रपाण उत्तरोष्ठोभागे एको भवति
 आवर्त्तः । अत्रयं भाविनः स्थिरा ध्रुवावर्त्ताः । ललाटकेशेषु च केशाध्या

ललाटस्थाने एक एव ध्रुवावर्तो भवति । कुक्षिनाभिमध्यभागे रन्ध्रस्थानम् ।
तत उपरिभागे उपरन्ध्रस्थानम् ।

उक्तं च ।

कुक्षिनाभ्यन्तरे रन्ध्रमुपरन्ध्रं तथोपरि ।

एवं रन्ध्रे एको भवति । उपरन्ध्रे एक एव । द्वयोः पार्श्वयोस्ते चत्वारः ।
मूर्धनि शिरसि द्वौ । वक्षसि चारः प्रदेशे द्वौ स्मृतावुक्तौ । एवमेते दशा-
श्वानां ध्रुवावर्तोः ॥ ४ ॥

तथा च पराशरः ।

दश ध्रुवावर्तोः । प्रपाणे एको ललाटे एक एव मूर्धनि द्वौ द्वौ वक्षसि
रन्ध्रोपरन्ध्रयोर्द्वौ द्वाविति ॥

अधुनाश्वानां वयोज्ञानमाह ।

षड्भिर्दन्तैः सिताभैर्भवति ह्यशिशुस्तैः कषायैर्द्विवर्षः
सन्दंशैर्मध्यमान्त्यैः पतितसमुदितैस्त्यब्धिपञ्चाब्दिकाश्वः ।
सन्दंशानुक्रमेण त्रिकपरिगणिताः कालिका पीतशुक्लाः
काद्या मक्षीकशङ्खावटचलनमतेः दन्तपातं च विद्धि ॥ ५ ॥

अश्वानामधो दन्तपाल्यां दंष्ट्राद्वयमध्ये षड्दन्ता व्यञ्जनिनो भवन्ति
षड्भिर्दन्तैरयवर्तिभिर्द्वयोरपि दन्तपाल्योः सिताभेः श्वेतच्छदिभिर्द्वयशिशुर्वा-
लोऽश्वो भवति । एकवर्ष इत्यर्थः । तेरेव षड्भिर्दन्तैः कषायैः कृष्णलोहि-
तवर्णैर्द्विवर्षोऽश्वो भवति । द्वयोरपि दन्तपाल्योः सममध्यवर्तिनौ द्वौ द्वौ दन्तौ
सन्दंशावुच्यते । तत्पार्श्ववर्तिनमेकैकं मध्यमम् । द्वयोरपि पार्श्वद्वयवर्तिनमे-
कैकमन्त्यसञ्ज्ञम् । एवं सन्दंशैः पतितसमुदितैः पतित्वा पुनरप्युत्थितै-
स्त्यब्धिकोऽश्वः । चीणि वर्षाणि प्रमाणमस्य च्याब्दिकः । एवं मध्यमेदन्तैः
पतितसमुदितैरव्यसङ्ख्यानि वर्षाणि प्रमाणमस्य । अन्त्येः समुदितैः पञ्चा-
ब्दिकः । सन्दंशानुक्रमेण सन्दंशपरिपाट्या कालिकाद्या व्यञ्जनिनस्त्रिकप-
रिगणिताः कार्यः । विभिस्त्रिभिर्वर्षेणानीयाः । एतदुक्तं भवति । यदा
सन्दंशदन्तयोः कालिका कृष्णो विन्दुर्भवति तदा षडब्दाः । ताम्रसदृशकृ-
न्तिरासां विज्ञेया । एवं मध्यमेः सकालिकेः सप्ताब्दाः । अन्त्येष्टाब्दाः । एवं

प्रतिचिह्नं सन्दंशानुक्रमेण चिह्नैर्गणितं कार्यम् । तेन सन्दंशानुक्रमेण पीता-
यामेकादशाब्दाः । पीताः पीतवर्णाः । एवं शुक्रायां चतुर्दशाब्दाः । शुक्राः
शुक्रवर्णाः । काचायां सप्तदशाब्दाः । काचाः काचवर्णाः । मञ्जीकायां विंश-
त्यब्दाः । मञ्जीका तदाकृतिः । शङ्खायां त्रयोविंशत्यब्दाः । शङ्खा शङ्खा-
कृतिरेव । अवटं छिद्रम् । तेन चतुर्विंशत्यब्दाः । चलनं क्रम्यनं तेनेकोनविं-
शदब्दाः । अतोऽनन्तरं दन्तपातः पतनं तेन द्वाविंशदब्दाः । एवं क्रमेण
विद्वि जानीहि ॥ ५ ॥

तथा च वररविः । *

सन्दंशं मध्यमन्त्यं दशनयुगमधः खोतरं वर्षजाते

स्फीतं ह्यब्दे कषायं पतितसमुदितं चिह्नतुष्यक्षुकेषु ।

चौस्त्रीनेकैकमब्दानसितहरिसिताकाचमञ्जीकशङ्खा-

छिद्रं चालं च्युतिश्च प्रभवति तुरगे लक्षणं वक्रजानासु-इति ॥

पराशरमहर्षिणा अश्वानामायुःप्रमाणपरिचानमभिहितम् ।

तद्वथा ।

अथ रेखा दीर्घा गम्भीरा अविच्छिन्नास्तिस्रः प्रोथे यस्य तस्यायुर्वर्षाणि
चिंशत् । द्वाभ्यां विंशतिः । दशेकया च । दक्षिणेनाभिवृत्तया द्वादश । वं
शायमनुगतया अष्टादश । ह्रस्वजिह्ववक्रविच्छिन्नाव्यक्तकुक्षकबन्धकाकपादा-
कारया जघन्यमायुरिति ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संज्ञिताविवृतावश्वलक्षणं

नाम पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

अथ हस्तिलक्षणां व्याख्यायते ।

तच्च गजानां चतस्रो ज्ञातयो भवन्ति भद्रमन्दमृगमिश्राख्याः ।

तथादावेव भद्रलक्षणमाह ।

मध्याभदन्ताः सुविभक्तदेहा

न चोपदिग्धा न कृशाः क्षमाश्च ।

गात्रैः समैश्चापसमानवंशा

बराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ १ ॥

ये गजा मध्याभदन्ता मधुसदृशी नामा कान्तियेषाम् । सुविमल-
देहाः शोभनं कृत्वा विभक्तो देहः शरीरं येषाम् । अवयवप्रविभागसम्पन्ना
इत्यर्थः । न चोपदिग्धा नातिस्थूलाः । न कृशा नातिदुर्बलदेहाः । समग्र-
कार्ययोग्याः । गात्रेषु शरीरावयवैः समेस्तुल्येयुक्ताः । चावसमानवशाः
चापं शराशनं तत्समाना वंशास्तुल्यपृष्ठाः । घराहतुल्येः सूकरप्रतिमेश्च
वघनेः कटिभागेरेभिः परिवर्तुलेस्तेर्भद्रा गजाः ॥ १ ॥

अथ मन्दलक्षणमाह ।

वक्षोऽथ कक्षावलयः श्लथाश्च लम्बोदरस्त्वग्बृहती गलश्च ।
स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन सैही च दृङ्मन्दमतङ्गजस्य ॥ २ ॥

वक्ष उरः । अथशब्दश्चार्थः । कक्षावलयः । कक्षाग्रहणेन कक्षास्थानं
शरीरमध्यमुच्यते । तत्र या वलयः । अथवा कक्षा तथा वलय एताः
श्लथाः शिथिलाः । लम्बोदरः प्रलम्बजठरः । त्वक् बृहती स्थूलं चर्म । गलः
कण्ठश्च स्थूल एव । कुक्षिः स्थूला बृहती । सह पेचकेन पेचकं पुच्छमूलं
तेन सह साकं स्थूलकुक्षिः । सैही दृक् सिंहसदृशी दृष्टिः । तस्येतल्लक्षणं
मन्दमतङ्गजस्य मन्दसज्जगजस्य ॥ २ ॥

अथ मृगसङ्कीर्णयोर्लक्षणमाह ।

मृगास्तु ह्रस्वा'धरवालमेका-
स्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः ।
स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिन्हैः
सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिन्हाः ॥ ३ ॥

ये गजा ह्रस्वाधरवालमेकाः । ह्रस्वाधरा अल्पोष्ठाः । केचिद्दु-
स्वोदरा इति पठन्ति । ह्रस्वा घाला घालाः पुच्छस्थाः । ह्रस्वा अदीर्घाः ।
ह्रस्वमेका अदीर्घलिङ्गाः । तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः । अङ्घ्री पादौ ।
कण्ठो गलः । द्विजा दन्ताः । हस्तः करः । कर्णौ श्रोत्रे । चेतानि तनूनि
स्वल्पमांसानि येषाम् । स्थूलेक्षणा विस्तीर्णनयनाः । अथवा स्थूलतारकाः स्थूले-

सन्धाः । एते गजा मृगाः । एते लक्षणैर्युक्ताः । यथोक्तचिह्नेः सङ्कीर्णनागा
व्यतिमिश्रचिह्नाः । यथोक्तैर्यथानिर्दिष्टैश्चिह्ने लक्षणैर्मन्दमन्दमृगाणां संब-
न्धिभिर्घ्यामिश्रैर्युक्तास्ते नागा गजाः सङ्कीर्णः ॥ ३ ॥

अधुनेतेषामुन्नतिदैर्घ्यपरिणाहानां प्रमाणमाह ।

पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्य-

मष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् ।

एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ

सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥ ४ ॥

मृगाख्यस्य गजस्य पञ्चोन्नतिः पञ्च हस्ता और्ध्वम् । पुच्छमूलात्
कुम्भान्तं यावत् सप्तहस्ता दैर्घ्यम् । अष्टौ च हस्ताः परिणाहमानं परिणाहो
मध्यपरिधिः । तस्य मानमष्टहस्तप्रमाणम् । एकद्विवृद्धाविति । एक-
वृद्धा मन्दः । द्विवृद्धा भद्रः । एतदुक्तं भवति । मन्दस्य षडुन्नतिः ।
अष्टौ दैर्घ्यम् । नव परिणाहः । भद्रस्य सप्तोन्नतिः । नव दैर्घ्यम् । दश परिणा-
हः । सङ्कीर्णनागः सङ्कीर्णो गजः । अनियतप्रमाणोऽनिश्चितपरि-
माण इत्यर्थः । व्यामिश्रप्रमाणो भवति । अयाणां भद्रादीनां यल्लक्षणमुक्तं
तन्मिश्रितस्य भवति ॥ ४ ॥

तथा च पराशरः ।

परिणाहो दशसप्तौ नवायामः स उच्छ्रयः ।

सप्त*ज्येष्ठप्रमाणस्य नागस्य समुदाहृतः ॥

ज्येष्ठात् सप्तमागेना मध्यमे मध्यमाद्गजः ।

अन्त्यः षड्भागहीनः स्यादतोऽन्यो न स पूजितः ॥

मुखादापेचकं दैर्घ्ये पृथु पाश्वेदरान्तरम् ।

आनाह उच्छ्रयः पादाद्विज्ञेयो यावदासनम् ॥

अथ तेषां वर्णमदलक्षणमाह ।

भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च

मन्दस्य हरिद्रक्सन्निकाशः ।

कृष्णी मदश्चाभिहितो मृगस्य

सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥ ५ ॥

भद्राण्यस्य गजस्य वर्णो हरितः शुक्लवर्णः । मदश्च हरितः ।
मन्दगजस्य मदो वर्णश्च हारिद्रसन्निकाशः । हरिद्रया रक्तं हारिद्रकं तत्स-
न्निकाशस्तत्पदंशः । पीताभो वर्णो मदश्च । मृगाण्यस्य गजस्य कृष्णवर्णोभो
मदः चशब्दाद्वर्णाभिहितः उक्तः । सङ्कीर्णनागस्य सङ्कीर्णाण्यस्य गजस्य
मदो वर्णश्च विमिश्रो व्यामिश्रणा भवति ॥ ५ ॥

अथ गजानां शुभानि लक्षणान्याह ॥

ताम्रोष्ठतालुदन्ताः कलविङ्कनेत्राः

स्त्रिधाघ्नतायदशनाः पृथुलापतास्याः ।

चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशा-

स्तन्वेकरोमचितकूर्मसमानकुम्भाः ॥ ६ ॥

विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः

कूर्मान्नतद्विनवविंशतिभिर्नखैश्च ।

रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवाला

धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च ॥ ७ ॥

ये गजानामोष्ठतालुदन्ताः । ताम्रवर्णानि लोहितान्योष्ठतनुवदनानि
येषाम् । ओष्ठमधरोष्ठम् । तान्त्राय्यपृष्ठम् । वदनं मुखम् । कलविङ्कनेत्राः
कलविङ्का यामचन्द्रास्तद्वचन्ये नेत्रे येषाम् । स्त्रिधाघ्नतायदशनाः ।
स्त्रिधाः सस्त्रेहा उन्नताया उन्नप्रान्ता दशना दन्ता येषाम् । पृथुलापतास्याः ।
पृथुलं विस्तीर्णमायतं दीर्घं चाप्यं मुखं येषाम् । चापोन्नतायत निगूढनिम-
ग्नवंशाः । चापयच्छरागनवत् कर्मेणान्नत उन्न आयतो दीर्घं निगूढोत्तु-
ल्लङ्घः सुश्लिष्टः सन्धिनैमगेना नात्युन्नतो वंशः पृष्ठास्थि येषाम् । तन्वेकरो-
मचितकूर्मसमानकुम्भाः । तन्नाम तन्वेकरोमचितैरेकैकरूपस्यै रोमभिचिततः
कूर्मसमानः कूर्मपदुगो मध्योन्नते कुम्भो येषां ते गजा धन्याः ॥ ६ ॥

विस्तीर्णकर्णति । कर्णो श्राव । हनुनी प्रासिद्धे । नाभौ टेहमध्य-
भागः । ललाटे मुखपृष्ठम् । गुह्यं लिङ्गम् । यतानि विस्तीर्णानि येषाम् ।

तथा कूर्मोन्नतेः कूर्मवदुन्नतेर्मध्यास्ते द्विनवविंशतिभिर्नखैः कररुहैः । द्विनव-
सङ्ख्यैरष्टादशभिर्विशल्या चोपलक्षिताः ।

तथा च पराशरः ।

विंशत्यष्टौ दश नखाः स्थिराः कूर्मसमाहिताः ।

गजानां पूजिताः पादा ये च स्युरकचाधिनाः—इति ॥

रेखाचयेणचितवृत्तकराः । रेखाचयेण दैर्घ्यम्यितो युक्ता वृत्ता वर्तुलः
करो हस्तो येषाम् । सुषालाः शोभनतनूरुहाः । सुगन्धिः पुष्करमा-
ताम्ब । सुगन्धिः । शोभनगन्धिः । मन्दो मन्दाम्ब तथा पुष्करमाकताः करप्रा-
न्तवातो येषां ते गजा धन्या इति ॥ ७ ॥

अन्यटप्याः ।

दीर्घाङ्गुलिरक्तपुष्कराः सजलाम्भोदनिनादबृंहिणः ।

बृहदायतवृत्तकन्धरा धन्या भूमिपतेर्मतङ्गजाः ॥ ८ ॥

गजानां करप्रान्ता मांसपेश्योऽङ्गुलिशब्दवाद्याः । करप्रान्तं सकलं
पुष्करमुच्यते । तत्र दीर्घा अङ्गुलयो रक्तं च पुष्करं येषाम् । तथा सजलस्य
खलमयुक्तस्याम्भोदस्य यो निनादः शब्दस्याद्वन्द्वं गलगर्जितं येषाम् ।
बृहती विम्बीणा आधता दीर्घा वृत्ता परितर्तुला कन्धरा यीषा येषाम् ।
ते मतङ्गजा हस्तिनो भूमिपते राक्षो धन्याः शुभा इति ॥ ८ ॥

अथशुभलक्षणान् गजानाह ।

निर्मदाभ्यधिकहीननखाङ्गान् कुञ्जवामनकमेषविषाणान् ।

दृश्यन्तेऽगफलपुष्करहीनान् श्यावनीलशबलासिततालून् ॥ ९ ॥

स्वरूपधररुहमतकुणयगडाल् हस्तिनीं च गजलक्षणयुक्ताम् ।

गजिनीं च नृपतिः परदेशं प्रापयेदतिविरूपफलास्ते ॥ १० ॥

ते गजा निर्मदा मदरति ॥ । कदाचित्पि प्रमत्ता भवन्ति तान् ।

गोपयन्त्यधिकहीननखाङ्गान् । अथ अधिका हीनाश्च वा नखाः कररुहाः अङ्गा-

न्यध्वज्या येषाम् । नखा अष्टादशभ्य उता विंशतिरधिकाः । अङ्गानामूना-

धिकानां तेषां सारेण परिकल्पनीयम् । तथा यत्र कुञ्जो गजस्य च

लक्षणम् ।

सङ्घट्टितवृक्षोऽथ नः पृष्ठमध्यसमुन्नतः ।

प्रमाणहीनस्तन्नाभिः स कुञ्जो वारणाधमः ॥

तथा यश्च वामनकस्तस्य लक्षणम् ।

अनाहायामसंयुक्तो योऽतिह्रस्वो भवेद्गजः ।

वामनः स समाख्यातो भर्तुर्नार्थयशःप्रदः ॥

तथा यश्च मेषविषाणो मेषोऽजस्तस्य विषाणो शृङ्गे तत्तुल्ये विषाणे
दन्तो यस्य ।

तथा च ।

विषाणं ब्रूयते शृङ्गं विषाणं दन्त उच्यते ।

तान् कुञ्जवामनकमेवविषाणान् । दृश्ये दृश्यमाने कोशफले वृषणो येषाम् ।
पुष्करं करप्रान्तः पट्टाकारं तेन हीनान् रहितान् । श्यावं मलिनं नीलं नीला-
कारं शवलं व्यामिश्रं शुक्लकृष्णवर्णम् । असितं कृष्णं वा तालु येषां तानपि ॥ ६ ॥

तथा स्वल्पा धक्रुहा दन्ता मुखलोमानि वा येषाम् । मत्कुणो यश्च
दन्तरहितः ।

तथा च लक्षणम् ।

सर्वलक्षणसम्पूर्णां दन्तेस्तु परिवर्जितः ।

मत्कुणः स समाख्यातः सङ्ख्यामे प्राणघातकः ॥

यश्च षष्ठः । तस्य लक्षणम् ।

पादयोः सन्निकर्षः स्यादास्य नागस्य गच्छतः ।

स षष्ठोऽध्वनि युद्धे च लक्षणक्षेने पूजितः ॥

तथा च ।

अनन्त्याभ्यधिकं यस्य विस्तारेण स्तनान्तरम् ।

विकटः स च निर्दिष्टो दुर्गतिर्निन्दितो गजः ॥

गर्भविधा ये गजास्तान् नृपती राजा परदेशमन्यदेशं प्रापयेत्त-
येत् । तथा हस्तिनीं करिणीं च गजलक्षणयुक्तां स्थूलदन्तां समदामित्यर्थः ।
गर्भिणीं तदाष्टस्यतां गर्भसंयुक्तां च नृपतिः परदेशं प्रापयेत् । यतस्ते
गजा अतिविरूपफला अतिविरूपं दुष्टफलं येषां ते तथाभूता इति ॥ १० ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविरुतो हस्तिलक्षणं

नाम षट्षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

अथ पुष्पलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावभिधेयार्थस्य सङ्ग्रहमाह ।

उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्ण-

स्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वमनूकमादौ ।

क्षेत्रं मृजां च विधिवत् कुशलोऽवलोक्य

सामुद्रबिद्वदति यातमनागतं वा ॥ १ ॥

उन्मानं च मानं च गतिश्च संहतिश्च सारश्च वर्णश्च स्नेहश्च स्वरं च प्रकृतिश्च सत्त्वं च तदुन्मानमानगतिसंहतिसारवर्णस्नेहस्वरप्रकृतिसत्त्वम् । न केवलमुन्मानमानाद्यं यावदनूकं क्षेत्रं मृजां च । आदौ प्रथमं विधिवद्यथावत् कुशलः शिञ्जितोऽवलोक्य निरूप्य विचार्य । कोऽसौ सामुद्रचित् समुद्रे प्राप्तं पुष्पलक्षणं सामुद्रम् । तद्वेति जानातीति सामुद्रवित् । वदति कथयतीति । यातमतिक्रान्तमिष्टानिष्टफलम् । न केवलं यावदनागतमेव्यद्वेति । अथ केचिन्मन्यन्ते । प्रकृतिपर्यायं सत्त्वमाचार्येण व्याख्यातम् । “एवं” नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा यल्लक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्व”मिति तस्मात् सत्त्वशब्दमवातिरिच्यते । नातिरिच्यत इत्युच्यते । सत्त्वं नाम चेतोधर्मैः यस्मिन् सति न कुतश्चिद्द्वयमुत्पद्यते न कस्यामव्यवस्थायां विषादः समुपजायते तत्समाचक्षते कुशलाः ।

एकाकिनि वनवासिनि अराजलक्ष्मणि अनीतिशास्त्रज्ञे ।

सत्त्वोच्छ्रिते मृगपतेः राज्येऽतिगिरः परिणमन्ति ।

तथा आचार्येणानन्तरमेव पञ्चपुष्पलक्षणे सत्त्वमन्यदेव दर्शितं “तद्भ्रातृमहाभूतप्रकृत्युतिवर्णसत्त्वरूपादौ”रिति ।

“सत्त्वमहीनं सूर्या”दिति । तथा “भो”मात् सत्त्वं गुरुता बुधा”दिति यस्मादुक्तं तस्मात् सत्त्वमिति नातिरिच्यते । अपरे अन्यथा पठन्ति । प्रकृतयश्च ततो ह्यनूकमिति । प्रकृतयश्च न जायन्ते । यतोऽवलोक्यास्याः

१ प्रकृतयश्च ततो ह्यनूकम् इति-पाठान्तरम् ।

२ अष्टौवाच्यायस्य ११४ श्लोकः ।

३ बृहत्संहितायाम् ६६ अध्याये ४ श्लोकः ।

४ बृहत्संहितायाम् ६६ अध्याये ३ श्लोकः ।

५ बृहत्संहितायाम् ६६ अध्याये ५ श्लोकः ।

क्रियाया उन्मानादिप्रकृतिपर्यन्तं सामासिकं पदं कर्म । कर्मत्वे च प्रकृतिं प्रकृती-
रिति वा भवितव्यम् । सन्वमित्येतच्च न सङ्गृहीतं स्यादिति स्पष्टीक्रियते ॥ १ ॥

उन्मानमिति । ऊर्द्धमङ्गलादिकं मानमुन्मानम् ।

तथा कात्यायनः ।

ऊर्ध्वमानं किलोन्माने मानं तु तुल्या धृतम् ।

उन्मानमिति ।

अष्टशतं षण्णवतिः परिमाणं चतुरशीतिरिति पुंसां ।

उत्तमसमङ्गीनानामङ्गुलसङ्ख्या स्वमानेन-इति ।

मानं तुलामानम् ।

भारोर्द्धतनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभाग्यप्रत्यूहः ।

भारोऽतीवाढ्यानामध्यर्द्धः सर्वधरणीशः-इति ॥

गतिर्गमनम् ।

शार्दूलहंससमद्विपगोपतीनां

तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूषाः ।

येषां च शब्दरहितं स्तिमितं प्रयासं

तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः-इति ॥

संहरतिरिति । संहरतिर्धनता ।

तथा च ।

सूक्ष्माणि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशाः

साकं त्वचा करहृद्वाच न दुःखितानाम् ।

तथा ।

सङ्घात इति च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजो ज्ञेया-इति ।

सार इति ।

सर्प भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थिशुक्राणि ।

रुधिरं मांसं चेति प्राणभृता तत्समानफलम्-इति ॥

वर्ण इति ।

नेषान्तिपादकरतात्त्वधरोष्ठिहृ

रक्ता नखाश्च खलु स्य सुखावहानि ।

तथा ।

१द्युतिमान् वर्णः स्निग्धः क्षितिषानां मध्यमः सुमार्थवताम् ।

रुचो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः ।

स्नेहः स्निग्धता ।

स्नेहः^१ पञ्चसु लक्ष्यो वाग्निहृदन्तनेचनखसंस्यः ।

सुतधनसोभाग्ययुताः स्निग्धेस्तेर्निर्धना रुचोः—इति ॥

स्वरः शब्दः ।

२करिवृषरथोचभेरीमृदङ्गसिंहाष्टनिःस्वना भूपाः ।

गर्दभजर्जरुक्चस्वराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ताः—इति ॥

प्रकृतिः ।

भूजल^३शिख्यनिलाम्बरसुरनररक्षःपिशाचकतिरश्चाम् ।

सत्त्वेन भवति पुरुषो लक्षणमेतद्व्यत्येषाम् ॥

“महोत्सवभावः शुभपुष्पगन्धः” इत्याद्यो“वं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा
यत्प्रलक्षणाः प्रवदन्ति सत्त्वं”मिति । सत्त्वं पञ्चपुरुषलक्षणोक्तं प्राक् प्रतिपा-
दितमेव । अनूकमित्येवज्जन्मान्तरादागतिरनूकाख्या ।

सा^४ध्यमनूकं वक्ताद्रोषजार्दूलसिंहगरुडमुखाः ।

अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो मानवेन्द्राश्च ॥

अनूकं प्रकृतिर्यो विशेषेणैव गम्यते । प्रकृतिश्चानन्तरं प्रदर्शिता ।

सोऽमिति ।

५पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीयं च सजानुचक्रे ।

मेढ्रोऽरुमुष्कं च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चेति चतुर्थमाङ्गुः ॥

१ अस्यैवाध्यायस्य ८७ श्लोकः ।

२ अस्यैवाध्यायस्य १०२ श्लोकः ।

३ अस्यैवाध्यायस्य १०१ श्लोकः ।

४ अस्यैवाध्यायस्य ६५ श्लोकः ।

५ अस्यैवाध्यायस्य १०८-११४ श्लोकाः ।

६ अस्यैवाध्यायस्य १०३ श्लोकः ।

७ बृहत्संहितायाम् ७० अध्यायस्य २४-२६ श्लोकाः ।

उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमनः स्तनान्वितम् ।

अथ सप्तममंसज्जुषी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे ।

नवमं नयने च सधुषी सललाटे दशमं शिरस्तथा ।

इति दश शेषाणि ।

मृजा चेति ।

मृजा पञ्चमहाभूतमयी ।

१ छाया शुभाशुभफलानि निवेदयन्ती लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः ।

तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थिते च ॥

तथा ऋषिपुत्रेण यक्षाणां बद्धिधा छाया प्रोक्ता ।

या च च्छाया प्रभा सेव बद्धिधा सा प्रकीर्तिता ।

स्वच्छा स्निग्धा प्रसन्ना च कान्ता दीप्ता विदीपिनी ॥

अत्राचार्याः पादात् प्रभृति केशान्तं यावत्लक्षणानि वक्ष्यन्ति ।

तत्रादावेव पादयोर्लक्षणमाह ।

अश्वेदनौ मृदुतलौ कमलोदराभौ

श्लिष्टाङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपाष्णी ।

उष्णौ शिराविरहितौ सुनिगूढगुल्फौ

कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥ २ ॥

एवंविधौ चरणौ पादौ मनुजेश्वरस्य राज्ञः । कीदृशौ । अश्वेदनौ
स्वेदवर्जितौ । मृदुतलौ मृदुनी मार्दवयुक्ते तले ययोः । कमलोदराभौ कमलं पद्मं
तस्योदरं तत्सदृशौ आभा कान्तिर्ययोः । श्लिष्टाङ्गुली घनाङ्गुलियुक्तौ ।
रुचिरताम्रनखौ रुचिरास्तेजस्विनस्ताम्रवर्णौ लोहिता नखाश्च ययोः । केव-
द्विरपार्श्वनखाविति पठन्ति । रुचिरौ पार्श्वौ ययोः । सुपाष्णी शोभन-
पाष्णी । पार्श्वशब्देन पश्चात्पादभाग उच्यते । उष्णावुष्णयुक्तौ । शिराविर-
हितौ शिराभिर्बर्जितौ । सुनिगूढगुल्फौ निगूढौ निमग्नावमुल्बणौ गुल्फौ
ययोः । कूर्मोन्नतौ कूर्मपृष्ठाकारौ । तथाभूतौ चरणौ मनुजेश्वरस्य । मनुजः
मनुष्यास्तेषामीश्वरः प्रभुरिति ॥ २ ॥

तथा च समुद्रः ।

पादेः समासेः कुक्षिग्रेः शोष्णेः क्षिल्लेः सुशोभनेः ।

उन्नतेः स्वेदरहितेः शिराहीनेष्व पार्थिवः ।

तथा च गर्गः ।

पट्टरक्तोत्पलनिभेस्तथा क्षतज्वसन्निभेः ।

नृपाः पादतलेक्ष्म्या ये चान्ये सुखभागिनः ।

अथापेशशुभलक्षणान्याह ।

शूर्पाकारविरुक्षपाण्डुरनखौ वक्रौ शिरासन्ततौ

संशुष्कौ विरलाङ्गुली च चरणौ दारिद्र्यदुःखप्रदौ ।

मार्गायोत्कटकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छेददौ

ब्रह्मघ्नौ परिपक्वमृदुद्युतितलौ पीतावगम्यारतौ ॥ ३ ॥

सर्वविधो चरणो पादौ । शूर्पाकारावयविस्तीर्णौ । विरुक्षावस्त्रिग्रे ।

पाण्डुरनखौ पाण्डुराः शुक्लाभा मखा ययोः । वक्रान्वस्पष्टौ दीर्घौ वा ।

शिरासन्ततौ शिराबहुलौ । संशुष्कौ मांसरहितौ । विरलाङ्गुनी च विरला

विश्लिष्टा अङ्गुन्यः पादशखा ययोः । तौ तथाभूतौ । दारिद्र्यदुःखप्रदौ

निर्धनत्वं दुःखं च ददतः ।

तथा च समुद्रः ।

शूर्पाकारस्तथा भग्नेर्वक्त्रेः शुष्केः शिराततेः ।

सस्वेदेः पाण्डुरे रुधेश्चरणेरतिदुःखिताः ॥

मार्गायोत्कटकाविति । उत्कटको मध्यादुन्नतौ पाण्डुराकारो । मार्गा-

याव्यनि रतौ भवतः । तथा कषायसदृशौ कृष्णलोहितौ । वंशस्य कुलस्य

विच्छेददौ विनाशकौ । परिपक्वया दग्धया मृदा तुल्या द्युतिः कान्तिस्तल-

योर्धयोस्तौ ब्रह्मघ्नौ ब्रह्महत्याकरो । पीतौ पीतवर्णावगम्यासु स्त्रीषु रतौ

शक्तावित्यर्थः ॥ ३ ॥

तथा च समुद्रः ।

उत्कटावध्यनि रतौ कषायो कुलनाशनौ ।

ब्रह्मघ्नौ दग्धमृद्वर्गमन्यपीतावगम्यदौ ॥

अथ जङ्घुरेजानूनां लक्षणमाह ।

प्रविरलतनुरोमवृत्तजङ्घा
द्विरदकरप्रतिमैर्वरोरुभिश्च ।
उपचितसमजानवश्च भूपा
धनरहिताः श्वशृगालतुल्यजङ्घाः ॥ ४ ॥

प्रविरलेरघनेस्तनुभिः सूक्ष्मे रोमभिर्युक्ते घृते परिवर्तुले जङ्घे येषां ते
तथाभूताः । तथा घरोरुभिः श्रेष्ठैरुभिर्द्विरदकरप्रतिमेर्गजहस्तसदृशैरुपल-
क्षिताः । उपचितो समंसलो समावधिषमो जानुनी येषां ते । भूपा राजानः ।
श्वशृगालतुल्यजङ्घाः । शुनां शृगालानां च तुल्याः सदृश्यो जङ्घा येषां ते धन-
रहिता दरिद्रा भवन्ति ॥ ४ ॥

तथा च समुद्रः ।

जङ्घाभिरभिवृत्ताभिरैश्वर्यमभिनिर्दिशेत् ।
शृगालजङ्घा दुःखान्ताः श्वजङ्घा नित्यमध्यगाः ॥

अथ जङ्घुर्योर्लोललक्षणमाह ।

रोमैकैकं कूपके पार्थिवानां
द्वे द्वे ज्ञेये पण्डितश्रोत्रियाणाम् ।
आदौर्निःस्वा मानवा दुःखभाजः
केशाश्चैवं निन्दिताः पूजिताश्च ॥ ५ ॥

एकैकं रोम कूपके पार्थिवानां राज्ञां भवेत् । द्वे द्वे रोमणी कूपके पण्डि-
तानां विदुषां श्रोत्रियाणां नियमिनां च भवतः । आदौ रोमभिस्त्रिभिश्च-
तुर्भि वा कूपके मानवा मनुष्या निःस्वा निर्धना दुःखभाजश्च भवन्ति ।
एवमनेन प्रकारेण केशा मूर्धजा निन्दिता गहिताः पूजिताः शुभाश्च
भवन्ति ॥ ५ ॥

तथा च ।

रोमशामिस्तु जङ्घाभिर्दुःखदारिद्र्यभागिनः ।
एकरोमा भवेद्राजा द्विरोमा च महायशाः ॥
त्रिरोमा बहुरोमा च नरो भाग्यविधार्जितः ॥

अथ जानुलक्षणमाह ।

निर्मांसजानुस्त्रियते प्रवासे
सौभाग्यमल्पैर्विकटैर्दरिद्राः ।
स्त्रीनिर्जिताश्चैव भवन्ति निम्नै
राज्यं समासेश्च महद्विरायुः ॥ ६ ॥

निर्मांसे मांसरहिते जानुनी यस्य स प्रवासे ण्यि म्रियते । अल्पे-
सूक्ष्मेर्जानुभिः सौभाग्यम् । विकटेरतिविस्तीर्णैर्दरिद्रा निर्धना भवन्ति । निम्नै-
र्जानुभिः खेदयुक्तेः स्त्रीनिर्जिताः स्त्रीभिर्निर्जिता भवन्ति । समांसेर्मांसयुक्ते
राज्यं नृपत्वं भवति । महद्विरतिस्थूलेरायुर्जीवितं बहु भवति ॥ ६ ॥

तथा च समुद्रः ।

निर्मांसे जानुनी यस्य प्रवासे म्रियते तु सः ।
अल्पेर्भवति सौभाग्यं विकटेश्च दरिद्रता ॥
स्त्रीजितः स्यात् तथा निम्नैर्मांसयुक्तेनोराधिपः ।
अतिस्थूलेश्चरं कालं जीवेदैश्वर्यसंयुतः ॥

अथ लिङ्गलक्षणमाह ।

लिङ्गेऽल्पे धनवानपत्यरहितः स्थूलेऽपि ह्रीनो धनै-
र्मैत्रे वामनते सुतार्थरहितो वक्रेऽन्यथा पुत्रवान् ।
दारिद्र्यं विनते त्वधोऽल्पतनयो लिङ्गे शिरासन्तते
स्थूलग्रन्थियुते सुखी मृदु करोत्यन्तं प्रमेहादिभिः ॥ ७ ॥

अल्पे लिङ्गे मैत्रे धनवान् वितवान् भवति । अपत्यरहितश्च पुत्रव-
जितः । अतिस्थूले लिङ्गे धनैर्ह्रीनो दरिद्रो भवति । मैत्रे लिङ्गे वामनते
वामभागविनते सुतेः पुत्रैरर्थधने रहितो वर्जितः । अन्यथा वक्रे दक्षिणवि-
नते पुत्रवान् भवति । अधोभागे विनते लिङ्गे दारिद्र्यं निर्धनत्वं भवति ।
शिरासन्तते शिराबहुलेऽल्पतनयः स्वल्पपुत्रः । स्थूलेन ग्रन्थिना युते
सुखी सुखितो भवति । मृदु लिङ्गं मनुष्यं प्रमेहादिभिः कमलामूचकृच्छ्र-
गुह्यरोगैरन्तं करोति । म्रियत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अथैवान्यलक्षणमाह ।

कोशनिगूढैर्भूपा दीर्घैर्मग्नैश्च वित्तपरिहीनाः ।

ऋजुवृत्तशेफसो लघुशिरालशिश्नाश्च धनवन्तः ॥ ८ ॥

कोशेन चर्मणा भस्त्राकृतिना निगूढैरावितैर्लिङ्गैर्भूपा राजानो भवन्ति । दीर्घैर्लिङ्गैर्भूमेः स्फुटितैश्च वित्तपरिहीना निर्धना भवन्ति । ऋजुवृत्तशेफसः । ऋजु स्पष्टं वृत्तं परिवर्तुलं शेफो लिङ्गं येषां ते ऋजुवृत्तशेफसः । तथा लघु-शिरालशिश्नाः । लघु स्वल्पं शिरालं शिरासन्ततं शिश्नं येषां ते धनवन्तो वित्तयुक्ताः ॥ ८ ॥

तथा च समुद्रः ।

दक्षिणावर्तलिङ्गे यः स भवेत् पुंसवान् नरः ।

धामावर्ते तथा कन्याः सुबह्वः सम्भवन्ति च ॥

स्थूलेः शिरालैः कटिनेनैरा दारिद्र्यभाजनः ।

ऋजुभिर्वर्तुलैर्लिङ्गैः पुरुषाः सुखभागिनः ॥

यस्य पादोपविष्टस्य भूमिं स्पृशति मेहनम् ।

दुःखितः स तु विज्ञेया नरो दारिद्र्यभाजनः ॥

स्थूलगन्धियुते लिङ्गे नरोऽति सुखभाग्भवेत् ।

लिङ्गेन मृदुना मर्त्यौ प्रियते कृच्छ्रपीडितः ॥

अथ वृषणलक्षणमाह ।

जलमृत्युरेकवृषणो विषमैः स्त्रीचञ्चलः समैः क्षितिपः ।

द्रुस्वायुरेकद्वद्वैः प्रलम्बवृषणस्य शतमायुः ॥ ९ ॥

एकवृषण एकाग्रदो जलमृत्युर्भवति । जलमध्ये प्रियते । विषमेरतुल्ये-वृषणैः स्त्रीचञ्चलः स्त्रीष्वभिलाषको भवति । समेस्तुल्येवृषणैः क्षितिपो राजा भवति । उद्गुद्गुर्ध्वसंलग्नेर्द्रुस्वायुः स्वल्पजीवितः । प्रलम्बो वृषणो यस्य स प्रलम्बवृषणस्तस्य शतमायुः । शतं वर्षाणां जीवितमिति ॥ ९ ॥

तथा च समुद्रः ।

एकाग्रदो जलमृत्युः स्याद्विषमैः स्त्रीषु चञ्चलः ।

समाग्रदो नरनाशश्च संलग्नेरल्पजीवितः ॥

प्रलम्बाग्रदो समानां तु शतं जीवति मानवः ।

अधुना मणिमूलसम्बन्धमाह ।

रत्नेराट्या मणिभिर्निर्द्रव्याः पाण्डुरैश्च मलिनैश्च ।

सुखिनः सशब्दसूत्रा निःस्वा निःशब्दधाराश्च ॥ १० ॥

द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्त्तवलितसूत्राभिः ।

पृथिवीपतयो ज्ञेया विकीर्णसूत्राश्च धनहीनाः ॥ ११ ॥

एकैव सूत्रधारा वलिता रूपप्रदा न सुतदात्री ।

स्निग्धोज्ज्वलसममणयो धनवनिता रत्नभोक्तारः ॥ १२ ॥

मणिभिश्च मध्यनिम्बैः कन्यापितरो भवन्ति निःस्वाश्च ।

बहुपशुभाजो मध्योज्ज्वलैश्च नात्युल्बणैर्धनिनः ॥ १३ ॥

रत्नेराट्या मणिभिरिति । लिङ्गस्यायं मणिशब्देनोच्यते । रत्नेर्लोहि-
तेर्मणिभिराट्या ईश्वरा भवन्ति । पाण्डुरैः शुकाभैर्मलिनैश्च कुण्डल-
वैर्निर्द्रव्या निर्धना भवन्ति । सशब्दं शब्दसहितं मूलं येषां ते सुखिनः ।
निःशब्दाः शब्दरहिता मूलधारा येषां ते निःस्वा निर्धना भवन्ति ॥ १० ॥

द्वित्रिचतुर्धाराभिरिति । द्वाभ्यां मूलधाराभ्यां तिसृभिर्वा चतसृभिर्ब-
ंधाराभिः प्रदक्षिणावर्त्तवलितमूलाभिः प्रदक्षिणेनावर्त्तनं वलितं वेष्टितं मूलं
यासां ताभिः पृथिवीपतयो ज्ञेया राजानो वेदितव्याः । विकीर्णं विक्षिप्तं
मूलं येषां ते विकीर्णमूला धनहीना निर्धना भवन्ति ॥ ११ ॥

एकैवेति । एकैव मूलधारा सा च वलिता वेष्टिता रूपप्रदा शोभनं
रूपं प्रददाति । न सुतदात्री सुतान् पुत्रान् न ददाति । केचिद्रूपप्रधानसुतदात्रीति
पठन्ति । रूपप्रधानान् सुतान् ददाति । स्निग्धोज्ज्वलसममणयः । स्निग्धाः
सस्नेहाः । उज्जता उज्ज्वाः । समास्तुल्या मणयो येषां ते धनानां वितानां वनि-
तानां स्त्रीणां रत्नानां मणीनां च भोक्तारः स्वामिनो भवन्ति ॥ १२ ॥

मणिभिरिति । मध्यनिम्बैर्मध्यभागविनतेर्मणिभिः कन्यापितरः
कन्याजनका निःस्वा निर्धनाश्च भवन्ति । मध्योज्ज्वलेर्मध्यभागोद्धैर्मणिभिर्ब-
हुपशुभाजो बहूनां पशूनां चतुष्पदानां भागिनो भवन्ति । अत्युल्बणैर-
तिस्थूलेर्मणिभिर्न धनिन ईश्वरा न भवन्ति ॥ १३ ॥

तथा च ।

रक्ताकृतिर्मणिर्यस्य समो मध्ये विराजते ।
 पार्थिवः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ॥
 सुपूर्णरक्तप्रख्येर्मणिमुक्तासमप्रभेः ।
 प्रवालसदृशेः स्निग्धेर्मणिभिः पार्थिवो भवेत् ॥
 पाण्डुरैर्मलिने कृष्णेः श्यावेरल्पैश्च निर्धनः ।
 मूषधारा पतेद्वेहाट्टचिन्तावलिता यदि ॥
 पार्थिवः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ।
 द्विधारं च पतेन्मूषं स्निग्धं शब्दविवर्जितम् ॥
 भोगवान् स तु विज्ञेयो गवाधो नाच संशयः ।
 बहुधारे तथा कृष्णे सशब्दे पुरुषाधमः ॥

अथुना बस्तिशुक्रमेथुनानां लक्षणमाह ।

परिशुष्कबस्तिशीर्षेर्धनरहिता दुर्भगाश्च विज्ञेयाः ।
 कुसुमसमगन्धशुक्रा विज्ञातव्या महीपालाः ॥ १४ ॥
 मधुगन्धे बहुवित्ता मत्स्यसगन्धे बहून्यपत्यानि ।
 तनुशुक्रः स्त्रीजनको मांससगन्धो महाभोगी ॥ १५ ॥
 मदिरागन्धे यज्वा क्षारसगन्धे च रेतसि दरिद्रः ।
 शीघ्रं मैथुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथाल्पायुः ॥ १६ ॥

परिशुष्केति । नाभिलिङ्गयोरन्तरं बस्तिः । परिशुष्कं निर्मांसं बस्ति-
 शीर्षं येषां ते धनरहिता दरिद्रा दुर्भगा जनानामप्रिया विज्ञेया विज्ञा-
 तव्याः । अर्थ्यदेव सपूर्णबस्तिशीर्षाः सुभगाः ।

तथा च ।

विस्तीर्णमांसला स्निग्धा बस्तिः पुंसां प्रशस्यते ।
 निर्मांसा कर्कशा रुक्षा दुःखदारिद्र्यदा स्मृता ॥
 गोमायोः सदृशी यस्य खरोष्ठमहिषस्य च ।
 स भवेद्दुःखितो नित्यं धनहीनश्च मानवः ॥

कुसुमसमं पुष्पतुल्यं शुक्रगन्धं रेतःसुरभिर्वेषां ते महीपाला राजानो
विज्ञातव्याः ॥ १४ ॥

मधु माक्षिकम् । मधुतुल्यगन्धे शुक्ले बहुविताः प्रभूतधनाः । मत्स्य-
सगन्धे मीनसदृशगन्धे बहूनि प्रभूतानि अपत्यानि सुतादयो भवन्ति । तनु-
शुक्रोऽद्यनरेताः स्त्रीजनकः कन्यानां पिता भवति । मांससगन्धे मांससदृश-
गन्धे महाभोगी भोगवान् भवति ॥ १५ ॥

मदिरागन्धे मदगन्धे शुक्ले यज्वा याज्ञिको भवति । क्षारसगन्धे
क्षारतुल्यगन्धे च रेतसि शुक्ले दरिद्रो निःस्वो भवति ।

तथा च ।

पुष्पगन्धो भवेद्राजा बहुस्वा मधुगन्धिनः ।

मत्स्यगन्धः पुत्रवान् स्यात् स्त्रीप्रजास्तनुरेतसः ॥

मांसगन्धो महाभोगी याज्ञिको मदिरासमः ।

गन्धो येषां क्षारसमस्ते निःस्वा मनुष्याः स्मृताः ॥

शीघ्रमाश्वेयं यो भैशुनगमनशीलः स दीर्घायुश्चिरजीवी भवति ।

अतोऽन्यथा चिरभैशुनगामी स्वल्पायुर्भवेत् नरः ।

चिरं भैशुनगामी यः स ह्रस्वायुर्भवेदिति ॥ १६ ॥

अथ स्फिजोर्लक्षणमाह ।

निःस्वोऽतिस्थूलस्फिक् समांसलस्फिक् सुखान्वितो भवति ।

व्याघ्रान्तोऽध्यर्धस्फिग् मण्डूकस्फिग्नराधिपतिः ॥ १७ ॥

अतिस्थूलो स्फिजो यस्य स निःस्वो निर्धनो भवति । समांसलो मां-
ससंयुक्तो स्फिजो यस्य स सुखान्वितः सुखयुक्तो भवति । योऽध्यर्धस्फिक् स
व्याघ्रान्तः । व्याघ्रः प्राणी तं मारयति । मण्डूको भेकस्तत्सदृशो स्फिजो
यस्य स नराधिपती राजा भवति ॥ १७ ॥

तथा च ।

अतिस्थूलो स्फिजो यस्य निर्धनः स भवेन्नरः ।

समांसलस्फिक् सुखितो मण्डूकस्फिग्नराधिपः ॥

अध्यर्धस्फिग्नरो यस्तु व्याघ्रान्तः स तु कीर्तितः ।

अथ कटिखट्टरलक्षणमाह ।

सिंहकटिर्मनुजेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परित्यक्तः ।

समजठरा भोगयुता घटपिठरनिभोदरा निःस्वाः ॥ १८ ॥

सिंहसदृशी कटिर्यस्य स मनुजेन्द्रो राजा भवति । कपिवानरः ।
करम उष्ट्रः । कपिकरभसदृशी कटिर्यस्य स धनैर्विनेः परित्यक्तो वर्जितः । सम-
जठरास्तुल्योदरा न निम्नं नोन्नतं जठरं येषां ते भोगयुता भोगिनः ।
घटः कुम्भः । पिठरो भाण्डविशेषः । तन्निभमुदरं येषां ते निःस्वा
निर्धनाः ॥ १८ ॥

तथा च ।

सिंहतुल्या कटिर्यस्य स नरेन्द्रो न संशयः ।

स्वशृगालखरोष्ट्राणां तुल्या यस्य स निर्धनः ॥

समोदरा भोगयुता विषमा निर्धनाः स्मृताः ।

अथ पार्श्वकुक्षोदरलक्षणमाह ।

अविकलपार्श्वो धनिनो निर्वैर्वक्रैश्च भोगसम्पत्तः ।

समकुक्षा भोगाद्या निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः ॥ १९ ॥

सूत्रतकुक्षाः क्षितिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा विषमकुक्षाः ।

सर्पादरा दरिद्रा भवन्ति बह्वाशिनश्चैव ॥ २० ॥

कट्या उपरि चतुरङ्गुलो भागः पार्श्वशब्दवाच्यः । अविकले परिपूर्णौ
समांसले पार्श्वे येषां ते धनिन ईश्वराः । निम्नैः पार्श्वैर्वक्रैश्च दीर्घैर्भोगस-
न्त्यक्ता भोगरहिताः । कुक्षाशब्देनोदरमध्यभाग उच्यते । समा तुल्या कुक्षा येषां
ते भोगयुताः । निम्नाभिः कुक्षाभिर्भोगपरिहीना भोगरहिता भवन्ति ॥ १९ ॥

उन्नता उष्ठा कुक्षा येषां ते क्षितिपा राजानः । विषमा अतुल्या
कुक्षा येषां ते मानवाः पुरुषाः कुटिलाः कठिनाः स्युर्भवेयुः । सर्पसदृशमति-
दीर्घमुदरं येषां ते दरिद्रा निर्धना बह्वाशिनः प्रभूताङ्गाराश्च भवन्ति ॥ २० ॥

तथा च ।

पार्श्वैः समांसोपचितैर्धनिनो मानवाः स्मृताः ।

निर्वैर्वक्रैश्च विषमेर्नरा भोगविषर्जिताः ॥

समकुक्षं मोगयुक्ता निम्नाभिर्मौगवर्जिताः ।
 नृपाश्चोन्नतकुक्षुः स्युर्विषमाभिर्दुराशयाः ।
 सप्तैदरा नरा निःस्वाः स्मृता बह्वाशिनस्तथा-इति ।

अथ नाभिलक्षणमाह ।

परिमण्डलोन्नताभिर्विस्तीर्णाभिश्च नाभिभिः सुखिनः ।
 अल्पा त्वदृश्यनिम्ना नाभिः क्लेशावह्वा भवति ॥ २१ ॥
 वलिमध्यगता विषमा शूलाद्वाधां करोति नैऋत्यं च ।
 शाठ्यं वामावर्त्ता करोति मेधां प्रदक्षिणतः ॥ २२ ॥
 पार्श्वायता चिरायुषमुपरिष्ठाञ्चेश्वरं गवाढ्यमधः ।
 शतपत्तकर्णिकाभा नाभिर्मनुजेश्वरं कुरुते ॥ २३ ॥

परिमण्डलाभिः परितर्जुलाभिरुन्नताभिरुन्नाभिर्विस्तीर्णाभिः पृष्ठुलाभि-
 नाभिभिः सुखिना भवन्ति । अल्पाऽऽसङ्कुला । अदृश्याऽलक्ष्या । निम्ना गम्भीरा
 नातिविस्तीर्णा नाभिः क्लेशावह्वा क्लेशप्रदा भवति ॥ २१ ॥

वलिमध्यगतेति । वलिमध्ये यस्य नाभी गता । तथा विषमा अतुल्या
 शूलाद्वाधां करोति शूलाद्विन्नतनोस्तस्य मृत्युर्भवति । नैऋत्यं निर्धनत्वं च
 करोति । वामावर्त्ता नाभिः शाठ्यं शठभावं करोति । शठः परकार्यमुखः ।

तथा च ।

वचसा मनसा यश्च दृश्यतेऽकार्यतत्परः ।
 कर्मणा विपरीतश्च स शठः सद्गिरिष्यते ॥
 प्रदक्षिणतः प्रदक्षिणावर्त्ता मेधां बुद्धिं शोभनां करोति ॥ २० ॥
 अत्राङ्गमुषयुक्ता बुद्धिर्विप्रचिता ।

तथा च ।

शुरूवा अथर्वं चैव ग्रहणं धारणं तथा ।
 ऊहाऽपोहार्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः ॥

पार्श्वयोरायता विस्तीर्णा चिरायुषं चिरजीवितं कुरुते । उपरिष्ठा-
 दायता चेश्वरं समृद्धम् । अध आयता गवाढ्यं गोबाहुल्यम् । शतपत्तं पद्मं तस्य

कर्णिका मध्यभागस्तदाभा तत्सदृशी नाभिर्मध्योन्नता । मध्येऽन्तः पट्टक-
र्णिकाकार उद्वभागो भवति । सा मनुजेश्वरं कुरुते ॥ २३ ॥

तथा च ।

वर्तुला विपुलात्पुष्पा नाभिर्गोदे नरेश्वरः ।

अल्पदृश्या तथा निम्ना नाभिः केशावहा भवेत् ॥

वलिमध्यगता यो च सा गूलादुद्वकारिणी ।

यामावर्त्तः शाठ्यभावं विषकां च प्रदक्षिणा ॥

पार्श्वगता दीर्घजीवं धनयुक्तं तथोर्ध्वगा ।

अथो गोवाहुनं दुर्गन्ताभिभोगसमन्वितम् ॥

पट्टम्य कर्णिकातुल्या नाभिः कुर्यान्नरेश्वरम् ।

अथोदरवर्तिनीनां वलीनां लक्षणमाह ॥

शस्त्रान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथासङ्गम् ।

एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विन्द्यान्नृपं त्ववलिम् ॥ २४ ॥

विषमवलयो मनुष्या भवन्त्यास्याभिगामिनः पापाः ।

अनुवलयः सुखभाजः परदारद्वेषिणश्चेत् ॥ २५ ॥

शस्त्रान्तमिति । उदरमध्यगताभिरेकादाभिर्वलिभिर्विन्द्यान्नृपं यथाक्रमं शस्त्रान्तादयो भवन्ति । तद्यथा । एकवलिर्गोदरे भवति । शस्त्रान्तम् । शस्त्रेण म्रियते । द्वाभ्यां स्त्रीभोगिनं स्त्रीबहुलम् । त्रिभिर्गाना-
र्यमुपदेशकारिणम् । चतुर्भिर्विन्द्यान्नृपं प्रभूतपुत्रम् । अर्वालिं वलिरहितं नृपं
राजानं विन्द्याज्जानीयस् ॥ २४ ॥

ये मनुष्याः पुंशो विषमवलयोऽसमवलयाः । काश्चिद्वीर्याः काश्चि-
दुष्या येषां ते । अगम्याभिगामिनः । अगम्यागमनशीलाः प्राशस्त्यं भवन्ति ।
ये च अनुवलयः साष्टांग्यस्ते सुखभाजः सुख्यता, परदारद्वेषिणः परस्त्रीषु
द्वेषशीला वैरियो भवन्ति ॥ २५ ॥

तथा च ।

एकवलिः शस्त्रमृत्युः स्त्रीभोगी द्विवलिः स्मृतः ।

त्रिभिराचार्य इत्याहुश्चतुर्भिः स्याद्बहुपुत्रः ॥

अवलिस्तु नृपः प्रोक्तो गज्या दानैकतत्परः ।
 विषमा बलयो येषु ते चागम्याभिगामिनः ॥
 कृच्छ्यास्तु बलयो येषु ते नराः सुखभागिनः ।

अथ पार्श्वलक्षणमाह ।

मांसलमृदुभिः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्त्तरोमभिर्भूपाः ।
 विपरीतैर्निर्द्रव्याः सुखपरिहीनाः परप्रेष्याः ॥ २६ ॥

कटेरुपरि चतुरङ्गुलो भागः पार्श्वशब्दवाच्यः । पार्श्वैर्मांसलेघनेः ।
 मृदुभिः कोमलैः । प्रदक्षिणावर्त्तरोमभिः । प्रदक्षिणावर्त्तेन रोमाणि यानि तथाभू-
 तेभूपा राजानो भवन्ति । विपरीतेरमांसले कृच्छ्यामावर्त्तरोमभिर्निर्द्रव्या निर्धनाः
 सुखेः परिहीना रक्षिताः परेषां प्रेष्याः कर्मकराश्च भवन्ति ॥ २६ ॥

तथा च मांसलेर्मृदुभिः पार्श्वैर्दक्षिणावर्त्तरोमभिः ।

नरा भूम्यधिषा ज्ञेया विपरीतेः मुदुःखिताः ॥

अथ नृचूकानां लक्षणमाह ।

सुभगा भवन्त्यनुद्वुक्षूचुका निर्धना विषमदीर्घैः ।
 पीनोपचितनिमग्नैः क्षितिपतयश्चूचुकैः सुखिनः ॥ २७ ॥

नृचूकं स्तनायम् । अनुद्वुक्षूचुक्षूचुकैः सुभगा भवन्ति ।
 विषमैरन्त्योर्दीर्घैश्च नृचूकेर्निर्धना दरिद्रा भवन्ति । पीनैः कटिर्निपचितैः
 समांसलेर्निमग्नैरननुद्वुक्षूचुकैः क्षितिपतयो राजानो भवन्ति ते च सुखिनः
 सुखभाजः ॥ २७ ॥

तथा च ।

चूचुकैश्चाप्यनुद्वुक्षूः सुभगाः सुखभागिनः ।

निर्धना विषमैर्दीर्घैर्मग्नैर्मांसलेर्नृपाः ॥

अथ हृदयलक्षणमाह ।

हृदयं समुन्नतं पृथु न वेपनं मांसलं च नृपतीनाम् ।
 अधनानां विपरीतं खररोमचितं गिरालं च ॥ २८ ॥

हृदयं समुन्नतमुच्चं पृथु विस्तीर्णं न वेपनमकम्पनं मांसलं च नृपतीनां
 राज्ञां भवति । विपरीतं निम्नमविस्तीर्णं कम्पनममांसलमधनानां दरिद्राणां

भवति । तथा खररोमवितं कृत्स्नलरोमसंपुल्लं शिरालं शिरावन्ततं च
अथनानामेव ॥ २५ ॥

तथा च ।

अचलं च पृथुमुं च नृपाणां हृदयं स्मृतम् ।

विपरीतं शिरालं च रोमशं दुःखभागिनम् ॥

अथ वक्षोलक्षणमाह ।

समवक्षसोऽर्थवन्तः पीनैः शूरा अकिञ्चनास्तनुभिः ।

विषमं वक्षो येषां ते निःस्वाः शस्त्रनिधनाश्च ॥ २६ ॥

समं न निम्नं नात्पुष्टं वक्ष उरो येषां ते अर्थवन्तो धनिनः ।
पीनेर्मोसलेः कठिनेश्च वक्षोभिः शूरा भवन्ति । तनुभिरल्पमांसैर्हि । अकिञ्चना
अकिञ्चित्कराः पुरुषकारहीनाः । येषां वक्षो विषममतुल्यं ते निःस्वा
निर्धनाश्च शस्त्रनिधनाश्च शस्त्रमृत्यवो भवन्ति ॥ २६ ॥

तथा च ।

अर्थवान् समवक्षाः स्यात् दीर्घैः शूरा धनान्विताः ।

अल्पैश्च विकला दीना विषमैः शस्त्रमृत्यवः ॥

अथ अचलक्षणमाह ।

विषमैर्विषमो जन्तुभिरर्थविहीनोऽस्थिसन्धिपरिणद्धैः ।

उन्नतजन्तुभोगी निम्नैर्निःस्वोऽर्थवान् पीनैः ॥ ३० ॥

जन्तुः कुक्षयोः सन्धिः । विषमैरतुल्यैर्जन्तुभिर्यमः क्रूरो भवति ।
अस्थिसन्धिपरिणद्धैः । अस्थ्यां सन्धयोऽस्थिसन्धयः । तैः परिणद्धैर्नेद्वैरर्थवि-
हीनो निर्धनो भवति । उन्नत उन्नो जन्तुस्य स भोगी भोगवान् भवति ।
निम्नैर्जन्तुभिर्निःस्वो दरिद्रो भवति । पीनैः पीनैर्जन्तुभिरर्थवान् धनी
भवति ॥ ३० ॥

तथा च ।

जन्तुभिर्यमैः क्रूरा दरिद्राः क्रूरसन्धिभिः ।

भोगी चोन्नतजन्तुः स्यान्निम्नैर्निःस्वोऽन्यथा धनी ॥

अथ शीवावतुल्यवर्णनम् ।

चिपिटग्रीवो निःस्वः शुष्का सशिरा च यस्य वा ग्रीवा ।

महिषग्रीवः शूरो शस्त्रान्तो दूषसमग्रीवः ॥ ३१ ॥

कम्बुग्रीवो राजा प्रलम्बकण्ठः प्रभक्षणे भवति ।

पृष्ठमभग्नमरोमशमर्धवतामशुभदमतोऽन्धत् ॥ ३२ ॥

चिपिटो चर्पेटाऽस्य ग्रीवा यस्य स निःस्वो निर्धनो भवति । यस्य च शुष्का निर्मांसा सशिरा शिससन्तता ग्रीवा भवति स निःस्व एव निर्धन एव । महिषसदृशग्रीवः शूरो भवति । दूषसमग्रीवो दान्ततुल्यकन्धरः शस्त्रान्तो भवति शस्त्रेण स्त्रियते ॥ ३१ ॥

वलिचयं ग्रीवायां यस्य भवति स कम्बुग्रीवः ।

तथा चेत्तम् ।

वलिचयचित्तग्रीवः कम्बुग्रीवोऽभिधीयते-इति ।

यश्च कम्बुग्रीवः स राजा भवति । प्रलम्बकण्ठः । प्रलम्बः कण्ठो यस्य स प्रभक्षणे भवति । असञ्जयशीलः ।

तथा च ।

ग्रीवा च वर्तुला यस्य स नरो धनवान् स्मृतः ।

कम्बुग्रीवा नरा ये तु राजानस्ते न संशयः ॥

दीर्घग्रीवा नरा ये तु तेऽपि दुःखस्य भागिनः ।

वक्रग्रीवा नरा ये ते दाम्भिकाः पिशुनास्तथा ॥

निःस्वस्तु चिपिटग्रीवः शुष्कग्रीवस्तथैव च ।

शूरस्तु महिषग्रीवः, शस्त्रान्तो दूषकन्धरः ॥

पृष्ठमभग्नमस्फुटितमरोमशं रोमवर्जितमर्धवतां सधनानां भवति ।
अतोऽस्मादन्यद्वन्न रोमशमशुभदं निर्धनानां भवति ॥ ३२ ॥

तथा च ।

सुखिर्गन्ध मांसस्य पृष्ठमभग्नं चाप्यरोमशम् ।

सधनानां विपर्यस्तं निर्धनानां प्रकीर्तितम् ॥

अथ कक्षालक्षणमाह ।

अस्वेदनपीनोन्नतसुगन्धसमरोमसङ्कुलाः कक्षाः ।

विज्ञातव्या धनिनामतोऽन्यथार्थैर्विहीनानाम् ॥ ३३ ॥

बाहुमूलतलं कक्षाशब्देनोच्यते । कक्षा अस्वेदनाः स्वेदरहिताः पीनाः समांसला उन्नता उन्नाः सुगन्धाः शोभनगन्धाः समास्तुल्या रोमसङ्कुला रोमभिर्युक्ताः । धनिनामीश्वराणां विज्ञातव्या ज्ञेयाः । अतोऽस्मादन्यथा विपरीतलक्षणाः सस्वेदना निर्मांसा निम्ना दुर्गन्धा विषमा रोमवर्जिता अर्थैर्विहीनानां धनरहितानां भवन्ति ॥ ३३ ॥

तथा च ।

निःस्वेदमांसलाः कक्षाः सुगन्धा रोमसङ्कुलाः ।

धनिनां तु विजानीयान्निर्धनानामतोऽन्यथा ।

अथांसलक्षणमाह ।

निर्मांसौ रोमचितौ भग्नावल्पी च निर्धनस्यांसौ ।

विपुलावव्युच्छिन्नौ सुश्लिष्टौ सौख्यवीर्यवताम् ॥ ३४ ॥

अंसौ स्कन्धौ निर्मांसौ मांसरहितौ रोमचितौ रोमव्याप्तौ भग्नावल्पी स्फुटितावल्पी निर्धनस्य दरिद्रस्य । विपुलावव्युच्छिन्नावभग्ने सुश्लिष्टौ सुसंलग्ने सौख्यवीर्यवतां सुखिनां बलिनां च भवतः ॥ ३४ ॥

तथा च ।

कदलीस्तम्भसङ्काशा अजस्कन्धाश्च ये नराः ।

राजानस्तो विजानीयुर्महाकोशा महाबलाः ॥

निर्मांसरोमबहुला निर्धनस्य प्रकीर्तिताः ।

अथ बाहुलक्षणमाह ।

करिकरसदृशौ वृत्तावाजान्धवलम्बिनौ समौ पीनौ ।

बाहू पृथिवीशानामधनानां रोमशौ ह्रस्वौ ॥ ३५ ॥

बाहू भुजौ करिकरसदृशौ गजहस्ततुल्यौ वृत्तौ परिवर्तुलौ । आजान्धवलम्बिनौ जानुसम्प्रापिणौ समौ तुल्यौ पीनौ समांसलौ पृथिवीशानां राज्ञां विज्ञातव्यौ । रोमशौ रोमयुक्तौ ह्रस्वावदीर्घावधनानां निर्धनानां विज्ञेयो ॥ ३५ ॥

तथा च ।

उद्धृद्वाहुः पुरुषो बध्नन्धमवाप्नुयात् ।
दीर्घबाहुर्भवेद्वाजा समुद्रवचनं यथा ॥
प्रलम्बबाहुरेश्वर्यं प्राप्नुयाद्गुणसंयुतम् ।
ह्रस्वबाहुर्भवेद्वासः परप्रेष्यकरस्तथा ॥
वामावर्त्तमुखा ये तु ये तु दीर्घमुखा नराः ।
सम्पूर्णबाह्वो ये तु रावानस्ते प्रकीर्त्तिताः ॥

इदानीं हस्तलक्षणान्याह ।

हस्ताङ्गुलयो दीर्घाश्चिरायुषामवलिताश्च सुभगानाम् ।
मेधाविनां च सूक्ष्माश्चिपिटाः परकर्मनिरतानाम् ॥ ३६ ॥
स्थूलाभिर्धनरहिता बहिर्नताभिश्च शस्त्रनिर्याणाः ।
कपिसदृशकरा धनिनो व्याघ्रोपमपाणयः पापाः ॥ ३७ ॥

दीर्घा अहस्ता हस्ताङ्गुलयः करशालाः चिरायुषां दीर्घजीविनां
भवन्ति । अवलिता अवेष्टिताः सुस्पृष्टाश्च सुभगानां सेवाभ्यायुक्तानां भवन्ति ।
सूक्ष्मा अस्थूला मेधाविनां बुद्धिमतां भवन्ति । अथ केचिन्मेधाबुद्धिप्रक्षाणां
विशेषमिच्छन्ति ।

तथा चोक्तम् ।

अतितानस्मृतिर्मेधा तत्कालप्राहिणी मतिः ।

शुभाशुभविचारज्ञा प्रज्ञा धीरैरुदाहृता ॥

परकर्मनिरतानां परप्रेष्याणां चिपिटाश्चर्पटा भवन्ति ॥ ३६ ॥

स्थूलाभिरतिबृहतीभिरङ्गुलीभिर्धनरहिता निर्धना भवन्ति । बहि-
र्नताभिर्बाह्यधिनताभिः शस्त्रनिर्याणाः शस्त्रेण, निर्याणे मरणं येषाम् ।
कपिसदृशकरा वानरतुल्यहस्ता धनिन ईश्वरा भवन्ति । व्याघ्रोपमपाणयः ।
व्याघ्रः प्राणी । तत्सदृशहस्ताः पापा भवन्ति ॥ ३७ ॥

अन्यदप्याह ।

मणिवन्धनैर्निगूढैर्दूढैश्च सुस्निष्टसन्धिभिर्भूपाः ।

हीनैर्हस्तच्छेदः स्रष्टैः सशब्दैश्च निर्द्रव्याः ॥ ३८ ॥

मखिबन्धनशब्देन हस्तमूलमुच्यते । निगूढैरमुल्लङ्घ्यैर्मखिबन्धनेदृढे-
रशितिलैः सुश्लिष्टसन्धिभिः सुसंलग्नमर्मभिर्भूषा राक्षानो भवन्ति । ह्रीनेर्म-
खिबन्धेहस्तच्छेदो भवति । श्लथेः शितिलैः वरुण्डैः शब्दयुक्तेर्निर्द्रव्या
निर्धना भवन्ति ॥ ३८ ॥

अन्यदप्याह ।

पितृवित्तेन विहीना भवन्ति निम्नेन करतलेन नराः ।
संवृतनिम्नैर्धनिनः प्रोक्तानकराश्च दातारः ॥ ३९ ॥
विषमैर्विषमा निःस्वाश्च करतलेरीश्वरास्तु लाक्षाभैः ।
पीतैरगम्यवनिताभिगामिनो निर्धना हस्तैः ॥ ४० ॥

नरा मनुष्या निम्नेन करतलेन पितृवित्तेन पेटुक्तेषु धनेन विहीना
रहिता भवन्ति । संवृतनिम्नेः समं परिवर्तुलं कृत्वा निम्नैर्धनिनः सधना
भवन्ति । प्रोक्तानकराः प्रकर्षणोक्तान उच्चः करो हस्तो येषां ते दातारो
दानशीला भवन्ति ॥ ३९ ॥

विषमेरसमेः करतलेर्विषमाः क्रूरा निःस्वा निर्धनाश्च भवन्ति ।
लाक्षाभैरतिलोहितैः करतलेरीश्वराः सधना भवन्ति । पीतैर्हस्ततलेरगम्यानां
वनितानां स्त्रीणामभिगामिनो गमनशीला भवन्ति । कृचैर्हस्ततलेर्निर्धना
दरिद्राः ॥ ४० ॥

अन्यदप्याह ।

तुषसदृशनखाः क्लीबाश्चिपिटैः स्फुटितैश्च वित्तसन्त्यक्ताः ।
कुनखविवर्णैः परतर्कुकाश्च ताम्रैश्चमूपतयः ॥ ४१ ॥

तुषैः सदृशाः सङ्कुनरेखान्विता कृष्णा नखा येषां ते क्लीबाः वण्टा
भवन्ति । चिपिटैश्चर्पटैः स्फुटितैर्भग्नैश्च वित्तसन्त्यक्ता धनरहिता भवन्ति ।
कुनखैः कुत्सितैर्नखैर्विवर्णैर्विगतवर्णैरपि परतर्कुकाः परमुख्येष्विणो भवन्ति ।
ताम्रेस्ताम्रवर्णैश्च नखैश्चमूपतयः सेनाधिपा भवन्ति ॥ ४१ ॥

अन्यदप्याह ।

अङ्गुष्ठयवैराद्याः सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलजैश्च यवैः ।
दीर्घाङ्गुलिपर्वणः सुभगा दीर्घायुषश्चैव ॥ ४२ ॥

अथो ग्रन्थकारः यः । अङ्गुष्ठमध्यगतेयवेराढ्यं धनिनो भवन्ति । अङ्गु-
ष्ठमूलजातेयवेः सुतवन्तः पुत्रवन्तः । दीर्घाङ्गुलिपर्वायः । दीर्घाण्यङ्गुलिपर्वायि
येषां ते सुमगाः सौभाग्योपेता दीर्घाङ्गुलिश्चिरजीविनश्च भवन्ति ॥ ४२ ॥

अन्यदप्याह ।

स्निग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्यत्ययेन निःस्वानाम् ।

विरलाङ्गुलयो निःस्वा धनसञ्चयिनो धनाङ्गुलयः ॥ ४३ ॥

स्निग्धा निर्मला निम्ना गम्भीरा रेखाः करगता धनिनामीश्वराणां
भवन्ति । तद्व्यत्ययेन विपरीतेनास्निग्धा अनिम्ना निःस्वानां निर्धनानां
भवन्ति । विरला विप्रकृष्टा अङ्गुलयः करशाखा येषां ते निःस्वा निर्धनाः ।
धनाङ्गुलयो धनसञ्चयिनो धनार्जनशीला भवन्ति ॥ ४३ ॥

अन्यदप्याह ।

तिस्रो रेखा मणिबन्धनोन्मिताः करतलोपगा नृपतेः ।

मीनपुगाङ्कितपाणिर्नित्यं सत्रप्रदो भवति ॥ ४४ ॥

वज्राकारा धनिनां विद्याभाजां च मीनपुच्छनिभाः ।

शङ्कातपत्रशिविकागजाश्वपद्मीपमा नृपतेः ॥ ४५ ॥

कलशमृणालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भवन्ति निधिपालाः ।

दामनिभाभिश्चाढ्याः स्वस्तिकरूपाभिरैश्वर्यम् ॥ ४६ ॥

अक्रासिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुन्तसन्निभा रेखाः ।

कुर्वन्ति चमूनायं यज्वानमुलूखलाकाराः ॥ ४७ ॥

मकरध्वजकोष्ठागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः ।

वेदीनिभेन चैवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थिन ॥ ४८ ॥

वापीदेवकुलाद्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च त्रिकोणाभिः ।

अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुक्षाः स्युर्दारिकाः सूक्ष्माः ॥ ४९ ॥

रेखाः प्रदेशनिगताः शतायुषं कल्पनीयमूनाभिः ।

स्निग्धाभिर्द्रुमपतनं बहुरेखारेखिणो निःस्वाः ॥ ५० ॥

तिस्रो रेखा इति । मणिबन्धनोन्मितास्तिस्रो रेखाः करतलोपगाः
करतले हस्ततले उपगाः प्राप्ता नृपते राज्ञो भवन्ति । मीनपुगेन मत्स्यद्व-

येनाङ्कितश्चिह्नितः पाणिर्हस्तो यस्य स नित्यं सर्वकालं सचप्रदो भवति
मषकृद्वतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

षष्ठं मध्यक्षाममुभयाग्रविस्तृतम् । तदाकारास्तत्सदृश्यः करतले
रेखा धनिनामीश्वराणां भवन्ति । मीनपुच्छनिभा मत्स्यपुच्छाकारा
विद्याभावां भवन्ति । विद्यावन्तश्च ते भवन्तीत्यर्थः । शङ्खः प्रसिद्धः ।
आतपचं छत्रम् । शिविका युग्यादिकम् । गजे हस्ती । अश्वस्तुरगः ।
पद्मं कमलम् । यषामुपमास्तदाकारा रेखा नृपते राज्ञो भवन्ति ॥ ४५ ॥

कलशः कुम्भः । मृलाणं विसं स्पष्टं मध्यात् मध्याद्वन्धयुक्तम् । पता-
का वैजयन्ती । अङ्गुशः प्रसिद्धः । यषामुपमाभिस्तदाकाराभिलेखाभिर्निधि-
पाला भूमावर्धस्थापनशीला भवन्ति । अतिधनिनश्च । दामनिभाभी रज्ज्वाभा-
भिश्चाद्या ईश्वरा भवन्ति । स्वस्तिकश्चिह्नविशेषस्तदुपाभिस्तदाकाराभिरे-
श्वर्यं भवति ॥ ४६ ॥

चक्रमायुधम् । असिः खड्गः । परशुरायुधविशेषः कुठारः । तो-
मरः प्रसिद्धः । शक्तिः प्रसिद्धा । धनुश्चापम् । कुन्त आयुधविशेषः । यषां
सन्निभास्तदाकारा रेखाः करतलोपगाश्वमूनाथं सेनापतिं कुर्वन्ति । उलूख-
लाकारा रेखा यज्वानं याज्ञिकं कुर्वन्ति ॥ ४७ ॥

मकरो जलप्राणी । ध्वजश्चिह्नम् । विषिषपटनिर्मितत्वाद्वैचित्र्यमस्य
भवति पताकातः । कोष्ठागारं प्रसिद्धमेव । यषां सन्निभाभिः सदृशीभी रेखा-
भिर्महाधनेपेता अतिधनिनः । मणिबन्धनस्योपरि ब्रह्मतीर्थमङ्गुष्ठमूले ।
ब्रह्मतीर्थेन अङ्गुष्ठमूलतीर्थेन वेदीनिभेन वेद्याकृतिना अग्निहोत्रिणो यज-
माना भवन्ति ॥ ४८ ॥

वापी प्रसिद्धा चतुरम्ना पुष्करिणी । देवकुलं देवप्रासादः । आदिग्र-
हणात् सिंहासनश्रीवृक्षयूपा गृह्यन्ते । तैर्धर्मै कुर्वन्ति धर्मिष्ठा भवन्ति । चिको-
णाभिस्त्यस्राभिः शृङ्गाटकाकाराभिश्चण्डात् धर्ममेव कुर्वन्ति । अङ्गुष्ठमूले
यावत्थो रेखास्तान्यपत्यानि । तासां याः स्थूलास्ते पुत्राः सुताः । याश्च
सूक्ष्मास्ता दारिका दुहितारः ॥ ४९ ॥

प्रदेशिनी अङ्गुष्ठानन्तरा । बहुध्वजननिर्देशात् तिस्रो रेखा अथ स्यात्-
ख्याः । प्रदेशिनीगतास्तत्प्राप्ररेखाः यतायुषं यतजीवितं कुर्वन्ति । रेखा-

भिङ्गनाभिः स्वबुद्ध्या कल्पनीयम् । यथा हस्तमध्याग्राभिः वक्ष्याणत् ।
अन्यथानुपाताद्वायुषः परिकल्पना कार्या । रेखाभिश्चिह्ननाभिर्मध्याद्विच्छिन्ना-
भिर्दुर्मपत्तनं वृक्षपत्तनं भवति । बहुयो रेखा येषां ते बहुरेखाः । न विद्यन्ते
रेखा येषां ते अरेखिणः । बहुरेखा अरेखिणश्च निःस्वा निर्धना
भवन्ति ॥ ५० ॥

तथा च ।

सुशर्तुर्लेर्नगूठैश्च मण्डिबन्धेः समन्विताः ।
दृढैश्च शब्दरहिते राजानस्ते प्रकीर्तिताः ॥
ह्रीनेश्च छिन्नपाणिः स्यात् श्लथैर्दारिद्र्यभाजनः ।
निम्ने करतले यस्य पितृवित्तविवर्जितः ॥
निम्नेन संवृतेनेव वित्तवान् सौख्यसंयुतः ।
समुत्तानकरा ये च दातारस्ते न संशयः ॥
विषमैर्विषमा निःस्वा लाक्षाभैरीश्वराः करैः ।
अगम्यागामिनः पीतेर्नखैर्हंस्तेश्च निर्धनाः ॥
शूर्पशुक्तौ तुषनखा नैकवर्णा महानखाः ।
स्फुटितार्धनखाश्चैव स्पृता द्रव्यविवर्जिताः ॥
निर्मलेर्लोहिताभैश्च नखैर्भवति पार्थिवः ।
पाण्डुरा विरला रूक्षा अकुल्यः करसंस्थिताः ॥
येषां ते च नरा क्षेया दुःखदारिद्र्यभाजनाः ।
यस्य मीनसमा रेखाः कर्मसिद्धिस्तु तस्य वै ॥
धनवान् स तु विज्ञेयो बहुपुत्रश्च मानवः ।
तुला यस्य तु वेदिर्वा करमध्ये प्रदर्शिता ॥
वाणिज्यं सिद्धये तस्य पुरुषस्य न संशयः ।
वेदी पाणितले यस्य द्विजस्य तु विशेषतः ॥
यज्ञयाजी भवेन्नित्यं बहुवित्तश्च मानवः ।
श्रीवत्समयथा पद्मं वक्ष्यं चामरमेव वा ॥
यस्य हस्ते तु दृश्येत स भवेत् पृथिवीपतिः ।
शक्तितोमरखड्गाभा रेखाश्चापसमास्तथा ॥

यस्य हस्ते प्रदृश्यन्ते चमूनाद्यं च तं विदुः ।
 वृक्षो वाप्यथवा शैलः करमध्ये तु दृश्यते ॥
 अचलं प्राप्यते राज्यं मण्डले तु न संशयः ।
 ध्वजं वाप्यथवा शृङ्गं दृश्यते करसंस्थितम् ॥
 धनेशत्वं विजानीयात् समुद्रवचनं यथा ।
 दक्षिणे तु कराङ्गुष्ठे यवो यस्य च दृश्यते ।
 सर्वविद्याप्रवक्ताऽसौ भवतीति च निर्दिशेत् ॥
 यम्य पाणितले रेखा कनिष्ठामूलसम्भवा ।
 गता मध्ये प्रदेशिन्यां स जीवेच्छरदां शतम् ॥
 अङ्गुष्ठमूले यन्परेखाः पुत्रास्ते परिकीर्तिताः ।
 सूक्ष्माः कन्या विनिर्दिष्टाः समुद्रवचनं यथा ॥
 छिन्नाभिवृक्षपतनं प्रभूताभिरनीश्वराः ।
 अङ्गुष्ठमूलतीर्थेन यज्ञयाजी भवेन्नरः ॥

अथ चिबुकधरदशनानां लक्षणमाह ।

अतिकृशदीर्घश्चिबुकैर्निर्द्रव्या मांसलैर्धनोपेताः ।
 विम्बोपमैरवक्रैरधरैर्भूपास्तनुभिरस्वाः ॥ ५१ ॥
 ओष्ठैः स्फुटितविलग्नितविवर्णरुक्षैश्च धनपरित्यक्ताः ।
 स्निग्धा घनाश्च दशनाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च शुभाः ॥ ५२ ॥

चिबुकमधरस्याधोभागो मुखान्तम् । अतिकृशोर्निमांसैरतिदीर्घैश्च
 चिबुकैर्निर्द्रव्या दरिद्रा भवन्ति । मांसलैश्चिबुकैर्धनोपेताः सधनाः । अधरै-
 रोष्ठैर्दिम्बोपमैर्लिलोहितैरवक्रैः स्पष्टैर्भूपा राजानो भवन्ति । तनुभिरमांस-
 लैरधरैरस्वा निर्धना भवन्ति ॥ ५१ ॥

ओष्ठैरुत्तरेः स्फुटितैर्भग्नैर्विलग्नितैर्दलितैर्विवर्णैर्विगतवर्णै रुक्षैः निः-
 स्नेहैश्च धनपरित्यक्ता दरिद्रा भवन्ति । दशना दन्ताः स्निग्धा निर्मला
 घनाश्च संज्ञताः । सुतीक्ष्णदंष्ट्रा येषां ते समाश्च सर्वे सुख्याः शुभाः ।
 मध्यभागवर्तिनेः दन्तचतुष्टयस्य पार्श्ववर्तिनी दंष्ट्रे ।

तथा च ।

निर्मलैस्त्रिभुजैर्दीर्घैर्निर्द्रव्याश्वाशुवाचिनः ।
समांसलेधेनोपेता बहुपुत्रसमावृताः ॥
रक्ताधरो मरपतिर्धनवान् कमलाधरः ।
स्थनोष्ठा बहुलोमाश्च शुष्केः क्षीणैश्च दुःखिताः ॥
उत्तरोष्ठैर्लोहितैश्च धनिनः सौख्यसंयुताः ।
खण्डेर्धनैर्निर्द्रव्या रुक्तेर्दुःखसमन्विताः ॥
कुन्दकुङ्कुमलसङ्कुशैः प्राकारैर्दंशनेर्नृपः ।
कृष्णवानरदन्ताश्च नित्यं क्षुत्परिपीडिताः ॥
हस्तिदन्ताः खररदाः स्निग्धदन्ता गुणान्विताः ।
करालैर्बन्धमैर्दीर्घैर्दंशनेर्दुःखजीविनः ॥
द्वाविंशदन्ता राजान एकोनश्चापि भोगवान् ।
त्रिंशदन्ता नरा ये ते सुखदुःखस्य भागिनः ॥
एकोनविंशदंशनाः पुरुषा दुःखजीविनः ।
अष्टाविंशददा येषां तैः तदुःखस्य भाजनाः ॥

अथ जिह्वाताल्वोलक्षणमाह ।

जिह्वा रक्ता दीर्घा श्लक्ष्णा सुसमा च भोगिनी ज्ञेया ।
श्वेता कृष्णा परुषा निर्द्रव्याणां तथा तालु ॥ ५३ ॥

जिह्वा रसना रक्ता लोहितवर्णा दीर्घा आयामिनी श्लक्ष्णा तनुप्राया
सुस्पृशा सुसमा च तुल्या भोगिनी ज्ञेया । अथवा भोगिनमिति पाठः ।
भोगिनी जिह्वा ज्ञेया ज्ञातव्यस्यर्थः । श्वेता पाण्डुरा कृष्णा अक्षिता
निर्द्रव्याणां दरिद्राणां भवति । तथा तालु । तथा तेनैव प्रकारेण तालु
ज्ञेयम् । यथा जिह्वा रक्ता श्लक्ष्णा सुसमा च शोभना तथा ताल्वपि शोभनम् ।
श्वेतं कृष्णं परुषं ताल्वप्यशोभनम् ॥ ५३ ॥

तथा च ।

कृष्णजिह्वा भवेदास्य समला यदि वा भवेत् ।
स पापवान् भवेन्मर्त्यः कुत्सा स्थला तथा भवेत् ॥

श्वेतजिह्वा नरा ज्ञेयाः शोषाचारविचर्जिताः ।

पद्मपत्रसमा जिह्वा सूक्ष्मे दीर्घा सुशोभना ।

न स्थूला नातिविस्तीर्णा येषां ते मनुजाधिपाः ॥

निम्ना दीर्घा च ह्रस्वा च रक्ताया रसना यदि ।

सर्वविद्याप्रवक्ताऽसौ भवेन्नास्थ्यच संशयः ॥

कृष्णतालुर्नरो यस्तु स भवेत् कुलनाशनः ।

विकृतं स्फुटितं यस्य तालु तस्य न शोभनम् ॥

सिंहतालुर्नरपतिर्गजतालुस्तथैव च ।

पद्मतालुर्भवेद्राजा श्वेततालुश्च निर्धनः ॥

अथास्यलक्षणमाह ।

वक्त्रं सौम्यं संवृतममलं श्लक्ष्णं समं च भूपानाम् ॥

विपरीतं क्लेशभुजां महामुखं दुर्भगाणां च ॥ ५४ ॥

वक्त्रं मुखं सौम्यमनाकुलं संवृतं परिवर्तुलमविकासितम् । अमलं निर्मलं श्लक्ष्णं नातिमांसलं सुपार्श्वम् । समं तुल्यम् । भूपानां राज्ञां ज्ञेयम् । विपरीतं व्यस्तलक्षणम् । असौम्यमसंवृतमनिर्मलमश्लक्ष्णमसमं क्लेशभुजां दरिद्राणां ज्ञेयम् । महामुखमतिविस्तीर्णमास्यं दुर्भगाणां भवति ॥ ५४ ॥

तथा च ।

सौम्यं च संवृतं वक्त्रममलं यस्य देहिनः ।

महाराजो भवेन्नित्यं विपरीते तु निर्धनः ॥

अथ मुखलक्षणमाह ।

स्त्रीमुखमनपत्यानां शाठ्यवतां मण्डलं परिज्ञेयम् ।

दीर्घं निर्द्रव्याणां भीरुमुखाः पापकर्माणः ॥ ५५ ॥

चतुरस्रं धूर्तानां निस्त्रं वक्त्रं च तनयरहितानाम् ॥

कृपणानामतिदृक्स्थं सम्पूर्णं भोगिनां क्षान्तम् ॥ ५६ ॥

स्त्रीचतुशं मुखं वदनमनपत्यानामपुत्राणां भवति । मण्डलं मण्डलाकारं परिवर्तुलं शाठ्यवतां शठभावसंयुक्ताणां परिज्ञेयं क्षान्तव्यम् ।

[५४]

शुद्धमन्त्रम् ।

शठः पराधर्मैर्विदुषः । दीर्घं मुखं निर्द्वेष्याणां भवति । भीरुमुखः भीतस्यैव
मुखं येषां ते पापकर्मणः प्राधान्यरता भवन्ति ॥ ५५ ॥

चतुरस्रं चतुष्कोणं मुखं धूर्तानां परवञ्चनदक्षाणां भवति । निम्नं
हीनं वक्रमस्यष्टं च तनयराहितानामपुत्राणां भवति । अतिह्रस्वमस्यष्टं कृप-
णानां भवति । कृपणोऽर्थलुब्धः स्त्रोकार्थेभ्यः सम्पूर्णं समांसलं कान्तं दीप्ति-
मद्भोगिनां भोगवतां च भवति ॥ ५६ ॥

तथा च ।

स्त्रीमुखं निरपत्यानां मण्डले शाठ्यवेविनाम् ।

दीर्घं मुखं च निःस्वानां भीरुवक्त्रा दुराधयाः ॥

चतुरस्रं तु धूर्तानां निम्नं सुतविवाजितम् ।

कृपणानां तथा ह्रस्वं चिपिटं परजीविनाम् ॥

यन्मुखं मांसलं स्निग्धं सप्रभं प्रियदर्शनम् ।

वर्णोक्तं सन्धिविश्लिष्टमजस्रं सुखभागिनाम् ॥

अथ श्मश्रुलक्षणमाह ।

अस्फुटितायं स्निग्धं श्मश्रु शुभं मृदु च सन्नतं चैव ।

रक्तैः परुषैश्चौराः श्मश्रुभिरल्पैश्च विज्ञेयाः ॥ ५७ ॥

श्मश्रु कूर्चम् । अस्फुटितायमभिन्नप्रान्तं स्निग्धं चारुचं मृदु कोमलं
सन्नतं सम्यङ्गतं शुभं प्रशस्तम् । केचिन्मृदुसमुन्नतं चेवेति पठन्ति । रक्ते-
लंहितैः परुषैः खरैरल्पैश्च श्मश्रुभिरचोरास्तस्करा विज्ञेया ज्ञातव्याः ॥ ५७ ॥

तथा च ।

स्निग्धमस्फुटितायं च सन्नतं श्मश्रु चेप्यते ।

रत्नैरल्पैस्तथा कृषेः श्मश्रुभिस्तस्कराः स्मृताः ॥

अथ कर्णलक्षणमाह ।

निर्मसैः कर्णैः पापमृत्यवश्चर्पटैः सुबहुभोगाः ।

कृपणाश्च ह्रस्वकर्णाः शत्रुश्रवणाश्चमूपतयः ॥ ५८ ॥

लोमशकर्णदीर्घायुषश्च धनभागिनो विपुलकर्णः ।

क्रूराः शिरावनट्टैर्व्यालम्वैर्मांसलैः सुखिनः ॥ ५९ ॥

निर्मांसैः शिरावनट्टैः कर्णैः पापमृत्यवः पापेन कर्मणा म्रियन्ते । चर्प-
टैर्वैर्कर्णैः सुबहुभोगा अतिभोगिनो भवन्ति । ब्रह्मकर्णो अल्पशोषः कृपणा
अदानशीला भवन्ति । शङ्कुमृषणास्तीक्ष्णः परकर्मोश्चमूपतयः सेनापतयो
भवन्ति ॥ ५९ ॥

लोमशकर्णो लोमशमृषणा दीर्घायुषश्चिरजीविनो भवन्ति । विपुलकर्णो
विस्तीर्णशोषा धनभागिनो वितवन्तः । शिरावनट्टैः शिराबहुलैः कर्णैः क्रूरा
विषमा भवन्ति । व्यालम्वैर्दीर्घैर्मांसलैश्च सुखिनो भवन्ति ॥ ५९ ॥

तथा च ।

ब्रह्मकर्णो महाभोगा महाकर्णोश्च ये नराः ।

आवर्तकर्णो धनिनः स्निग्धकर्णोस्तथैव च ॥

दीर्घायुषः शङ्कुकर्णोः स्फुटकर्णो महाधनाः ।

सुखान्विता दीर्घकर्णो लम्बकर्णोस्तपस्विनः ॥

निर्मांसैः पापमरणाश्चर्पटैर्मौगिनो नराः ।

दीर्घायुषो लोमकर्णो धनिनो विपुलैः स्मृताः ॥

शिरावनट्टैर्विषमा मांसलैः सुखभागिनः ।

अथ गण्डनासालक्षणमाह ।

भोगी त्वनिष्पगण्डो मन्त्री सम्पूर्णमांसगण्डो य ।

सुखभाक् शुक्लसमनासश्चिखरीवी शुष्कनासश्च ॥ ६० ॥

क्षिन्नानुरूपयागम्यगामिनो दीर्घया तु सौभाग्यम् ।

आकुञ्चितया चौरः स्त्रीमृत्युः स्याद्विपिटनासः ॥ ६१ ॥

धनिनोऽग्रावक्रनासा दक्षिणविनताः प्रभक्षणाः क्रूराः ।

अट्टधी स्वरूपच्छिद्रा सुपुटा नासा सभाग्यानाम् ॥ ६२ ॥

भोगीति । अनिष्पगण्डो गण्डो मुखगण्डो यस्य स भोगी भोगवान्
भवति । यस्य सम्पूर्णः मांसलो गण्डो स मन्त्री सचिवो भवति ।

तथा च ।

पुमान् सम्यर्थगच्छो यः स मन्त्री समुदाहृतः ।

निम्नगच्छो भवेद्यस्तु स नरो भोगवान् स्मृतः ॥

सुखभागिति । शुक्रः पक्षी । शुक्रसमा तदाकारा नासा यस्य । अयः कुञ्चितलोहित-इति यावत् । स सुखभाभवति । शुक्रा निर्मासा नासा यस्य स चिरजीवी दीर्घायुर्भवति ॥ ६० ॥

क्षिप्नेव या नासा दृश्यते सा क्षिन्नानुरूपा तयागम्यगामिनेऽगम्य-गमनशीला भवति । दीर्घया नासया सौभाग्यं भवति । आकुञ्चितया नास-याऽस्पृष्टया नासया चौरस्तस्करो भवति । चिपिटनासश्चर्पटघ्राणः स्त्रीमृ-त्युः स्याद्भवेत् । स्त्री तस्य मारयति-इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अयवक्रा प्रान्तकुटिला नासा येषां ते धनिने वितान्विताः । दक्षिण-भागे विनता वक्रा नासा येषां ते प्रभक्षणा असञ्जयशीलाः क्रूरा विषमाश्च भवन्ति । ऋज्वी स्पृष्टा स्वल्पच्छिद्रा अल्परन्ध्रा सुपुटा शोभनपुटा सभा-ग्यानां भाग्यसंयुक्तानां नासा भवति ॥ ६२ ॥

तथा च ।

शुक्रनासः सौख्यभागी शुक्रनासश्चिरायुषः ।

क्षिन्नानुरूपा येषां स्यान्नासा तेऽगम्यगामिनः ॥

दीर्घनासा भोगयुक्ता अयवक्रा धनान्विताः ।

क्रूरा दक्षिणवक्राश्च स्पृष्टनासा नृपोत्तमाः ॥

स्त्रीमृत्यवश्चर्पटाभिः कुटिलाभिश्च तस्कराः ।

अथ क्षुतलक्षणमाह ।

धनिनां क्षुतं सकृद्विचित्रिपिण्डितं ह्लादि सानुनादं च ।

दीर्घायुषां प्रमुक्तं विज्ञेयं संहतं चैव ॥ ६३ ॥

धनिनामीश्वराणां क्षुतं नासाशब्दितं सकृदेकवारं द्विचिपिण्डितं द्विगुणितं त्रिगुणितम् । एवं केचित् । अन्ये पुनर्व्याचक्षते । धनिनामीश्वराणां क्षुतं सकृदेकवारमेव भवति । दीर्घायुषमुद्दिश्य द्विचिपिण्डितमेकीकृतं ह्लादि सानुनादं प्रमुक्तं संहतं चेति । ये दीर्घायुषः चिरञ्जीविस्तथा द्विपिणि तं

द्विगुणितं त्रिगुणितं चिगुणितं भवति । तथा ह्लादि युगपद्वहुनां जल्पसामुपह-
त्य योऽधिकं श्रूयते स ह्लादि । तथा सानुनाष्टं दूरादपि शनैः शनैश्चकार्य-
माणः श्रुतिपथं याति सोऽनुनादः । तथा प्रमुक्तमतिदीर्घम् । संवृतं चैवमनेन
प्रकारेण विज्ञेयं ज्ञातव्यम् । तत्रोदीरितः ।

आदिमध्यावसानेषु तुल्यो यः स च संवृतः ।

क्रोधहर्षव्याधिमयादिष्वधिकृतः श्रोत्रपथं याति यः स स्निग्धः । यतः
सर्वजनमनोऽभिप्रेतः सरक्तः । एतदेव व्याख्यानं शोभनम् ।

यस्मात् पराशरः ।

सकृत् क्षुतं भोगवतां द्विधेनाय चिरायुषे ।

चतुः स्याद्भोगनाशाय परमस्मात् तदीशजाः—इति ॥ ६३ ॥

अथ लोचनलक्षणमाह ।

पद्मदलाभैर्धनिना रक्तान्तविलोचनाः श्रियो भाजः ।

मधुपिङ्गलैर्महार्था मार्जारविलोचनैः पापाः ॥ ६४ ॥

हरिणाक्षा मण्डललोचनाश्च जिह्वैश्च लोचनैश्चैराः ।

क्रूराः केकरनेत्रा गजसदृशविलोचनाश्चमूपतयः ॥ ६५ ॥

ऐश्वर्यं गम्भीरैर्नीलोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांसः ।

अतिकृष्णतारकाणामङ्गणमुत्पाटनं भवति ॥ ६६ ॥

मन्त्रित्वं स्थूलदृशां श्यावाक्षाणां भवति सौभाग्यम् ।

दीना दूग्निःस्यानां स्निग्धा विपुलार्थभोगवताम् ॥ ६७ ॥

पद्मदलाभैः कमलसदृशलोचनैर्धनिना वितान्विता भवन्ति । रक्ता-
न्तविलोचना रक्ता लोहितवर्णा अन्ताः पर्यन्ता विलोचनयोर्धेयां ते रक्तान्त-
विलोचनास्ते च श्रियो भाजा लक्ष्मीवन्तः । मधुपिङ्गलैर्मधुशृत् कपिलवर्णैर्नय-
नैर्महार्था महाधनाः । मार्जारे विडालस्तसदृशविलोचनास्तदाकारादाः
पापा भवन्ति ॥ ६४ ॥

हरिणाक्षा मृगलोचनास्तथा मण्डललोचनाः परिवर्तुलनेषा जिह्वैश्चरैश्च
लोचनैश्चोरास्तस्करा भवन्ति । केकरनेषा नीरादाः क्रूराः कराला विषमा भव-
न्ति । गजसदृशविलोचना हस्तिमुखनेषाश्चमूपतयः सेनापतयो भवन्ति ॥ ६५ ॥

गम्भीरेर्नेपथ्ये भवति । नीलोत्पलकान्तिभिर्नेपथ्यस्तत्सदृशतारके-
विद्वांसः पण्डिता भवन्ति । अतिकृष्णतारकाणामस्यां नेपाणामुत्पाटनं
भवति । अत्यसिततारके अक्षिणी उत्पाट्येते ॥ ६६ ॥

स्यूता दृष्टियेषां ते स्यूतदृशस्तेषां मन्त्रित्वं भवति । मन्त्री भवती-
त्यर्थः । श्यावाद्याणां श्यावे मुद्गाभे अक्षिणी तारके येषां तेषां सौभाग्यं भवति ।
दीना दैन्यं गता दृष्टियेषां ते निःस्वा निर्थना भवन्ति । स्निग्धा निर्मला
विपुला विस्तीर्णा च दृष्टिरर्थवतां धनिनां भोगवतां च भवति ॥ ६७ ॥

तथा च ।

समे गोक्षीरवर्णोभे रक्तान्ते कृष्णतारके ।
प्रसन्ने च विशाले च स्निग्धे चैवायते शुभे ॥
अतसी पुष्पसङ्काशे भवेतां यस्य लाचने ।
भूपतिः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ॥
व्याघ्रचक्षुर्धनैर्युक्तः कर्कटाक्षः कलिप्रियः ।
विडालङ्घनैश्चाश्च भवन्ति पुरुषाधमाः ॥
मयूरनकुलाक्षश्च नरास्ते मध्यमाः स्मृताः ।
न श्रीस्त्यजति सर्वेषु पुरुषं मधुपिङ्गलम् ॥
आज्यपिङ्गलनेश्चाश्च राजानो भोगसंयुताः ।
रोचनाहरितालाश्च गजपिङ्गा धनेश्वराः ॥
बलवन्तो गुणोपेताः पृथिव्यां चक्रवर्तिनः ।
तप्तहाटकवर्णोभे भवेतां यस्य लाचने ॥
भूपतिः स तु विज्ञेयः समुद्रवचनं यथा ।
द्विमाचस्पन्दिनो ये तु धनिनस्ते प्रकीर्तिताः ॥
त्रिमाचस्पन्दिनो ज्ञेयाः पुरुषाः सुखजीविनः ।
चतुर्माचनिमेषश्च धनवान् परिकीर्तितः ॥
दीर्घायुषो धर्मरताः पञ्चमाचनिमेषिणः ।
अथ भूलक्षणमाह ।

अभ्युन्नताभिरुष्यायुषो विशालोन्नताभिरतिसुखिनः ।

विषमभुवो दरिद्रा बालेन्दुमतभुवः सधनाः ॥ ६८ ॥

दीर्घासंसक्ताभिर्धनिनः खण्डाभिरर्थपरिहीनाः ।

मध्यविनतभ्रुवो ये ते सक्ताः स्त्रीष्वगम्यासु ॥ ६९ ॥

अभ्युन्नताभिरभि मुख्येनोच्चाभिर्भूमिरल्पायुषः स्वल्पजीविनो भवन्ति ।
विशालाभिर्विस्तीर्णाभिरुन्नताभिरुच्चाभिरतिसुखिनो भवन्ति । ये सर्वे विषम-
भ्रुवोऽतुल्यभ्रुवस्ते दरिद्रा निर्धना भवन्ति । बालेन्दुसदृश्यो बालश्चन्द्रतुल्या
नता भ्रुवो येषां ते सधनः ॥ ६८ ॥

दीर्घाश्च ता असंसक्ता दीर्घासंसक्तास्ताभिर्दीर्घासंसक्ताभिर्भूमिर्धनिनो
भवन्ति । खण्डाभिरर्थपरिहीना दरिद्रा भवन्ति । ये मनुष्या मध्यविनतभ्रुवो
मध्याद्विनता असृष्टा भ्रुवो येषां ते अगम्यासु स्त्रीषु सक्ता निरता भवन्ति ॥ ६९ ॥

तथा च ।

अभ्युन्नताभिः स्वल्पायुर्विशालाभिः सुखान्विताः ।

मध्योन्नतभ्रुवो ये च पापसक्ताश्च ते नराः ॥

बालेन्दुभ्रुसमाश्वाद्या दरिद्रा विषमभ्रुवः ।

असंलग्नभ्रुवो ये तु धनिनस्ते नराः स्मृताः ॥

खण्डाभिर्निर्धना ज्ञेया विषमाभिर्निराधमाः ।

अथ शङ्खललाटलक्षणमाह ।

उन्नतविपुलैः शङ्खैर्धनिनो निम्नैः सुतार्थसन्त्यक्ताः ।

विषमललाटा विधना धनवन्तोऽर्द्धेन्दुसदृशेन ॥ ७० ॥

शुक्तिविशालैराचार्यता शिरासन्ततैरधर्मरताः ।

उन्नतशिराभिराद्याः स्वस्तिकवत् संस्थिताभिश्च ॥ ७१ ॥

निम्नललाटा बधबन्धभागिनः क्रूरकर्मनिरताश्च ।

अभ्युन्नतैश्चमूपः कृपणाः स्युः संवृतललाटाः ॥ ७२ ॥

उन्नतैश्चैर्विपुलैर्धनिनैः शङ्खैर्धनिन ईश्वरा भवन्ति । निम्नैरनुचैः
शङ्खैः सुतैः पुत्रैर्धनेनैः सन्त्यक्ता रहिता भवन्ति ।

तथा च ।

उन्नतैर्विपुलैः शङ्खैर्धनिनः सुखजीविनः ।

सुतार्थरहिता निम्नैर्मोनवा दुःखभागिनः ॥

[६०]

पुष्पलवणम्

विषममस्य ललाटे मुखपुं येषां ते निधेना दग्दिता भवन्ति । अर्थ-
मुसदुद्योगार्थचन्द्रतुल्येन ललाटेन धनवन्त ईश्वरा भवन्ति ॥ ७० ॥

शुक्तिविशालेः शुक्तिविस्तीर्णललाटेराशयता आचार्यत्वं भवति ।
परोपदेशक आचार्यः । शिरास्ततैः शिराबहुलेललाटेरधर्मरता भवन्ति ।
उन्नताभिः शिराभिललाटगताभिराद्या ईश्वरा भवन्ति । स्वस्तिकवत् स्व-
स्तिकाकारेण संस्थिताभिः शिराभिराद्या भवन्ति ॥ ७१ ॥

निम्नं ललाटं येषां ते निम्नललाटा बधे कुट्टने बन्धे च भागिने
योष्याः कूरे विषमे च कर्मणि कार्ये निरताः सक्ता भवन्ति । अभ्युन्नतेरभि-
मुख्येनोन्नतेललाटेस्वमूषाः सेनापतयो भवन्ति । संवृतं परिवर्तुलमल्पं च
ललाटं येषां ते कृपणा अदानशीलाः स्युर्भवेयुः ॥ ७२ ॥

तथा च ।

ललाटेनार्धचन्द्रेण भवन्ति पृथिवीश्वराः ।

विपुलेन ललाटेन महाधनयुताः स्मृताः ॥

विषमेनाधमा ज्ञेयाः पापा मर्त्याः शिरास्ततैः ।

निम्नेन तु ललाटेन कूरकर्मरता नराः ॥

अभ्युन्नतेश्चमूषाः स्युः संवृतेः कृपणाः स्मृताः ।

अथ रुदितलक्षणमाह ।

रुदितमदीनमनश्रु स्निग्धं च शुभावहं मनुष्याणाम् ।

रुक्मं दीनं प्रचुराश्रु चैव न शुभप्रदं पुंसाम् ॥ ७३ ॥

यदुदितमदीनं दैन्यरहितम् । अनश्रु वाष्परहितम् । स्निग्धमरुक्मं
मेव विधं मनुष्याणां पुरुषाणां शुभावहं प्रशस्तम् । रुक्मं परुषम् । दीनं
देन्ययुक्तम् । प्रचुराश्रु बहुवप्यम् । पुंसां नराणां न शुभदम् ॥ ७३ ॥

तथा च ।

अदीनाश्च हतं स्निग्धं रुदितं च शुभावहम् ।

रुक्मं दीनं वाष्पयुतं पुरुषाणामनिष्टदम् ॥

अथ हसितलक्षणमाह ।

हसितं शुभदमकम्पं सनिमीलितलोचनं तु पापस्य ।

कुप्टस्य हसितमसकृत् सोन्मादस्यासकृत् प्रान्ते ॥ ७४ ॥

यस्य हस्तिमर्मस्य हस्तसहितं लघुमर्मं प्रथमम् । परितस्तस्य हस्तस्य
लनमवयवानां येन नेत्रपद्मम् । सन्निमीलितलोचनमसिद्धुचितमयम् । हस्ति-
पापस्य पापकर्मणः । असकृत् पुनः पुनर्दृष्टस्य सदोषस्य हस्तिम् । प्रान्ते वस-
नान्तेऽसकृद्भूतं सोन्मादस्योन्मादयुक्तस्य भवति ॥ ७४ ॥

तथा च ।

हस्तिं हस्तसहितं नृपायामन्यथाऽशुभम् ।

असकृद्दोषयुक्तस्य मीलिताक्षस्य चाशुभम् ॥

अथ ललाटेरेखालक्षणमाह ।

तिष्ठो रेखाः शतजीविनां ललाटायताः स्थिता यदि ताः ।

चतसृभिरवनीशत्वं नवतिश्चायुः सप्तज्ञाब्दा ॥ ७५ ॥

विच्छिन्नाभिश्चागम्यगामिनो नवतिरप्यरेखेण ।

केशान्तोपगताभी रेखाभिरशीतिवर्षायुः ॥ ७६ ॥

पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकाग्रस्थिताभिरपि षष्टिः ।

बहुरेखेण शतार्धं चत्वारिंशच्च वक्राभिः ॥ ७७ ॥

भूलगनाभिस्त्रिंशद्विंशतिकश्चैव वामवक्राभिः ।

क्षुद्राभिः स्वल्पायुर्न्यूनाभिश्चान्तरे कल्प्यम् ॥ ७८ ॥

तिस्रो रेखा इति । ललाटे मुखपृष्ठे आयता दीर्घाः स्थिता रेखा-
स्तिस्रः । शतजीविनां शतायुषां भवन्ति । चतसृभिर्ललाटायतरेखाभिरवनी-
शत्वं राज्यं भवति । नवतिः सप्तज्ञाब्दा पञ्चभिर्वर्षयुक्ता नवतिरायुजीवितं
भवति ॥ ७५ ॥

विच्छिन्नाभिश्छेदयुक्ताभिर्ललाटेरेखाभिरगम्यगामिनोऽगम्यगमनशीला
भवन्ति नवतिश्च वर्षाणां तेषामायुर्भवति । अरेखेण रेखावर्जितेन लला-
टेन नवतिरपि वर्षाणामायुः । अपिच्छेऽप्येव चार्थः । अगम्यगामिनश्च भवन्ति ।
केशान्तो यतः प्रभृति केशानामुत्पत्तिः । केशान्तोपगताभिस्तत्र प्राप्ता-
भिर्लेखाभिरशीतिवर्षाणामायुर्भवति ॥ ७६ ॥

पञ्चभिर्लेखाभिर्ललाटेस्थिताभिः सप्ततिर्वर्षाणामायुः । एकस्मिन्त्रये
अवस्थिता एकाग्रस्थितास्ताभिः सर्वाभिरैकाग्रस्थिताभिर्मिलितभिर्विच्छि-

अन्यच्च धयोच्चानादिकमाह ।

मन्त्राभिचारकुशलः कृशजानुजङ्घु
विन्ध्यं ससह्यगिरिमुज्जयिनीं च भुक्त्वा ।
सम्प्राप्य सप्रतिसमा रुचको नरेन्द्रः
शस्त्रेण मृत्युमुपयात्यथवानलेन ॥ ३० ॥

मन्त्रेषु कुशलः सक्तः । अभिचारेषु विद्वेषोच्चाटनवशीकरणमारणेषु
कुशलः । कृशे दुर्बले जानुनी जङ्घे च यस्य । विन्ध्यं गिरिं विन्ध्यं पर्वतं सस-
ह्यगिरिं सह्येन गिरिणा सहितम् । उज्जयिनीं नगरीं च भुक्त्वा नरेन्द्रे राजा
सप्रतिसमाः सप्रतिवर्षाणि सम्प्राप्य शस्त्रेणायुधेनानलेनाग्निना वा मृत्युं
मरणमुपयाति प्राप्नोति ॥ ३० ॥

तथा च साराधन्याम् ।

दीर्घाम्यः स्वच्छकान्तिर्बहुर्बुधचपलः साहसावाप्रकार्य-
श्चारुभूनीलकेशः श्रमकराणरतो मन्त्रविद्वैरनाथः ।
रक्तश्यामोऽतिशूरो रिपुबलमथनः शङ्खकण्ठः प्रधानः
क्रूरो भक्तो नराणां द्विजगुरुनिरतः क्षाममज्जोऽनुजङ्घुः ॥

खट्वाङ्गाशशृषकार्मुकवज्रवीणाशक्त्यङ्कहस्तचरणश्च तथाङ्गुलिश्च ।
मन्त्राभिचारकुशलस्तुलया सहस्रं मध्यं च तस्य कथितं मुखदैर्घ्यतुल्यम् ॥

विन्ध्याचलमस्तगिरीन् भुक्त्वावन्तीं च सप्रति शरदाम् ।

शन्त्यानलकृतमृत्युं प्रयाति देवालयं रुचकः ॥

इति रुचकः ॥

अथ नृपानुचरणलक्षणां व्याख्यायते ।

तथादावेव तत्प्रविभागमाह ।

पञ्चापरे वामनको जघन्यः

कुब्जोऽथवा मण्डलकोऽथ साची ।

पूर्वाक्तभूपानुचरा भवन्ति

सङ्कीर्णसङ्घः शृणु लक्षणैस्तान् ॥ ३१ ॥

कतोऽस्मात् पञ्चयोगकादपरेऽन्ये वामनकादय इकामेव भूपानाम-
नुचरा भवन्ति । तदाद्या । वामनको जघन्यः कुत्रः । जघवेति । जघशब्द
जानन्तर्ये । बाणशब्दश्चाद्ये । मण्डलकः । जघ साची । एते पूर्वोक्तानां पञ्चानां
भूपानामनुचरा भवन्ति । पूर्वोक्ताः प्राक् कथिता ये भूपा राजानो मालव्या-
दयः । येषामनुचराः सुहृदो भवन्ति । ते सङ्कीर्णसञ्जाः पुरुषाः । तांश्च
लक्षणेः शृणु ॥ ३१ ॥

तत्र वामनकलक्षणमाह ।

सम्पूर्णोङ्गो वामनो भग्नपृष्ठः

किञ्चिच्चौरुमध्यकक्ष्यान्तरेषु ।

ख्यातो राज्ञां ह्येष भद्रानुजीवी

स्कीतो राजा वासुदेवस्य भक्तः ॥ ३२ ॥

वामनसञ्जः सम्पूर्णोङ्गः परिपूर्णोषयः । भग्नपृष्ठो भग्नं पृष्ठं यस्य ।
ऊरुप्रदेशे मध्ये मध्यभागे कक्ष्यान्तरेषु किञ्चिदोषद्वभन एव किञ्चिदसम्-
पूर्णोङ्गः । राज्ञां पञ्चानां मध्ये येष वामनको भद्रानुजीवी भवति । भद्रस्यानु-
पश्चाज्जीवति । ख्यातः कीर्तियुक्तश्च । स्कीत ईश्वरो राजा भवति । सच
वासुदेवस्य नारायणस्य च भक्तो भवति ॥ ३२ ॥

अथ जघन्यलक्षणमाह ।

मालव्यसेवी तु जघन्यनामा

खण्डेन्दुतुल्यश्रवणः सुसन्धिः ।

शुक्लेण सारः पिशुनः कविश्च

रुक्मच्छविः स्थूलकराङ्गुलीकः ॥ ३३ ॥

क्रूरो धनी स्थूलमतिः प्रतीत-

स्ता'म्रच्छविः स्यात् परिहासशीलः ।

उरोङ्घ्रिहस्तेष्वसिंशक्तिपाश-

परश्वधाङ्गः स जघन्यनामा ॥ ३४ ॥

अथान्यनामा यः स मालवस्य नृपस्यानुचरो भवति । अथहेन्दु-
स्थमवयवः खण्डश्चासाविन्दुः खण्डेन्दुः । अर्धचन्द्रसदृशकर्मः । सुखम्भिः
शोभनाङ्गवन्धिः । सुक्रेण सारः शुक्राधिकः । पिशुनः सूचकः । कर्कशः
पण्डितः । कृषच्छविरस्त्रिगन्धत्वक् । स्थूलकराङ्गुलीकः । स्थूलाः करान्गुलयो-
यस्य ॥ ३३ ॥

क्रूरः क्रोधशीलः । धनी धनवान् । स्थूलमतिर्मेहाकुट्टिः । प्रतीतः
प्रख्यातः । ताम्रच्छवी रक्तत्वक् । स्याद्वेत् । परिहासशीलः परिहसन-
प्रियः । सच अथन्यनामा । अपरः पाटो वानुचरः स नित्यम् । सर्वका-
लमेवानुचर इति । उरोऽङ्घ्रिहस्तेष्वसि शक्तिपाशपरश्वधाङ्गः । उरो वयः ।
अङ्घ्रौ पाटौ । हस्तौ पाणौ । यतेषु । असिः खड्गः । शक्तिरायुधविशेषः ।
पाशः सर्पः । अथवा पाशरूप एव । परश्वधमायुधम् । एतेरङ्घ्रितश्चिह्नितो
भवति ॥ ३४ ॥

अथ कुञ्जलक्षणमाह श्लोकद्वयेन । युगलकम् ।

कुञ्जो नाम्ना यः स शुद्धो ह्यधस्तात्
क्षीणः किञ्चित् पूर्वकाये नतश्च ।
हंसासेवी नास्तिकोऽर्थरूपेता
विद्वान् शूरः सूचकः स्यात् कृतज्ञः ॥ ३५ ॥
कलास्वभिज्ञः कलहप्रियश्च
प्रभूतभृत्यः प्रमदाजितश्च ।
सम्पूज्य लोकं प्रजह्यात्यकस्मात्
कुञ्जोऽयमुक्तः सततोद्यतश्च ॥ ३६ ॥

कुञ्जो नाम्नेति । कुञ्जो नाम्ना यः सोऽधस्तादधोभागाच्छुद्धः परिपू-
र्योक्तः । पूर्वकाये प्राग्देहभागे किञ्चित् क्षीणः किञ्चित्ततश्च । हंसासेवी
हंसस्यानुचरः । नास्तिकः क्रियारहितो लोकायतिकप्रायः । अर्थरूपेताऽर्थ-
संयुक्तः । विद्वान् पण्डितः । शूरः खड्ग्यामप्रियः । सूचकः पिशुनः । स्याद्व-
वेत् । कृतज्ञः कृतं जानाति ॥ ३५ ॥

कलास्वभिन्न इति । कलासु गीतनृत्यवाद्येषु अभिज्ञोऽभि मुख्येन
जानाति । कलहप्रियश्च भवति । प्रभूतभृत्यो बहुभृत्यः । प्रमदाजितश्च
स्त्रीभिर्निर्जितः । लोकं जनम् । सम्पूज्यार्चयित्वा । अकस्मादेव प्रजहाति
त्यजति । अयं कुबु उक्तः कथितः । सततोद्यतः सर्वकालमुत्साही ॥ ३६ ॥
युगलकम् ।

अथ मण्डलकलक्षणमाह श्लोकद्वयेन ।

मण्डलकक्षणमतो रुचकानुचरोऽभिचारवित् कुशलः ।

कृत्यावेतालादिषु कर्मसु विद्यासु चानुरतः ॥ ३७ ॥

वृद्धाकारः खरपरुषमूर्धजश्च शत्रुनाशने कुशलः ।

द्विजदेवयज्ञयोगप्रसक्तधीः स्त्रीजितो मतिमान् ॥ ३८ ॥

मण्डलकलक्षणमत इति । अतोऽस्मात् कुब्रादनन्तरं मण्डलकल-
क्षणं भवति । सन कौटुकम् । रुचकानुचरो रुचकस्यानुचरः । रुचकानुजीवी
भवति । अभिचारविदभिचारज्ञः । विद्वेषोच्चाटनवशीकरणेष्वभिज्ञः । कुशलः
समर्थः । कृत्यावेतालादिषु । अभिचारकैर्मन्त्रैः शत्रुवधार्थमग्निमध्याद्यास्त्रीं
उत्थाप्यते सा कृत्या । शालशरीरस्योत्कृष्टस्य मन्त्रैः पुनस्त्यापनं वेतालः ।
आदिग्रहणायत्नभूतेषु कर्मसु तथा तद्विद्यासु चानुरतः सक्तः ॥ ३७ ॥

वृद्धाकारो वृद्धमृदुशरीरः । खरपरुषमूर्धजः । खराः कठिनाः परुषा
रुक्षा मूर्धजाः केशा यम्य । शत्रुनाशने रिपूणां हनने कुशलः समर्थः ।
द्विजानां ब्राह्मणानां देवानां मुराणां यज्ञानामश्वमेधादीनां तथा योगेषु
साङ्ख्यादिशास्त्रेषु प्रसक्ता धार्मिष्ठ्यस्य । केचित् द्विजदेवयज्ञदेहप्रसक्तधी-
रिति पठन्ति । अथवा यज्ञं दुहन्ति ये तेऽग्निहोचिणः । स्त्रीजितः स्त्रीभिः
पराजितः । मतिमान् बुद्धिमानिति ॥ ३८ ॥ युगलकम् ।

अथ साचिलक्षणम् ।

साचीति यः सोऽतिथिरूपदेहः

शशानुगामी खलु दुर्भगश्च ।

दाता महारम्भसमाप्तकार्यो

गुणैः शशस्यैव भवेत् समानः ॥ ३९ ॥

साचीति । यः साची नाम सोऽतिविरूपदेहोऽशोभनशरीरः । शशानुगामी । शशस्यानुगामी पश्चाद्गच्छति । शशानुचरः । खल्वित्यव्ययं वाक्यालङ्कारे । दुर्भगो जनानामश्लभः । दाता दानशीलः । महारम्भसमाप्त-
कार्यः । महारम्भान् करोति तेषु च समाप्तकार्योऽन्तगः । गुणैः पूर्वाक्तेः शश-
स्यैव समानः सदृशस्तुल्यो भवेदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथ पुरुषलक्षणस्य प्रभावमाह ।

पुरुषलक्षणमुक्तमिदं मघा

मुनिमतानि निरीक्ष्य समासतः ।

इदमधीत्य नरो नृपसम्मते

भवति सर्वजनस्य च वल्लभः ॥ ४० ॥

मुनिमतानि ऋषिप्रणीतानि शास्त्राणि निरीक्ष्यावलोक्य समासतः
मङ्गेषु मयेदं पुरुषलक्षणमुक्तं कथितम् । इदं च पुरुषलक्षणं नरः पुरु-
षोऽधीत्य ज्ञात्वा नृपसम्मते राज्ञां सम्मत इष्टो भवति । सर्वजनस्य च
सर्वलोकस्य च वल्लभः प्रियो भवति । यतः पूर्वमेषाचार्येण द्वयं प्रति-
ष्ठातम् ।

यथा ।

ज्योतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्ते न योग्यमस्माकम् ।

स्यमेव विकल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये ॥

इत्येव विचार्य सर्वागमतः पुरुषलक्षणं कथितम् । तच्च विन्तनीय-
मन्यदृष्टं चेति ॥ ४० ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविबृता पञ्चमहापुरुषलक्षणं

नामानुचरैः सहाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

अथ कन्यालक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव पादलक्षणम् ।

स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्रनखौ कुमार्याः

पादौ समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ ।

स्निग्धाङ्गुली कमलकान्तितलौ च यस्या-

स्तामुद्वहेद्यदि भुवोऽधिपतित्वमिच्छेत् ॥ १ ॥

यस्याः कुमार्याः कन्यकायाः । पादौ चरणौ । स्निग्धोन्नताग्रतनुताम्र-
नखौ । स्निग्धो सस्नेहावुन्नतावुन्ने कूर्मपृष्ठौ । अग्रे तनू ययोः । ताम्रनखौ रक्त-
वर्णौ नखौ ययोः । समोपचितचारुनिगूढगुल्फौ समौ तुल्यावुपचितौ भ्रमांसलौ
चारु दर्शनीयो निगूढावनुल्बणौ गुल्फौ ययोः । तथास्निग्धाङ्गुली श्लिष्टा
घना अङ्गुल्यः पादशाखा ययोः । कमलकान्तितलौ । कमलस्य पद्मस्यैव
कान्तिस्तले ययोः । तथाभूतौ पादौ । यदि भुवो भूम्या अधिपतित्वं
राज्यमिच्छेत् तदा तामुद्वहेत् ॥ १ ॥

पुनरपि पादजङ्घाङ्गुलीगुह्यमणीनां लक्षणमाह ।

मत्स्याङ्कुशाद्वयववज्रह्लासिचिह्ना-

वस्वेदनौ मृदुतलौ चरणौ प्रशस्तौ ।

जङ्घे च रोमरहिते विशिरे सुवृत्ते

जानुद्वयं सममनुलब्धसन्धिदेशम् ॥ २ ॥

ऊरु घनौ करिकरप्रतिमावरोमा-

वश्चतुपत्तसदृशं विपुलं च गुह्यम् ।

श्रीणीललाटमुरु कूर्मसमुन्नतं च

गूढो मणिश्च विपुलां श्रियमादधाति ॥ ३ ॥

मत्स्याङ्कुशाङ्गुलि । मत्स्यो मीनः । अङ्कुशः प्रसिद्धः । अङ्गं पद्मम् ।
यवो यवाकारः । वज्रमायुधम् । हलं लाङ्गलम् । अशिः खड्गः । एतेस्त्रि-
ह्वेस्त्रिह्वितौ चरणौ पादौ । तथाऽस्वेदनौ स्वेदरहितौ । मृदुतलौ मृदुनी
तले ययोस्तौ तथाभूतौ प्रशस्तौ ।

तीत्यर्थः । सा चच्छाया तुष्टिश्चितपरितोषः । अर्थलामो धनप्राप्तिः । अभ्युदयः कार्याणामभि मुख्येनोदयः प्रादुर्भावः । यतान् करोति । तथा अहन्यहनि प्रतिदिनं धर्मस्य प्रवृत्तिं प्रवर्तनं करोति । केचिदुर्मस्य चाहन्यहनि प्रवृद्धिमिति पठन्ति ॥ ६० ॥

अधुनाऽऽप्यच्छायालक्षणमाह ।

स्निग्धा सिताच्छहरिता नयनाभिरामा

सौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति ।

सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या

छाया फलं तनुभृतां शुभमादधाति ॥ ६१ ॥

आप्या धारणी छाया स्निग्धा स्नेहसंयुक्ता धिमलेत्यर्थः । सिता श्वेतवर्णा गौरप्राया । अच्छहरिता । अच्छा चामो हरिता अच्छहरिता निर्मल-
नीनयर्णा । नयनाभिरामा नयनाभ्यामभि मुख्येन रमते यस्याम् । तुष्टिजन-
नीत्यर्थः । सा च सौभाग्यं सर्वजनवाञ्छितं मार्दवमकूरतां सुखं शरीरसौ-
ख्यमभ्युदयं कार्याणामेतत् करोति । तथा सर्वार्थसिद्धिजननी सर्वार्थानां
सिद्धिं जनयति । जननीव मातेव । यथा माता सर्वप्राणिनां हितकरी तथेति ।
सा च तनुभृतां शरीरिणां शुभं फलमादधाति करोति ॥ ६१ ॥

अधुनाऽऽग्नेयच्छायालक्षणमाह ।

चण्डाधृष्या पद्महेमाग्निवर्णा

युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः ।

आग्नेयीति प्राणिनां स्याज्जयाय

क्षिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य दत्ते ॥ ६२ ॥

आग्नेयी छाया चण्डः क्रोधशीला । अधृष्या अनभिभवनीया ।
पद्महेमाग्निवर्णा । पद्मस्य कमलस्य हेम्नः सुवर्णस्याग्नेर्हुताशनस्य सदृशवर्णा
तुल्यकान्तिः । तथा युक्ता तेजोविक्रमैः सप्रतापैः । तेजसा दीप्या विक्रमेण
पराक्रमेण प्रतापेन शौर्येण शूराणां नियहेण च युक्ता समवेता । एतैस्तेजो-
विक्रमैः सप्रतापैर्युक्ता एषा आग्नेयी छाया । इतिशब्दः प्रकाराय । एवं-
प्रकारा प्राणिनां देहिनां जयाय स्याद्वेत् । वाञ्छितस्याभिलषितस्यार्थस्य
क्षिप्रमाश्वेव सिद्धिं दत्ते ददाति ॥ ६२ ॥

अधुना वायवीनाभस्योच्छ्रायोलक्षणमाह ।

मलिनपुरुषकृष्णा पापगन्धानिलोत्था

जनयति बन्धबन्धव्याध्यनर्थार्थनाशान् ।

स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्तात्युदारा

निधिरिव गगनेत्या श्रेयसां स्वच्छवर्णा ॥ ६३ ॥

अनिलोत्था वायुसमुत्था वायुसम्भवा ह्याया मलिनवर्णा अप्रसन्ना ।

एरुषा कृष्णा । कृष्णा अमिता । पापगन्धा दुर्गन्धा । सा च जनयति उत्पादयति । बन्धो मरणम् । बन्धो बन्धनम् । व्याध्यः पीडाः । अनर्थोऽलाभः ।

अर्थेनाशः सञ्चितवित्तस्य क्षयः । गतान् ।

अथ नाभस्याश्चायाया लक्षणमाह ।

स्फटिकेति । गगनेत्या आकाशजा ह्याया नाभसी । स्फटिकसदृश-

रूपा स्फटिकमयोः सदृशं तुल्यं रूपं कान्तिर्यस्याः । अतिनिर्मलत्वार्थः । भाग्ययुक्ता भाग्येः समेता । अत्युदारा अतिशयेनोदारा दानशीला श्रेयसां सर्वेषां शुभकार्याणां निधिरिव । सर्वप्रदेत्यर्थः । सा च स्वच्छवर्णा निर्मलेति ॥ ६३ ॥

अथैव परमतेनान्याः पञ्चछाया आह ।

ह्यायाः क्रमेण कुजलाग्न्यनिलाम्बरोत्थाः

केचिद्वदन्ति दश ताश्च यथानुपूर्व्या ।

सूर्याब्जनाभपुरुहूतयमोडुपानां

तुल्यास्तु लक्षणफलैरिति तत्समासः ॥ ६४ ॥

कुः पृथिवी । जलं वारुणम् । अग्निर्हुताशनः । अनिलो वायुः ।

अम्बरमाकाशम् । एभ्य उत्पन्नाश्चायाः क्रमेण परिपाट्या पञ्च । केचिन्मुनयो गर्गादयो दशच्छाया वदन्ति । उक्ताः पञ्च पञ्च चेदानीं वक्ष्यन्ते ।

ताश्चापि यथानुपूर्व्या क्रमपरिपाट्या सूर्याब्जनाभपुरुहूतयमोडुपानां संबन्धिन्यो भवन्ति । सूर्य आदित्यः । अब्जनाभो नारायणः । पुरुहूत इन्द्रः ।

यमः पितृपतिः । उडुपश्चन्द्रः । एताश्चाया लक्षणैः फलैश्च यथाक्रमेण प्रागुक्तानां पञ्चानां तुल्याः सदृश्यः । यतः सौरी एवाग्नेयी । आब्जनाभो

नाभसी । पुरुहूतो पार्थिवी । याम्या वायवी । औडुपी चाप्या । इति तत्स-

[अ. ६७]

पुनर्विलक्षणम् ।

६७६

मासः । इति हेतोस्तासां दशानां द्वायानां समासः सङ्क्षेपः कृतः । फल-
साम्यात् पञ्चैव द्वायाः कृताः ॥ ६४ ॥

तथा च गर्गः ।

भूम्यापोऽनलवाय्वध्रसम्भूताः पञ्च कीर्तिताः ।

द्वायाभूविष्णुशक्रार्कचन्द्राणां च तथापराः ॥

इति मृजा ॥

अथ स्वरलक्षणमाह ।

करिवृषरथौघभेरीमृदङ्गसिंहा'शनिःस्वना भूपाः ।

गर्दभजर्जरुक्नस्वराश्च धनसौख्यसन्त्यक्ताः ॥ ६५ ॥

करीं हस्ती । वृषो दान्तः । रथोघः स्यन्दनसमूहः । भेरी ठक्का ।
मृदङ्गो घादिचो मण्डलेति प्रसिद्धः । सिंहा हरिः । अश्वो मेघः । अश्वेति
पाठः । अश्वो मेघः । गतेषां सदृशनिःस्वनाः तुल्यशब्दा भूपा राजानो
भवन्ति । गर्दभः खरः । जर्जरो विकृतस्वरः । रुक्नः परुषः । गर्दभा-
दिसदृशस्वरा धनसौख्यसन्त्यक्ता धनेः सुखेश्च वर्जिता इत्यर्थः ॥ ६५ ॥

तथा च गर्गः ।

गम्भीरो दुन्दुभिः स्निग्धो महार्श्वेषानुनादयत् ।

इति स्वरगणान् पञ्च समुद्रः प्राङ् तत्त्ववित् ॥

गभिरायुर्गणो विद्या मानं सौख्यं धनागमः ।

घाहनानि सुता नायै राज्यभोगागमास्तथा ॥

भिन्नो जर्जरितश्चैव मिर्मिणो गद्गदस्तथा ।

क्षामस्वरस्तथैवाक्ताः समुद्रेणाभिनिन्दिताः ॥

स्यरेभिः कलिद्रोधलोभमोहतमोरजः ।

नेष्टव्यमभिमानं च पारुष्यं शाठ्यमेव च ॥

इति स्वरः ॥

अथ सारानाह ।

सप्त भवन्ति च सारा मेदोमज्जात्वगस्थिशुक्राणि ।

रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्समासफलम् ॥ ६६ ॥

१ सिंहाश्व-इति कर्त्तव्यम् ।

सप्त नराणां सारा भवन्ति । मेदोऽस्थ्यन्तरगतः स्नेहभागः । मज्जा
कपालान्तरस्था । त्वक् चर्म । अस्थि प्रसिद्धम् । शुक्रं रेतः । रुधिरं रक्तम् ।
मांसं पलम् । चण्डः समुच्चये । इत्येवंप्रकाराः सप्त साराः प्राणभृतां
देहिनां भवन्ति । तत्समासफलं तेषां संक्षेपफलं कथ्यत इति ॥ ६६ ॥

तच्च तावद्वक्तृसारस्य लक्षणमाह ।

तात्त्वोष्ठदन्तपालीजिह्वानेत्रान्तपायुकरचरणैः ।

रक्ते तु रक्तसारा बहुसुखवनितार्थपुत्रयुताः ॥ ६७ ॥

तात्त्वोष्ठपृष्ठभागः । ओष्ठौ दन्तच्छदौ । दन्तपाली दन्तमांसपङ्क्तिः ।
जिह्वा रसना । नेत्रान्तं चक्षुष्यन्तम् । पायुर्गुह्यस्थानम् । करौ हस्तौ ।
चरणौ पादौ । अस्मिन्नग्रके रक्ते लोहिते सति रक्तसारा नरा भवन्ति । ते
च बहुभिः सुखैर्वनितभिः स्त्रीभिर्बहुभिरर्थैर्धनैर्बहुभिः पुत्रैः सुतेश्च युताः
संयुक्ता भवन्ति ॥ ६७ ॥

अथ त्वग्मज्जामेदःसारानाह ।

स्निग्धत्वक्का धनिनो मृदुभिः सुभगा विचक्षणस्तनुभिः ।

मज्जामेदःसाराः सुशरीराः पुत्रवित्तयुताः ॥ ६८ ॥

त्वक् चर्म । तच्च स्निग्धमरुतं येषां ते स्निग्धत्वक्कास्ते च धनिनो
वित्तान्विता भवन्ति । मृदुभिः सुभगाः सौभाग्योपेता भवन्ति । तनु-
भिस्त्वग्भिर्विचक्षणाः पण्डिताः । ये मज्जासारा नरा मज्जासाराश्च ते
सुशरीराः शोभनशरीरा भवन्तीति तल्लक्षणम् । ते च पुत्रवित्तयुताः सुत-
धनान्विता भवन्तीति ॥ ६८ ॥

अथास्थिशुक्रसारमाह ।

स्थूलास्थिरस्थिसारो बलवान् विद्यान्तगः सुरूपश्च ।

बहुगुरुशुक्राः सुभगा विद्वांसो रूपवन्तश्च ॥ ६९ ॥

स्थूलान्यस्थीनि यस्य सोऽस्थिसारः स च बलवान् प्राणी भवति । विद्या-
न्तगो विद्यास्वन्तगः शक्तः । सुरूपः शोभनरूपश्च भवति । बहुगुरुशुक्राः ।
बहु प्रभूतं गुरु धनं शुक्रं येषां ते शुक्रसारास्ते च सुभगाः । सौभाग्योपेता
विद्वांसः पाठकाः पण्डिता रूपवन्तः सुरूपश्च भवति ॥ ६९ ॥

अथ मांससारलक्षणं संहतिलक्षणं चाह ।

उपचितदेहा विद्वान् धनी सुरूपश्च मांससारी यः ।

सङ्घात इति च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजा ज्ञेया ॥ १०० ॥

उपचितदेहः स्थूलशरीरः । स मांससारः स च विद्वान् पण्डितः ।
धनी वित्तवान् सुरूपः शोभनरूपो भवति ।

इति सारः ॥

अथ संहतिलक्षणम् । सङ्घात इति । सुश्लिष्टसन्धिता सर्वाङ्गस-
न्धिनां सुश्लिष्टत्वं सङ्घातः । सा च सुश्लिष्टसन्धिता सुखभुजः सुखिनी
ज्ञेया । सुश्लिष्टसन्धिता येषां ते सुखभुज इत्यर्थः ॥ १०० ॥

अथ स्नेहलक्षणमाह ।

स्नेहः पञ्चसु लक्ष्यो वागजिह्वादन्तनेत्रनखसंस्थः ।

सुतधनसौभाग्ययुताः स्निग्धैस्तेर्निर्धना रुक्षैः ॥ १०१ ॥

पञ्चसु स्नेहे लक्ष्यो विचार्यः । केषु । वाचि वचने । जिह्वायां
रसनायाम् । दन्तेषु रतेषु । नेत्रयोश्चक्षुषोः । नखेषु कररुहेषु । एतेषु संस्थः ।
नेत्रे च वागादिभिः सर्वैः स्निग्धैः सस्नेहैः सुतधनसौभाग्ययुता नरा भवन्ति ।
सुतः पुत्रः । धनं वित्तम् । सौभाग्यं सर्वजनानां लभ्यम् । एतेर्गुणैः
संयुक्ताः । तेरेव सर्वे रुक्षैरस्निग्धैर्निर्धना दरिद्रा भवन्ति ॥ १०१ ॥

अथ वर्णलक्षणमाह ।

द्युतिमान् वर्णस्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थवताम् ।

रुक्षो धनहीनानां शुद्धः शुभदो न सङ्कीर्णः ॥ १०२ ॥

वर्णो गौरलोहितश्यामादिकः । वर्णः स्निग्धो यस्य सौ वर्णस्निग्धः स
द्युतिमान् दीप्तिमान् भवति । स च क्षितिपानां राज्ञां भवति । मध्यमो
वर्णो नातिरुक्षो नातिस्निग्धः स सुतार्थवतां पुत्रधनान्वितानां भवति । रुक्षो
वर्णो धनहीनानां दरिद्राणां भवति । शुद्धो वर्णः स्निग्ध एव शुभदः प्रशस्तः ।
सङ्कीर्णो व्यामिश्रवर्णः । क्वचित् स्निग्धः क्वचिद्रुक्षो न शुभद इति ॥ १०२ ॥

इति वर्णः ॥

अथानूकलक्षणमाह ।

साध्यमनूकं वक्ताद्गोवृषशार्दूलसिंहगरुडमुखाः ।

अप्रतिहतप्रतापा जितरिपदो मानवेन्द्राश्च ॥ १०३ ॥

वानरमहिषवराहाजतुल्यवदनाः श्रुतार्थसुखभाजः ।

गर्दभकरभप्रतिमैर्मुखैः शरीरैश्च निःस्वसुखाः ॥ १०४ ॥

अनूकं प्राग्जन्म । तच्च वक्तान्मुखात् साध्यं कल्पनीयम् । गोः प्रसिद्धा । वृषो दान्तः । शार्दूलः सिंहसदृशः प्राणिविशेषः । सिंहो हरिः । गरुडो धेनुतेयः । गतेषां ये सदृशमुखास्तुल्यवक्त्राः । तेषां प्राग्जन्म शुभम् । ते चाप्रतिहतप्रतापा भवन्ति । अप्रतिहतोऽनभिभवनीयः प्रतापो येषाम् । जित-
रिपदो निर्जितशत्रवः । मानवेन्द्राश्च राजानो भवन्ति ॥ १०३ ॥

वानरः कपिः । महिषः प्रसिद्धः । वराहः सूकरः । अजशृङ्गाः । गतेषां तुल्यवदनाः सदृशमुखा नराः श्रुतार्थसुखभाजः । श्रुतं शास्त्रम् । अर्थो धनम् । सुखं प्रसिद्धम् । गणां भागिनो भवन्ति । गतेषां मध्यमे प्राग्जन्म । गर्दभः खरः । करभ उष्ट्रः । गर्दभकरभप्रतिमेस्तत्सदृशैर्मुखैर्वदनेः शरीरैश्च देहेर्निःस्वसुखा भवन्ति । निःस्वा निर्धनाः । निःसुखाः सुखरहित-
ताश्च । तेषामशुभं प्राग्जन्म ॥ १०४ ॥

इत्यनूकम् ॥

अथोन्मानलक्षणमाह ।

अष्टशतं वसुवतिः परिमाणं चतुरशीतिरिति पुंसाम् ।

उत्तमसमहीनानामङ्गुलसङ्ख्या स्वमानेन ॥ १०५ ॥

पुंसां पुरुषाणां स्वमानेनात्मीयप्रमाणेनाङ्गुलसङ्ख्याङ्गुलप्रमाणम् । अष्टश-
तमष्टाधिकं शतं स्वाङ्गुलेरुत्तमानां नराणां परिमाणं भवति । वसुवति-
रङ्गुलानि मध्यमानाम् । चतुरशीतिरङ्गुलानि हीनानां परिमाणं भवति ।
उत्थितस्य पुरुषस्य भूषाटसंयोगाच्छिरोमध्यं यावत् सूत्रं दत्त्वा तन्मापयेत्
स्वाङ्गुलेरिति स्थितिः ॥ १०५ ॥

इत्युन्मानम् ॥

अथ मानलक्षणमाह ।

भारार्धतनुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभागभवत्यूनः ।

भारोऽतीवाद्यानामध्यर्धः सर्वधरणीशः ॥ १०६ ॥

भारः पलसहस्रद्वयम् । यः पुरुषस्तुलायां तुलितो भारार्धतनुर्भवति दशपलशतानीत्यर्थः । स सुखभाक् सुखितो भवति । अतोऽस्माद्वारार्धः यः जनतनुः स दुःखभाक् दुःखितो भवति । भारप्रमाणतनुरतीवाद्यानामतिथिनां भवति । अर्धभारतनुस्त्रिसहस्रपलानि यः स सर्वधरणीशः । सार्वभौमो राजा भवतीत्यर्थः ॥ १०६ ॥

कस्मिन् काले उन्मानमानेन मापयेदित्येतत्प्रतिपादयन्नाह ।

विंशतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविंशतिभिरब्दैः ।

अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे चतुर्थे वा ॥ १०७ ॥

नारी स्त्री विंशतिवर्षा मानोन्मानमर्हति । मानं तुलामानम् । उन्मानमूर्ध्वमानमङ्गुलादि । एवं पुरुषो नरो वर्षपञ्चविंशत्या मानोन्मानमर्हति मानोन्मानयोग्यो भवति । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । वर्षशतं जीवितप्रमाणं निश्चित्य विंशतिवर्षा नारीत्युक्तम् । जीवितभागे चतुर्थेऽर्हति वा मानोन्मानमर्हति । वर्षशतादूने तु जीविते निश्चिते चतुर्थभाग इत्युक्तम् ॥ १०७ ॥

इति मानम् ॥

अथ प्रकृतिलक्षणमाह ।

भूजलशिख्यनिलाम्बरमुरनररक्षःपिशाचकतिरप्रचाम् ।

सत्त्वेन भवति पुरुषो लक्षणमेतद्वति तेषाम् ॥ १०८ ॥

भूः प्रसिद्धा । जलं वाक्पणम् । शिखी अग्निः । अनिलो वायुः । अम्बरमाकाशम् । सुरा देशः । नरा मनुष्याः । रक्षो राक्षसः । पिशाचा देवयोनयः । तिर्यञ्चस्तिर्यग्जातयः । एतेषां सत्त्वेन प्रकृत्या पुरुषो नरो भवति । तेषां चेतद्वत्प्रमाणं लक्षणं भवति । अथ केषिन् पठन्ति । भूजल-शिख्यनिलाम्बरमुरनररक्षःपिशाचतिर्यञ्चमिति । तत्र । यस्मात् तिरस्त्वमिति भवितव्यम् । तस्मात् प्राक्तनः पाठः शोभनः ॥ १०८ ॥

तत्र भूजलस्वभावयोल्लेखमाह ।

महीस्वभावः शुभपुष्पगन्धः ।

सम्भोगवान् सुश्वसनः स्थिरश्च

तोयस्वभावो बहुतोयपानी

प्रियाभिभाषी 'रसभाजनश्च ॥ १०६ ॥

महीस्वभावः भूप्रकृतिः पुरुषः । शुभपुष्पगन्धः शोभनानां चम्पकप्र-
भृतीनां पुष्पाणां कुसुमानां सदृशो गन्धो यस्य स सम्भोगवान् सम्भोगशीलः ।
सुश्वसनः शोभनः श्वसनो वातो यस्य । श्वसनशब्देनात्र सुखग्रहो वातः ।
सच सुगन्धस्तस्य भवतीत्यर्थः । स्थिरश्च स्थिरस्वभावः । तोयस्वभावो जल-
प्रकृतिर्बहुतोयपायी बहु प्रभूतं तोयं जलं पिबति तच्छीलः । प्रियाभिभाषी
प्रियमनुकूलमभिभाषते वक्ति । रसभाजनश्च । रसा मधुरादयस्तेषां भाजने
योग्यस्तत्प्रियः । केचिद्रसभाजनश्चेति पठन्ति ॥ १०६ ॥

अग्निमाहृतयोल्लेखमाह ।

अग्निप्रकृत्या चपलोऽतितीक्ष्ण-

श्चण्डः क्षुधालुर्बहुभोजनश्च ।

वायोः स्वभावेन चलः कृशश्च

क्षिप्रं च कोपस्य वशं प्रयाति ॥ ११० ॥

अग्निप्रकृत्या नरश्चपलः क्रियास्वनवस्थितः । अतितीक्ष्णः खलः ।
वण्डः क्रूरः । क्षुधालुः क्षुधां न सहते । बहुभोजनश्च बहुशी ।
वायोः स्वभावेन पुरुषश्चलोऽस्थिरमतिः । कृशो दुर्बलः । कोपस्य
क्रोधस्य क्षिप्रमाश्वेव वशं प्रयाति विधेयतां गच्छति ॥ ११० ॥

अथाकाशसुरसत्त्वयोल्लेखमाह ।

खप्रकृतिर्निपुणो विवृतास्यः

'शब्दगतेः कुशलः सुशिराङ्गः ।

त्यागयुतः पुरुषो मृदुकोपः

क्षोहरतश्च भवेत् सुरसत्त्वः ॥ १११ ॥

खप्रकृतिराकाशवभावे नरो निपुणः कलासु सूक्ष्मदृष्टिः । विवृतास्य
उद्घाटितमुखः । शब्दगतेः कुशलः शब्दानां संस्कृतपदानां गतिर्व्याप्रि-
स्तम्याः कुशलः शक्तः । अथवा शास्त्रे गतेर्गमनस्य कुशलः । केचिच्छ-
ब्दगतौ कुशल इति पठन्ति । शब्दगतौ गतिविषये कुशलः । सुशिराङ्गः
सुशिरावयवः । सुरसत्त्वो देवप्रकृतिः पुरुषस्यागम्युतस्त्यागी । मृदुकोपोऽल्प-
क्रोधः । स्नेहरतः प्रीतियुक्तश्च भवति ॥ १११ ॥

अथ पुरुषसत्त्वस्य लक्षणमाह ।

मर्त्यसत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः ।

संविभागशीलवान् नित्यमेव मानवः ॥ ११२ ॥

मर्त्या नरः । तत्सत्त्वसंयुतो गीतभूषणप्रियः । गीतप्रियो भूषणप्रियः
भूषणानि अलङ्करणानि प्रियाणि यस्य । सम्यग्निभजनं संविभागः । संविभाग-
धान् बान्धवानामुपकर्ता । शीलवान् चरित्रयुक्तः । नित्यं सर्वकालम् । मानवो
मनुष्यो भवति ॥ ११२ ॥

अथ रक्षःपिशाचानां लक्षणमाह ।

तीक्ष्णप्रकोपः खलचेष्टितश्च

पापश्च सत्त्वेन निशाचराणाम् ।

पिशाचसत्त्वश्चपलो मलाक्तो

बहुप्रलापी च समुल्लवणाङ्गः ॥ ११३ ॥

निशाचराणां रक्षसां सत्त्वेन नरस्तीक्ष्णप्रकोपश्चण्डालाधः । खलचे-
ष्टितः । खलस्य दुर्जनस्येव चेष्टितं यस्य । पापश्च । पापरातो भवति ।
पिशाचसत्त्वः पिशाचप्रकृतिर्नरश्चपलोऽनेकमतिः । मलाक्तो मलोपदिग्धश्च-
रितः । बहुप्रलापी बहुविधं प्रलपति । समुल्लवणाङ्गः स्थूलाङ्गो भवति ॥ ११३ ॥

अथ तिर्यक्सत्त्वस्य लक्षणमाह ।

भीरुः क्षुधालुर्बहुभुक् च यः स्याज्-

जेयश्च सत्त्वेन नरस्तिरश्चाम् ।

यस्य नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा

यल्लक्षणज्ञाः प्रवदन्ति सत्त्वम् ॥ ११४ ॥

यो नरः पुरुषो भोर्भयार्तः । कुधालुः कुथां न सहते । बहुभुक्
बहुशरी च यः स्यात् स तिरश्चां तिर्यग्जानीनां सत्त्वेन ज्ञेयो ज्ञातव्यः ।
श्वमेनेन प्रकारेण नराणां पुंसां प्रकृतिः प्रदिष्टा इति । लक्षणज्ञाः पुरुषलक्षण-
विदो यत् सत्यमिति प्रवदन्ति कथयन्ति ॥ ११८ ॥

तथा च गर्गः ।

धन्यधन्यतरो वर्णा वर्णादुन्यतरः स्यरः ।

स्वरादुन्यतरं सत्त्वं सर्वे सत्त्वे प्रतिष्ठितम् ॥

इति प्रकृतिसत्त्वम् ॥

अथ गतिलक्षणमाह ।

शा^१र्दूलहंससमद्विपगोपतीनां

तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनां च भूपाः ।

येषां च शब्दरहितं स्तिमितं च यातं

तेऽपीश्वरा द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ॥ ११९ ॥

शा^१र्दूलः सिंहः । हंसः पत्नी । केचिच्छार्दूलसिंहेति पठन्ति ।
शा^१र्दूलः प्राणिविशेषः । सिंहे हरिः । समदो मदसहितो द्विपो हस्ती । मत-
गज इत्यर्थः । गोपतिर्गोपः । तथा शिखी मयूरः । येषां गतिभिर्गमनेस्तुल्याः
सदृशगतयो भूपा राजानो भवन्ति । येषां च यातं गमनं शब्दरहितं
निःशब्दं स्तिमितमल्पं च तेऽपीश्वरा धनिनः । द्रुतपरिप्लुतगा दरिद्राः ।
द्रुतं त्वरितं परिप्लुतं मगडूकपञ्जालाक्षेण गच्छन्ति । ते दरिद्रा निर्धना
भवन्ति ॥ ११९ ॥

इति गतिः ॥

सिद्धान्तमाह ।

आन्तस्य यानमशनं च बुभुक्षितस्य

पानं तृषापारिगतस्य भयेषु रक्षा ।

यतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काले

धन्यं वदन्ति खलु तं नरलक्षणज्ञाः ॥ १२० ॥

यस्य नरस्य श्रान्तस्य खिन्नस्य यानं वाहनमश्वादिकं भवति ।
 बुभुक्षितस्याशनं भोजनं भवति । तृषापणितस्य पिपासां गतस्य शानं बलं
 भवति । भयेषूपपन्नेषु रक्षा परिपालनम् । एतानि काले यथोपयुज्यमानानि
 भवन्ति । तं नरं धन्यं शुभमन्त्राय वदन्ति कथयन्ति । नरलक्षणज्ञाः पुरुषचि-
 ह्विदः ॥ ११६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविष्णोः पुष्पलक्षणं
 नाम सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अथ पञ्चमनुष्यविभागो व्याख्यायते ।

तथादावेव तदारम्भप्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

तारायहैर्बलयुतैः स्वक्षेत्रस्थोच्चगैश्चतुष्टयैः ।

पञ्च पुरुषाः प्रशस्ता जायन्ते तानहं वक्ष्ये ॥ १ ॥

तारायहा बुधकुजजीवशुक्रसोराः । तेस्तारायहेः सबलेः स्थान-
 दिक्चेष्टाकालबलयुतैः । स्वक्षेत्रगेः स्वराशावस्थितैः । स्वेष्टगैः स्वेष्टात्मी-
 येष्टवृत्तशशिषु व्यवस्थितैः । चतुष्टयगैर्लग्नचतुर्थसप्तमदशमानामन्यतमेष्टवस्थि-
 तैरित्यर्थः । पञ्च पुरुषाः प्रशस्ता जायन्ते । तान् पुरुषानहं वक्ष्ये कथयिष्ये ॥ १ ॥

अथैषां प्रविभागलक्षणमाह ।

जीवेन भवति हंसः सौरेण शशः कुजेन रुचकश्च ।

भद्रो बुधेन बलिना मालव्यो दैत्यपूज्येन ॥ ३ ॥

जीवेन बृहस्पतिना बलयुतेन हंसो नाम पुरुषो भवति । एवं सौरेण
 शनैश्चरेण बलिना शशो भवति । कुजेनाङ्गारकेण बलिना रुचको नाम योगो
 भवति । बुधेन बलिना भद्रः । दैत्यपूज्येन शुक्रेण बलिना मालव्यो भवति ॥ २ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

स्वक्षेत्रे तु चतुष्टयेऽथ बलिभिः स्वेष्टे स्थितैर्वा ग्रहेः

शुक्राङ्गारकमन्दजीवशशिजेरतैर्यथाप्रक्रमम् ।

मालव्यो रुचकः शशोऽथ कथितो हंसश्च भद्रस्तथा

बुधैश्चामतिविस्तरान्मुनिमत्तात् संक्रथ्यते लक्षणम् ॥

एतेषामर्कचन्द्रबलवशाद्विशेषमाह श्लोकद्वयेन ।

सत्त्वमहीनं सूर्याच्छारीरं मानसं च चन्द्रबलात् ।

यद्राशिभेदयुक्तावेतौ तल्लक्षणः स पुमान् ॥ ३ ॥

तद्भातुमहाभूतप्रकृतिद्युतिवर्णसत्त्वरूपाद्यैः ।

अबलरवीन्दुयुतैस्तैः सङ्कीर्णा लक्षणैः पुरुषाः ॥ ४ ॥

सत्त्वमहीनं सूर्यादिति । सत्त्वं गुणभागः । अहीनं परिपूर्णम् । सूर्यादादित्यात् तुल्यस्य पुरुषस्य भवति । बलवशात् शारीरं देहगुणस्तनोः कान्तिः । मानसं बलमवस्कन्दता तच्चन्द्रबलात् चन्द्रबलवशाद्भवति । कथमित्याह । यद्राशिभेदयुक्तावेति । यतावर्कचन्द्रे । यद्राशिभेदयुक्तौ यस्मिन् राशिभेदे होराद्रेष्काणनवांशद्वादशभागविंशद्वागाख्ये कुजादिसंबन्धिनि स्वे वा युक्तौ स्थितौ तस्य राशिभेदस्य योऽधिपतिर्यहस्तल्लक्षणस्तेर्लक्षणैर्युक्तः स पुमान् भवति । राशिभेदका जातके भेदाध्याये प्राक्ताः ॥ ३ ॥

तद्भातुमहाभूतप्रकृतिरिति । यद्राशिभेदयुक्तावेतौ तल्लक्षणः स पुमानित्युक्तम् । तच्च तद्भातुस्तदीयस्तस्य धातुर्भवति । तद्यथा धातवः ।

सूत्राख्यस्यसृक्त्वगथ शुक्रवसा च मन्त्रा ।

मन्दार्कचन्द्रबुधशुक्रसुरेज्यभौमा इति ॥

महाभूतानि पृथिव्यादीनां भौमादीनां ग्रहाणामुक्तानि ।

तद्यथा । शिखिभूषणयोमरुद्गणानामधिषा भूमिसुतादयः क्रमेणेति । अर्कचन्द्रयोर्वज्रम्बुप्रकृतिर्वातपित्तश्लेष्मात्मिका । अथवा महीस्वभावः शुभपुष्पगन्ध इत्याद्युक्तम् । द्युतिः कान्तिश्छाया । चण्डाधृष्या पट्टहेमाग्निवर्णा इति । द्युतिमान्^१ वर्णस्त्रिगुण इत्यादि वर्णः । यथा । रक्त^२श्यामो भास्कर इत्यादि । सत्त्वं गुणभागः । सत्त्वग्रहणं गुणचयोपलक्षणार्थम् । चयो गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि चन्द्रार्कजीवा इत्युक्ताः ।

रूपं यथा म^३धुपिङ्गलदृगित्यादि । आदिग्रहणाच्चेषास्वभावकर्मकौशलाः । एतेर्युक्तो भवति । रविचन्द्रौ सबलौ गृहहोराद्रेष्काणनवांशकद्वादशभा-

१ बृहज्जातकस्य २ अध्याये ११ श्लोकः । २ बृहज्जातकस्य २ अध्याये ६ श्लोकः ।

३ द्रष्टव्यास्य ग्रन्थस्य ८७६ पृष्ठे १७८ श्लोकः ।

४ द्रष्टव्यास्य ग्रन्थस्य ८७३ पृष्ठे १०२ श्लोकः । ५ बृहज्जातकस्य २ अध्याये ४ श्लोकः ।

६ बृहज्जातकस्य २ अध्याये ८ श्लोकः ।

गविशृङ्गानेषु यस्य यस्य गह्वस्य स्थितो तेषां गहाणां तत्तन्महामूतादिभिर्मुक्तः
पुमान् भवति । अक्षरबीन्दुयुतेरिति । ते राशिभेदेऽक्षरबीन्दुयुतेर्बलरहि-
तार्कचन्द्रयुक्तेर्लक्षणेः सङ्कीर्णो व्यामिश्रास्ते पुरुषा भवन्ति । एतदुक्तं भवति ।
चन्द्रार्कयोर्बली यो यस्मिन् राशिभेदे भवत्येकस्तल्लक्षणे भवति स पुरुषः ।
अथ तावन्नलो भवतस्तदा यचार्कः स्थितो यच चन्द्रः स्थितस्तैर्व्यामिश्रे-
लक्षयेत्को भवति ॥ ४ ॥

तथा च सागवल्याम् ।

बलरहितेन्दुरविभ्यां युक्तेभौमादिभिर्मिश्राः ।

न भवन्ति भूमिपाला दशासु तेषां सुतार्थयुताः ॥

अथ कस्माद्गहात् को गुणो भवत्येतदाह ।

भौमात् सत्त्वं गुरुता बुधात् सुरेज्यात् स्वरः सितात् स्नेहः ।

वर्णः सौरादेषां गुणदोषैः साध्यसाधुत्वम् ॥ ५ ॥

यथा पुरुषाणां भौमात् कुतात् सत्त्वं भवति । सत्त्वशब्दो विशिष्टगुण-
वाचकः । गुरुता गौरवं परिपुष्टता बुधात् । सुरेज्यादुरोः स्वरः शब्दः ।
सिताच्छुक्रात् स्नेहो निर्मलता । सौराच्छनैश्चराद्वर्णः कान्तिः । किमेतत्
सर्वदा भवति नेत्याह । गुणदोषैः साध्यसाधुत्वम् । यथा गहाणां गुणैः
सबलवत्त्वेन साधुत्वं सत्त्वादीनां सम्यद्भवति । दोषैर्हान्यबलमत्वेनासाधुत्वं
सत्त्वानामापद्भवति ॥ ५ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

महीमुतात् सत्त्वमुदाहरन्ति गुरुत्वमिन्दोस्तनयादुरोश्च ।

स्वरः सितात् स्नेहमतोऽनुवर्णे बलाबलैः पूर्णलघूनि चेषाम् ॥

अथ सङ्कीर्णानां विशेषमाह ।

सङ्कीर्णाः स्युर्न नृपा दशासु तेषां भवन्ति सुखभाजः ।

रिपुगृह्णीचाञ्च्युतसत्पापनिरीक्षणैर्भेदाः ॥ ६ ॥

सङ्कीर्णाः पुरुषा नृपा राजानो न स्युर्न भवेयुः । तेषां गहाणां भौमादीनां
दशासु सुखभाजः सुखिता भवन्ति । रिपुगृहेति । रिपुगृहं शत्रुवेशम् । नीचगृहं
प्रसिद्धम् । उच्चत्वं जातके प्रसिद्धम् । तस्माद्ये च्युताश्चलिता गहास्तरेवलोकिता
दृष्टाः । सन्तः शुभगहाः पूर्णचन्द्रबुधजीवशुक्राः । पापाः क्षीणचन्द्रभौमरवि-

शनयः । रिपुगृहनीषोच्च्युतानां शुभानां पापानां च निरीक्षणे रघुलोकनेर्भेदा
भवन्ति । तेर्भेदेस्तेषां पुरुषाणां सङ्कीर्षता भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तथा च साराधल्याम् ।

बलरहितेन्दुरविभ्यां युक्ते भौमादिभिर्गहेर्मिश्राः ।

न भवन्ति भूमिपाला दशासु तेषां सुतार्थयुताः ॥

अधुना तेषां भौमादियुक्तहंसजातीनां प्रमाणमाह ।

षण्णवतिरङ्गुलानां व्यायामो दीर्घता च हंसस्य ।

शशरुचकभद्रमालव्यमञ्जितास्त्यङ्गुलविबुद्ध्या ॥ ७ ॥

हंसस्य षण्णवतिरङ्गुलानां व्यायामः पृथुता च भवति । प्रसारितभु-
जद्वयस्य प्रमाणमित्यर्थः । दीर्घता चौरुचं षण्णवतिरङ्गुलानामेव । शशरु-
चकभद्रमालव्यमञ्जितास्त्यङ्गुलविबुद्ध्या । विभिस्त्रिभिरङ्गुलेस्तेषां वृद्धिव्या-
यामोद्युयोर्भवेतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । नवनवतिरङ्गुलानां व्यायामो
दीर्घता च शशस्य भवति । ह्यधिकं शतं रुचकस्य । पञ्चाधिकं शतं भद्रस्य ।
अष्टाधिकं मालव्यस्येति । एतदुत्तरं वक्ष्यमाणग्रन्थेन विरुध्यते ॥ ७ ॥

तथा च पराशरः ।

उच्छ्रायः परिणाहस्तु यस्य तुल्यं शरीरिणः ।

स नरः पार्थिवो ज्ञेयो न्यगोधपरिमण्डलः—इति ॥

अथ गुणलक्षणान्याह श्लोकद्वयेन ।

यः सात्त्विकस्तस्य दया स्थिरत्वं

सत्त्वार्जवं ब्राह्मणदेवभक्तिः ।

रजोऽधिकः काव्यकलाक्रतुस्त्री-

संसक्तचित्तः पुरुषोऽतिशूरः ॥ ८ ॥

तमोऽधिको वज्रयिता परेषां

मूर्खोऽलसः क्रोधपरोऽतिनिद्रः ।

मिश्रैर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभि-

र्मिश्रास्तु ते सप्त सह प्रभेदैः ॥ ९ ॥

यः सात्त्विकस्तस्य दयेति । यः सात्त्विकः पुरुषस्तस्य सर्वभूतेषु
दया भवति । स्थिरत्वमेकचित्तता । सत्त्वार्जवं सत्त्वानां प्राणिनामार्जवम् ।

सहोर्भाव आर्जवम् । सञ्जुभावः स्पष्टता । ब्राह्मणानां देवानां च भक्तिः ।
यो रजोऽधिकः पुरुषः स काव्येषु कलासु गीतनृत्यवाद्येषु क्रतुषु च संवत्स-
चितो भवति । अतिशूरः सङ्ग्रामप्रियः ॥ ८ ॥

तमोऽधिक इति । यस्तमोऽधिकस्तामसः पुरुषः स परेषां वञ्चयिता
वञ्चनशीलो मूर्खो जडः । अस्य आलस्यसंसक्तः । क्रोधपरः क्रोधी । अति-
निद्रश्च भवति । सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रिभिर्मिश्रेण ते पुरुषा मिश्रा मिश्रगुणा
भवन्ति । ते च गुणैः स्वभेदैः सह सप्त भवन्ति । तदथा । सत्त्वं रजस्तम
इति त्रयो भेदाः । सत्त्वरजसी रजस्तमसी सत्त्वतमसी चयः । सत्त्वरजस्तमसां
चयाणां योगात् सप्तमः । एतद्वाशिभेदवशात् सङ्कीर्णवशाच्च सम्भवति ॥ ९ ॥

अथ मालव्यलक्षणमाह ।

मालव्यो नागनासः समभुजयुगलो जानुसम्प्राप्तहस्ती
मांसैः पूर्णाङ्गसन्धिः समरुचिरतनुर्मध्यभागे कृशश्च ।
पञ्चाष्टौ चोर्ध्वमास्यं श्रुतिविवरमपि त्र्यङ्गुलानं च तिर्यग्-
दीप्राञ्चं सत्कपोलं समसितदशनं नातिमांसाधरोष्ठम् ॥ १० ॥

मालव्यनामा शुक्लेण योऽसावुत्पद्यते योगस्तस्येदं लक्षणम् । यथा ।
स नरो नागनासो नागो हस्ती नागस्येव नासा यस्य । दीर्घनास इत्यर्थः ।
समभुजयुगलः । समं तुल्यं भुजयुगलं बाहुद्वयं यस्य । अथवा नागनासास-
मभुजयुगलः । नागनासासमं करिकरसदृशं बाहुद्वयं यस्य सः । जानुसम्प्राप्तहस्त
आजानुलम्बबाहुः । मांसैः पूर्णाङ्गसन्धिः । मांसैः परिपूर्णाः सर्वाङ्गसन्धयो
यस्य । अनुलम्बणास्थिरित्यर्थः । समरुचिरतनुः । समा तुल्या रुचिरा
श्रेष्ठा तनुः शरीरं यस्य । मध्यभागे कक्ष्याप्रदेशे कृशो दुर्बलः । पञ्चाष्टौ
चोर्ध्वमास्यम् । पञ्च च अष्टौ च पञ्चाष्टौ त्रयोदशाङ्गुलानि । ऊर्ध्वमास्यमूर्ध्व-
मानेनास्यं चिबुकाङ्गुलाटान्तं यावत् त्रयोदशाङ्गुलं भवति । चिबुकाङ्गुलव-
धिवरं यावत् त्र्यङ्गुलानं तिर्यग्भवति । चिबुकमध्यात् कर्णविवरं यावत्
तिर्यक् कृत्वा दशाङ्गुलानि भवन्तीत्यर्थः । दीप्राञ्चं दीप्रे स्फुटे अक्षिणी
यस्य । सत्कपोलं शोभनकपोलम् । समसितदशनं समास्तुल्याः सिताः
श्वेता दशना दन्ता यस्य । नातिमांसलमधरोष्ठं यस्य ॥ १० ॥

अस्य च यथाविधिस्वरूपमाह ।

मालवान् स भरुकच्छसुराष्ट्रान्

लाटसिन्धुविषयप्रभृतींश्च ।

विक्रमार्जितधनोऽवति राजा

पारियान्ननिलयान् कृतबुद्धिः ॥ ११ ॥

मालवान् जनान् । भरुकच्छान् जनानेषु । सुराष्ट्रान् जनान् ।
लाटदेशः प्रसिद्धः । सिन्धुविषयः प्रसिद्ध गण । यतत्प्रभृतींश्च देशा-
नवति रवति । कौटुशः । विक्रमार्जितधनो विक्रमेण प्रतापेनार्जितं धनं
वित्तं येन तथाभूतः । स राजा पारियान्ननिलयान् पारियात्रः पर्वतस्तत्र
कृतं निलयं गृहं येस्तान् । कृतबुद्धिः शोभनमतिः सन्नवति ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

सप्रतिवर्षो मालव्योऽयं त्यक्षति सम्यक् प्राणांस्तीर्थे ।

लक्षणमेतत् सम्यक् प्रोक्तं शेषनराणां चातो यक्ष्ये ॥ १२ ॥

अयं मालव्यः सप्रतिवर्षः सप्रतिवर्षाणां जीवितपरिमाणं तस्य
भवति । तीर्थेषु पुण्यस्थानेषु सम्यक् तपसा प्राणानसूक्ष्मत्यक्षति । म्रियत इति ।
यतत् सम्यक् मालव्यस्य लक्षणं प्रोक्तं कथितम् । शेषनराणां भद्रादीनां
चातोऽनन्तरं वक्ष्ये कथयिष्ये ॥ १२ ॥

तथा च सारावन्याम् ।

न स्थूलोष्ठो न विषमवपुर्नातिरिक्ताङ्गसन्धि-

र्मध्यक्षामः शशधरहृदिर्हस्तिनासः सुगण्डः ।

सन्दीप्राक्षः समसितरदो जानुदेशप्रबाहु-

र्मालव्योऽयं विलसति नृपः सप्रतिवर्त्सराणाम् ॥

वक्तं त्रयोदशमितानि तथाङ्गलानि

दैर्घ्येण कर्णविवरादृश विस्तरेण ।

मालव्यसज्जमनुजः स भुनक्ति नूनं

लाटं समालवसिन्धुसपारियात्रम्-इति ॥

इति मालव्यः ॥

। अं प्रज्ञमनुष्यमाह ।

उपचितसमवृत्तलम्बबाहु-

भुजयुगलप्रमितः समुच्छ्रयोऽस्य ।

मृदुतनुघनरोमनद्गगण्डो

भवति नरः खलु लक्षण्येन भद्रः ॥ १३ ॥

अयं भद्रनामा बुधेन योऽसावुत्पद्यते योगस्तस्येदं रूपं भवति ।
उपचितो मांसलो समो तुल्यौ वृत्तौ परिघर्त्तनौ लम्बौ दीर्घौ बाहू यस्य ।
अस्य भद्रस्य भुजयुगलप्रमितः समुच्छ्रयो भवति । यावदस्य प्रसाधि-
तभुजद्वयस्य प्रमाणं तावदप्युच्छ्रायप्रमाणं भवति । मृदुतनुघनरोमनद्ग-
गण्डः । मृदुभिः कोमलेस्तनुभिः सूक्ष्मैः घनैः सन्ततै रोमभिर्नद्धौ
संयुक्तौ गण्डौ मुखगण्डौ यस्य । तथाभूतो नरः । लक्षण्येन बुधाख्येन योगेन
भद्रसज्जो भवति । खल्वित्यव्ययं वाक्यालङ्कारे ॥ १३ ॥

अन्यदपि लक्षणं श्लोकद्वयेनाह ।

त्वक्गुक्सारः पृथुपीनवक्त्राः

सत्त्वाधिको व्याघ्रमुखः स्थिरश्च ।

क्षमान्वितो धर्मपरः कृतज्ञो

गजेन्द्रगामी बहुशास्त्रवेत्ता ॥ १४ ॥

प्राज्ञो वपुष्मान् सुललाटशङ्खः

कलास्वभिज्ञो धृतिमान् मुकुक्षिः ।

सरोजगर्भद्युतिपाणिपादो

योगी सुनासः समसंहतभूः ॥ १५ ॥

त्वक्गुक्सार इति । त्वक्सारः शोभनत्वक् । गुक्सारो बहुगुग्गुक् ।
पृथुपीनवक्त्राः । पृथु विस्तीर्णं पीनं मांसलं वक्त्रो यस्य सः । सत्त्वाधिकः ।
सत्त्वशब्दो गुणवाचकः । सुखशब्दैरभिभूत इत्यर्थः । व्याघ्रमुखो व्याघ्रस्यैव
मुखं यस्य स व्याघ्रमुखः । स्थिर एकमतिः । क्षमान्वितः क्षमायुक्तः । धर्म-
परो धर्मानुरतः । कृतज्ञः कृतं जानाति । गजेन्द्रगामी गजेन्द्रो हस्ति-
प्रधान इव गच्छति । बहुशास्त्रवेत्ता बहूनां शास्त्राणामभिज्ञः ॥ १४ ॥

प्राज्ञ इति । शास्त्रे मेधावी । वपुष्मान् शोभनशरीरः । सुललाटशङ्खः
शोभनं ललाटं शङ्खो च यस्य । कलासु गीतनृत्यवाद्येष्वभिज्ञः । अभि मुख्येन
जानाति । धृतिमान् धैर्ययुक्तः । सुकुक्षिः शोभनकुक्षिः । सरोचं यद्वं
तस्य गर्भोऽभ्यन्तरम् । सरोजगर्भस्य शुतिः कान्तिस्तत्तुल्या तत्सदृशी
पाणिपादयोः करवरणयोर्वृत्तिर्यस्य । योगी योगज्ञः । सुनासः शोभ-
ननासः । समसंहतभूः । समे तुल्ये संहते संलग्ने भूवे यस्येति ॥ १५ ॥

अन्यदपि विशेषलक्षणमाह ।

जवाम्बुसिक्तावनिपत्तकुङ्कुम-
द्विपेन्द्रदानागुरुतुल्यगन्धता ।
शिरोरुहाश्चैकजकृष्णकुञ्जिता-
स्तुरङ्गनागोपमगुह्यगूढता ॥ १६ ॥

नवेनाम्बुना जलेन सिक्ता याऽवनिर्भूमिस्तस्यां यादृशो गन्धः ।
यस्य गन्धपत्रम् । कुङ्कुमं प्रसिद्धम् । द्विपेन्द्रदानं हस्तिमदः । अगुरुः
प्रसिद्धः सुगन्धद्रव्यम् । येषां तुल्यगन्धता सदृशगन्धता । शिरोरुहाश्चैक-
जकृष्णकुञ्जितास्तुरङ्गनागोपमगुह्यगूढता इति । शिरोरुहाः केशास्ते चैकजाः ।
यकैकस्मिन् रोमकूपे जाताः । कृष्णकुञ्जिता असितकुटिलाः । तुरङ्गो-
ऽश्वः । नागो हस्ती । गुह्यं लिङ्गम् । तुरङ्गनागोपमा तत्सदृशी गुह्ये
गूढतास्य भवति । प्रच्छन्नलिङ्गे भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अन्यच्च रेखालक्षणमाह ।

हलमुशलगदासिशङ्खचक्र-
द्विपमकराक्षरयाङ्किताङ्घ्रिहस्तः ।
विभवमपि जनोऽस्य बोभुजीति
क्षमति हि न स्वजनं स्वतन्त्रबुद्धिः ॥ १७ ॥

हलं लाङ्गलम् । मुशल आयुधविशेषो मुशलाकारः । गदा
प्रसिद्धा । अक्षिः खड्गः । शङ्खः प्रसिद्धः । चक्रमायुधं प्रसिद्धम् । द्विपो
हस्ती । मकरः प्राणिविशेषो जलजः । अङ्गं पदम् । रथः प्रसिद्धः । यतेर्ह-

[अ. ३८]

वृद्धमनुष्यविभागः ।

३३३

लादिभिरङ्गितो वा हस्तिहस्तो पादपायी यस्य । तदाकाराभी रेखामिद्विप्रिति
पादहस्तो भवेतामित्यर्थः । अथ भद्रस्य विभवमेवमेव जनो लोकौ बोधु-
जीति आत्यर्थे भुङ्क्ते । स्वजनं वक्ष्यजनं प्रति न चामति न सङ्गते । तं प्रति-
चमाशीलो न भवति । स्वतन्त्रबुद्धिः । स्वतन्त्रा नापरतन्त्रा बुद्धिर्धर्मस्येति ।
स्वाधीनबुद्धिरिति ॥ १० ॥

मानलक्षणमाह ।

अङ्गुलानि नवतिश्च षड्ङ्गा-

न्युच्छयेण तुलयापि हि भारः ।

मध्यदेशनृपतिर्यदि पुष्टा-

सयादयोऽस्य सकलावनिनाथः ॥ १८ ॥

उच्छयेणोच्छेनं षड्ङ्गानि नवतिरङ्गुलानि भवन्ति । चतुरशीतिरङ्गु-
लान्युच्छितानि भवन्तीत्यर्थः । तुलयापि हि भारः । पलसहस्रद्वयमित्यर्थः ।
स च मध्यदेशनृपतिर्मध्यदेशे राजा भवति । यद्यस्य सयादयोऽङ्गुलानि
पुष्टाः । चियहणेनाङ्गुलानि ह्यापयति । तदुक्तमादौ शशकुरुवकभद्रमालव्य-
सञ्जितास्त्यङ्गुलविवृद्धयेति । यदि षड्ङ्गातरमङ्गुलशतं व्यायामेन देर्घ्येण च
भवति तदा सकलावनिनाथः सर्वमेवो राजा भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अन्यस्य वयोलक्षणमाह ।

भुक्त्वा सम्यग्वसुधां शौर्येणोपार्जितामशीत्यब्दः ।

तीर्थं प्राणांस्त्यक्त्वा भद्रो देवालयं याति ॥ १९ ॥

सम्यग् वसुधां भूमिं शौर्येण बलेनोपार्जितां भुङ्क्ता । अशीतिरब्दानां
जीवितप्राणो यस्यावावशीत्यब्दः । तीर्थं पुण्यस्थाने । प्राणानसून् त्यक्त्वा
भद्रो देवालयं स्वर्गे याति गच्छति ॥ १९ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

शार्दूलप्रतिमानेनो द्विपगतिः पीनोदयनः स्थलो

सम्भापीनसुवृत्तबाहुयुगलस्तत्तुल्यमानोऽक्षयः ।

१ अत्राक्षिपुक्तो हस्तो-अक्षिहस्तो पादयुक्तो पायी पादपायां इति विपक्षः
कर्तव्यः । अथवा अक्षिहस्तं पादपायि-इति पाठः साधीयान् ।

कामी कोमलसूक्ष्मरोमनिकरः संरुद्रगण्डः शठः .

प्राज्ञः पङ्कजगर्भपाणिचरणः सत्त्वाधिको योगवित् ॥

शङ्खासिकुञ्जरगदाकुमुदेषुकेतुचक्राञ्जलाङ्गलविबिह्वितपाणिपादः ।

पञ्चागुरुद्विपमदप्रथमाम्बुसिक्तमृत्कुङ्कुमप्रतिमगन्धतनुः सुघोषः ॥

शास्त्रार्थविद्वृत्तिगुतः समसंहतभूर्नगोपमो भवति चापि निगूढगुह्यः ।

सत्कुत्तिधर्मनिरतः सुललाटशङ्खो धीरः स्थिरस्त्वसितकुञ्चितकेशपाशः ॥

स्वतन्त्रः सर्वकार्येषु स्वजनं प्रति न क्षमः ।

भुज्यते विभवश्चास्य नित्यं बन्धुजनेः परैः ॥

भारस्तुलायास्तुलितो यदि स्यात् श्रीकान्यकुब्जाधिपतिस्तदासौ ।

यस्यादिपुष्टैः सहितैः स भद्रः सर्वेषु राजा शरदामशीतिम् ॥

अथ शशलक्षणमाह ।

ईषदन्तुरकस्तनुद्विजनखः कोशेक्षणाः शीघ्रगो

विद्याधातुवणिकक्रियासु निरतः सम्पूर्णगण्डः शठः ।

सेनानीः प्रियमैथुनः परजनस्त्रीसक्तचित्तश्चलः

शूरो मातृहितो घनाचलनदीदुर्गेषु सक्तः शशः ॥ २० ॥

अथ सौरेण रविमृतेन योऽसौ योग उत्पद्यते सचेत्यङ्गुषो भवति ।

शशाख्यः । ईषत् क्रिञ्चित् । दन्तुरकः । दन्ता उन्नता यस्य । तनु-

द्विजनखः । तनयः अथवा द्विजा दन्ता नखाः कररुहाश्च यस्य ।

कोशेक्षणा विपुलपुटेक्षणाः । शीघ्रगः शीघ्रगामी । विद्यासु मनःशिल्पगे-

रिकादिषु धातुषु वणिकक्रियासु क्रयविक्रयेषु निरतः सक्तः । सम्पूर्ण-

गण्डः समांसलमुखगण्डः । शठः परकार्ये विमुखः । सेनानीः सेना-

नयति । प्रियमैथुनो मैथुनप्रियः । परजनस्त्रीसक्तचित्तः । परजनानां संब-

न्धिन्यो याः स्थिर्यस्तासु सक्तं चित्तं यस्य । चलोऽस्थिरमतिः । शूरः

सङ्ग्रामप्रियः । मातृहितो जननीभक्तः । घनाचलनदीदुर्गेषु सक्तः । घने-

ध्वरगण्डेषु । अचलेषु पर्वतेषु । नदीषु सरित्सु दुर्गेषु दुर्गादिषु । सक्तोऽनु-

रक्तो भवति ॥ २० ॥

अन्यच्च मानलक्षणमाह ।

दीर्घाऽङ्गुलानां शतमष्टहीनं

साशङ्कचेष्टः पररन्ध्रविश्व ।

सारोऽस्य मज्जा निभृतप्रचारः

शशो ह्यतो नातिगुरुः प्रदिष्टः ॥ २१ ॥

अष्टहीनं शतमङ्गुलानां द्विनवत्यङ्गुलान्युच्छ्रितो भवतीत्यर्थः । साशङ्का चेष्टा यस्य । यद्यत् करोति तत् साशङ्कमिति । पररन्ध्रविश्व । परजनानां छिद्रज्ञः । सारोऽस्य मज्जा । मज्जासारोऽयमित्यर्थः । निभृतप्रचारो निश्चलप्रचारः स्थिरगतिरित्यर्थः । अथ शशो नातिगुरुर्नोतिस्थूलः प्रदिष्ट उक्तः ॥ २१ ॥

अन्यदपि रेखाचिह्नलक्षणमाह ।

मध्ये कृशः खेटकखङ्गवीणा-

पर्यङ्कमालामुरजानुरूपाः ।

शूलोपमाश्चोर्ध्वगताश्च रेखाः

शशस्य पादोपगताः करे वा ॥ २२ ॥

मध्ये मध्यभागे कन्याप्रदेशे कृशः वामः । खेटकः फरः । खङ्गोऽसिः । वीणा बल्लकी । पर्यङ्कः प्रसिद्धः । आसनम् । माला सक् । मुरजो वादिच- विशेषः । गणां खेटकादीनामनुरूपाः सदृश्यो रेखाः । शूलोपमाश्च चिशूलस- दृश्यः । ऊर्ध्वगता रेखाः शशस्य पादोपगताश्चरणस्थिताः । करे हस्ततले वा स्थिता भवन्ति ॥ २२ ॥

अन्यदपि वयोज्ञानादिकमाह ।

प्रात्यन्तिको माण्डलिकोऽथवायं

स्फिकृक्षावशूलाभिभवार्त्तमूर्त्तिः ।

एवं शशः सप्रतिहायनोऽयं

वैवस्वतस्यालयमभ्युपैति ॥ २३ ॥

अयं शशः । प्रात्यन्तिको गङ्गरवासिनामधिपतिः । माण्डलिकोऽथवा राजा भवति । स्फिकृक्षावे स्फिकृक्षणे योऽसौ शूलस्तदभिभवेन तत्परिमवेन

जीवेन गुरुणा सह योऽसौ योगो हंसाख्यः समुत्पद्यते तस्येत्थं-
रूपम् । अस्य हंसस्य वक्त्रं मुखं रक्तवर्णम् । शीनकपोलं सर्मासलं मुखगण्डम् ।
उन्नतनसमुन्नतनासिकम् । सुवर्णोपर्मं कनकसदृशं मुखं भवति । वृत्तं परिवर्तुलं
शिरः । अश्लिणी चक्षुषी मधुनिम्बे मधुसदृशे भवतः । नखाः कररुहाः सर्वे
रक्ता रक्तवर्णाः । शब्दाभ्यो माला । अङ्कुशः प्रसिद्धः । शङ्खः प्रसिद्ध एव ।
मत्स्यमुगलं मीनयुग्मम् । कालाङ्गं यक्षाङ्गम् । वेदीशुभादि । कुम्भोऽम्बुकलशः ।
अम्बुजं पद्मम् । इति शिखण्डे विवक्षितः । हंसकलस्येनो हंसस्येव कले मधुरः

स्वनः शब्दो यस्य । सुषरवः शोभनपादः । हंसः प्रसन्नेन्द्रियः प्रसन्नानि
निर्मलानि इन्द्रियाणि बाह्यादिषादयामुपस्थानि यस्य ॥ २४ ॥

अन्यत्रास्य मानलक्ष्यमाह ।

रतिरम्भसि शुक्रसारता द्विगुणा चाष्टयतैः पलैर्मितिः ।

परिमाणमथास्य वद्भुता भवतिः सम्परिकीर्तिता बुधैः ॥ २५ ॥

अम्भसि जलमध्ये रतिरस्य भवति । शुक्रसारता शुक्राधिकत्वम् ।
पलेरपृथती द्विगुणा षोडशयतानि मितिर्मानम् । अथामन्तरं बुधैः पण्डिते-
रस्य हंसस्य वद्भुता भवतिः वक्ष्यतिरकुलानां परिमाणं पृथुत्वमेष्वयं
वोक्तं कथितम् ॥ २५ ॥

अन्यदस्य वयोचानादिकमाह ।

भुनक्ति हंसः खसशूरसेनान् गान्धारगङ्गायमुनान्तरालम् ।

शतं दशोनं शरदां नृपत्वं कृत्वा वनान्ते समुपैति मृत्युम् ॥ २६ ॥

हंसः खसान् शूरसेनान् गान्धारानेतान् सर्वानेव जनान् गङ्गायमुनान्त-
रालमन्तर्षदीमित्यर्थः । यतान् सर्वान् भुनक्ति । शरदां वर्षाणां दशोनं शतं भव-
तिवर्षाणि नृपत्वं राज्यं कृत्वा वनान्ते वनसमीपे मृत्युं मरणमुपैति प्राप्नोति ॥ २६ ॥

तथा च सारावल्याम् ।

रक्ताभ्युन्नतनासिकः सुषरवो हंसः प्रसन्नेन्द्रियो

गौरः पीनकपोलरक्तकरजो हंसस्वरः श्लेष्मलः ।

शङ्खाङ्गाङ्कुशदाममत्स्यमुगलेर्नेस्त्रिंशमालाघटे-

श्चिह्नैः पादकराङ्कितो मधुनिभे नेत्रे च वृत्तं शिरः ।

सलिलाशयेषु रमते स्त्रीषु न तृप्तिं प्रयाति कामार्तः ।

षोडशयतानि तुलितोऽकुलानि देह्येषु वक्ष्यतिः ॥

पातोह देशांश्च स शूरसेनान् गान्धारगङ्गायमुनान्तरालम् ।

जीवेन्नवर्षी दशवर्षसङ्ख्यां पश्चाद्वनान्ते समुपैति नाशम् ॥

अथ लक्षकलक्षमाह ।

सुसूक्तेशो रक्तश्यामः कम्बुचीवो व्यादीर्घास्यः ।

शूरः क्रूरः क्रोष्टो मन्त्री चौरस्वामी व्यायामी च ॥ २७ ॥

कुजेन भेमेनायं रुचकाख्यो नाम श्लोकः समुत्पद्यते । स त्वेतत्सु-
रूपो रुचकः । सुभूकेणो भुवः केशाश्च शोभना यस्य । रक्तश्यामः रक्तश्चासौ
श्यामो रक्तश्यामः । कम्बुग्रीवो वलिचयचित्तग्रीवः । व्यादीर्घास्यः ।
विशेषेण दीर्घमास्यं मुखं यस्य । शूरः सङ्ग्रामप्रियः । क्रूर उग्रस्वभावः ।
श्रेष्ठः प्रधानः । मन्त्री मन्त्रज्ञः । अथवा मन्त्री सचिवः । चौरस्वामी तस्क-
रनाथः । व्यायामी अमपरः ॥ २० ॥

अन्यदपि मानलक्षणमाह ।

यन्मात्रमास्यं रुचकस्य दीर्घं

मध्यप्रदेशे चतुरस्रता सा ।

तनुच्छविः शोणितमांससारो

हन्ता द्विषां साहससिद्धकार्यः ॥ २८ ॥

रुचकस्य यन्मात्रमास्यं मुखं दीर्घं सा मध्यप्रदेशे उदरमध्ये
चतुरस्रता विपुलत्वं भवति । तनुच्छविः सूक्ष्मत्वम् । शोणितमांससारः ।
रक्तसारः । मांससारश्च । हन्ता द्विषाम् । शूराणां हन्ता घातकः । साहस-
सिद्धकार्यः । साहसेन सिद्धं कार्यं यस्य । असमीक्षितकार्यकरणत्वं साहस-
सिद्धत्वमिति ॥ २८ ॥

अन्यदपि करचरणयोश्चिह्नलक्षणमाह ।

खट्वाङ्गवीणावृषचापवज्र-

शक्तीन्द्रशूलाङ्कितपाणिपादः ।

भक्तो गुरुब्राह्मणदेवतानां

शताङ्गुलः स्यात् तु सहस्रमानः ॥ २९ ॥

खट्वाङ्गो अङ्गं खट्वाङ्गम् । वीणा वल्लकी । वृषो दान्तः । चापं धनुः ।
वज्रमायुधम् । शक्तिरप्यायुधमेव । इन्द्रः । शूलं बिभूषणम् । एतेरङ्कितो
चिह्नितो पाणिपादौ हस्तचरणौ यस्य । गुरुणां ब्राह्मणानां देवतानां च
भक्तः । शताङ्गुलः स्यात् । अङ्गुलानां शतं दैर्घ्येण पृथुत्वेन च स्याद्भवेत् ।
सहस्रमानः । सहस्रं पलानां परिमाणं यस्य ॥ २९ ॥

स्रग्ग्राभिः षष्ठिवर्षाणामयुः । अतुरेखेः षड्भी रेखाभिर्द्वयलक्षितेन शतार्धे
पञ्चाशद्वर्षाणामयुः । रेखाभिर्वैक्रान्तिरस्रग्ग्राभिश्चत्वारिंशद्वर्षाणामयुः ॥ ७७ ॥

रेखाभिर्भूलाभिः त्रिंशद्वर्षाणि । वामभागवक्राभिः कुटिलाभिर्विंशतिकः
विंशतिवर्षाणां जीवितपरिमाणं यस्य स विंशतिकः । सुद्राभिः सूक्ष्माभिरल्पा-
युर्विंशतेरुनमायुः । उक्ताभ्यामी रेखाभिर्द्वौभ्यामेकया वा चशब्दात् स्वल्पा-
युरेव । अन्तरे मध्ये कल्प्यं कल्पनीयं स्वसुद्रुगोह्यम् । यथा तिस्रो रेखाः
शतजीविनामिति चतसृभिर्नवतिश्चायुषः सप्तशब्दा इत्युक्तमनन्तरे सार्धा-
स्तिस्त्रो रेखा यस्य तस्य सार्धसप्तनवतिवर्षाणामयुरित्याद्यन्तरे कल्पनीयम् ॥ ७८ ॥

तथा च ।

रेखाः पञ्च ललाटे तु यस्यासौ धनवान् स्मृतः ।

शतं जीवति वर्षाणामेश्वर्यमधिगच्छति ॥

चतुरेखा इत्येतिस्तु त्रिभिः सप्ततिरेव च ।

षष्ठिर्द्वौभ्यां तु रेखाभ्यां चत्वारिंशत् तथैकया ।

अरेखेण ललाटेन भवन्ति निधिपालकाः ॥

रेखाद्वेदेस्तु विज्ञेयाः पापकर्मरता नराः ।

अल्पायुषस्तथाल्पासु व्याधियुक्ताश्च ते सदा ॥

त्रिशूलं पट्टिषं वापि ललाटे यस्य दृश्यते ।

येश्वर्ये तस्य विज्ञेयं सेनानां नायकश्च सः ॥

अथ शिरोलक्षणमाह ।

परिमण्डलैर्गोवाक्ष्यश्लेष्माकारैः शिरोभिरवनीशाः ।

चिपिटैः पितृमातृघ्नाः करोटिशिरसां चिरान्मृत्युः ॥ ७९ ॥

घटमूर्धाध्यानवृद्धिर्द्विमस्तकः पापकृद्भुनेस्त्यक्तः ।

निष्ठां तु शिरो महतां बहुनिष्क्रमनर्थदं भवति ॥ ८० ॥

परिमण्डलेः परिवर्तुलेः शिरोभिर्मस्तकैर्गोवाक्ष्य गोबहुला भवन्ति ।

श्लेष्माकारैश्चक्राकृतिभिर्द्व्यर्धभागवित्पुतेरवनीशा राजानः । चिपिटैश्चपटैः
पितृमातृघ्नाः । पितृमातृघ्नन्तारः । करोटि शिरस्त्राणं करोटिसदृशशिरसां
चिराद्बहुकालेन मृत्युर्भवति ॥ ८१ ॥

घटसूत्रं कुम्भसदृशं च ध्यानसिद्धिर्भवती भवति । द्विस्तको
द्वितीयेः शपकृतं शपकनो धनैस्तथो निर्धनो भवति । मृदुना प्रध्यानानामेव
निष्कं तु शिरो भवति । बहुनिष्कमतिनिष्कं शिरोऽनर्थं दुःखं भवति ॥ ८० ॥
तथा च ।

उत्क्रान्तिदो निष्कशिरा अल्पोपहत एव च ।

छद्याकारशिरा राजा गदायः परिमण्डलेः ॥

विषमं तद्वरिद्राणां शिरो दीर्घं चिरायुषाम् ।

नागकुम्भशिरा राजा समं सर्वत्र भोगिनः ॥

अधुना मूर्धञ्जलक्षणान्याह ।

एकैकभवैः स्त्रिगैः कृष्णैराकुञ्चितैरभिन्नायैः ।

मृदुभिर्न चातिबहुभिः केशैः सुखभाग्नरेन्द्रो वा ॥ ८१ ॥

बहुमूलविषमकपिलाः स्थूलस्फुटिताग्रपरुषह्रस्वाश्च ।

अतिकुटिलाश्चातिघनाश्च मूर्धजा वित्तहीनानाम् ॥ ८२ ॥

केशैरेकैकभवैः । एकैस्मिन् रोमकूपे भवन्त्येकैकभवाः । तेस्तथा-
भूतेः । स्त्रिगैरुच्चैः । कृष्णैरुचितैः । कुटिलैः । अभिन्नाग्रै-
स्फुटितप्रान्तेः । मृदुभिः कोमलैः । न चातिबहुभिर्घनेः । एवंविधैः केशैः
सुखभाक् सुखितो भवति नरेन्द्रो वा राजा भवति ॥ ८१ ॥

बहुमूला एकैस्मिन् रोमकोपे बहूनां सम्भवात् । विषमा असमाः ।
केचिद्गुह्याः केचिद्दीर्घाः । कपिलाः कपिलवर्णाः । स्थूला असूक्ष्माः । स्फुटि-
ताया भिन्नभिन्नप्रान्ताः । परुषा रुक्षाः । ह्रस्वा अदीर्घाः । अतिकुटिलाः
अतिकुञ्चिताः । अतिघनाः सन्तताः । मूर्धजाः केशाः । वित्तविहीनानां निर्ध-
नानां भवन्ति ॥ ८२ ॥

तथा च ।

एकैकसम्भवाः स्त्रिग्याः कृष्णा नातिघनाः कथाः ।

पूजिता विपरीताश्च निर्धनानां प्रकीर्णिताः ॥

आचार्येणोक्तम् । सामुद्रचिह्नदति यातमनागतं वेत्त्यतोऽवास्माभिः
सामुद्रादि पुरुषलक्षणान्युदाहृतानि यावदाचार्यस्य तेभ्योऽप्यधिकमस्तीति
ज्ञेयम् ।

अधुनेतदेव सर्वं सङ्क्षेपेण ।

यद्यद्गान्नं रुक्मं मांसविहीनं शिरावनद्धं च ।

तत्तदनिष्टं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ॥ ८३ ॥

यद्गान्नमवयवं रुक्ममस्त्रिगुणं मांसविहीनं निमोसं शिरावनद्धं शिरा-
सन्ततं ततद्गान्नमनिष्टमशुभं प्रोक्तं कथितम् । अतोऽस्माद्विपरीतं सर्वं
निःशेषं शुभं स्त्रिगुणं समांसमशिरालमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अधुना महापुरुषलक्षणमाह ।

त्रिषु विपुलो गम्भीरस्तिष्वेव षडुन्नतश्चतुर्ह्रस्वः ।

सप्तसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च सूक्ष्मश्च ॥ ८४ ॥

स्तिष्वङ्गेषु विपुलो विस्तीर्णः । गम्भीरस्तिष्वेव । षडुन्नतः षट्
उन्नतानि यस्य । चतुर्ह्रस्वश्चत्वारि ह्रस्वानि यस्य । सप्तसु रक्तो लोहितः ।
पञ्चसु दीर्घश्चायामी । पञ्चस्वेव सूक्ष्मश्च स राजा नृपो भवति ॥ ८४ ॥

अथेतेषामेव प्रविभागमाह ।

नाभी स्वरः सत्त्वमिति प्रशस्तं

गम्भीरमेतत् त्रितयं नराणाम् ।

उरो ललाटं वदनं च पुंसां

विस्तीर्णमेतत् त्रितयं प्रशस्तम् ॥ ८५ ॥

वक्षोऽथ कक्षा नखनासिकास्यं

कृकाटिका चेति षडुन्नतानि ।

ह्रस्वानि चत्वारि च लिङ्गपृष्ठं

ग्रीवा च जङ्घे च द्वितप्रदानि ॥ ८६ ॥

नेत्रान्तपादकरताल्वधरोष्ठजिह्वा

रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि ।

सूक्ष्माणि पञ्च दशनाकुलिपर्वकेशाः

साकं त्वचा करुहा न च दुःखितानाम् ॥ ८७ ॥

हनुलोचनबाहुनासिकाः स्तनयोरन्तरमत्र पञ्चमम्
इति दीर्घनिर्व तु पञ्चकं न भवत्येव नृणामभूभृताम् ॥ ८८ ॥

नाभौ शरीरमध्यस्थानम् । स्वरः शब्दः । सत्त्वं गुणभावः । तस्य लक्षणम् ।

अविकारकरं सत्त्वं व्यसनाभ्युदयागमे ।

एतत् चित्तं नराणां पुरुषाणां गम्भीरं प्रशस्तम् । उरो वक्षः । ललाटे मुखपृष्ठम् । वदनं वक्त्रम् । सकलमेतत् चित्तं पुंसां पुरुषाणां विस्तीर्णं प्रशस्तम् ॥ ८५ ॥

वक्ष उरः । अथशब्दश्चार्थः । कक्षशब्देन शरीरमध्यभाग उच्यते । नखाः कररूपाः । नासिका घ्राणम् । आस्यं वक्त्रम् । कृकाटिका ग्रीवापश्चिम-भागः । एतानि च बहुन्नतानि उच्चानि हितप्रदानि प्रशस्तानि ।

लिङ्गं मेढ्रम् । पृष्ठं शरीरपश्चिमभागः । ग्रीवा शिरोधरा । जङ्घे । वक्षः सर्वत्र समुच्चये । एतानि चत्वारि ह्रस्वानि अदीर्घाणि हितप्रदानि प्रशस्तानि ॥ ८६ ॥

नेचान्तं वक्षुःपर्यन्तम् । पादौ अरणौ । करो हस्तौ । ताल्वास्य-पृष्ठम् । अधर ओष्ठः । जिह्वा रसना । नखाः कररूपाः । एतानि सप्त रक्तानि लोहितानि सुखावहानि सुखप्रदानि । दशना दन्ताः । अङ्गुलिपर्वाणि करशा-खाभ्रिता रेखाः । केशा मूर्धजाः । त्वचा चर्मणा साकं सह कररूपा नखाः । एतानि पञ्च सूक्ष्माणि न दुःखितानां भवन्ति । अपि तु सुखितानां भवन्तीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

हनुनी प्रसिद्धे । लोचने नेत्रे । बाहू भुजौ । नासिका घ्राणम् । स्तन-योरन्तरं मध्यम् । अर्चास्मिन् वर्गे पञ्चमसङ्ख्यम् । इत्येतत् पञ्चकं दीर्घमह्रस्वं नृणां पुंसामभूभृतामराजानां न भवन्ति । येषां च भवन्ति ते राजानो भवन्तीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

तथा च गौः ।

चतुर्दशसमो दृन्दुश्चतुःकृष्णश्चतुःसमः ।

दशपद्मो दशवृक्षश्चिपुः शस्यते नरः ॥

पादौ गुल्फौ स्फिजौ पार्श्वे वृक्षौ चक्षुषौ स्तनौ ।
 स्कन्धेभ्यो बङ्गुषौ जङ्घे हस्तौ बाहुसकौ तथा ॥
 चतुर्दशसमद्वन्द्वः समुद्रो नृषु शंसति ।
 अक्षितारे भुवो श्मश्रुकेशश्चेवासिताः शुभाः ॥
 ऋक्षुल्यो हृदयं नेत्रे दशनाश्च समा नृणां ।
 चत्वारः सम्प्रशस्यन्ते सदैश्वर्यसुखाजहाः ॥
 जिह्वीष्ठतालु चास्य च मुखं नेत्रे स्तनौ नखाः ।
 हस्तौ पादौ च शस्यन्ते पद्माभा दश देहिनाम् ॥
 पाणिपादमुरो ग्रीवा वृषणौ हृदयं शिरः ।
 ललाटमुदरं पृष्ठं बृहन्तः पूजिता दश ॥
 नेत्रे ताराविरहिते दशनाश्चलिताः शुभाः ।
 शतञ्च लक्षणं कृत्स्नं नराणां समुद्राह्वनम् ॥
 पञ्चदीर्घश्चतुर्हस्त्यः पञ्चसूक्ष्मः दकुपतः ।
 पञ्चरक्तस्त्रिविस्तीर्णस्त्रिगम्भीरः प्रशस्यते ॥
 बाहु नेत्रान्तरे चापि हनुनी वृषणौ तथा ।
 स्तनयोरन्तरं चैव पञ्चदीर्घः प्रशस्यते ॥
 ग्रीवा प्रजननं श्रोणिर्हस्त्ये जङ्घे च पूजिते ।
 तथेतरेषु सर्वेषु सर्वमेव प्रशस्यते ॥
 सूक्ष्माण्यङ्गुलिपर्वणि दन्ता रोमाणि च च्छात्रिः ।
 तथा नखाश्च सर्वे च पञ्चसूक्ष्मः प्रशस्यते ॥
 कक्षाक्षिबद्धाक्षि तथा मुखं पृष्ठं कृष्णाटिका ।
 सर्वभूतेषु निर्दिष्टः षट्स्येधः प्रशस्यते ॥
 पाणी पादौ तथा चास्यभुजे नेत्रे स्तनौ नखाः ।
 पञ्च रक्तानि यस्याहुर्मनुजेन्द्रं तमादिशेत् ॥
 उरो मुखं ललाटं च त्रिविस्तीर्णः प्रशस्यते ।
 सत्त्वं स्वरश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरः प्रशस्यते ॥

इति खण्डम् ॥

अथ छायालक्षणमाह ।

छायाशुभाशुभफलानि निवेदयन्ती
लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्षणज्ञैः ।
तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती
दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितेव ॥ ८९ ॥

छाया शरीरकान्तिः । शुभानि अशुभानि च फलानि निवेदयन्ती
कथयन्ती । लक्षणज्ञैश्छायाचिह्नैश्छाया लक्ष्या लक्षणयोग्या । विचार्येत्यर्थः । केषु
मनुष्यपशुपक्षिषु । मनुष्याः पुरुषाः । पशवश्चतुष्पदाः । पक्षिणो विहङ्गमाः । सा
च शरीरान्तर्बर्तिनी बहिरपि शरीरबाह्येऽपि तेजोगुणान् तेजःसंबन्धिगुणान्
प्रकर्षयन्तीति शयेन विकाशयन्ती प्रकाशयन्ती । कथम् । दीपप्रभा स्फटिकरत्नघट-
स्थितेव । स्फटिकश्चासौ रत्नं च तत् स्फटिकरत्नं स्फटिकरत्नस्य घटः स्फटि-
करत्नघटः । स्फटिकरत्नघटाभ्यन्तरस्थिता दीपप्रभा दीपकान्तिर्यथा बहि-
रपि तेजोगुणान् प्रविकाशयति तथान्तरस्था छाया विकाशयतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

तत्र तावत् पञ्चानां महाभूतानां संबन्धिन्यः पञ्चछाया भवन्ति ।
प्रथमत एव जातक उक्तम् ।

छायां 'महाभूतकृतां च सर्वे निर्व्यञ्जयन्ति स्वदशमवाप्य ।
क्लृप्त्यग्निवाय्वरजान् गुणांश्च नासास्यदृक्त्वक्प्रवणानुमेयान्-इति ॥
तथादावेव पार्थिवच्छायालक्षणमाह ।

स्निग्धद्विजत्वग्रखरोमकेशा-
श्छाया सुगन्धा च महीसमुत्था ।
तुष्ट्यर्थलाभाभ्युदयान् करोति
धर्मस्य चा हन्यहनि प्रवृत्तिम् ॥ ९० ॥

महीसमुत्था भूमिजा छाया यस्य जन्तोर्भवति यदा तदा तस्य
द्विजा दन्ताः । त्वक् धर्मः । नखाः करुहाः । रोमाण्यङ्गजानि । केशा
मूर्धजाः । गते सर्वे एव स्निग्धाः सस्नेहा भवन्ति । तथा सा छाया शरीर-
कान्तिः सुगन्धा शोभनगन्धा भवति । तस्य जन्तोः शरीरं शुभगन्धं भव-

तथा च समुद्रः ।

स्निग्धो ताम्रनखो धन्यो कूर्मपृष्ठो सुलोहितो ।

निगूढगुल्फो सुश्लिष्टो घनाङ्गुलिसमन्वितो ॥

मत्स्याङ्कुशयवाङ्गेषु हलवचासिचिह्नितो ।

सुस्पृशो रोमरहितो कुमार्यारुचरणो शुभो ॥

अतो विपर्यस्तगुणो दुःखदारिद्र्यभागिनो ।

यस्याः पादौ नतो कन्यामुद्वहेन्न कदाचन ॥

जङ्घे च रोमरहिते इति । जङ्घे रोमरहिते रोमवर्जिते । विशिरे शिरारहिते । सुवृत्ते परिवर्तुले । जानुयुगं जानुयुगलं समं तुल्यम् । अनुलम्बण-सन्धिदेशमस्थूलसन्धिदेशम् । सुश्लिष्टे जानुनी यच्च ॥ २ ॥

ऊरु घनाविति । ऊरु घनौ सन्ततौ करिकरप्रतिमौ गजहस्तसदृशौ । अरोमो रोमवर्जितो । गुह्यं भगम् । अश्वत्थपत्रसदृशम् । अश्वत्थवृक्षपत्राकारम् । विपुलं विस्तीर्णम् । श्रोण्या ललाटं श्रोणीललाटम् । तच्चौरु विस्तीर्णम् । कूर्मसमुन्नतं कूर्मवदुर्ध्वं कूर्मपृष्ठाकारम् । मणिश्च निगूढोऽदृश्यमानो विपुलं विस्तीर्णो ग्रियं लक्ष्मीमादधाति करोति ॥ ३ ॥

तथा च समुद्रः ।

जङ्घे तु रोमरहिते शिराहीने सुवर्तुले ।

सुश्लिष्टे जानुनी धन्ये शिरारोमविवर्जिते ॥

गजहस्तसमावूरु सम्यन्त्रो सन्ततौ समौ ।

सुस्पृशे कूर्मपृष्ठं वा विपुलं जघनं शुभम् ॥

मणिर्निगूढः सुश्लिष्टः स्फिजो च विपुलो शुभो ।

नाभिदेशः सुगुणश्च यस्याः सा धनभागिनी ॥

अथ नितम्बनाभौलक्षणमाह ।

विस्तीर्णमांसोपचितो नितम्बः

गुरुश्च धत्ते रशनाकलापम् ।

नाभिर्गभीरा विपुलाङ्गनानां

प्रदक्षिणावर्त्तगता च शस्ता ॥ ४ ॥

जितम्बः कटिभागः । स च विस्तीर्णः पृथुलो मांघोपचितः सम-
फलः । गुरुश्च गौरवयुक्तो रशनाकलापं धत्ते धारयति । रशनायाः कलापो
रशनाकलापः । रशना मेखला । तस्याः कलापो विस्तारः । तं धारयति ।

तथा च ।

अथ न विपुलं यस्याः सुस्पष्टं रोमवर्जितम् ।

सुषर्णाभरणैर्युक्ता सा भवेद्वाज्यभागिनी ॥

नाभिर्गभीरेति । अङ्गनानां स्त्रीणां नाभिर्गभीरा गम्भीरा । विपुला
विस्तीर्णा । प्रदक्षिणावर्तेन च गता प्रशस्ता धन्या ॥ ४ ॥

तथा च ।

गम्भीरा विपुला नाभी दक्षिणावर्तमाश्रिता ।

शस्ता विपर्यये नेष्टा वामावर्ता विशेषतः ॥

अथ मध्यमनोरूपसौम्योद्यालक्षणमाह ।

मध्यस्त्रियास्त्रिवलिनाथमरोमशं च

वृत्तौ घनावविषमौ कठिनावुरस्यौ ।

रोमप्रवर्जितमुरो मृदु चाङ्गनानां

ग्रीवा च कम्बुनिचितार्थसुखानि दत्ते ॥ ५ ॥

स्त्रियो योषितो मध्यं मध्यभागं त्रिवलिनाथं त्रिवलिस्वामिनं वलि-
चयोपविष्टं वलिचययुक्तमित्यर्थः । अरोमशं रोमरहितम् ।

तथा च ।

मध्यं वलिचयचितं सुस्पष्टं रोमवर्जितम् ।

यस्याः सा राजमहिषी कन्या नास्त्यश्च संशयः ॥

वृत्तौ घनाविति । उरसि भ्रूवुरस्यौ स्तनौ । वृत्तौ परिवर्तुलौ । घनौ
सन्ततो । अविषमावतुल्यौ । कठिनौ कर्कशौ ।

तथा च ।

स्तनौ सुवर्तुलौ धन्यौ सन्ततो कठिनौ तथा ।

अरोमो च शिराहीनो पुच्छसौख्यधनप्रदो ॥

रोमप्रवर्जितमिति ।

अङ्गुष्ठानो स्त्रीणामुरो वक्षो रोमवर्जितं रोमरहितं मृदु सुस्पर्शं च
गुणम् ।

तथा च ।

वक्षो विलोम सुस्पर्शं विस्तीर्णं पतिसौख्यदम् ।

शिरातलं च विषमं वेधव्यायासशोकदम् ॥

ग्रीवा चेति । ग्रीवा शिरोधरा कम्बुनिषिता बलिचयोपचिता ।
प्रथान् सुखानि च दत्ते ददाति ॥ ५ ॥

तथा च गर्गः ।

स्थिरा चिरेखा सुभगोपपन्ना स्निग्धा सुमांसोपचिता सुवृता ।

न चातिदीर्घा चतुरङ्गुला च ग्रीवा च दीर्घा भवतीह धन्या ॥

अथाधरदन्तलक्षणमाह ।

बन्धुजीवकुसुमोपमोधरो

मांसलो रुचिरबिम्बरूपभृत् ।

कुन्दकुङ्कुलनिभाः समा द्विजा

योषितां पतिमुखामितार्थदाः ॥ ६ ॥

अधरोऽधरोष्ठो बन्धुजीवकुसुमोपमः । बन्धुजीवकुसुमसदृशोऽति-
लोहित इत्यर्थः । मांसलो मांसोपेतः । रुचिरबिम्बरूपभृत् । रुचिरस्य दीप्ति-
युक्तस्य बिम्बस्य बिम्बफलस्य तुल्यं रूपं विभर्ति धारयति ।

तथा च ।

अधरो बिम्बसङ्काशो मांसलोऽस्फुटितस्तथा ।

यस्याः सा राजमहिषी कुमारी नाच संशयः ॥

कुन्दकुङ्कुलेति । द्विजा दन्ताः कुन्दकुङ्कुलनिभाः । कुन्दः पुष्पविशेषः ।
तस्य कुङ्कुलानि कलिकाः । तन्निभास्तत्सदृशाः । समास्तुल्याः । योषितां
स्त्रीणाम् । पतिमुखं भर्तृमुखम् । अमितमपरिमितं प्रभूतमर्थं धनं च
ददाति ।

तथा च गर्गः ।

तीक्ष्णायवृत्तः सुसमा दृढाश्च शुभा मृणालेन्दुसमानवयोः ।

निरन्तराः स्त्रीषु भवन्ति धन्या द्विजास्तथा ये रजतप्रकाशाः ॥

तथा च समुद्रः ।

द्वाविंशद्वयना यस्याः सर्वे गोक्षीरपाण्डुराः ।

सर्वे शिखरिणः त्रिधा राजभार्यो च सा भवेत् ॥

अथ सदननासिकादृशां लक्षणमाह ।

दाक्षिण्ययुक्तमशठं परपुष्टहंस-

वल्लु प्रभाषितमदीनमनल्पसौख्यम् ।

नासा समा समपुटा रुचिरा प्रशस्ता

दृग्नीलनीरजदलद्युतिहारिणी च ॥ ७ ॥

प्रभाषितं वचनं दाक्षिण्ययुक्तमानुकूल्यसंयुक्तं सुरसम् । अशठं
शठभावरहितम् । परपुष्टः कोकिलः । हंसः पक्षिविशेषः । तत्सदृशं वल्लु
रस्यम् । तथा चादीनं देन्यरहितं यदि भवति तदाऽनल्पसौख्यं प्रभूतसौ-
ख्यम् ।

तथा च गर्गः ।

हंसस्वना दुन्दुभिनेमिघोषा मेघस्वनाः शङ्खनिनादघोषाः ।

मयूरचक्रप्रतिमस्वनाश्च स्त्रियस्तथा कोकिलतुल्यशब्दाः ॥

कादम्बचक्राङ्गयकिङ्किणीषुसमस्वना याश्च भवन्ति नार्यः ।

सर्वाः प्रशस्ता धनपुत्रवत्यो भवन्ति धर्मानुरताः सदा ताः ॥

नासा समेति । नासा नासिका समा स्पष्टा । समपुटा तुल्या नासा-
पुटा । रुचिरा सुकान्ता । प्रशस्ता शुभा ।

तथा च ।

स्पष्टा समा समपुटा नासा सौभाग्यदा मता ।

दृगिति । दृग्दृष्टिः । नीलनीरजदलद्युतिहारिणी । नीलं च तन्नीरजं
नीलनीरजं नीलात्मकम् । तस्य दलं पद्मं तस्य द्युतिं कान्तिं हरति तच्छीला
नीलनीरजद्युतिहारिणी प्रशस्ता ॥ ७ ॥

तथा च ।

नीलनीरजस्रकाम दृष्टिर्बस्या भवेत् सदा ।

सा राजमहिषी ज्ञेया ज्योतिःशास्त्रविशारदेः ॥

अधुना भूललाटलक्षणमाह ।

नो सङ्गते नातिपृथू न लम्बे शस्ते भ्रुवौ बालशशाङ्कवक्त्रे ।

अर्धेन्दुसंस्थानमरोमशं च शस्तं ललाटं न नतं न तुङ्गम् ॥ ८॥

भ्रुवौ नो सङ्गते न श्लिष्टे । नातिपृथू विस्तीर्णे । न लम्बे नातिसङ्गते ।
बालशशाङ्कवक्त्रे । शशाङ्के चन्द्रे बालो यः शशाङ्कश्चन्द्रो द्वितीयायां तिथौ
तद्वद्वक्त्रे कुटिले शस्ते ।

तथा च ।

बालचन्द्रसमे वक्त्रे न लम्बे नातिसङ्गते ।

भ्रुवौ यस्याः कुमार्यास्तां महाराज्ञां विनिर्दिशेत् ॥

अर्धेन्दुसंस्थानमिति । ललाटं मुखपृष्ठमर्धेन्दुसंस्थानमर्धचन्द्राकार-
मरोमशं रोमरहितम् । न नतं न निम्नं न तुङ्गं नोन्नतम् । समं शस्तं
प्रशस्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

तथा च ।

नोन्नतं न च निम्नं वा शिरो रोमविवाजितम् ।

अर्धचन्द्राकृति सौम्यं ललाटं शस्यते स्त्रियाः ॥

अथ कर्णकेशशिरोलक्षणमाह ।

कर्णयुग्ममपि युक्तमांसलं शस्यते मृदु समाहितं समम् ।

स्निग्धनीलमृदुकुञ्चितैकजा मूर्धजाः सुखकराः समं शिरः ॥ ९॥

कर्णयुग्मं श्रोत्रद्वयमपि युक्तमांसलं न निर्मोसमित्यर्थः । मृदु कोमलं
समं तुल्यं समाहितं संलग्नं शस्यते स्तूयते ।

तथा च ।

नातिलम्बो मृदू तुल्यो संलग्नो युक्तमांसलो ।

कौणो यस्याः स्मृता सा तु राजभाया न संशयः ॥

१ नीलोत्पलसवर्गाभे नेत्रे लासयन्त्युते ।

मगीमये वा सा कन्या धनधान्यविवर्द्धनी ॥ इति ग. पु. पाठः ।

स्निग्धेति । मूर्ध्निः कोशः स्निग्धा निर्मला नीलाः कनिकृष्णवर्णाः ।
मृदवः कोमलाः कुञ्चिताः कुटिलाः । एकत्रा एकरोमकूपे भवाः । सुखकराः
सुखं कुर्वन्ति ।

तथा च ।

सुस्निग्धा नीलवर्णाश्च मृदवः कुञ्चिताः कषाः ।

शस्यन्ते योषितिः नित्यं धनपुत्रप्रदा यतः ॥

समं शिरः । शिरः समं न निम्नं नोन्नतं सुखकरमेव ॥ ६ ॥

तथा च ।

नोन्नतं नाथका निम्नं शिरः सौख्यप्रदं स्मृतम् ।

अथ हस्तपादयोर्लक्षणमाह ।

भृङ्गारासनवाजिकुञ्जररथश्रीवृक्षयूपेषुभि-
र्मालाकुण्डलचामराङ्कुशयवैः शैलैर्ध्वजैस्तोरणैः ।
मत्स्यस्वस्तिकवेदिकाव्यञ्जनकैः शङ्खातपत्राम्बुजैः
पादे पाणितलेऽथवा युवतयो गच्छन्ति राज्ञीपदम् ॥ १० ॥

भृङ्गारो जलभाण्डं प्रसिद्धम् । आसनं पीठम् । वाजी तुरगः । कुञ्जरे
हस्ती । रथः प्रसिद्धः । श्रीवृक्षो बिल्वः । यूपो यज्ञयूपः । इषुः शरः ।
एतैश्चिह्नेः । तथा माला मङ्ग । कुण्डलं कर्णाभरणम् । चामरं बालव्यजनम् ।
अङ्कुशः प्रसिद्धः । यवो यवाकारः । एतेरपि । शैलः पर्वतः । ध्वजः
पताकाकूपो बहुपटनिर्मितः । तोरणं प्रसिद्धम् । एतेरपि । तथा मत्स्यो
मीनः । स्वस्तिकश्चिह्नविशेषः । वेदिका वेदी चतुरस्रा मध्यक्षामा । व्यञ्ज-
नकं तालवृन्तम् । एतेरपि । शङ्खः प्रसिद्धः । आतपत्रं छत्रम् । अम्बुजं
पद्मः । एतेर्भृङ्गारादिभिश्चिह्नेः पादे चरणतले पाणितले वा स्थितैर्युवतयः
स्त्रियः । गच्छन्ति राज्ञीपदम् । राज्ञीस्थानं गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

तथा च गर्गः ।

मर्त्यः समुद्रो वसुधा धनं च ध्वजस्तथादिर्दिनकृच्छशी च ।

शङ्खः पुरं चक्रमथासनं च यूपस्तथा व्यञ्जनतोरणं च ॥

कृत्तं यवः पद्ममञ्जुषं च सिंहोऽथवा स्वस्तिकं शंखं वापी ।
 कूर्मः पताका मकरः शुभांश्च दण्डः सरित् पूर्णघटो रथश्च ॥
 पाणो तथैतानि भवन्ति यासामेकं तथा द्वे च बहूनि वापि ।
 अत्यन्तसौख्यं बहुपुत्रतां च स्त्रीणां तथा लक्षणमादिशेत् ॥

तथा च समुद्रः ।

मत्स्यः पाणितले कृत्तं कच्छपो वा ध्वजोऽपि वा ।

श्रीवत्सं कमलं शङ्खमासनं चामरं तथा ॥

अङ्गुशश्चैव माला च यस्या हस्ते तु दृश्यते ।

यत्नं सा जनयेत् पुत्रं राजानं पृथिवीपतिम् ॥

यस्याः पाणितले दृश्यः कोष्ठागारः सत्तोरणः

अपि टासकुले जाता सा राजमहिषी भवेत् ।

अथ हस्तलक्षणमाह ।

निगूढमणिबन्धनौ तरुणपद्मगर्भापमौ

करौ नृपतियोषितस्तनुविकृष्टपर्वाङ्गुली ।

न निस्त्रमति नोन्नतं करतलं सुरेखान्वितं

करोत्यविधवां चिरं सुतसुखार्थसम्भोगिनीम् ॥ ११ ॥

करौ हस्तौ । निगूढमणिबन्धनौ । निगूढावमुल्बणौ मणिबन्धनौ प्रकोष्ठौ
 ययोः । मणिबन्धनग्रहणेन हस्तमूलमुच्यते । तरुणपद्मगर्भापमौ । तरुणमभि-
 मन्वं यत् पद्मं कमलं तस्य गर्भमभ्यन्तरं तदुपमौ तत्सदृशौ । तथा तनुविकृ-
 ष्टपर्वाङ्गुली तनुः सूक्ष्मं ययोरङ्गुल्यः करशाखाः । तथा विकृष्टाणि दीर्घाणि-
 पर्वाणि यासामङ्गुलीनां ताश्च विद्यन्ते ययोः । तथाभूतौ करौ नृपतियोषिता
 राजपत्न्या भवतः । करतले हस्ततलं नो निस्त्रं नति नीचं नात्युन्नतमुन्नं
 सुरेखान्वितं शोभनाभी रेखाभिरन्वितं युक्तम् । चिरं चिरकालमविधवां भर्तृ-
 संयुतां सुतसुखार्थसम्भोगिनीं पुत्रसुखधनसम्भोगयुक्तां तथाविधं हस्ततले
 तां कन्यकां करोति ॥ ११ ॥

तथा च ।

निगूढमणिबन्धौ तु पद्मगर्भमप्रभौ ।

विकृष्टाङ्गुलिपर्वाणो करौ नृपतियोषितः ॥

मोक्षं च निर्विकं सुखं सुरेखाभिः समन्वितम् ।

तलं यस्या भवेद्द्वार्याः सा राजमहिषी स्युता ।

अन्यदप्याह ।

मध्याङ्गुलिं या मणिबन्धनोत्था

रेखा गता पाणितलेऽङ्गनायाः ।

ऊर्ध्वस्थिता पादतलेऽथवा या

पुंसोऽथवा राज्यसुखाय सा स्यात् ॥ १२ ॥

अङ्गनायाः स्त्रियाः पाणितले हस्ततले या रेखा मणिबन्धनोत्था हस्तमूलाज्जाता मध्याङ्गुलिं यावद्गता । अथवा या रेखा पादतले चरणतले ऊर्ध्वस्थिता पुंसः पुरुषस्य । अथ चैवंविधा हस्ततले पादतले वा भवति सा राज्यसुखाय स्याद् भूयात् । राज्यसुखं करोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

तथा च ।

मणिबन्धनसम्भूता मध्याङ्गुलिसमाश्रिता ।

रेखा पाणितले यस्याः सा कन्या राज्यभागिनी ।

अन्यदप्याह ।

कनिष्ठिकामूलभवा गता या

प्रदेशिनीमध्यमिकान्तरालम् ।

करोति रेखा परमायुषः सा

प्रमाणमूना तु तदूनमायुः ॥ १३ ॥

या रेखा कनिष्ठिकामूलभवा कनिष्ठामूलादुत्पन्ना तत्प्रदेशिन्या अङ्गुष्ठ-
समीपवर्तिन्या मध्यमिकायाश्चान्तरालं मध्यं गता प्राप्ता सा रेखा परमायुषः
प्रमाणं करोति । विंशत्यधिकं सा वर्षशतं जीवतीत्यर्थः । यद्यूनं भवति
तदायुर्दूनमेव भवति । रेखानुसारेण स्वच्छद्वयं ह्यहनीयम्—इति ॥ १३ ॥

तथा च ।

कनिष्ठामूलसम्भूता गता मध्यमिकान्तरम् ।

प्रदेशिन्याश्च सा रेखा यस्याः सा दीर्घजीविनी ॥

अथापत्यज्ञानमाह ।

अङ्गुष्ठमूले प्रसवस्य रेखाः

पुत्रा बृहत्स्यः प्रमदास्तु तन्व्यः ।

अच्छिन्नमध्या बृहदायुषस्ताः

स्वल्पायुषां छिन्नलघुप्रमाणाः ॥ १४ ॥

अङ्गुष्ठमूले प्रसवस्यापत्यस्य रेखा भवन्ति । यावत्पुत्रो रेखास्तत्र तावन्तः प्रसवाः । तत्र या रेखा हस्ते स्थूलास्ते पुत्राः । याश्च तन्व्यः सूक्ष्मास्ताः प्रमदाः स्त्रियः । याश्च रेखा अच्छिन्नमध्या अच्छिन्नान्यच्छिन्न-खण्डानि मध्यानि यासां ता बृहदायुषो दीर्घजीविन्या विज्ञेयाः । केचिदच्छिन्नमूला इति पठन्ति । छिन्ना मध्याद्विच्छिन्ना लघुप्रमाणा अतिस्वल्पाः स्वल्पायुषां विज्ञेयाः ॥ १४ ॥

तथा च ।

अङ्गुष्ठमूले या रेखाः स्थूलाः पुत्राश्च ते मताः ।

सूक्ष्मा दुहितरस्ताभ्यो विच्छिन्नाः स्वल्पजीविनः ॥

वामहस्ते तु नारीणां पुरुषाणां च दक्षिणे ।

चिह्नं निरूपयेद्दीमान् समुद्रवचनं यथा ॥

एवं शुभाशुभलक्षणान्युक्त्वाधुनाहमशुभलक्षणानि वक्ष्यामीत्याह ।

इतीदमुक्तं शुभमङ्गनाना-

मते विपर्यस्तमनिष्टमुक्तम् ।

विशेषतोऽनिष्टफलानि यानि

समासतस्तान्यनुकीर्त्तयामि ॥ १५ ॥

इतिशब्दः प्रकाराय । इत्येवंप्रकारमिदमङ्गनानां स्त्रीणां शुभमुक्तं शुभं कथितम् । अतोऽस्माद्विपर्यस्तं विपरीतं यत् तदनिष्टमशुभमुक्तम् । यानि विशेषतोऽतीवानिष्टफलान्यशुभफलानि लक्षणानि तानि समासतः सङ्क्षेपतोऽनुकीर्त्तयामि कथयामि ॥ १५ ॥

तथादत्रैव वादयोरनिष्ठलक्षणायाह ।

कनिष्ठिका वा तदनन्तरा वा

महीं न यस्याः स्पृशति स्त्रियाः स्यात् ।

गताथवाकुष्ठमतीत्य यस्याः

प्रदेशिनी सा कुलटाऽतिपापा ॥ १६ ॥

यस्याः स्त्रिया अङ्गनायाः पादकनिष्ठा तदनन्तरा यानामिका वा महीं
भूमिं न स्पृशति । अथवा यस्याः प्रदेशिनी अङ्गुष्ठमतीत्य गता स्यात् स
कुलटाऽतिपापा । कुलटा असाध्या । अतिपापा स्याद्वेत् ॥ १६ ॥

तथा च ।

कनिष्ठा पादयोः स्या भूमिं स्पृशति नाङ्गुलिः ।

न सा तिष्ठति कोमारी बन्धकीं तां विनिर्दिशेत् ॥

बादप्रदेशिनी यस्या अङ्गुष्ठादतिरिच्यते ।

कुमारी कुरुते जारं योवनस्था तु किं पुनः ॥

अथ अङ्गुगुह्योदरलक्षणमाह ।

उद्धृद्वाभ्यां पिण्डिकाभ्यां शिराले

शुष्के जङ्घे लोमशे चातिमांसे ।

वामावर्त्तं निम्नमल्पं च गुह्यं

कुम्भाकारं चोदरं दुःखितानाम् ॥ १७ ॥

जङ्घे जानुनोरधोभागो । उद्धृद्वाभ्यामूर्ध्वलग्नाभ्यां पिण्डिकाभ्यामुप-
लक्षिते । अङ्गुगुह्योदरलक्षणमाह । तथा शिराले शिरस-
सन्तते । शुष्के निर्मांसे । रोमशे लोमबहुले । तथा चातिमांसे मांसबहुले
अतिदुःखितानां महादुःखसन्तप्तानां स्त्रीणां भवतः ।

तथा च ।

शुष्के जङ्घेऽतिमांसे वा रोमशे चोर्ध्वपिण्डके ।

यस्याः सा दुःखिता नित्यं पुत्रविन्निर्वर्जिता ॥

वामावर्त्तमिति । गुह्यं भगं वामावर्त्तं वामावर्त्तं रोमभिः संयुक्तं

निम्नमनुपमल्पं चातिसङ्कुटं दुःखितानां भवति ।

तथा च ।

वामावने भगं यस्या दीर्घे पुलीसमभ्रम् ।

निम्नं वा तेन दोषेण वेश्यास्त्रीत्वं च गच्छति ॥

कुम्भाकारमिति । उदरं कुम्भाकारं घटाकारं दुःखितानामेव भवति ॥ १२ ॥

तथा च ।

लम्बोदरी च या कन्या दीर्घोदरसमन्विता ।

भग्नोदरा च दुःखान्ता दासीभावमवाप्नुयात् ॥

अथ ग्रीवालक्षणमाह ।

ह्रस्वयातिनिःस्वता दीर्घया कुलक्षयः ।

ग्रीवया पृथूत्यया योषितः प्रचण्डता ॥ १८ ॥

ग्रीवया शिरोधरया । अतिह्रस्वया अतिप्रमाणहीनया । निःस्वता निर्धनता भवति । अतिदीर्घया प्रमाणाधिकया । कुलक्षयो वंशविनाशः । पृथूत्यया पृथूत्यया चर्पटया ग्रीवया । योषितः स्त्रियाः । प्रचण्डता क्रूरता भवति ॥ १८ ॥

तथा च ।

कुलक्षयकरी दीर्घा ग्रीवा ह्रस्वा च निर्धना ।

पृथूत्यया प्रचण्डत्वं ग्रीवया योषितो घटेत् ॥

अथ नेत्रगण्डयोर्लक्षणमाह ।

नेत्रे यस्याः केकरे पिङ्गले वा

सा दुःशीला श्याबलोलिखणा च ।

कूपी यस्या गण्डयोश्च स्मितेषु

निःसन्दिरधं बन्धकीं तां वदन्ति ॥ १९ ॥

यस्याः स्त्रिया नेत्रे चक्षुषी केकरे कातरे पिङ्गले कपिले वा सा दुःशीला असाध्यो भवति । तथा श्यावे श्यावप्रणो लोले चक्षुषि चलमाने रक्षणे चक्षुषी यस्याः सापि दुःशीला भवति ।

तथा च ।

पारावत्तक्षी या कन्या कातराक्षी तथापि या ।

उद्भ्रान्तपलाक्षी च तां कन्यां वर्जयेदुधः ।

कूपो यस्या इति । यस्या योषितः स्मितेषु हसितेषु गण्डयोर्मुख-
गण्डयोः कूपो गर्ताकारौ भवतश्छिद्रे दृश्येते तां स्त्रियं निःसन्दिग्धम-
संशयं बन्धकीमसाध्वीं वदन्ति कथयन्ति ॥ १६ ॥

तथा च ।

यस्यास्तु हसमानाया जायन्ते गण्डकूपकाः ।

भर्तारं हन्ति सा विप्रं नैकं रमते चिरम् ॥

तथा च पराशरः ।

यस्या हसन्त्या दृश्यन्ते कूपका गण्डयेर्द्वयोः ।

स्यूलकाकारगण्डा च विकृतास्या महाशना ॥

यकापि यस्या न मर्ही संस्पृशेच्चरणाङ्गुली ।

तलमध्यमधो यस्या अधमां तां विनिर्दिशेत् ॥

अन्यदप्याह ।

प्रविलम्बिनि देवरं ललाटे

श्वशुरं हन्त्युदरे स्फिजोः पतिं च ।

अतिरोमचयान्वितोत्तरोष्ठी

न शुभा भर्तुरतीव या च दीर्घा ॥ २० ॥

ललाटे मुखपृष्ठभागे प्रविलम्बिनि लम्बमाने देवरं भर्तुर्भ्रातरं हन्ति
मारयति । उदरे प्रविलम्बिनि श्वशुरं भर्तुः पितरं हन्ति । स्फिजोः प्रवि-
लम्बमानयोः पतिं भर्तारं हन्ति ।

तथा च ।

शीणि यस्याः प्रलम्बन्ते ललाटमुदरं स्फिजम् ।

शीश्च सा पुरुषान् हन्ति देवरं श्वशुरं पतिम् ॥

अतिरोमचयान्वितोत्तरोष्ठीति । अतिरोमचयेन रोम्णां सञ्चयेनान्वितः

संयुक्त उत्तरोष्ठो यस्याः सा भर्तुः पत्युर्न शुभा । अतीव या च दीर्घात्युच्च-
सापि भर्तुर्न शुभदा ॥ २० ॥

तथा च ।

श्मश्रुता च या कन्या याऽतिदीर्घामलावृता ।

दासीभावमवाप्नोति देहदोषेण साङ्गना ॥

अथ स्तनकर्णदन्तलक्षणमाह ।

स्तनौ सरोमौ मलिनोऽबणौ च

क्लेशं दधाते विषमौ च कर्णौ ।

स्थूलाः कराला विषमाश्च दन्ताः

क्लेशाय चौर्याय च कृष्णमांसाः ॥ २१ ॥

स्तनौ सरोमौ रोमसंयुक्तौ मलिनौ कृष्णवर्णौबुल्वणौ विषमावतुल्यौ
क्लेशं कृच्छ्रं दधाते दधतः ।

तथा च ।

रोमयुक्तौ स्तनौ यस्य मलिनौ च शिरातनौ ।

दुःखिता सा भवेन्नारी नित्यं प्रव्रजिता तथा ॥

यवविधौ च कर्णौ सरोमौ मलिनाबुल्वणौ विषमावतुल्यौ च क्लेश-
मेव दधाते ।

तथा च ।

शिरायुक्तौ न च समौ कर्णौ दारिद्र्यभाजनौ ।

स्थूलाः कराला इति । दन्ता रदाः स्थूला अतिविस्तीर्णाः कराला
विकराला बहिर्गताश्च विषमा अतुल्याः क्लेशाय भवन्ति । कृष्णमांसाश्च
दन्ताश्चौर्याय भवन्ति । सा स्त्री चोरी भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तथा च ।

स्थूलाः कराला विषमाः कृष्णमांसा बहिर्गताः ।

दन्ता दुःखप्रदा ज्ञेया वेधव्यायासकारिणः ॥

अथ हस्तलक्षणमाह ।

क्राव्यादरूपैर्वृक्काककङ्क-

सरीसृपोलूकसमानचिह्नैः ।

शुष्केः शिरालैर्विषमैश्च हस्तै-

र्भवन्ति नार्यः सुखवित्तहीनाः ॥ २२ ॥

हस्तेः करैः क्रव्यादरूपैश्चिह्नैश्चिह्नितैः क्रव्यादा मांसाशिनो
बिहगा गृध्रादयः । वृकः प्राणी । काककङ्कौ प्रसिद्धौ पक्षिणौ । सरीसृपाः
प्राणिनः कीटाः । उलूकः पक्षी । तत्समानेस्तत्सदृशैश्चिह्नैः शुष्केर्निर्मासैः
शिरालैः शिरासन्ततैर्विषमैरसमैश्च नार्यः स्त्रियः सुखवित्तहीनाः सुखेर्धनेश्च
भिरहिता वर्जिताश्च भवन्ति ॥ २२ ॥

तथा च ।

क्रव्यादसदृशैश्चिह्नैः काकोलूकसमप्रभैः ।

शुष्केः करालैर्विषमैः करैर्दुःखान्विताः स्त्रियः ॥

अन्यदप्याह ।

या तूत्तरोष्ठेन समुन्नतेन

रूक्षायकेशी कलहप्रिया सा ।

प्रायो विरूपासु भवन्ति दोषा

यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति ॥ २३ ॥

या तु स्त्री समुन्नतेनोच्चतरोष्ठोतरोष्ठेनोपलक्षिता । रूक्षायकेशी रूक्षा
अयकेशा यस्याः सा नित्यं कलहप्रिया कलहकरी भवति ।

तथा च ।

या तूत्तरोष्ठेनोच्चेन केशायं स्नेहवर्जितम् ।

यस्याः सा दुःखिता नित्यं भर्तुर्निधनकारिणी ॥

प्रायो विरूपास्त्विति । प्रायो बाहुल्येन विरूपासु विगतरूपासु स्त्रीषु
दोषा भवन्ति । यच्च यस्यां साऽऽकृतिः शोभना भवति तच्च तस्यां गुणा
वसन्ति ॥ २३ ॥

अधुना शरीरलोचविभागमाह ।

पादौ सगुल्फौ प्रथमं प्रदिष्टौ जङ्घे द्वितीयं तु सर्जानुचक्रौ ।

मेढ्रोऽरुमुष्कं च ततस्तृतीयं नाभिः कटिश्चैव चतुर्थमाहुः ॥ २४ ॥

उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतस्तनान्वितम् ।
 अथ सप्तममंसजन्तुणी कथयन्त्यष्टममोष्ठकन्धरे ॥ २५ ॥
 नवमं नयने च सभ्रूणी सललाटं दशमं शिरस्तथा ।
 अशुभेष्वशुभं दशाफलं चरणाद्येषु शुभेषु शोभनम् ॥ २६ ॥

पादौ सगुल्फाविति । पादौ चरणौ सगुल्फौ गुल्फसहितौ प्रथममा-
 द्यं दशाभागं च शुभाशुभं च शुभाशुभविहितं प्रदिष्टमुक्तम् । जङ्घे सञ्जानु-
 चक्रे जानुचक्रारिकासहिते द्वितीयं दशाभागमुक्तम् । मेढ्रं लिङ्गमुद्धू द्वौ मुष्को
 वृषणौ ततोऽनन्तरमेतत् तृतीयं दशाभागम् । नाभिः कटिश्चेति चतुर्थं
 दशाभागमाहुः कथयन्ति ॥ २४ ॥

उदरमिति । उदरं षष्ठमं दशाभागं कथयन्ति प्रवदन्ति मुनयः ।
 हृदयं स्तनान्वितं स्तनसंयुक्तं षष्ठं दशाभागं कथयन्ति । अथानन्तरमंसो-
 स्कन्धौ जन्तुणी च सप्तमं दशाभागम् । ओष्ठौ द्वौ कन्धरा ग्रीवा गते ओष्ठ-
 कन्धरे अष्टमं दशाभागं कथयन्ति ॥ २५ ॥

नयने नेत्रे सभ्रूणी भ्रूसहिते नवमं दशाभागम् । शिरो मूर्ध्ना सल-
 लाटं ललाटसहितं दशमं दशाभागं तथा तेनेत्रे प्रकारेण । अथ यद्यपि सामा-
 न्येनेनेत्रं तथापि परमायुःप्रमाणेन द्वादशवार्षिकीं दशां परिकल्प्य विचारः
 कर्तव्यः । ज्ञातायुस्तत्प्रमाणेन एतेषु क्षेत्रविभागेषु चरणाद्येषु घातप्रभृतिष्व-
 शुभेष्वशुभमनिष्टं दशाफलं शुभेषु शोभनमिति । एतदुक्तं भवति । यद्वाचं
 रूक्षं मांसविहीनं शिराघनदं च तदनिष्टं प्रोक्तम् । विपरीतमतः शुभं
 सर्वमित्यनेन क्रमेण यथाङ्गेषु शुभलक्षणानि तदृशाभागमशुभं यच्च शुभानि तत्
 शोभनं यच्च व्यामिश्राणि तन्मध्यमिति ॥ २६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविवृते कन्यालक्षणे
 नाम एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

अथ वस्त्रच्छेदलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेवाश्विन्यादीनां नक्षत्राणामभिनववस्त्रोपभोगे फलमाह ।

प्रभूतवस्त्रदाश्विनी भरणीथापहारिणी ।

प्रदह्यतेऽग्निदैवते प्रजेश्वरेऽर्थसिद्धयः ॥ १ ॥

मृगे तु मूषकाद्वयं व्यसुत्वमेव शाङ्करे ।

पुनर्वसौ शुभागमस्तदग्रभे धनैर्युतिः ॥ २ ॥

भुजङ्गभे विलुप्यते मघासु मृत्युमादिशेत् ।

भगाद्वये नृपाद्वयं धनागमाय चोत्तरा ॥ ३ ॥

करेण कर्मसिद्धयः शुभागमस्तु चित्रया ।

शुभं च भोज्यमानिले द्विदैवते जनप्रियः ॥ ४ ॥

सुहृद्व्युतिश्च मित्रभे तदग्रभेऽम्बरक्षयः ।

जलप्लुतिश्च नैऋते रुजो जलाधिदैवते ॥ ५ ॥

मिष्टमन्नमपि वैश्वदैवते

वैष्णवे भवति नेत्ररोगता ।

धान्यलब्धिरपि वासवे विदु-

र्वारुणे विषकृतं महद्वयम् ॥ ६ ॥

भद्रपदासु भयं सलिलोत्थं

तत्परतश्च भवेत् सुतलब्धिः ।

रत्नयुतिं कथयन्ति च पौष्णे

योऽभिनवाम्बरमिच्छति भोक्तुम् ॥

प्रभूतवस्त्रदाश्विनीति । अश्वनीनक्षत्रे यदभिनवं वस्त्रमुपभुज्यते ।

तदा शश्विनी प्रभूतवस्त्रदा भवति । प्रभूतानि बहूनि वस्त्राणि अम्बराणि

ददाति । अथानन्तस्मेवं भरणी वस्त्रापहारिणी भवति । अग्निदैवते

कृत्तिकानक्षत्रे वस्त्रं संदह्यत्येऽग्निना । प्रजेश्वरे रोहिण्यामर्थानां सिद्धयः

प्राप्तयो भवन्ति ॥ १ ॥

मृगे इति । मृगे मृगाशरसि मूषकाद्वस्त्रभयं भवति । तेन ह्रियते ।
शाङ्कर आद्रायां व्यसुत्वं विगतप्राणता भवति । प्रियत इत्यर्थः । पुनर्वसो
शुभस्यार्थस्य धर्मादेरागमः प्राप्तिर्भवति । तदग्रमे तस्य पुनर्वसोरग्रतः पुरतः
स्थिते मे नक्षत्रे तिष्ठे धनेर्वित्तैर्युतिः संयोगो भवति ॥ २ ॥

भुजङ्गमे इति । भुजङ्गमे जलेवायां वस्त्रं विलुप्यते ह्रियते । मघासु
मृत्युं मरणमादिशेद्वदेत् । भगाद्वये पूर्वफलान्यां नृपाद्राक्षो भयं भवति ।
उत्तरफलानी धननामाय धनप्राप्तये भवति ॥ ३ ॥

करेणोत । करेण हस्तेन कर्मणा सिद्धये भवन्ति । विषायां शुभा-
गमः शुभस्यार्थस्य धर्मादेरागमः प्राप्तिर्भवति । अनिले स्वातो शुभं शोभनं
भोज्यमाहारं भवति । द्विदेवते विशाखाया जनयिष्ये जनवल्लभो भवति ॥ ४ ॥

सुहृदुतिश्चेति । मित्रभेऽनुराधायां सुहृदुतिर्मित्रसंयोगः । तद-
ग्रमे तस्या अनुराधाया अग्रतः पुरतः स्थिते मे नक्षत्रे ज्येष्ठायामम्बरस्य
वस्त्रस्य क्षये विनाशो भवति । नैर्ऋते मूले जलप्रतिवस्त्रं जलमध्ये
प्लवति । यातीत्यर्थः । जलाधिदेवते पूर्वाषाढायां हजे रोगो भवति ॥ ५ ॥

मिष्टमन्नमिति । वैश्वदेवे उत्तराषाढायां मिष्टमन्नं भोजनं भवति ।
वैष्णवे अश्वे नेपरोगता चक्षुषीडा । वासवे धनिष्ठायां धान्यानां लब्धि-
लाभम् । विदुर्जानते । वारुणे शतभिषजि महदतीव भयं विपकृतं विषो-
त्पन्नं भवति ॥ ६ ॥

भद्रपदास्त्विति । भद्रपदासु पूर्वभद्रपदासु सलिलोत्थं जलादुत्पन्नं
भयं भवति । तत्परत उत्तरभद्रपदायां सुतलब्धिः पुत्रलाभो भवति ।
षोष्णे रैवत्यां रत्नयुतिं रत्नसंयोगं कथयन्ति मुनयः । तस्यैतानि फलानी-
त्याह । योऽभिनवाम्बरमिच्छति भोक्तुम् । यः पुरुषोऽभिनवाम्बरमभिनव-
वस्त्रं भोक्तुमिच्छति तस्येति ॥ ७ ॥

अथ सर्वनक्षत्राणां कर्मयोगितामाह ।

भोक्तुं नवाम्बरं शस्तमृक्षेऽपि गुणवर्जिते ।

विवाहे राजसम्माने ब्राह्मणानां च सम्मते ॥ ८ ॥

विवाहं पाणिग्रहणकाले । राजसम्पत्तेः राजदूजायाः । ब्राह्मणानां
च सम्पत्तेः द्विजसम्पत्तेः । गतेषु कालेषु शुभवर्जितेषु कालेषु नवमे
नवाम्बरमभिनवम् । स्तम्भोक्तुमुक्तुं शक्तं प्राप्तमिति ॥ १० ॥

अधुना रात्रादीनां दैवस्याप्रविभागेण शुभाशुभफलमाह ।

वस्त्रस्य कोयोऽप्यसन्नि । देवा नराश्च । तदन्तर्धानमध्यं ।
शेषास्त्ययश्चात्र निशास्त्ययश्चास्त्ययः । पादुकास्त्ययः ॥ ११ ॥

वस्त्रस्याम्बरस्य कोऽप्यसन्नि । देवा नराश्च । तदन्तर्धानमध्यं ।
देवाः सुग वसन्ति । वस्त्रस्य मूलपादादन्तः । पादुकास्त्ययः
मध्यभागे तदन्तर्धानमध्यभागे च नरा । तदन्तर्धानमध्यभागे च
पृक्काः सममध्यवर्तिनोऽप्यादिनः । तदन्तर्धानमध्यभागे च नरा ।
केवलं वस्त्रस्यायं प्रविशति । यत्तद्व्याप्यते । तदन्तर्धानमध्यभागे च
केति । वस्त्रस्य मूलाय यथेति । तदन्तर्धानमध्यभागे च नरा ।
शान्मूलायकान्यना । पादुकास्त्ययः । तदन्तर्धानमध्यभागे च नरा ॥

नवकोष्ठविभक्तस्य वस्त्रस्य स्थाप

देव	नरा	पृक्का
मूल	मध्य	पृक्का
पाद	मध्य	पृक्का

तथा च गर्गः ।

वस्त्रमुत्तरनेत्रे । देवा देशे नरा मध्ये ।

विधा दृष्टव्या । तदन्तर्धानमध्यभागे च नरा ।

चतुर्षु कोष्ठेषु सुग । तदन्तर्धानमध्यभागे च नरा ।

दशान्ते च । तदन्तर्धानमध्यभागे च नरा ।

राजसान् विद्वद्भ्यो । तदन्तर्धानमध्यभागे च नरा ।

प्रयोजनमाह ।

लिप्ते मपीति । तदन्तर्धानमध्यभागे च नरा ।
पुष्टं नवेऽल्पाल्पतरं च मुक्ते । तदन्तर्धानमध्यभागे च नरा ॥ १२ ॥

वस्त्रे मूलं कञ्जलेन गोमयेन कर्दमेन । तदन्तर्धानमध्यभागे च नरा ।
केनचिद्वर्णकेन लिप्ते । तथा लिप्ते प्रयोज्यते । तदन्तर्धानमध्यभागे च नरा ।
पादिते च विन्द्याङ्गीयात् । पापमण्डलं कर्त्तुं वा । नववर्णवर्णकेषु पुष्टं

परिपूर्वे मध्यमेऽल्पं भुक्ते शीर्षेऽल्पतरम् । यद्यप्युत्तं तथैव शय्यासनपादुका-
स्त्विति तथाप्युत्तरीये वस्त्रेऽधिकतरं पापमशुभं शुभं शुभफलं भवति ॥ १० ॥

अथुना विशेषेणाह ।

रक्षाक्षसांशेष्वथवापि मृत्युः पुंजन्म तेजश्च मनुष्यभागे ।
भागेऽमराणामथ भोगवृद्धिः प्रान्तेषु सर्वत्र वदन्त्यनिष्टम् ॥ ११ ॥

राक्षसांशेषु राक्षसभागेष्वशुभेषु छेदादिष्वल्पेष्वस्य स्वामिनो हयो-
गोऽथवा मृत्युर्भवेति । मनुष्यभागेऽशुभे छेदादिके दृष्टे पुंजन्म पुत्रजन्म
तेजः कान्तिश्च भवति । अमराणां देवानां भागेऽशुभे छेदादिके दृष्टे भोग-
वृद्धिर्भवेति । सर्वत्र सर्वभागेषु प्रान्तेषु पर्यन्तेष्वनिष्टमशुभं वदन्ति कथ-
यन्ति मुनयः ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

कङ्कः प्रवेलूककपोतकाकक्रव्यादगोमायुखरोध्रसर्पैः ।
छेदाकृतिर्देवतभागगपि पुंसां भयं मृत्युसमं करोति ॥ १२ ॥

कङ्कः । प्रवः । उलूकः । कपोतः । काकः । क्रव्यादा मांसा-
शिनः । एते सर्व एव पक्षिविशेषाः । गोमायुः शृगालः । खरो गर्दभः ।
उध्रुः करभः । सर्प उरगः । एतेः सदृशी छेदस्याकृतिर्देवतभागगपि सुर-
भागप्राप्तिः । पुंसां नराणां मृत्युसमं मरणतुल्यं भयं करोति ॥ १२ ॥

अन्यदप्याह ।

छत्रध्वजस्वस्तिकवर्धमानश्रीवृक्षकुम्भाभुजतोरणादयः ।
छेदाकृतिर्नैर्ऋतभागगपि पुंसां विधत्ते नक्षिरेण लक्ष्मीम् ॥ १३ ॥

छत्रमातपश्चम् । ध्वजः प्रसिद्धः । स्वस्तिकश्चिह्नविशेषः । वर्ध-
मानमपि चिह्नविशेषः । एतेो द्वाषष्टि वास्तुनि । श्रीवृक्षो बिल्वः ।
कुम्भो घटः । अभ्युजं पद्मः । तोरणं प्रसिद्धम् । आदिग्रहणात् सुककुण्डभृ-
ङ्गारगजतुरगाः । एषां सदृशी छेदाकृतिर्नैर्ऋतभागगपि चापि राक्षसभागप्राप्तिः
पुंसां नराणां नक्षिरेण शीघ्रमेव लक्ष्मीं प्रियं विधत्ते ददाति । अपि-
शब्दात् सुरनरभागगताऽतीव शुभफला भवतीति ॥ १३ ॥

अथ पराशरमुनिना विवेकतरमुक्तम् ।

तथा च ।

अथाशुभयोगे उपानच्छेदमुपदेक्ष्यामः । तच्च विंशतिश्छेदाः । तेषां
सप्त पूजिता विगृहिताः शेषा भवन्ति । अङ्गुष्ठाद्विवेश्वानरदेवे प्रभक्षितेऽन्न-
पानस्त्रीलाभं विन्द्यात् । प्रदेशिन्य स्त्रीवस्त्रलाभम् । मण्डपेया बध्वन्ध-
नम् । अनामिकाया मातृमरणं स्वस्त्यन्नजनं च । कनिष्ठिकया पितृमरणं
भ्रातृवो । नासातः स्त्रीलाभम् । अङ्गुष्ठाङ्गुलिमूले व्याधिभयम् । चूडायां
वैमनस्यम् । शीवायां शिरश्छेदनम् । स्यान्बन्धेऽन्नपानधनप्राप्तिम् । कर्णो-
क्ताशकलभक्षणे सन्धिच्छेदभयं च । सकले कलहसंप्रवृत्तिं च । पाष्णिबन्धे-
ऽध्वगमनम् । पाष्णिस्थाने वाहनागमनम् । बाह्यपदपुटेच्छेदावभक्षणात्
सुहृद्वातृविनाशं विन्द्यात् । मध्यमस्य विपुलमर्थागमम् । उतमस्य लाभम् ।
पदमध्ये शोकागमनम् । पार्श्वयोः पार्श्वरोगम् । सकलोपानद्वययोगे मरण-
विद्ववायासा भवन्ति ।

अपि च ।

नवासु फलसामय्यमुपभुक्तासु मध्यमम् ।

शुभाशुभं विनिर्देश्यं जीर्णसु न भवेत् फलम् ॥

गुह्यवृद्धिजाचार्यस्नानमङ्गलसेवनात् ।

अशुभानां च मर्त्यानां तस्माद्विषात् प्रमुच्यत इति ।

इत्युपानच्छेदलक्षणम् ॥

अथ वाससां शुभाशुभेय्यफलसूचकम् । अकस्मान्मणीकर्दमाञ्जनस-
धिरगोमयेस्तरागस्तथाखुकीटगोक्षन्तुभिरवभक्षणं वा दूनं च काष्ठकण्टकेर्दाहे
वा वह्निना भवति तद्विज्ञानलक्षणफलमुपदेक्ष्यामः । तच्च प्राक्पाशं प्रत्यक्पाशं
अधधा वस्त्रं विभजेत् विवंशम् । अंशेषु तेषु क्रमात् फलनियमः । अर्थहानिः ।
अर्थागमः । धनक्षयः । स्त्रीविनाशः । पुत्रपीडा । दुहितृमरणम् । स्वशरीरव्याधिः ।
व्यासनागमश्चेति अष्टासु । नवमेऽध्वगमनमर्थागमः कर्मसिद्ध्यर्थम् । कुम्भा-
दर्शकर्मशकलशस्तपदचिह्नैन्दुरुचकफलकगृहतोरणच्छत्रमेखलासुगुणवेदीप-
द्वशङ्खशीवत्सस्वस्तिकमत्स्यवर्धमाननन्द्याकारैस्तु क्रमाद्विपुलोऽर्थोगमः । कुक्षि-

रोगः । श्लेष्पीडा । विरोधः । अध्वगमनम् । अनारोग्यम् । व्यसनम् । ऐश्वर्यम् ।
 अभिषेकागमः । प्रार्थिताबन्धश्येनकेदारसूर्यसूचीपाशेश्च कङ्कालपीठिकाकारैर्मर-
 यम् । द्विरदरथतुरगसदृशेः पशुपुत्रधनेश्वर्योवाग्निः । हयगजकर्णभगतुला-
 षटकाकारैरुद्गारः प्राग्बत्कुटुम्बविनाशाय । पूर्वदक्षिणे नारीणाम् । दक्षिणे
 सुहृदाम् । दक्षिणापरे पशूनाम् । पश्चिमे प्रेक्षाणाम् । पश्चिमोत्तरे ज्ञातेः ।
 बन्धोश्चोत्तरे । पूर्वोत्तरे मध्यमम् । पूर्वे सर्वसम्पदाम् ।

अपि च ।

विवर्णितं तु यद्वस्त्रं विनश्यच्छेदमङ्गुलम् ।
 निवर्णितं तु यच्च स्यादनर्थाय विनिर्देशेत् ॥
 नवे वस्त्रे यत्रोक्तं स्यात् फले जीर्णे तु नेष्यते ।
 न रक्ते न पुनर्धाते न स्वयं दग्धपाटिते ॥
 त्रिलक्षणं त्यजेद्वस्त्रं समच्छेदममङ्गुलम् ।
 विवर्णितं तु यद्वस्त्रं कुर्याद्वेष्टद्विजार्चनम् ॥
 जपहोमोपवासांश्चेत् तथा नाप्नोति किमप्यशम् ।

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितः सां हिताविश्रुतो वस्त्रच्छेदलक्षणं
 नाम सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥

अथ चामरलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव प्रयोजनप्रदर्शनाद्येमाह ।

देवैश्चमर्यः किल बालहेताः

सृष्टा हिमवद्भिर्गुहासु चमर्यः प्राणिविशेषाः सृष्टा उत्पादिताः । तासां

आपीतवर्णाश्च भवन्ति तामां

कृष्णाश्च लाङ्गूलभवाः सिताश्च ॥ १ ॥

किलेत्यागमसूचने । देवैः सुरैर्बालहेताः बालनिमित्तं हिमवद्भिर्गुहा-
 न्तरेषु हिमवद्भिर्गुहासु चमर्यः प्राणिविशेषाः सृष्टा उत्पादिताः । तासां
 चमरीणामपीतवर्णा बाला भवन्ति । कृष्णाः अमिताश्च भवन्ति । तथा
 लाङ्गूलभवाः पुच्छसम्भूताः सिताः स्वेतवर्णाश्च भवन्ति ॥ १ ॥

अथ तासां गुणमाह ।

क्षेहो मृदुत्वं बहुवालता च

वैशद्यमल्पास्थिनिबन्धनत्वम् ।

शीकृत्वं च तासां गुणसम्पदुक्ता

विद्वारुणलुप्तानि न शोभनानि ॥ २ ॥

तासां चमरीशामियं गुणानां सम्पदुक्ता कथिता । तद्यथा । क्षेहो-
ऽरुचता । मृदुत्वं मार्दवम् । बहुवालता प्रभूतवालत्वम् । वैशद्यं निर्मे-
लता परस्परमश्लेषश्च । अल्पास्थिनिबन्धनत्वं निबन्धन्तेऽस्मिन्निति निब-
न्धनम् । यथास्थिमालाः संलग्नास्तस्याल्पत्वम् । शीकृत्वं शुक्रता चेतानि
यानि च विद्वानि निबन्धनस्य विद्वत्वात् तानि च विद्वानि खण्डतास्फो-
टनं वा तेषां विद्वत्त्वम् । अल्पानि ह्रस्वानि । लुप्तानि विच्छिन्नानि । एताने
न शोभनान्यशोभनानि । अशुभानीति ॥ २ ॥

अथ चामरदण्डलक्षणान्याह ।

अर्धहस्तप्रमितोऽस्य दण्डो

हस्तोऽथवारजिसमोऽथवान्यः ।

काष्ठाच्छुभात् काञ्चनरूप्यगुप्ता-

द्रक्ष्यैश्च सर्वैश्च हिताय राज्ञाम् ॥ ३ ॥

अस्य चामरस्यार्धहस्तप्रमितः सार्धहस्तप्रमितो दण्डः कार्यः ।
हस्तोऽथवा हस्तप्रमाणः । अन्योऽपरोऽरजिसमः कार्यः । अरजिः कृतमुष्टि-
हस्तः । कनिष्ठापम इति केचित् । स च दण्डः काष्ठाच्छुभात् प्रशस्तलक्षण-
युक्तः कार्यः । किम्भूतात् काञ्चनरूप्यगुप्तात् काञ्चनेन सुवर्णेन रूप्येण रजतेन
वा सुगुप्ताद्वादितात् । रत्नेश्च मणिविशेषैर्विचित्रैर्नानावर्णैश्च सहिताद्वाद्यां
नुषाणां हिताय भवति ॥ ३ ॥

अथ वर्णक्रमेण दण्डलक्षणमाह ।

यद्युपातपत्राकुशवेत्रापापक्षितानकुन्तध्यजचामराणाम् ।

व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा वर्णक्रमेणैव हिताय दण्डाः ॥ ४ ॥

यष्टिः प्रसिद्धा नित्यकालं हस्ते उह्यते । आतपत्रं कृत्तम् । अङ्गुशः
प्रसिद्धो गजदमनायोपयुज्यते । वेशो दण्डः प्रसिद्ध एव । चापं धनुः ।
चितानं कनकमिति लोके प्रसिद्धम् । कुन्तमायुधम् । ध्वजश्चक्रम् । चामरं
वालव्यजनम् । एतेषां दण्डवर्णाः क्रमेण व्यापीततन्त्रीमधुकृष्णवर्णा हिताय
भवन्ति । तद्यथा । ब्राह्मणानां यष्ट्यः पीतवर्णा हिताय प्रशस्ताय । एवं
तन्त्रीवर्णाः पीतलोहिताः क्षत्रियाणाम् । मधुवर्णा रैषत्पीता वैश्यानाम् ।
कृष्णवर्णाः शूद्राणामिति ॥ ४ ॥

तथा च गणः ।

विप्राणां पीतवर्णाः स्यात् क्षत्रियाणां तु लोहिताः ।

वैश्यानां पीतवर्णैश्च शूद्राणामसितप्रभः ॥

दण्डः शुभप्रदो ज्ञेयो यष्टिच्छत्राङ्कुशादिषु ।

अथ दण्डादेः समपर्वणः फलमाह ॥

मातृभूधनकुलक्षयावहा

रोगमृत्युजननाश्च पर्वभिः ।

द्वादिभिर्द्विकवित्रर्धितैः क्रमात्

द्वादशान्तविरतैः समैः फलम् ॥ ५ ॥

एतेर्दण्डेऽदिभिः पर्वभिः द्विकवित्रर्धितैर्द्वाभ्यां द्वाभ्यामधिकैः समैः
समसङ्ख्येर्द्वादशान्तविरतैर्द्वादशान्ते विरतौ विरामो येषां तेः फलानि क्रमेण ।
मातृभूधनेति । तद्यथा । द्वाभ्यां पर्वभ्यां दण्डादयो युक्ता मातृक्षयावहाः
जनन्याः क्षयं कुर्वन्ति । मातृमरणमित्यर्थः । अतुर्भिर्मृमिषयावहाः । पर्वभि-
र्धनक्षयावहाः । अष्टभिः कुलक्षयावहाः । दशभि रोगजननाः रोगप्रदाः ।
द्वादशभिर्मृत्युजनना मृत्युप्रदाः ॥ ५ ॥

अथ तेषामेव आदिष्वसमेषु द्विकवित्रर्धितेषु फलमाह ।

यान्नाप्रसिद्धिर्द्विषतां विनाशो

स्त्राभाः प्रभूता यसुधागमश्च ।

वृद्धिः पशूनामभिवाञ्छिताग्नि-

स्त्याक्षेप्ययुग्मेषु तदीश्वराणाम् ॥ ६ ॥

तदीश्वराणां दृक्कादीनां स्वाभिनां आशेषयुग्मेषु पर्वेषु द्विकविष-
यितेष्विमानि फलानि भवन्ति । तद्यथा । दृक्कादिषु चिभिः पर्वभिर्यायाः
प्रसिद्धिर्विषयो भवति । पञ्चभिर्द्विषयां शून्नां विनाशः । सप्तभिः प्रभूता बहवो
लाभा लब्धयः । नवभिर्वसुधागतो भूलाभः । एकदशभिः पशूनां चतुष्प-
द्यानां वृद्धिः । पयोदशभिर्बोद्धितस्याभीष्टस्य प्राप्तिर्लोभो भवति । द्वादशचयो-
दशभ्यः परतः समविषमायामशुभाशुभमात्रं फलम् । न विशेषफलमिति ॥ ६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविधृतौ चामरलक्षणं

नामैकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अथ कृत्तलक्षणं व्याख्यायते ।

तथादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

निश्चितं तु हंसपक्षीः कृकवाकुमयूरसारसानां वा ।

दैकूल्येन नवेन तु समन्ततश्चादितं शुक्लम् ॥ १ ॥

मुक्ताफलैरुपचितं प्रलम्बमालाविलं स्फटिकमूलम् ।

षड्रस्तशुद्धहैमं नवपर्वनगैकदण्डं तु ॥ २ ॥

दण्डार्धविस्तृतं तत् समाधृतं रत्नभूषितमुदयम् ।

नृपतेस्तदातपन्नं कल्याणपरं विजयदं च ॥ ३ ॥

निश्चितमिति । नृपते राज्ञः । तदातपन्नमेवंविधं कल्याणपरं श्रेयस्क-
रम् । विजयदं च भवति विजयं च ददाति । कीदृशम् । निश्चितं तु हंसपक्षीः ।
हंसः पक्षी तत्पक्षेस्तदङ्गरुहेर्निश्चितं रचितम् । कृकवाकुः कुक्कुटः । मयूर-
सारसो प्रसिद्धौ । कृकवाकुमयूरसारसानां वा पक्षेर्निश्चितम् । दैकूल्येन श्वेतप-
ट्टविशेषेण नवेनाहतेन समन्ततः समन्ताच्छादितं शुक्लं श्वेतवर्णम् ॥ १ ॥

मुक्ताफलैरिति । मुक्ताफलैर्मुक्तामणिभिरुपचितं संयुक्तम् । प्रलम्बमालैर्लम्ब-
मानाभिर्मुक्तामालाभिराविलं समन्ततो युक्तम् । स्फटिकमूलम् । मूले स्फटिकोपलो
यस्य । एकदण्डं षड्रस्तप्रमाणम् । शुद्धहैमं श्रेष्ठसुवर्णेनाच्छादितम् । नवभिः
पर्वभिर्नगैः सप्तभिर्वा युक्तम् । एकदण्डमित्यनेनैतच्छाण्यति । यथैकपक्षोद्वेगो
दण्डः कार्यः । न विष्णोर्लयेः षड्रस्तप्रमाणेः कार्यं इत्यर्थः ॥ २ ॥

तद्वर्धं दण्डार्धविस्तृतं कार्यम् । दण्डं प्रवृत्तप्रमाणं तद्वर्धविस्तृतं
हस्तचयविस्तीर्णे विष्कम्भप्रमाणमेतदित्यर्थः । समावृतं समन्तादावृतं सुस्ति-
रुचन्धिरिति यावत् । रत्नेर्मणिभिर्भूषितमलङ्कृतं दण्डमुदयं श्रेष्ठमिति ॥ ३ ॥

तथा च गर्गः ।

हंसकुटुम्बोरथ मायूरेः सारसेस्तथा ।

निचितं पटसंछन्नं शुक्लं मुक्ताफलान्वितम् ॥

छत्रं स्फटिकमूलं यत् तत्र दण्डं तु षट्करम् ।

कारयेद्भुजसंछन्नं नवपर्वनगान्वितम् ॥

हस्तचितयविस्तीर्णे रत्नमालाभिरन्वितम् ।

तदात्तपर्वं नृपतेः कल्याणविजयावहम् ॥

अथ युवराजनृपतिपत्रिसेनापतिदण्डनायकानां छत्रलक्षणमाह ।

युवराजनृपतिपत्न्योः सेनापतिदण्डनायकानां च ।

दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः समपञ्चकृतोऽर्धविस्तारः ॥ ४ ॥

युवराजः प्रसिद्धोऽर्धराज्यभाक् । नृपती राजा तस्य पत्नी राजप्राये ।
तयोः । तथा सेनापतेश्चमूनायस्य । दण्डनायकस्य दण्डाधिपतेः । यतेषां
सर्वेषां दण्डोऽर्धपञ्चहस्तः । अर्द्धः पञ्चमे हस्तो यत्र । हस्तचतुष्टयं सार्द्ध-
मित्यर्थः । समपञ्चकृतोऽर्द्धविस्तारः । समानां पञ्चानामर्धकृतो विस्तारो
यस्य । हस्तद्वयं सार्धं विस्तीर्णमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अन्येषां राजपुरुषाणां छत्रलक्षणमाह ।

अन्येषामुष्णाग्रं प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् ।

व्यालम्बिरत्नमालं कृत्वा कार्यं तु मायूरम् ॥ ५ ॥

अन्येषां युवराजविवर्जितानां मायूरं मयूरपक्षिनिचितमुष्णमातपनि-
धारणं कृत्वा कार्यम् । प्रसादपट्टैर्विभूषितशिरस्कम् । प्रसादपट्टः पट्टलक्षणो-
क्तैर्विभूषितमलङ्कृतं शिरो यस्मिन् कृत्वा तत् तथाभूतम् । व्यालम्ब्यमाना
रत्नमाला यत्र तत् ॥ ५ ॥

अथ राजपुरुषवर्जितानामन्येषां नराणां ब्राह्मणानां च छत्रलक्षणमाह ।

अन्येषां तु नराणां शीतातपवारणं तु चतुरस्रम् ।

समवृत्तदण्डयुक्तं कृत्वा कार्यं तु विप्राणाम् ॥ ६ ॥

अन्येषां सामान्यानां नराणां पुरुषाणां शीतातपवारणं शीतमातपं
यद्वारयति रक्षति तच्छर्त्तं चतुरस्रं चतुष्कोणं कार्यम् । विप्राणां ब्राह्मणानां
समवृत्तं समन्ततः परिवर्तुलं दशद्वयुक्तं छर्त्तं कार्यमिति ॥ ६ ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविधूतो द्वात्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

अथ स्त्रीप्रशंसा व्याख्यायते ।

तथादावेव प्रयोजनप्रदर्शनार्थमाह ।

जये धरित्र्याः पुरमेव सारं

पुरे गृहं सद्गनि चैकदेशः ।

तत्रापि शय्या शयने वरा स्त्री

रत्नोज्ज्वला राज्यसुखस्य सारः ॥ १ ॥

धरित्र्या भूमेर्जये विजये सति पुरमेव सारं समस्तवसुधां जित्वा ततः
पुरमावसारः । तत्र च पुरे गृहं येषम एकमेव सारः । तस्मिन् सद्गनि
गृहे च एकदेशः कश्चित् सारः श्रेष्ठः । तत्रापि तस्मिन्नपि गृहेकदेशे शय्या
आस्तरणं सारः । तस्मिन् शयने वरा स्त्री प्रधाना युवतिः सा च रत्नोज्ज्वला
मणिकनकमूषिता । एतन्मात्रं राज्यसुखस्य सार इति । अन्यत् सर्वमसारमि-
त्यर्थः ॥ १ ॥

अथ स्त्रीप्रशंसार्थमाह ।

रत्नानि विभूषयन्ति योषा भूष्यन्ते वनिता न रत्नकान्त्या ।

चेतो वनिता हरन्त्यरत्ना नो रत्नानि विनाङ्गनाङ्गसङ्गम् ॥ २ ॥

रत्नान्येतत् कर्मपदम् । योषाः स्त्रियो रत्नानि विभूषयन्ति शोभयन्ते ।
वनिताः स्त्रियः पुनर्न रत्नकान्त्या मणिकान्त्या भूष्यन्ते । यतो वनिता
अरत्ना रत्नविभूषिताश्चेतो मनो हरन्ति । रत्नानि पुनरङ्गनाङ्गसङ्गं विना
चेतो न हरन्ति । यावत् स्त्रिया अङ्गे न श्लिष्टानि तावद्विहाराणि न
भवन्ति-इति ॥ २ ॥

अन्यदप्याह ।

आकारं विनिगूहतां रिपुबलं जेतुं समुत्तिष्ठतां
तत्त्वं चिन्तयतां कृताकृतशतव्यापारशाखाकुलम् ।
मन्त्रिप्राक्तनिषेविणां क्षितिभुजामाशङ्किनां सर्वतो
दुःखाम्भोनिधिवर्तिनां सुखलवः कान्तासमालिङ्गनम् ॥ ३ ॥

कान्तासमालिङ्गनं बलभापरिष्वजनं सुखलवः सुखलेशः । केषाम् ।
राज्ञाम् । कीदृशानाम् । आकारं विनिगूहताम् । आकारोऽन्तश्चेतसि सु-
खभयहर्षादिरूपविकारः । तथाभूतमाकारं विनिगूहतां प्रच्छादयताम् ।
तथा रिपुबलं शुचलं जेतुमभिभवितुं समुत्तिष्ठतां प्रयत्नं कुर्वताम् ।
तन्त्रं चिन्तयतां ध्यायताम् । कीदृशं तन्त्रम् । कृताकृतशतव्यापार-
शाखाकुलम् । व्यापाराणां कर्मणां याः शाखा विस्तारः । कृताश्च
अकृताश्च कृताकृताः । कृताकृताश्च शतशो व्यापाराः कर्मणि त एव
शाखाः । ताभिराकुलं व्याप्तम् । किलानायकतन्त्रं शतशाखाकुलं भवति ।
मन्त्रिप्राक्तनिषेविणाम् । मन्त्रिभिः सचिवैर्यत् प्रोक्तं कथितं नीतिशास्त्रविहितं
नियमं तन्निषेविणां तत् कुर्वतां मन्त्रिमनानुसारेण व्यवहारताम् । सर्वतः
सर्वस्मात् एतादप्याशङ्किनामाशङ्कमानानां दुःखाम्भोनिधिवर्तिनां कान्तासमा-
लिङ्गनं सुखलव इति ॥ ३ ॥

अन्यदप्याह ।

श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि नृणां ह्लादजननं
न रत्नं स्त्रीभ्योऽन्यत् क्वचिदपि कृतं लोकपतिना ।
तदर्थं धर्मार्थौ सुतविषयसौख्यानि च ततो
गृहे लवम्यो मान्याः सततमबला मानविभवैः ॥ ४ ॥

लोकपतिना प्रजापतिना स्त्रीभ्यो योषिद्भ्योऽन्यत् परं द्वितीयं न क्वचि-
दपि रत्नं कृतम् । केवलमेव स्त्रीरत्नमित्यर्थः । स्त्रीरत्नं कीदृशम् । श्रुतं नाममात्रेण
श्रुतमप्याह्लादकरम् । दृष्टमवलोकितम् । स्पृष्टमवयवेकदेशेन । स्मृतं चिन्तितमपि
नृणां पुंसामाह्लादजननं सुखकरम् । आह्लादं करोतीत्यर्थः । तदर्थं धर्मार्थौ ।
धर्मश्चार्थश्च तौ धर्मार्थौ तदर्थं क्रियेते । ततस्तस्मात् सकाशात् सुतविषयसौ-

ख्यानि भवन्ति । सुताः पुत्राः । विषयसौख्यानि इन्द्रियसौख्यानि च भवन्ति ।
अबलाः स्त्रियो गृहे वेश्मनि लक्ष्यः प्रियः । अतो मानविभवेः । मानेन
पूजया । विभवेनेश्वर्येण । एतेर्बहुविधैः सततं सर्वकालं मान्याः पूज्याः ॥ ४ ॥

अन्यदप्याह ।

येऽप्यङ्गनानां प्रवदन्ति दोषान्

वैराग्यमार्गेण गुणान् विहाय ।

ते दुर्जना मे मनसो वितर्कः

सद्वाववाक्यानि न तानि तेषाम् ॥ ५ ॥

ये नरा अङ्गनानां स्त्रीणां गुणान् विहाय गुणान् विद्यमानान्
त्यक्त्वा वैराग्यमार्गेण विरागद्वारेण दोषान् प्रवदन्ति कथयन्ति ते दुर्जना
इति मे मनसश्चित्तस्य वितर्कौ निश्चयः । तेषां दुर्जनानां न तानि सद्वा-
ववाक्यानि परमार्थवचांसि भवन्ति ॥ ५ ॥

अन्यदपि प्रशंसार्थमाह ।

प्रब्रूत सत्यं कतरोऽङ्गनानां

दोषोऽस्ति यो नाचिरतो मनुष्यैः ।

धार्ष्ट्येन पुम्भिः प्रमदा निरस्ता

गुणाधिकास्ता मनुनात्र चोक्तम् ॥ ६ ॥

अङ्गनानां स्त्रीणां कतरो दोषोऽस्ति कः प्रधानो वेषो विद्यते य आदा-
वेष मनुष्यैः पुरुषैर्नाचरितो नानुष्ठितः । यत् सत्यं परमार्थं गूढं धिरता
अपि प्रब्रूतं कथयत । अतो दोषः परदारागमनादिकः प्रथमं पुरुषैराचरितः
पश्चात्तास्तेभ्यः सकाशाच्छिक्षिताः । पुम्भिर्मनुष्येर्धार्ष्ट्येन धृष्टत्वेन निर्लज्ज-
तया प्रमदाः स्त्रियो निरस्ता दोषमार्गेण क्षिप्ताः । यतस्ताश्च स्त्रियः पुरुषाणां
सकाशाद्गुणाधिकाः । अवास्मिन्नर्थे मनुना शास्त्रकर्ता तासामेव प्राधान्यं
चोक्तं कथितम् ॥ ६ ॥

ततश्चाह ।

सोमस्तासामहाच्छौचं गन्धर्वः शिक्षितां गिरम् ।

अग्निश्च सर्वभक्षित्वं तस्मान्निष्कसमाः स्त्रियः ॥ ७ ॥

तासां स्त्रीणां सोमश्चन्द्रमाः शेषं शुद्धिमदादयच्छत् । गन्धर्वो
देवयोनिः । शिशितां मेघामाह्लादकरो गिरं वाचमदात् । अग्निर्हुताशनः
सर्वमक्षित्वं सर्वाशित्वमदात् । तस्मादुतोः स्त्रियो निष्कसमाः सुवर्ष-
तुल्याः । सर्ववर्णगामिन्योऽपि शुद्धा भवन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यत् प्राधान्यमाह ।

ब्राह्मणाः पादतो मेध्या गावो मेध्याश्च पृष्ठतः ।

अजाश्वा मुखतो मेध्याः स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः ॥ ८ ॥

ब्राह्मणा द्विजाः पादतो मेध्याः पादाभ्यां शुद्धाः पवित्राः । गावः
सुरभयः पृष्ठभागान्मेध्याः । अजाश्वागाः । अश्वत्थुरगाः । यतोऽजाश्वा
मुखतो मुखोदृक्कान्मेध्याः । स्त्रियो योषितः सर्वतः सर्वोद्ग्रेभ्यां मेध्याः
पवित्राः ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

स्त्रियः पथित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।

मासि मासि रजो ह्यासां दुष्कृतान्यपकर्षति ॥ ९ ॥

स्त्रियो योषितः । अतुलमसमं परं पवित्रं शत्रुनम् । गताः स्त्रियो
न कर्हिचित् कदाचिदुष्यन्ति दुष्टतां यान्ति । स्त्रीणां मासि मासि प्रतिमासं
रजो रक्तं समुदृतं दुष्कृतानि दुष्कर्मणि । अपकर्षति विनाशयति ॥ ९ ॥

अन्यदप्याह ।

जामयो यानि गेहानि शयन्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ १० ॥

जामयो भर्तुर्भगिन्यः कुलस्त्रियश्च ताश्चाप्रतिपूजिता असम्मानिता
यानि गेहानि वेश्मानि शयन्ति । अतिशयं याताः क्रोधतो तानि च
कृत्याहतानीव कृत्याया हतानि विनाशितानि यथा तथा समन्ततः समन्ता-
द्विनश्यन्ति विनाशं यान्ति ॥ १० ॥

अन्यदप्याह ।

जाया वा स्याज्जनित्री वा सम्भवः स्त्रीकृते नृणाम् ।

हे कृतघ्नास्तयोर्निन्दां कुर्वतां वः कुतः शुभम् ॥ ११ ॥

आया भवेत् । तस्मादाय भवति यस्यां जायते पुनरिति
श्रुतिः । आया स्त्री माता । स्त्रीकृतः सम्भवः । अज्ञात् सम्भवति हृदया-
दभिजायते । आत्मा वै पुत्रनामासि त्वं जीव शरदां शतमिति श्रुतिः ।
पुत्ररूपेणात्मन एवोत्पत्तिः । आया वा स्याद्वेत् । जनिषी माता वा भवेत् ।
नृणां सर्वेषां स्त्रीकृतः सम्भव उत्पत्तिः । हे कृतघ्ना इति । हे दुर्जनानामा-
मन्त्रणम् । तयोर्जायाजनिष्योर्नन्दां कुर्वतां वो गुप्ताकं कुतः कस्माच्छुभं
मेयो भवति ॥ ११ ॥

अन्यदप्याह ।

दम्पत्योर्व्युत्क्रमे दोषः समः शास्त्रे प्रतिष्ठितः ।

नरा न समवेक्षन्ते तेनात्र वरमङ्गनाः ॥ १२ ॥

दम्पत्योर्जायापत्योर्व्युत्क्रमे सति । व्युत्क्रमोऽनियमः । नरस्य
परस्त्रीगमनं स्त्रियाः परपुत्रगमनं व्युत्क्रमः । तस्मिन् यो दोषो
दुष्टता स शास्त्रे धर्मशास्त्रादौ समस्तुल्यः प्रतिष्ठित उक्तः । यथा नहोदू-
शमनायुष्यं यथा परस्त्रीनिषेधमित्यादि । सामान्यमुभयोरपि । नराः पुन-
र्गतं दोषं परस्त्रीगमनादिकं न समवेक्षन्ते विचारयन्ति । स्त्रियः पुनरवे-
क्षन्ते तेन कारयेनास्मिन् निर्धारणेऽङ्गनाः स्त्रियो वरं श्रेष्ठं प्रधानाङ्ग-
मित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ दारातिक्रमणे प्रायश्चित्तमाह ।

बहिलौक्या तु षण्मासान् वेष्टितः खरचर्मणा ।

दारातिक्रमणे भिक्षां देहीत्युक्त्वा विशुध्यति ॥ १३ ॥

दाराणामतिक्रमणं दारातिक्रमणमन्यस्त्रीनिषेधं तस्मिन् दारातिक्र-
मणे बहिलौक्या खरचर्मणा गर्दभत्वचा बाह्ये लोमानि कृतानि यस्मिन् तेन
षण्मासान् वेष्टितः प्रावृत्तशरीरः प्रतिगृहं भिक्षां देहीति । भिक्षां मे प्रयच्छे-
त्युक्त्वा सम्भाष्य ततो विशुध्यति शुद्धिमायाति ॥ १३ ॥

अन्यदपि स्त्रीप्रशंसार्थमाह ।

न शतेनापि वर्षाणामपैति मदनाशयः ।

तत्र शतया निवर्तन्ते नरा धैर्येण योषितः ॥ १४ ॥

कामश्चेति । तस्मिन्निमित्ते । तदा मदनमयः कामवा-
चनाभिः संस्काराभिलाषः पुरुषाणां शरीरापि यथोक्तमन्तानां नापैति बृह-
यान्नापसर्पति । यथा स्त्रियाः सख्ययोगेन पूष्यन्तीति तथा सामर्थ्ये यदि न
भवति तदा पुरुषाणां लक्षणेनैव सख्ययोगो नापैति किन्तु तत्र सम्भन्-
कामोपभोगाविषये नाना पुरुषाः यथासक्त्यभ्यासमर्थेन निवर्तन्ते निवृत्तिं
कुर्वन्ति । योचितः विवाहः पुनर्धर्मस्य आश्रयः सति । अनेन स्त्रीणां
भिलाषशीलतायाः क्षयः पदगतिं भवति ।

अन्यथाह ।

अहो धार्ष्ट्यमसाधूनां तिर्यग्गामनधाः स्त्रियः ।

सुष्णतामिव चौराणां तिर्यग्गमनं लक्ष्यताम् ॥ १३ ॥

असाधूनां दुर्जनानामनधा अहो । तिर्यग्गमिताः । निन्दा । दुस्सा-
क्ष्यतामहो धार्ष्ट्यमहो धीरता । अहो । तिर्यग्गमनं तिर्यक् निर्लज्जा । अहो सा
दुष्कृते । यथा चौराणां तस्मिन्गणां तिर्यग्गमनं लक्ष्यतां यस्मै न भूयति
नश्येव पलायमानस्य तिर्यग्गमनं तिर्यग्गमनं धार्ष्ट्यं तद्वदिति ॥ १३ ॥

॥ धर्मशाम्योक्ता प्रथममुक्त्यासाधूनां चरुतामाह ।

पुरुषश्चतुर्गानि कामिनीनां

कुरुते यानि रज्जोः स च निरुपमात्

सुकृतजन्मद्वन्द्वेन सौमित्र

नम्रगूह्यं पविशन्ति रक्षां वदन् ॥ १४ ॥

पुरुषो मनुष्यः कामिनीनां चतुर्गानि यानि । तिर्यग्गमनं निर्वर्तने यानि
सुरतक्रांशि चतुर्गानि चतुर्गानि । तिर्यग्गमनं तिर्यग्गमनं । तिर्यग्गमनं
पञ्चादीषदपि साधराथानां न करोति । तिर्यग्गमनं तिर्यग्गमनं । तिर्यग्गमनं
क्षतया रोषमनं कृतं सुकृतं तत्त्वज्ञानं । तिर्यग्गमनं तिर्यग्गमनं । तिर्यग्गमनं
तथा सुकृतज्ञतया यत्नात्मानं यत्नात्मानं । तिर्यग्गमनं तिर्यग्गमनं । तिर्यग्गमनं
अप्रतिहमनं प्रविशन्ति । तिर्यग्गमनं तिर्यग्गमनं । तिर्यग्गमनं तिर्यग्गमनं । तिर्यग्गमनं
आगादयन्तीत्यर्थः ।

अन्यदप्याह ।

स्त्रीरत्नभोगीऽस्ति नरस्य यस्य

निःस्त्रीऽपि साम्प्रत्य'धनीश्वरोऽसौ ।

राज्यस्य सारोऽशनमङ्गनाश्च

तृष्णानलोद्दीपनदाश्च शेषम् ॥ १७ ॥

यस्य नरस्य पुरुषस्य स्त्रीरत्नभोगः । स्त्री एव रत्नं स्त्रीरत्नम् ।
तया सह भोग उपभोगो यस्यास्ति विद्यते । पुरुषो निःस्त्रीऽपि निधनो-
ऽपि साम्प्रत्यधनीश्वरोऽसौ । अहमेव मन्ये यथासौ राजा । केचित् सम्प्रत्य-
धनीश्वरोऽसाधिति पठन्ति । यथा सम्प्रति तस्मिन्नेव काले स राजा ।
अपिशब्दः सम्भावनायाम् । ईश्वरस्य का गणना । यस्माद्राज्यस्येतावत्
सारः श्रेष्ठम् । अशनं भोजनमङ्गनाश्च स्त्रियः शेषमन्यद्वनादिकं तृष्णा-
नलस्य तृष्णाग्नेस्तृदीपने ज्वलने दाह काष्ठनिचयः । यतस्तेनाग्निरति-
कृतरं प्रज्वलति ॥ १७ ॥

अन्यत् प्रथमार्थमाह ।

कामिनीं प्रथमयौवनान्वितां

मन्दवल्गुमृदुपीडितस्वनाम् ।

उत्तस्तीं समव्रलम्ब्य या रतिः

सा न धातृभवनेऽस्ति मे मतिः ॥ १८ ॥

कामिनीं समुद्रतमन्मथां तां च प्रथमयौवनान्वितामभिनवयौवने-
पेताम् । मन्दमल्पं वल्गु रम्यं मृदु मधुरं पीडितं स्तब्धम् । शनैरालिङ्गिता सती
मन्दवल्गुमृदुपीडितं स्वनं शब्दं कुर्वन्तीम् । उत्तस्तीमुद्रतस्वनममुद्रिद्य-
मानकुशाम् । एवंविधां स्त्रियं योषितं समव्रलम्ब्य परिष्वज्य या रतिर्भवति
सुखं यादृशं संजायते सा धातृभवने प्रजापतिगृहे ब्रह्मलोके नास्ति
न विद्यते-इति मम मतिर्बुद्धिः । एवमहं मन्ये-इति । महता क्रोधेन
तपसा ज्ञानेन योगादिना वा ब्रह्मलोकमासाद्य तत्र किमनुभूयते ॥ १८ ॥

इत्येतदाह ।

तत्र देवमुनिसिद्धचारणै-

र्मान्यमानपितृसेव्यसेवनात् ।

ब्रूत धातृभवनेऽस्ति किं सुखं

यद्रहः समवलम्ब्य न स्त्रियम् ॥ १९ ॥

तत्र तस्मिन् । धातृभवने ब्रह्मलोके । देवैः सुरैः । मुनिभिः । सिद्धैर्विद्याराधनेन ये सिद्धदेवयोनयः सम्पन्नास्ते । तथा चारणैर्नृनर्तकगेषवाद्यज्ञेयैश्चाप्यरोभिर्मोन्यानां पूजनीयानां मानपितृणां पूजकानां सेव्यानां च सेवनादुपासनात् परतोऽन्यत् किं सुखमस्त्येतद्भुतं कथयत । तत्र सेवकैः सेव्या आराध्यन्ते । मान्या मानपितृभिः पूज्यन्ते । यतावानेष । यद्रहो निर्जने मृतसमये स्त्रियं येषितमवलम्ब्य परिष्वज्य किं नास्ति किं न सुखं विद्यते । अपि तु सर्वे ब्रह्मलोकादभ्यधिकं तत्र विद्यत इत्यरातनैर्लोकैर्गणना कार्या ॥ १९ ॥

इत्येतदाह ।

आब्रह्मकीटान्तमिदं निबद्धं

पुंस्त्रीप्रयोगेण जगत् समस्तम् ।

ग्रीडात्र का यत्र चतुर्मुखत्व-

मीशोऽपि लोभाद्गमितो युवत्याः ॥ २० ॥

इदं समस्तं निरवशेषं जगद्विश्वमात्रमन्तःक्रीटान्तं ब्रह्मणः पितामहात् प्रभृति क्रीटान्तं यावत् पुंस्त्रीप्रयोगेण स्त्रीपुंससम्प्रयोगेण निबद्धं यथितम् । स्त्रीपुयोगादृते नान्यत् किञ्चिददृश्यते । अत्र जगति का ग्रीडा का लज्जा । पुंसवमात्रस्य यत्र नास्ति । ईशोऽपि महादेवोऽपि युवत्याः स्त्रिप्राश्चतुर्मुखत्वं गमितः प्रायः ॥ २० ॥

अत्र पौराणिकी श्रुतिः ।

यथा तिलोत्तमायाः प्रदक्षिणं कुर्व्यमाया अतिनाथयोपेताया उमाया उत्सङ्गस्थितायाः क्रोधभयाद्गवता तद्रूपलाभ्यर्थेन तदवलोकनाय चतसृषु दिक्षु मुखचतुष्टयं सृष्टमिति ॥

इति श्रीभट्टोत्पलविरचितायां संहिताविष्टावन्तःपुरचिन्तायां

स्त्रीप्रशंसा नाम चिसप्रतितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

अथ लोभाभ्यकरणं व्याख्यायते ।

तथादावेव सुभगं पुरुषं प्रति विधेयमाह ।

जात्यं मनोभवसुखं सुभगस्य सर्व-

माभासमात्रमितरस्य मनोवियोगात् ।

चित्तेन भावयति दूरगतापि यं स्त्री

गर्भं विभर्ति सदृशं पुरुषस्य तस्य ॥ १ ॥

सुभगस्य स्त्रीवल्लभस्य पुरुषस्य सर्वं मनोभवसुखं कामर्थं सुखं जात्यं श्रेष्ठम् । जात्यमुचितं सर्वं सर्वस्यो नार्थम् । यतः सुभगं पुरुषं सम्भीगे स्त्री निजवृद्धये आशास्ते अन्यत्र मनो न नयति ततः स्त्रीचित्तं तस्योपरि रज्यते । इतरस्य दुर्भगस्य मनोवियोगात् चित्तस्यान्यत्र गमना-
दाभासमात्रम् । अन्तरमननुप्रविश्य यदुज्यते तदाभासमात्रं न जात्यं स्त्रीम-
नोवियोगादन्ययतत्त्वान्मनसः । यतो वक्ष्यति ।

मनो^१ हि मूलं हृदयमूर्तः । स्त्री न सुभगं प्रति याति सा च स्त्री दूरगताप्यसमीपस्थापि यं पुरुषं चित्तेन मनसा भावयति चिन्तयति कामयते तस्य पुरुषस्य सदृशं तदाकृतिं गर्भं विभर्ति धारयति ॥ १ ॥

पुरुषस्यात्मा एव स्त्रीषु पुनर्जायते इत्येतत्प्रतिपादयितुमाह ।

भङ्क्ता काण्डं पादपस्योप्तमुर्ध्वां

बीजं वास्यां नान्यतामेति यद्वत् ।

यद्यं ह्यात्मा जायते स्त्रीषु भूयः

कश्चित् तस्मिन् क्षेत्रयोगाद्विशेषः ॥ २ ॥

पादपस्य वृक्षस्य काण्डं शाखां भङ्क्ता उर्व्या भूमावुपं रोपितं यद्-
वाद्या नान्यतामेति बीजं वा वर्षमस्यामुपं नान्यतामेति तदेव जायते एव-
मनेन प्रकारेण स्त्रीष्वधारभूतासु भूयः पुनरेवात्मा जायते उत्पद्यते ।
तस्मादात्मनि क्षेत्रयोगाद्धेतोः कश्चित् तत्त्वे विविचभावो भवति । यत्र

वने व्रीजमुप्यते तद्वशादस्यात्मत्वं वेसादस्य किञ्चिद्वृत्तिः । एवमातृ-
यात् कश्चिद्विषयो भवति । २ ।

दूरस्थस्य कथं कामं सम्भवतीत्येतदाह ।

आत्मा सहेति मनसा मन इन्द्रियेण

स्वार्थेन चेन्द्रियमिति क्रम एव शीघ्रः ।

योगोऽयमेव मनसः किमगम्यमस्ति

यस्मिन् मनो व्रजति तत्र गतोऽयमात्मा ॥ ३ ॥

आत्मा कर्मात्मा चिद्रूपो मनसा चित्तेनेति सहेति गच्छति । मनश्चेत
इन्द्रियेण सहेति । तत्रेन्द्रियाणि दश पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि ।
श्रोत्रं त्वक् चक्षुर्जिह्वा नासिकेति पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ।

उक्तं च ।

पायूपस्थं हस्तपादं वाक् तथेवान् पञ्चमी ।

पञ्च कर्मेन्द्रियाण्याहुर्मनः षष्ठानि तानि तु ॥

श्रोत्रं त्वक्चक्षुर्षी जिह्वा नासिका चेति पञ्चमी ।

पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुर्मनः षष्ठानि तानि तु ॥

यथं मन इन्द्रियेण सहेति । इन्द्रियं स्वार्थेनात्मोपाधेन सहेति ।
यो यस्य इन्द्रियस्य विषयस्तेन सहेति गच्छति । क्रम एव शीघ्रस्तात्पर्य-
क्रमः । अयमर्थः । आत्मा मनसा सह संयुज्यते । मनश्चेन्द्रियेण । इन्द्रिय-
मर्थेन । अर्थ्यत इत्यर्थः । श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियाणि वागादीनि कर्मेन्द्रियाणि ।
अर्थाः शब्दादयः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः । अनन्तरमिन्द्रियास्वादितमर्थे
मन आत्मानं निवेदयति । आत्मार्थक्रियाकारितां तस्य स्मृत्वा मनस आत्मा
ददाति कर्मेन्द्रियाण्यादाने त्यागे च विनियुक्तस्य इति । अनेन प्रकारेण क्रम
एव शीघ्रः । क्रमः प्रक्रियेषा अवलम्बिता । योगः सबन्धोऽयमेव । मनस-
स्तस्य किमगम्यमस्ति अपि तु सर्वेष्वेव व्रजति । यस्मिन् देवे मनो व्रजति
तत्रायमात्मा गतः ॥ ३ ॥

एतदेव विशेषयन्नाह ।

आत्मायमात्मनि गतो हृदयेऽतिसूक्ष्मो

साह्योऽन्धलेन मनसा खतताभिधोगात्

यो यं विचिन्तयति याति स तन्मयत्वं

यस्मादतः सुभगमेव गता युवत्यः ॥ ४ ॥

अयमात्मा कर्मात्मा चिद्रूपो जीव आत्मनि परमात्मनि गतः
स्वसत्तायां बोधरूपः स्थितः कर्ता ज्ञाता च सम्यक्त्तः । हृ । हृदये हृत्स्थाने ।

तथा च ।

नामेकद्वयं वितस्ति च कण्ठाधस्तात् षडङ्गुलम् ।

हृदयं तद्विज्ञानीयाद्विश्वस्यायतनं महत्-इति ।

कीदृशः । अतिसूक्ष्मोऽत्यन्ताल्पप्रमाणः । स च ग्राह्यो विषयीकार्यो-
ऽचलेन स्थिरेण मनसा चित्तेन सतताभियोगादविक्षेदाभ्यासात् । यः पुरुषो
यं च वस्तु रूपं विचिन्तयति चित्तेन भाषयति स तन्मयत्वं याति । स यव
प्राकृतो यस्य स तन्मयः । यस्मादेवमतोऽस्माद्धेतोर्युवत्यः स्त्रियः सुभगं
पुरुषं प्रति गताः प्राप्ताः सतताभ्यासादिति ॥ ४ ॥

अथ सुभगदुर्भगत्वस्य लक्षणमाह ।

दाक्षिण्यमेकं सुभगत्वहेतुर्विद्वेषणं तद्विपरीतचेष्टा ।

मन्त्रोषधाद्यैः कुहकप्रयोगैर्भवन्ति दोषा बहवो न शर्म ॥५॥

दाक्षिण्यमानुकूल्यं चित्तराधनमेकमेव सुभगत्वहेतुर्बालाभ्यकारणम् ।
स्त्रीणामानुकूल्याद्वल्लभः पुमान् भवति । तद्विपरीतचेष्टा विपर्ययानुचरण-
मनानुकूल्यं विद्वेषणं दौर्भाग्यकारणम् । मन्त्रोषधाद्यैः । मन्त्रैर्वशीकरणमन्त्रैः ।
ओषधैर्द्रव्यविशेषैः । आदियहगाद्वोजनपानलिङ्गलेपानुलेपनैरन्यैश्चोपतापकरैः
कुहकप्रयोगैर्विस्मयोत्पादकैर्बहवः प्रभूता दोषाः शरीरोपद्रवा भवन्ति । न
शर्म श्रेयो न भवति । तस्मादानुकूल्यमेकमेव दौर्भाग्यकारणं नान्यत्
प्रयोगादिकमपि ॥ ५ ॥

अन्यदपि दौर्भाग्यकरणे कार्यमाह ।

बालाभ्यमायाति विहावमानं दौर्भाग्यमापादयतेऽभिमानः ।

कृच्छ्रेण संसाधयतेऽभिमानी कार्यावययत्वेन बद्धन् प्रियाणि ॥ ६ ॥

मानं गर्वं विहाय त्यक्त्वा पुरुषो जनस्य बाल्मभ्यं बलमत्वमायाति गच्छति । अभिमानोऽहङ्कारो गर्बः । दोर्भाष्यं दुर्भगत्वमापादयते प्राप-
यति । यश्चाभिमानो धृष्टः स कृच्छ्रेण क्रमेण कार्यणि संसाध्यते निवर्त-
यति । प्रियाणि प्रीतिवचनानि वदन् भाषयन्नयमेनाक्रमेण कार्यणि साध-
यति-इति ॥ ६ ॥

अन्यदप्याह ।

तेजो न तद्वत् प्रियसाहसत्वं वाक्यं न आनिष्टमसत्प्रणीतम् ।
कार्यस्य गत्वान्तमनुद्धृता ये तेजस्विनस्ते न विकल्पना ये ॥७॥

असमीक्षितानां कार्याणां करणं साहसं तस्य भावः साहसत्वम् । प्रियं
यच्च वस्तुनि साहसत्वं न तत् तेजः शृङ्गारे भवति कदाचित् प्राणविनाश
उत्पद्यते । यच्च वाक्यं वचनमनिष्टमननुकूलं मर्मस्पृकम् । असत्प्रणीतमम-
द्विधृष्टेः प्रणीतमुच्यते न तत् तेजः । ये जनाः कार्यस्य करणीयस्य वस्तुनो-
ऽन्तं परिसमाप्तिमपि गत्वा तन्निवर्त्यन्तुद्धृता अनभिमानिनस्ते तेजस्विनः । न
विकल्पना वाचाला ये निरर्थकमसद्वाक्यं प्रलपन्ति ते न तेजस्विन इति ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

यः सार्वजन्यं सुभगत्वमिच्छेद्गुणान् स सर्वस्य वदेत् परोक्षम् ।
प्राप्नोति दोषानसतोऽप्यनेकान् परस्य यो दोषकथां करोति ॥८॥

यः पुरुषः सार्वजन्यं सर्वेषु जनानां सुभगत्वं बाल्मभ्यामिच्छेदभि-
लषेत् स सर्वस्य निरवशेषस्य जनस्य परोक्षमप्रत्यक्षं गुणान् स्तुतिं वदेत्
ब्रूयात् । यः पुनः परस्य संबन्धिनीं दोषकथां करोति स पुरुषोऽसतो
दुर्जनादनेकान् बहुप्रकारान् दोषान् प्राप्नोति लभते । किल सज्जनो ज्ञान-
शीलो भवति । दुर्जनः परदोषैकपरायणो भवतीति ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

सर्वोपकारानुगतस्य लोकः सर्वोपकारानुगतो नरस्य ।
कृत्वोपकारं द्विषतां विपत्सु या कीर्तिरल्पेन न सा शुभेन ॥९॥

सर्वोपकारानुगतो निरतः सर्वोपकारानुगतः । तस्य सर्वोप-
कारानुगतस्य पुरुषस्य सर्वा निरवशेषा लोक उपकारानुगतो भवति प्रत्यु-

एकारं करोति । द्विषतां शुक्लां विपत्स्वापात्सुपकारमुपकृतिं कृत्वा या
जीर्णयो भवति लोके सात्पेन शुभेन पुत्रयेन न भवति । बहुना शुभेन
भवतीत्यर्थः । एवं सति सर्वस्योपकारः कर्तव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ ६ ॥

अथ दुर्जेन प्राह ।

तृणैरिवाग्निः सुतरां विवृद्धिमाच्छाद्यमानोऽपि गुणोऽभ्युपैति ।
स केवलं दुर्जनभावमेति हन्तुं गुणान् बाधकति यः परस्य ॥१०॥

दुर्जेनः सज्जनस्य गुणं चाच्छाद्यमानोऽपि सुतरामतिशयेन विवृद्धिमु-
पैति वृद्धिं प्राप्नोति । यथा तृणेनाच्छाद्यमानोऽग्निर्विवृद्धिं याति । यः परस्य
गुणान् हन्तुं विनाशयितुं बाधकति स केवलं दुर्जनभावं दोषेण्यमेति प्राप्नोति
न साधोगुणविनाशो भवति । तस्याधिकतरा गुणाः प्रकाशमायान्ति ।
यथा तृणेनग्निश्चाद्यमानः । केवलमेव तृणानि तत्र दहन्ति इति ॥ १० ॥

इति श्रीभट्टोत्पलधिरचितायां संहिताविषुतावन्तःपुरचिन्तायां

सौम्यायकरणं नाम चतुःशततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

अथ काम्न्दर्पिकं व्याख्यायते ।

तथादावेव प्रयोजनप्रदयेनार्थमाह ।

रक्तेऽधिके स्त्री पुरुषस्तु शुक्ले नपुंसकं शोणितशुक्रसाम्ये ।
यस्मादतः शुक्रविवृद्धिदानि निषेधितव्यानि रसायनानि ॥१॥

गर्भाधानकाले स्त्रीपुरुषयो रक्ते शोणितेऽधिके सति गर्भे स्त्री
भवति । शुक्ले रेतस्यधिके पुरुषो नरो भवति । शोणितस्य रक्तस्य शुक्रस्य
रेतसश्च साम्ये तुल्यत्वे नपुंसकं भवति । यस्मादेवमतोऽस्माद्धेतोः शुक्र-
विवृद्धिदानि रेतसः संवर्धनानि रसायनानि निषेधितव्यानि न्य-
वहार्याणीति ॥ १ ॥

अथ कामस्य बन्धनरञ्जमाह ।

हर्म्यपृष्ठमुकुनाग्ररश्मयः सोत्पलं मधु मदालसा प्रिया ।

क्षल्लकी स्मरकधराहः सज्जित वर्ग स्य मदनस्य वागुरा ॥ २ ॥

हर्म्यपृष्ठं गुह्यपृष्ठं मुकुनाग्ररश्मयश्चन्द्रकिरणाः । सोत्पलं नीलो-
त्पलसहितम् । मधु मद्यम् । मदनस्य मण्डपलक्षणे मृदुमयिकृत्येतदुक्तम् ।

ब्राह्मणादेरन्यदभिमतं पानम् । प्रिया वल्लभा । मदालसा मद्यपानेनालसा
बीबा । वल्लकी बीबा । स्मरकथा कामकथा । रह एकान्तो निर्जनस्थानम् ।
सुरताभिनिवेशश्च । बलो मालाः । गण वर्गः समूहो मदनस्य कामस्य
वागुरा बन्धनरज्जुः । अनया रज्ज्वा बध्यत इति ॥ २ ॥

अथ शुक्रवृद्धियोगमाह ।

माक्षीकधातुमधुपारदलोहचूर्ण-

पथ्याशिलाजतुघृतानि समानि योऽद्यात् ।

सैकानि विंशतिरहानि जराश्रितोऽपि

सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यबलां युवेव ॥ ३ ॥

माक्षीकधातुः पाषाणमाक्षीकम् । मधु माक्षिकं सौद्रम् । पारदं प्रसिद्ध-
म् । लोहचूर्णं शस्त्रचूर्णम् । पथ्या हरीतकी । शिलाजतुः प्रसिद्धः । घृतमाज्य-
म् । एतानि माक्षीकवर्जं सर्वाणि सममाशयि । घृतमाक्षीकाभ्यां सममाशय्यां
भाषयित्वा गुलिका कार्या । तानि योऽद्यात् भक्षयेत् । सैकानि विंशतिरहानि
सहैकेन वर्तन्ते विंशतिः सैकविंशतिरहानि दिनानि । एकविंशतिदिनानी-
त्यर्थः । योऽद्यात् स जराश्रितोऽपि जरायुक्तोऽपि । अशीतिकोऽपि अशीति-
वर्षोऽपि अतिवृद्धोऽपि तथाभूतोऽप्यबलां स्त्रियं युवेव तस्यैव रमयति
क्रीडयति ॥ ३ ॥

अन्यदप्याह ।

क्षीरं शृतं यः कपिकच्छुमूलैः

पिबेत् क्षयं स्त्रीषु न सोऽभ्युपैति ।

माषान् पयःसर्पिषि वा विपक्वान्

षड्यासमात्रांश्च पयोऽनुपानम् ॥ ४ ॥

यः कामी कपिकच्छुमूलैरात्मगुणामूलैः सह क्षीरं दुग्धं शृतं क्षयि-
पिबेत् स स्त्रीषु विषये क्षयमश्नुततां नाभ्युपैति नायाति । क्षीरमेव निर्मथ्य
यद्घृतमुत्पाद्यते तत् पयोघृतम् । पयःसर्पिषि पयोघृते । माषान् विपक्वान्
कृत्वा षड्यासमात्रान् भुक्त्वा षडेव याषान् त्राश्यान् पश्यात् पयसः क्षीरस्य
पानं कार्यम् । तस्मात् पयोऽनुपानात् स स्त्रीषु क्षयं नाभ्युपैति ॥ ४ ॥

अन्यदप्याह ।

विदारिकायः स्वरसेन चूर्णं मुहुर्मुहुर्भावितशेषितं च ।

शृतेन दुग्धेन सशर्करेण पिबेत् स यस्य प्रमदाः प्रभूताः ॥ ५ ॥

विदारिका प्रसिद्धा । तस्याश्चूर्णं स्वरसेनेव विदारिकारसेनेव मुहुर्मुहुः
प्रतिक्षणं भावितं सेवितं मुहुर्मुहुः शेषितं च । एतदुक्तं भवति । स्वरसेन
यावत् प्रतिपालनं भावयितुमायाति तेन भावयित्वा तावे शेषयेत् । पुनः
शुष्कं भावयित्वा शेषयेत् । एवं भूयो भूयः सप्त वारानित्यर्थः । तस्याश्चूर्णे
यस्य प्रमदाः प्रभूताः स्त्रियो बह्व्यो भवन्ति स दुग्धेन क्षीरेण शृतेन
क्वथितेन सशर्करेण शर्करासहितेन पिबेत् ॥ ५ ॥

अन्यदप्याह ।

धात्रीफलानां स्वरसेन चूर्णं

सुभावितं क्षौद्रसिताज्ययुक्तम् ।

क्षीद्वानु पीत्वा च पयोऽग्निशक्त्या

कामं निकामं पुरुषो निषेवेत् ॥ ६ ॥

धात्रीफलानामामलकानां चूर्णं स्वरसेनामलकरसेनेव सुभावितमति-
शयेन भावितम् । ततः क्षौद्रसिताज्ययुक्तम् । क्षौद्रं मातृकम् । सिता
शर्करा । आज्यं घृतम् । एतेः सममात्रेः संयुक्तं कृत्वा द्रवरूपं कृत्वा तल्ली-
क्षाऽऽस्याद्य अनु पश्चादग्निशक्त्या जठराग्निसामर्थ्येन पयः क्षीरं पीत्वा
पुरुषो नरः कामं मेथुनं निकामं पर्याप्तं निषेवेदनुभवेत् ॥ ६ ॥

अन्यदप्याह ।

क्षीरेण वस्ताण्डयुजा शृतेन

सम्प्राप्य कामी बहुशस्तिलान् यः ।

सुशोषितानन्ति पयः पिबेच्च

तस्याग्रतः किं चटकः करोति ॥ ७ ॥

वस्तशब्दागः । तस्याग्रतो वृषयो । क्षीरेण दुग्धेन वस्ताण्डयुजा वस्ताण्ड-
युतेन शृतेन क्वथितेन यः कामी कामुकः बहुशो बहून् वारान् सप्त वारान्

यावदित्यर्थः । तिलान् सम्प्राप्य प्रावयित्वा ततस्तानेव तिलान् सुशोषि-
तानतिशुष्कान् । अति भक्षयति । ययः क्षीरं पश्यात् पिबेत् तस्य नरस्या-
यतः पुरतश्चटकः कलावङ्कः किं करोति बहुस्त्रीगमनम् । अतीव स्त्रीषु
बहुवारं शीघ्रगामो भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अन्यदप्याह ।

माषसूपसहितेन सर्पिषा षष्टिकौदनमदन्ति ये नराः ।
क्षीरमप्यनु पिबन्ति तासु ते शर्वरीषु मदनेन शेरते ॥ ८ ॥

ये नरा मनुष्या माषसूपसहितेन सर्पिषा घृतेन षष्टिकौदनं षष्टिशलि-
भक्तमदन्ति भक्षयन्ति । क्षीरं दुग्धं अनु पश्चात् पिबन्ति तासु शर्वरीषु राक्षिषु
तासु ते नरा मदनेन क्रामेन सह शेरते स्वपन्ति । असकृत्स्त्रीगमनादिति ॥ ८ ॥

अन्यदप्याह ।

तिलाश्चगन्धाकपिकच्छुमूलै-
र्विदारिकाषष्टिकपिष्टयोगः ।
आजेन पिष्टः पयसा घृतेन
पक्वं भवेच्छकुलिकातिवृष्या ॥ ९ ॥

तिलाः प्रसिद्धाः । अश्चगन्धाः प्रसिद्धेभ्यः । कपिकच्छुमूलमात्मगुणामू-
लम् । विदारिका प्रसिद्धा । षष्टिकः शलिविशेषस्ततः पिष्टः । ओष-
धानामध्ये षष्टिकपिष्टस्य पिष्टेन सहैतेषां योगः कार्यः । तत आजेन द्वागेन
पयसा क्षीरेण पिष्टः श्लक्ष्णीकृतः । ततो घृतेनाजेन शकुलिका भक्ष्य
कारं पक्वं साधिताऽतिवृष्या बहुशुक्रकरी भवेत् सा ॥ ९ ॥

अन्यदप्याह ।

क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोगं
विदारिकाकन्दकभक्षणं वा ।
कुर्वन्न सीदेदादि जीर्यतेऽस्य
मन्दाग्निता चेदिदमन्न चूर्णम् ॥ १० ॥

क्षीरेण वा गोक्षुरकोपयोगं कुर्यात् । गोक्षुरकेः सह क्षीरं क्लाययित्वा
पिबेत् । अथवा विदारिकायाः कन्दस्य मूलस्य क्षीरेण क्लायितस्य भक्षणं कुर्यात् ।

यत्तु यदेतत् स्त्रीषु नावयार्द याति । यदास्य कामुक्तस्य चीर्यते कामु-
कृतं गच्छति तद्वैषम् । चेच्छब्दो यदायै । यदि मन्दाग्निताल्पाग्निताल्पा-
ग्नित्वं भवति तदा तस्मिन्निदं पक्षमायं दूर्गमग्निसन्दीपनम् ॥ १० ॥

तदाह ।

आजमोदलवणा हरीतकी शृङ्गवेरसहिता च पिप्पली ।
मद्यतक्रतरलोष्णवारिभिश्चूर्णपानमुदराग्निदीपनम् ॥ ११ ॥

आजमोदं दीपकम् । लवणं सैन्धवम् । हरीतकी पथ्या । हरी-
तकी आजमोदलवणाभ्यां सहिता । शृङ्गवेरं शुण्ठी । शृङ्गवेरेण सहिता
संयुता पिप्पली । सर्वाण्येतानि सममाशुषि कृत्वा चूर्णयेत् । अस्य
चूर्णपानं मद्यतक्रतरलोष्णवारिभिः कुर्यात् । मद्यं शौध्वासवम् । तक्रमुद-
श्वित् । तरलं काष्ठीकं पय इति केचित् । उष्णवार्युष्णपानीयम् । एतेषा-
मन्यतमेनैव पिबेत् । तदाग्निदीपनं अठराग्निविधधनम्-इति ॥ ११ ॥

अथात्र विरुद्धान्याह ।

अत्यम्बतिलकलवणानि कटूनि वाति
यः क्षारशाकबहुलानि च भोजनानि ।
द्रुक्षुशुक्रवीर्यरहितः सकरोत्यनेकान्
ध्याजान् जरन्निव युवाप्यबलामवाप्य ॥ १२ ॥

यः पुरुषो भोजनान्याहारानत्यस्नान्यतितक्तानि अतिलवणानि
अतिकटूनि च अति मद्ययति । तथा क्षारबहुलानि भोजनानि च अति ।
द्रव्याणां संयोगं कृत्वा दग्ध्वा च क्षारं कारयेत् ।

तदाथा ।

क्षारो ? विवेकमजिर्भिष्टव्यमहि-
व्योषं च संस्तरचितं लवणोपधानम् ।
दग्ध्वा विचूर्ण्य दक्षिमस्तुमुतं प्रयोक्तुं
गुल्मोदरस्वप्नप्राणवृद्धे-इति ॥

१ द्वितीयाध्यायम् ।

क्षारः=क्षारः । विवेकः=विवेकः । जिर्भिष्ट=तीती ककरो । लवणः=लवणः ।
द्रुक्षुः=द्रुक्षुः । शुक्रः=शुक्रः । रितः=रितः । अनेकान्=अनेकान् ।

